Присвячую своїй родині —
Неллі Корнієнко
й Оксані Панюк

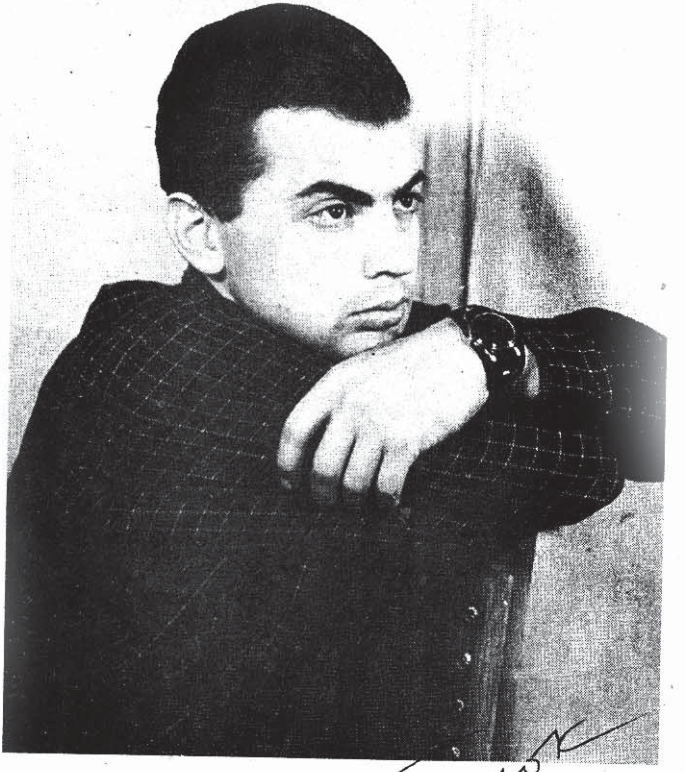

Лесь ТАНЮК

ТВОРИ

ЩОДЕННИКИ
без купюр

в 60-ти томах

XXXVI том

1974 р.

вересень-грудень

Київ
«Альтерпрес»
2015

ББК 84.44
Т18

Танюк Л. С.

Т18 ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах. Том 36. 1974 р. *(вересень-грудень)*. — К. : «Альтерпрес», 2015. — 657 с.

ISBN 966-542-189-1 (серія)
ISBN 978-966-542-585-4 (т. XXXVI)

36-й том «Щоденників без купюр» Леся Танюка завершує 1974 рік (вересень-грудень). У першій його частині – реакція на «Голос з українського табору» М. Шаповала («Українська хата. 1913), прокламація Центральної Ради «До українського народу» (1917), есей автора «Комунізм як минуле» (українець як антитеза комунізмов), матеріали про змову Сталіна з Гітлером (1939), реакція на вихід книги Л. Танюка «Марьян Крушельницкий» (російською – у Москві) і книги Гордона Крега (українською – в Києві), після чого Київ «зарізав» підготовлене Л. Танюком до друку двотомне видання спогадів Андре Антуана (переклад з французької). Театральні вистави, література по обидва боки колючого дроту, політика, самвидав.

У книзі рясно подано оригінальне листування (остання українська княгиня пані Орися Стешенко, внучка М. Старицького, поет Богдан Бойчук й архітектор Тит Геврик (США), канадський українець Петро Кравчук (Торонто), харківські актори учні Леся Курбаса Лесь Сердюк і Роман Черкашин.

В сюжеті щодення – смерть Василя Шукшина (Шукшин і Григір Тютюнник) самогубство сценариста Г. Шпалікова й міністра культури К. Фурцевої, тексти А. Сахарова, О. Мацкіна (про Леся Курбаса) – Параджанов, Віктор Некрасов, Надія Суровцова, поезії: Михайля Семенка, Вадима Делоне, Миколи Гумільова та репресованих українців.

Книгу традиційно завершує іменний покажчик.

ББК 84.44

ISBN 966-542-189-1 (серія)
ISBN 978-966-542-585-4 (Т. XXXVI)

© Танюк Л. С., 2015
© «Альтерпрес», 2015

вересень -

грудень

1974

Українська хата

Хто пришле цілорічну передплату (4 карб.) той дасть БЕЗІЛАТНО так ТРИ

Микола Євшан. ПІД ПРАПОРОМ МИСТЕЦТВА. Літературно-критичні статті.

М. Сріблянський. ЖЕРТВИ ГРОМАДСЬКОЇ БАЙДУЖНОСТИ (становище преси і письменни...

А. Товкачевський. УТОПІЯ І ДІЙСНІСТЬ (характеристика укр

Добувати книжки журналу без ...ловній конторі редакції журнала, К. ...іській Книгарні" — Безаківська 8. В.-Владимірська 28; в кра...

«Покірність долі -
який жалюгідний притулок!»

Л-В. Бетховен

1974
вересень-грудень

Зошит №50

Неділя, 1 вересня 1974 р.

Коментуючи Курбаса, довго не міг відшукати нічого про **Савенка**, який для нього є символ дореволюційного київського антиукраїнства з малоросійським присмаком. Тепер допевнююсь, що Савенко і К° були для всієї Курбасівської плеяди таким собі жупелом. «Хто найбільше ненавидить український народ за його українськість? – питає Сріблянський і відповідає: – Савенко, Пихно, Шульгин, В. Стороженко, о. Віталій (Максименко!), Сухобрусов. Хто бризкає піною на українство? Вони, «малороссы». Хто в першу чергу веде війну проти українства? Вони, ті ж самі».

То я цитую «Українську хату» за жовтень 1913 року, де після сяких-таких віршів і неоднорідної прози (могла б бути кращою!) натрапив на «Голос з українського табору…» Миколи Шаповала (чи Микити, який редагував «У. х.»?).

«Як і всі ренегати, вони страшенно ненавидять те, що вони зрадники».

Справді цікаве спостереження. Сьогодні українська людність в Росії ділиться на три частини. Перша – це люди в принципі байдужі до національної справи, люди, які виїхали з України виключно з економічних причин, на заробітки, за розподілом після вузу, одружилися після армії, нафтовики, газовики, будівельники, завербовані на лісоповали або на Північ. Друга – це невеличке коло інтелігенції фактично інтернованої до Росії (діти засланих до Сибіру батьків, науковці й митці,

Лесь Курбас і «малороси»: Савенко енд К°

цьковані вдома з подвійною силою – до соціального гніту долучається ще й безправність національна); серед них більше галичан, які тримаються купніше, якщо не продаються відразу, оптом. І третя – саме оті Савенки, котрі вбачають у своєму українстві тягар, якого їм конче треба позбутися, щоб стати «як люди»; ці й починають áкати «па-масковскі» і пишуть старопанським «штилем», і перші біжать попереду прогресу, коли треба заспівати про дружбу народів, про «єдіний язик».

Ось що пише про такого собі Сухобрусова з «Кіевлянина» Микола (я не плутаю? там просто М., отож це міг бути й Микита?) Сріблянський:

«З пишливою моторністю пальців і войовничим підстрибом розповідає він своїм читачам, що от, мовляв, мазепинці утворили для своїх адептів легенду про «українську» культуру в минувшині, змушують і поклонятись їй і звуть свої літературні й наукові «потуги» відродженням української культури, а «обрабатываніє малорусского населения в облюбованномь ими направленіи имеють дерзость именовать возрождением Украины».

Влучно. Микола Куліш сотворив такого типа, Мину Мазайла, – за що й поплатився. Бо взяла гору таки Минина політика, – відмінили розпропросучі сини Україну, залишили за нею лише декорацію членства в ООН; хіба не Мини Мазайли з мазайленятами правлять нині у Києві та у Львові? Хіба не Сухобрусов редагує сьогодні в Україні «Літературну Україну», хіба не Сухобрусови захищають нині докторські дисертації у Києві на суцільному паплюженні Грушевського (з одного боку), й на анонімному його використанні – з іншого?

Істинне й інше. Варто бодай комусь виступити з критикою якогось українського літературного твору чи орденоносного автора, як нинішні Сухобрусови так само

перетворюють його на ворога України. Як отой мій клопіт з Перепелицею; патріотична абракадабра, розрахована на бовдурів. Іноді здається, що такі «патріоти» й не обтяжують себе аргументами, чітко розуміючи, що «начальство оцінить і так…», дасть півдулі, аби під самую пику…»

Є тут і друга частина статті – «Культ зради»: тогочасна анатомія міжнаціональних проблем.

«...непереможною принадою для слабшої нації являється можливість мати більшу площу для свого пристосування до життя, більшу сферу корисних для біжучого дня можливостей. Але тут і небезпека для неї – виродження, бо слабший елемент свого вида розтопиться в більшому, вид один згине. Тут смерть слабшої нації.

Дужча нація ніколи не прикладе до себе тих ідеологій, які проповідує для слабшої: напр., чуєте часто від москалів, що мова не важна – розвиток духа насамперед, а якою мовою – байдуже; істина на всіх мовах одна, правда і наука то-же... Можна з цим тимчасом згодитись і сказати: гаразд, коли так, то заведіть у себе українську мову і школи. Москаль здвигне плечима, презирливо з сожаліннєм погляне на вас, гукне – що? Що ви кажете? Вы с ума сошли!».

Але… Петлюра видавав український журнал російською у Росії, сказати сяку-таку правду про Курбаса в російському журналі «Театр» ще можна (хоча після того і журналові непереливки!), а в Україні – зась. Тагор і Ганді кували свою зброю у лондонських ліцеях. Коли вже понищене все геть до цурки, коли тобі зав'язано на батьківщині рота й доля змушує тебе співати там осанну ідіотизмові, хоч-не-хоч шукаєш місця, де можна сказати те, **що хочеш, не здаючи позицій**. На все є свій час і своя тактика. Я переконаний, герметизація не найкращий спосіб для формування повноцінного громадського життя. З жодного гетто не долетить голос тривоги до людства. Герметизація лише постійно зменшуватиме шагреневу шкіру такої національної культури. Чінгіз Айтматов пише російською, але хіба це російська література? Хіба Булат Окуджава чи Анатолій Ефрос, Георгій Товстоногов чи Друце російською – російська

культура? В тому то й штука, що ні. Уже сьогодні в суспільстві відчуваються тенденції на розрив, на конкурентне наповнення власних культурних келихів, і мова виступає тут тільки як один з чинників (важливий, але не вирішальний) **самоідентифікації**. Виникає враження тимчасової єдності, тимчасової «дружби» (якнайкраще помітно це саме на журналі «Дружба народов»).

Між тим найвидатніші прогности лякають світ виродженням білої та максимальним збільшенням чисельно чорної раси, жовтої… триває процес, при якому жертовно відсталі нації (які віддали свою енергію іншим, щоб ті вирвалися вперед) наздоганяють тих, хто від них одірвався, і небезуспішно. Росія такий же конгломерат національних груп, як, скажімо Америка (яку років за п'ятдесят почне витісняти іспаномовна група, так я гадаю), її національні конфлікти попереду. Причина саме в асимілятивній політиці: не можна повністю вбити дракона, не ставши ним потім. І сьогодні «істинно руська культура» – малий острівець в океані «советского»; вона така ж закомплексована, як і ті культури, які вона хотіла поглинути. Не виходить.

Але якщо повернутися до малоросів, то мені набагато легше розмовляти про українську культуру з Львом Озеровим чи Львом Копелевим, ніж з отими нашими Перепелицями. Та й навіть аніж з деякими поважнішими «землячками». Неодмінно – коли виникає складність – вони в кущі. Отака природа хохла, який досі не вийшов з **рабства.** Він не хоче й не може **сам,** йому конче треба бути **під кимось.** Йому навіть приємно мати господарем цього «когось», бо тоді він має причину скаржитись, має пояснення власної недієвості: не дають, обсіли, гади, тиснуть нашого брата.

А цей брат залюбки вимагав собі руки «старшого брата» в усіх попередніх генераціях. *«Гетьмани, митрополити, полковники, генералітет наш, – пише М. Шаповал, – офіціяльно і неофіціяльно поширювали зміст того «під» (Л. Т. – «волимо ПІД царя восточного, православного») на користь московщини, хоч траплялося й навпаки. Були рефлексії*

Ю. Хмельницького, Виговського, Полуботка, Дорошенка, Мазепи, навіть у Брюховецького, Самойловича, Скоропадського, Апостола і Розумовського, але коли вони були досить виразні у перших п'ятьох, то зовсім слабкі в останніх і дедалі слабшали через гіпноз могутніх натисків з півночі й асиміляторських (з причин егоїстичних) піддавань з середини пануючих верства українців...»

Я б додав – а хіба інакше було у Винниченка з Грушевським, хіба вони не так само раз-у-раз опинялися в полоні все тих же ілюзій? А хіба не продовжили того ж процесу Скрипники й Хвилі, аж доки їх не доконали Кагановичі й Постишеви, «браття по партії»? Хіба Сталін був фундатор «російської культури»?

М. Шаповал тлумачить процес прийняття українською старшиною чужої ідеології, чужої культури як **зраду,** як замах на знищення свого народу. Згоден. Але коріння цієї зради, гадаю, все-таки не в ідеології шапкоскидання перед чужою культурою. Ні. Культурою тут взагалі не пахне. Це насамперед **інстинкт** самовивищення, інстинкт **панування** (а щоби панувати, я маю увійти до панівної верстви, тобто позбутися українства як пут, які стримують моє входження до іншого **класу).** Саме культура, хоч як дивно, чинила спротив тій **зраді** (сентиментом спогадів, апологетикою козаччини, ностальгією пісні чи вбрання, поверненням до старовини). Культура – єдина підвалина, котра ніколи не зраджувала України. Тому людина істинної культури не може бути «малоросом» (і навпаки, малорос ніколи не може бути людиною істинної культури; Гоголя аж ніяк не назвеш малоросом, що там не кажіть).

Отже,

«коренной малорос Анатолій Савенко, нащадок запорожця М. Роздянко, нащадок гетьмана Скоропадського, Шульгин, Неїжмак, Макогон – це все депутати од українського народу в Державній Думі, Дмитро Пихно (недавно вмер) – в Державній Раді. Ці люде недавно вславилися своїми виступами в високих законодатних

палатах. Це вони виступили з клеветами на український народ, отрицаючи його національне «Я».

«Людина, ні крихти не ховаючись, вилазить нагору й гукає, що вона ***патріот*** *не того народу, до якого належить по Божій волі, а іншого. Перекинчики і зрадники виступають перед обличчям всього грамотного світу з маніфестацією свого зрадництва».*

Справді, унікальний варіант. Унікальний він ще й тим, що пануюча нація – російська – їх НЕ ПРИЧИСЛЯЄ до своїх речників, вони для неї все одно **парвеню,** «гірша кляса», раби. І щоб стати рабами **привілейованими**, вони й пнуться зі шкіри, часто навіть не бачучи себе збоку. Помилка тут лише одна: вони не є представники **народу,** і не належать до нього з Божої волі. Вони є саме ті, за кого себе видають: покручі, яничари, маргінали. За них соромно й багатьом **свідомим** росіянам. Ось і *«доборолась Україна до самого краю»: у Думі «фанатичними ворогами української національности заявились українці, а оборонцями її – москалі... Це страшна іронія долі, поличник нам нашої історії і культури».*

Через 60 з гаком років ці тексти М. Шаповала не втратили актуальности. Мина Мазайло доживе й до двохтисячного року, сидітимуть і тоді в російській Думі (Політбюро?) такі Мини «чорноротим кодлом» і куватимуть на його слова і думку кайдани… Боже, який сором!

О роде суєтний, проклятий, коли ти…?

З іншого погреба, але тієї ж міцності. В цьому ж числі «української хати» – некролог-роздум М. Євшана «Fiat ars!» (На вічну пам'ять Лесі Українки) – пам'яті поетеси присвячено й жовтневе число (1913) «Літературно-наукового вісника». Так от, Євшан подає чисто мистецький, поза- і надчасовий образ Лесі Українки на тему єдності реально нею прожитою – і створеного на письмі. Десь би варто було це надрукувати, але, мабуть, не зараз. Для мене ж цей портрет цікавий насамперед тим, що тут Леся Українка – ad usum

партій. Проте за високими загірними метами розмито її національний, український зміст. Бо як тоді бути з цілою низкою антиросійських творів, починаючи з «Боярині»? Драгоманов, послідовницею якого Леся себе вважала, за публікаціями Павла Тучапського – не був прихильником відокремлення країни – втім, і це для мене ще під питанням – Тучапський був звичайно, марксист, але один із співзасновників РСДРП – **російської с-д партії,** а заснована ним **українська** «Спілка соціал-демократії» не визнавала автономії України.

Незабутній памяти

ЛЕСЇ УКРАЇНКИ

сю книжку присвячує Редакція „Літературно-Наукового Вістника", котрий вона стільки літ прикрашувала своїми творами

Та існують матеріали й про заснування Лесею Українкою разом з Іваном Стешенком «Групи УСД» – з цілком одмінною від проросійської соціал-демократії самостійницькою програмою – тут варто покопатися.

Повернусь до Тучапського (1869-1922) з близького оточення Лесі Українки, абсолютного адепта Драгоманова і як на мене, поступовця, якого чомусь повсюдно записують у «революціонери».

З тих же «Спогадів» – Мазепа цитує Тучапського з «Вестника жизни» (1906, №: 1, 2. 9), Де друкувалися тоді Троцький, Каменев, Луначарський – «молодцы, как на подбор – и с ними дядька Черномор» – Ленін.

«На мою думку, – писав тоді Тучапський – життя українського народу занадто сплелося з життям російського народу й не тільки політично та економічно, але й культурно. Самостійної української культури нема. Українська культура не існує. Значить, знищення національного гніту на Україні не дасть поки що в справі піднесення культурного рівня населення ніякого плюса. Аджеж утворення культури – це діло не кількох років, а принаймні десятиліть.

І ось, на моє глибоке переконання, українські соцдемократи, що хотять насадити в українському робітництві домагання автономії України, свідомо спонукають його зосереджувати свою увагу на національному питанні. Цим самим українські соціал-демократи являються, на мій понгляд, націоналістами...

Я готовий був би визнати автономію України, коли б цього вимагало національне почуття українського народу. Тоді це були б вимоги нації. Але національне почуття українців розвинуте дуже мало. Українські селяни й український пролетаріат не виступають з домаганням автономії України. Ми маємо діло поки що з домаганням партій, що визначаються майже виключно інтелігентським характером. Українським масам доводиться, так би мовити, прищеплюватии це домагання».

Із усього цього Тучапський робив такий висновок:

«Національний гніт зникне безслідно, якщо будуть здійснені домагання російської соціл-демрократії щодо «повної рівноправності всіх громадян, незалежно від статі, релігії, раси й національности», а також повного забезпечення як свободи слова й преси взагалі, так і «права населення одержувати освіту рідною мовою, що має бути забезпечене утворенням на кошт держави й органів самоврядування потрібних для цього шкіл».

Виноска в «Спогадах» Ісаака Мазепи:

П. Тучапський – син священика з Таращанського повіту на Київщині. Після 1910 року він розійшовся з більшовиками й працював як російський меншовик до самої смерти, що спіткала його в 1922-ім році на посаді бібліотекаря Української Академії Наук. Доля наче пімстилася над цим «малоросом»: він умирає за працею в українській установі!

Звичайно, такий підхід до української національної справи для майбутнього голови УНР був неприйнятний – і ось його коментар.

«Отже, ніякої автономії України і ніяких окремих українських політичних партій, – мовляв, хай живе «єдина, свобідна Росія!» Можна собі уявити, в якому стані перебувала і національна свідомість ширших українських мас, коли навіть піонери українського революцій-

ного руху співали «Слава» єдиній Росії й боролися... проти автономії України. Не дивно, що коли в 1907 році прийшло до виборів до другої Державної Думи, то спілчане провели до цього російського парламенту 14 послів, а українські соц-демократи, що в програмі мали постулат національно-територіяльиої автономії України, спромоглись тільки на один мандат. «Спілка» видавала й ширила в масах свої брошури та відозви українською й російською мовами і мала великий успіх. Тільки через те, що на якийсь час і «Спілка» зосередила свою увагу на міському робітникові, здебільшого зросійщеному, вона втратила ґрунт для свого існування і вже перед світовою війною завмерла».

І ще один, зовсім уже підсумковий висновок Ісаака Мазепи стосовно більшовицької революції, **принесеної** в Україну спочатку **чорним** – на сторінках брошур і прокламацій, потім **червоним** – від української крові – на багнетах «дружньої» нам Червоної армії:

Поруч із загальною кволістю українського руху, в дореволюційному житті на Україні звертав на себе увагу ще один дуже важливий факт: ***на Україні ніяких українських большовицьких організацій не було****. Всі большевицькі організації на Україні були виключно російські. Та й ці російські організації не визначалися тут таким розвитком, як большевицькі організації на Московщині. Відомо, що після розколу російської соц.-Дем партії в 1903 році на большевиків і меншовиків більшість російського політично свідомого робітництва на Україні, в протилежність до Московщини, пішли не за большевиками а за, меншовиками. І так тривало аж до приходу російських большевиків на Україну в кінці 1917 року...*

Отже, большевизм був продуктом чисто російських умов життя і на українському ґрунті він не мав ніякого глибшого коріння для свого поширення».

(І. Мазепа: Україна в огні й бурі революції» (1917-1921). 1950, Вид-тво «Прометей», стор. 9-11)

Як недалеко ми від усього цього пішли! Можна зрозуміти Курбаса з його відчаєм щодо «гниючої народної маси, яку залишив нам російський царат». Можна зрозуміти нинішніх борців «за права людини», для яких самовизначення чеха, поляка, ну ще там литовця і навіть «отказника-єврея» чи кримського татарина – **норма**; а самовизначення українця – «петлюрівщина» й «мазепинство». Тут пробуксовує найвагоміша теза – що ми є **різні** народи; пробуксовує на генному рівні, на рівні родової свідомості. Через те стільки високочолих голів покладено за справу, яка по всіх кривавицях колись неодмінно переможе – але тільки після того, як ми виплекаємо кілька нових генерацій, які не вважатимуть себе «єдиним народом» з Росією, які чітко усвідомлять нашу належність до європейського соціуму, а не до сатрапної Азіопи з її заколисуючим плеканням рабів. Однак проблема в тому, що в масі своїй – навіть грузини, вірмени, білоруси, азербайджанці, молдавани, абхази й дагестанці, киргизи й казахи, туркмени й дехто з прибалтів, не кажучи вже про мордву й інші північні етноси, змирилися (позірно?) зі статусом «единого советского народа». Союз наш настільки **централізований**, що Центр (економічно, фінансово, культурно, інтелектуально) у всьому веде перед, в тому числі й у проблемах боротьби за права й свободи. Нам конче треба обертати цю доцентровість на відцентровість, якомога активніше використовуючи потугу Центру (передовсім інтелектуальну – наукові відкриття, технічні досягнення, закордонні видання, переклади найактуальніших текстів, мистецькі шедеври – й притьмом перекладати це на мови й ужиток національних республік, відкривати там свою фундаменталістику, власні високочолі інституції і впроваджуватив високоточні наукоємкі технології) – тобто освоювати геть усе, чим хотів би володіти лише Центр. Отже, треба брати від Росії **все найкраще**, **найвидатніше, найвагоміше** (значну частину якого було нею забрано у нас і в наших сусідів!) – крім русифікації, яка в тому й полягає, щоб узалежнити від Центру економічні й інтелектуальні по-

тенціали України, Грузії, Литви, Латвії та Естонії, Середньої Азії та Білорусі. Приклад: якби завтра всі видатні російськомовні єврейські кінематографісти, актори, письменники, музиканти й художники емігрували до Ізраїлю – на якому вбогому провінційному острівці опиняться радянське кіно, книговидання, наука, медицина, театри й консерваторії? Разом з тим триває процес переслідування євреїв – передовсім за їхнє бажання самоідентифікації, залякування їх звільненням з роботи, психушками й таборами. Все це вже людство проходило – за часів Адольфа Сталіна. Або Иосифа Віссаріоновича Гітлера – як кому до вподоби.

Висновок: децентралізація, плекання на маргінесах централізованої імперії нової національної свідомості, глибший контакт із світовою цивілізацією і громадськістю, виховання вільної і незалежної людини, нездатної до колінкування. Ставка на молодь – і на багатомільйонний масив потерпілих від тоталітаризму, – без їхнього табірного досвіду реформа людини («і в першу чергу українського роду»), про яку мріяв Народній Малахій, неможлива.

От я й збився з поважного тону на гумор; гіркий – але гумор. Ну та це означає, що я ще живий, бо на небі гумору нема. А гумор, кажуть мудрі люди, – це вміння бачити три боки однієї медалі.

Два боки я бачу щоденно. Зупинка – за третім.

Лев Копелев:

– Ну, это мало кому известно. Почему он стал Троцким? Молодого Лейбу Бронштейна допрашивал его первый следователь, садист и мазохист из «интеллектуалов». Он произвел на будущего вождя неизгладимое впечатление. Его-то фамилию он и взял себе как псевдоним...

А Шікельгрубер – шукач шекелів у синагозі. Через те Гітлер так соромився свого прізвища і єврейського коріння.

«Интеллектуальная мощь рабочих и крестьян все возрастает в борьбе за свержение буржуазии и ее приспешников, тех второсортных интеллигентов и лакеев капитализма, которые думают, будто они – мозг народа. На самом же деле они не мозг народа. Они говно». (Ленін. 25 вересня 1922 р. 3 листа до М. Горького).

* * *

Від М. Бажана (Київ):

Дорогі друзі Неллі та Лесю!

Радий був, одержавши від Вас звістку-книжку, яку прочитав з цікавістю та охотою. Книжку про великого актора, якому я не можу простити одного – короля Ліра. Міхоелс, маючи для цього короля так само мало даних, як і Крушельницький, використав це геніально, а Крушельницький не зумів чи не зміг... Приємно мені було прочитати добрі слова про Вас, Лесю, в «Юності». Добре не пропаде. Вірю в це. Отже, бажаю Вам обом щастя і доброї роботи. Буду в Москві на пленумі. Може, побачимось?

Ваш М. Бажан

Лист від Л. Сердюка

* * *

Від Л. Сердюка з Харкова:

Дорогі мої, сердечні друзі Нелі, Лесь (вибачайте, що так фамільярно). Спасибі Вам поперше, що Ви написали книжку, а ще більше за те, що Ви мені її надіслали і вибачайте, що я так пізно Вам за це дякую, бо лише вчора повернувся додому після гастролів відпочинків. Мене завше радісно хвилюють зустрічі з людьми, що несуть у серцях благородство і доброту і чесно їх викладають «на люде». Так мене порадував і Юрій Корнійович Смолич своїми «гісторіями» і все, що написано і вийшло про Олександра Степановича, Олек-

сандра Петровича і зараз – Мар'ян Михайлович. Він мені особливо близький і не лише, як «побратим» в театрі, а, навіть, більше, – як друг... Так от і за «побратима» і за друга Вам велике громадянське спасибі, і за всіх тих, кого Ви згадуєте, яких так уперто намагаються забути. Мені завше приємно почути про Вас обох щось хороше з Вашого життя. Боляче одне: що театр, якому ці люде віддали стільки найдорожчого, найріднішого, як кажуть «докотився». Всіх цих Мешкісів, Оглобліних, Шевченків немов навмисне хтось з «ворожого табору» засилає, щоб театр розвалювався... от і в цьому «процесі» Ваша робота щось програмує.

Отож спасибі, вітаю, бажаю щастя –

– Лесь Сердюк

25. 08. 74

Понеділок, 2 вересня 1974 р.

Оксана – школа – проблеми. Телефонував Гриць – вислав листа. Лист від Крима, там він – вклав листа з Саратова – це з приводу його п'єси. Відшукали в ній ідеологічні гріхи, вона – «не отражает истины и представляет советских людей в искаженном, выдуманном, мелком мирке дрязг и зависти…». Як колись жартували у Лілі[1], **обком звонит в колокол…** Якщо й можна щось закинути Кримовому «Епілогові», то хіба поспіх і непрописаність; всі ж ідеологічні закиди – від лукавого.

М. Шаповал

«Страшно підійти до тих великодушних москалів, яким на черзі стоїть добро свого народу, що встали в оборону українства від русифікації (!), в оборону України від українців, – соромно підійти і подякувати їм за їхній гуманний вчинок. З якими

[1] В альбомі Елеонори Соловей, де були зібрані «очепятки» й дотепні репліки (Л. Т.)

Завершення М. Шаповала – про зрадч. Євшан. Семенко

очима підходити? Чи не матимуть вони право презирливо одсмикнути руку від вдячного стиску руки рабського народу, народу-хлопа? Люде мають до діла з лакеями, але руки їм не подадуть... І хочеться сидіти нишком заперши віддих, поки промине ганебна хвиля українського позорища».

Це – завершує розділ про зраду **Микита Шаповал** (Сріблянський). Пекучий сором, який пече його – вже відповідь на його запитання. Він, антималорос, не може не ідентифікувати себе з тими, хто є Мина Мазайло… тільки з цього сорому **постає і постане** Україна. Є Савенки, є. Але є й Шаповали!

Між іншим, нарешті натрапив на Кунделя, – Кулішевого, з «Маклени Граси». У російському перекладі лишився Кунд, Крушельницький виправив на Кунделя. У М. Шаповала – «Кундель не стане хортом», отож, кундель – не стільки ім'я, скільки – **порода**. Зазирнув до Грінченка, – раніше не здогадався. Так і є: «Кундель – собака вівчарка». Щирий кундель-степовик. У Глібова: «Вівчарка прехорошенько найкращого баранчика взяли та й патрають гуртом, а **кунделі** мовчать». Тому й таке протиставлення у Куліша – плебейського **Кунделя** з панською Жужелькою…

Сенченко у своєму перекладі «Маклени Граси» цього не врахував, і в нього залишився російський Кунд (Крушельницький лаявся, який Кунд? Бунд я ще пам'ятаю, а Кунд?»

Євшан шпетить Винниченка. І взагалі бідолашному драматургові дістається: лають його у сім голосів навіть студенти з Томська (українські). Для студентів він «раб загально-російської культури». Євшан іронізує з приводу «Молодої крови» («Чи не ліпше була б підігріта комедія Коцебу?»).

Ось – нетиповий – бо ранній! – М. Семенко:

ДАРУНОК

Я не вдержу в юних грудях
Мрій святих моїх, –
Все кладу, що в серці маю,
Я до ніг твоїх.
Я тобі в дарунок смілий
Землю й небо дам,
У просторах піднебесних
Буде любо нам.
Всі зірки, що в небі мають,
Всі пташки у кущах,
Хмари всі, що в небі тануть,
Співи в комишах...
Все кладу тобі, що маю,
Я до ніг твоїх,
Бо не вдержу в своїх грудях
Мрій святих моїх!

М. Семенко

Вірш зовсім був би гарний, якби не таке настирливе «подражаніє» Лермонтову у розмірі («Злой чечен ползет на берег, точит свой кинжал»). Семенкові у 1913-ому було 20 років, отож він міг би й зауважити такий збіг. Очевидно, робив зумисне.

27 серпня Рая М.(ороз) написала заяву до міжнародного Пен-клубу, – повідомила, що оголосила голодування – з вимогою перевести Валентина до табору. Він у Володимирському централі, голодує 60 днів – з 1 липня. Стан тяжкий. На підтримку вимог родини Морозів оголосили, що голодуватимуть, американські студенти. До сенатора Джексона звернулись українці з діаспори з проханням апелювати до Брежнєва про звільнення Мороза.

Про Івана МАРЧУКА.

Чим він привабливий? Внутрішньо почувається аристократом. Тобто центр рівноваги завжди в ньому самому,

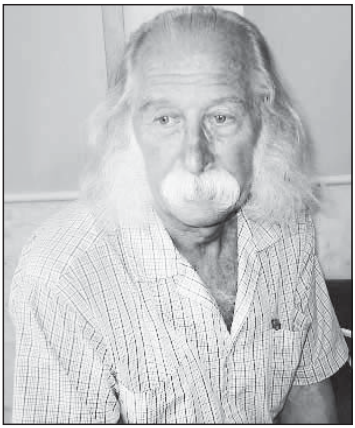

І. Марчук

а не за межами його «Я». Річ важлива; бо як на мене, **не демократія** врятує наше майбутнє. Мусимо плекати еліту, аристократію духу. Плебс завше був ґрунтом для зради. Україна майже не мала власної шляхти, як Польща, дворянства – як Росія. Наші багачі завше були багачі в першому коліні, не закорінювалися у батьківщині. Все, що виходило рівнем вище за пересічного обивателя, або стинали, як траву, або перекуповували. Ленін боявся еліти й спровадив кращих філософів за кордон; добре – хоч не розстріляли всіх, як Гумільова… Але він розумів: еліта – не підкорятиметься законам джунглів, не дивитиметься байдуже. Сталін плекав псевдоеліту, штатних «майстрів искусств», громив художників і поетів Хрущов, – і так далі, без останку. Досі.

Про Івана Марчука. Парафжанов. Листи Гессе

Маша[2] попросила мене показати Іванові слайди в одній компанії, йшлося про підпільну виставку нонконформістів. Слайди справили враження. Хлопчина, який явно з організаторів виставки, просив звести його з Іваном, коли той приїде знову; питався, чи не захотів би Марчук «войти з наш круг?».

Треба розпитати Машу, що то за «круг». Іван є Іван, попри всю його стриманість він хлопець норовливий, експресивний. Навіть є деяка в ньому погорда, котра багатьох відштовхує від нього; це в ньому від внутрішнього затиску, від постійної потреби послабляти пута. Але й від відчуття свого дару.

Найдужче Іван нервує, коли в нього – безробіття.

---

2 Марія Іванова, художник, сестра актриси Галини Іванової, де я переховував частину своїх щоденників та інше (Л. Т.)

Всупереч легендам – погано з Параджановим. У листах пише про смерть. Дуже схуд, точить його хвороба. Зеки Сергія не люблять, задираються, та він не з них, хто може змирити гординю. Дехто з них підозрює, що він сидить як підсадка, набирає «матеріал» на фільм. Гарна підсадка!

Якщо не калатати в усі дзвони, може стати пізно. У Києві всім як заціпило. Я ходив тут до Спілки кінематографістів, говорив з Медведевим, мав ще деякі розмови. Здається, Москва не мовчатиме.

А коли все поснуло, сів за листи Гессе. Х. хоче перекласти їх для «Искусства», – вибірково, крім того, що зробив чи робить Апт. Мене попросили про попередній відбір. Отож уже кілька день відновлюю свою німецьку. Одержую велике задоволення, читаючи ці мініатюрні оповідання, де кожен рядок світиться ніжним і гострим розумом. Особливо цікаві епістоли до Хоми Генріховича (так іменує він Манна, Томаса – за русофільство у літературі). Праця колосальна, дещо я начитав собі у Карпатах, але не знаю, коли впораюсь остаточно. Та й все одно це буде робота для душі, а не для гонорару. Такі вже ми невиправні божевілці. «Пусть это оскорбительно, поймите, – **есть блуд труда**, и он у нас в крови…»

Г. Гессе

Якби ж театр давав стільки світлих хвилин, як робота за письмовим столом!.. У театрі надто залежиш від **фабрики.** Якби ж то ще була фабрика приватна! Он які мені нерадянські думки приходять наніч. То свідчення того, що я або перевтомився за день, або вночі таки ліпше мислиться.

3 вересня Упорядковуючи архів О. Дейча, натрапив на прокламацію:

ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і Твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя, після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятип'ятиміліонний Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі.

А в найближчім часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяне, робітники, солдати, городяне, духовенство і вся українська інтелігенція.

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом, щиро й уперто беріться до роботи; до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибірайте своїх українських людей на всі місця – организуйтесь!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй Землі.

Народе Український!

Перед Тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях і, в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада.

Київ, Року 1917, березоля 9

Відозва – від 9 березня, а Центральну Раду створено 17 березня.
Грушевський очолить її пізніше, коли повернеться...
Ніковський – редактор «Нової Ради» + С. Єфремов.

4 вересня

Аналізую всі (найзначніші) революції – і доходжу висновку, що всі вони (крім національно-визвольних змагань, які не завжди можна назвати революціями), починаючись добре (тобто **доцільно й змістовно**), а завершувалися погано (тобто **всупереч** поставленій меті і – здеформовано відносно першозмісту). Підтвердження цим своїм висновкам я знайшов не де-небудь, а у Мілюкова в його книзі «Россия на переломе» (Париж, 1927).

Зокрема, він пише:

«Российская революция не была бы революцией, если б она остановилась на первой стадии и не дошла до крайностей. Проработать все стадии – это судьба всех подлинных революций, все они начинались сравнительно скромно и сдержано, – і все развивали крайние тенденции в меру того, как власть ускользала из рук умеренных групп, захвативших ее первоначально, и попадала в руки импровизированных вождей неорганизованных масс. Чем эти вожди могли привлечь к себе внимание масс? Очевидно, прежде всего резкой критикой поведения своих предшественников. Массы естественно недоверчивы и подозрительны. Раз уж революция началась, у них появляется инстинктивный страх, как бы она не закончилась слишком рано – слишком близко к своей исходной точке. Опыт прошлого при этом ничему не учит, – даже если он и становится известным: каждая нация должна, очевидно, сама наработать собственный опыт».

П. Мілюков

И ниже:

«Революция – сложный и длительный процесс: медленная смена настроений в широких социальных слоях. Необходимо время, чтоб этот процесс начался в массах и прошел через все свои естественные стадии. Пока они не пройдены,

революция должна следовать за своим неизбежным бегом и не может остановиться на полпути. Революционный пожар должен сжечь дотла все, что уцелело от старого режима, – не только все институты, но и все пережитки психологии. Только тогда она успокаивается на социальных и политических достижениях, не допускающих реставрации и наверняка не имеющих связи с прошедшим».

І другий мій постійний революційний «гамлетизм» – проблема: що є в революціях домінантне – дух чи матерія? іншими словами – ідея – чи побут? Це боротьба за свободу, волю, незалежність (країни, церкви, нації, людини, віри, мистецтва, освіти, творення та ін.?) – чи за кращий добробут, за зміну суспільного стану (перейти з нижчого до вищого)?. Українську національну революцію більшовики тому й перемогли, що народ пішов не за волею не за Шевченком і не за мовою, а за бажанням землі й хліба, кращих умов життя й прибуткової роботи – більшовики його одурили й нічого цього йому не дали – але саме ці гасла більшовиків вибили грунт з-під ніг питомих політичних українців-державників.

І за яким таким Законом Бог допомагає вижити в революціях не тим, хто першими пішов на барикади, а тим, хто прожив життя запічно? Тобто природа сама формує таке соціальне тіло нації – чи це все-таки проблема наша – проблема інтелігенції, проблема культури, виховання, освіти, плекання національної аристократії?

Мабуть, для України все-таки вирішальною є ідея волі й свободи, ідея державної незалежності – в межах перемоги якої можливе потім справедливе вирішення соціальних проблем, хоч це, з одного боку – утопія, з іншого – марксизм моєї точки зору не поділяє. «Спочатку – хліб, а потім вже – мораль!» – цю фразу Брехт вкладає філістерській матінці Кураж, яка через поклоніння такій моралі втрачає на війні всю свою родину. Але й сам Брехт частенько повторює цю «марксистсмьку» тезу – в прихованому вигляді

я знаходжу її і в його статтях: матеріальне – першооснова, духовне – похідне від цього. «Так то воно так, казали наші дядьки, майстри невчитаних книг – та трішечки не так...».

Мабуть, глибоко невірна сама постановка питання – духовне й матеріальне існує лише **в нероз'єднаності**, і перемагає та революція, яка вміло й вчасно тасує карти, вдаючись на різних етапах до різних гасел – відповідно до назви новопосталого перед нею ворога. Ісус теж ставив на Дух, але годував людей реальною рибою й реальним хлібом.

М. Рильський

Два автографи М. Рильського – в бібліотеці Ол. Дейча: На книжечці «Марина» (К., 1958)

Неначе цвяшок, в серце вбитий.
До Дейчів дружбу я ношу.

27.XII. 1958

Да! Поэтесса в «Ломикамне»
Как вам, друзья мои близка мне!
И люб Верлен, и мил Бодлер,
И по нутру Аполлинер.
Merci! Спасибо вам!

(э)М. (э)Р.

* * *

Лист від Анатолія Крима. Лист до нього з Саратова

Від А. Крима:

Дорогой Лесь!

Наконец-то отыскались твои следы и мои рельсы! Пишу тебе сегодня, хотя ты и уезжаешь на неделю в Минск. Вкратце о своих делах я тебе поведал по телефону. Письмо директора я тебе пересылаю. Ответ ему я написал и Пименову написал тоже: «Эпилог» будто бы взят в Вологде (режиссер был в Черновцах, мы долго беседовали, но о саратовских неприятностях я, естественно, не говорил) и взял его режиссер театра в Махачкале. Такой пронырливый парень, кажется, бесталанный, но не скрывающий этого, как Лева Аронов. Он прямо сказал мне: «Рецензии будут?» – «Yes, сер!» – ответил я, и все было, как у американцев. Правда, насчет ЛИТа я его предупредил. Сказал, что, мол, в Саратове они дорабатывают и т. д., но он постарается сделать ЛИТ в Дагестане. Я туда послал пару писем, благо мои ученики написали мне, что Гамзатов заинтересовался моей персоной (в августе там напечатали мою большую статью о дагестанской поэтессе Кадрие).

С работой у меня очень неважно. Предлагают музыкальную школу в районе, и, конечно же, ресторан! Выберу, наверное, последнее, но меня еще пригласили и в горком зайти, не знаю зачем? Поглядим. Написал Пименову письмо, обрисовал ему свою «сладкую жизнь». Поглядим, что ответит. Конечно, я ему не писал, что в Израиле жизнь дешевле, и литработники с таким дипломом нужны, но он должен понять. В конце-концов, я что, должен ему говорить всю правду? Или?!

Потихоньку пишу. Работаю над «Депутатом», пытаюсь что-то набросать о Чили. Готовлю материал для реферата о драматургии Луначарского.

Рыбчинский исчез – я был в Киеве часа четыре, звонил ему, но Саша сказала, что ОНИ творчески трудятся в Плютах! Я себе представляю это творчество в лагере КГУ, где тысячи женщин! Кажется, у нашего друга после цикла «Песни русских женщин» начнется другой – «Дети разных народов и одного отца!». Вообщем, благодаря Юрке мои киевские дела лопнули, как мыльный пузырь, и я остался на бобах. Но не отчаиваюсь. Помню, сколько шишек жизнь отвесила моему другу из театра Станиславского, та й вважаю, що свої норми ще не заробив! (Кажется, мы уже может сдавать, или даже читать с тобой лекции по сопромату). Милое «Литературное обозрение» и не собирается печатать мою статью, как видно, и я уже завел себе папочку с надписью: «А. Крым. Неизданное». Интересно, гонорар получат мои потомки?

Жаль, что я не в Москве. Я это ощущаю каждой клеточкой, каждую секунду! Мне очень нехватает всех вас. О, если бы у меня были издатели Синклера Льюиса! Я бы накатал такую серию романов из жизни провинции! Черновцы – даже не дыра! Это концлагерь без колючей проволоки! И дело не столько в работе – можно утешиться тем, что Цветаева работала в столовой и т. д., вопрос в другом: на сколько времени хватит оптимизма? Ведь мы работаем по принципу: «Умный поймет, дураку не надо», но умные-то понимают не для того, чтобы изменить мир, а лишь для собственного тщеславия, мол, вот такие мы! Мы все понимаем! И идут спать, пить. Получил письмо из журнала «Волга». Там пока все намертво. Через пару месяцев прояснится. Даже если и напечатают, то не раньше апреля, мая.

Литературный заработок в Черновцах исключен. Кстати, в ближайшее воскресенье появится моя рецензия на Крушельницкого. Я уже обо всем договорился и даже «пропил» ее с соответствующими органами сов. печати. Вышлю сразу же. И в изд-ство тоже.

Итак, пора подвести итог. Передай Нелли, что мы строим дом в лесу, заводим пчел, медведя и лосиху и, начинаем заново

переводить Руссо! Деньги на дачу, думаю, нам выдаст театр Моссовета, куда я собираюсь сдать «Депутата» и другие благотворительные организации. В скором времени постараюсь прислать тебе одноактовку для ж. «Клуб и х. с.» (Хорошо звучит, почти ХДС/ХСС). Может, там такие же люди, а?

Выбраться из Черновиц можно. Есть, как в том анекдоте, два выхода: № 1 – поступить в аспирантуру, для чего нужно написать и напечатать реферат (благо идет 100-летие Луначарского), № 2 – поехать работать на два года в Чехословакию от АПН. Им нужен работник для отдела ЧССР и, если бы Ирина Анатольевна с кем-то поговорила, дело могло бы выгореть. Но мне не совсем удобно обращаться к ней с подобными просьбами. Что ты посоветуешь?

Напиши, что сказали в «Сов. писателе»? Какой они хотят видеть книгу о Дейче? Я понемногу пишу на свой страх и риск, зная, что ты все перечеркнешь. Но эта работа меня успокаивает – хоть у Дейча набираешься олимпийского спокойствия! Где эти люди, где эти времена! Я согласен жрать красноармейский паек, который они получали, но, чтобы вокруг были Луначарские и Дейчи, а не Зубковы и Пименовы! Вообще-то о фашизме, о Чили лучше писать в Черновцах – ничего придумывать не надо, смотри в окошко и пиши документальную хронику. Наши мещане даже и не думают скрывать свою сущность, и запирать их в замке и подбрасывать архив им тоже не надо – они прекрасно предадут и предадут тебя без крайней ситуации, просто так, из любопытства.

Мои отношения с родителями оставляю желать лучшего. Но я устал обращать на это внимание.

Жду письма.

Привет Евгении Кузьминичне, Кисунько.

Обнимаю вас с Неллечкой, целую.

Ваш

Толик.

* * *

Від Л. Фінкеля з Чернівців:
4 сентября 1974 года

Лист від Л. Фінкеля

Ребята, дорогие!

Огромное спасибо за книгу и пожелания выбраться в князья. Книгу прочел. С княжеским титулом сложнее. Пока согласен быть скоморохом, то есть заведующим литературной частью на княжеском дворе (буриме, шарады и проч.). Не берут. Оказывается, все литераторы при дворе сверхштата – это обычное явление. Но я, кажется, знаю, что нужно делать. По всей вероятности, крикнуть: «Ура князю!». Правда, можно сорвать голос, но кто же нынче говорит своим голосом?

Вспоминаю старый еврейский анекдот:

– Хаим, твоя жена француженка?

– Нет, это хулиганы ее научили.

Так что я уж сразу в Наполеоны (или Наполеончики?!). 1812 год устрою. Или лучше 1808 – 1811. В конце-концов, это же мой Сережка должен пустить Оксану в Европу.

… О своих делах писать не хочется. Они очень напоминают рисунок на трансформаторной будке, куда заходить воспрещается. Тем более, что числа 15–16 думаю быть в Москве. Тогда и расскажу все подробности. Ожидал Толю, но он не едет: Вера занята до 20 сентября во Львове, а позже поездки по районам, следовательно, не на кого оставить маленького Крокодила Гену.

… Лесь, книга отличная. Серьезная, глубокая. Нравится мне, что написана она без шума и треска, иногда даже внешне сдержанно. Но за этой академической сдержанностью я все время ощущал взволнованность автора. Мне думается, что именно эта внутренняя струя вполне оправдывает построение книги по законам пьесы. Я имею ввиду не только формальные признаки (пролог, действие первое, второе и т. д.). В монографии, как мне кажется, налицо конфликт. И он, прежде всего, состоит в том,

что «конкретного театра Крушельницкого сегодня на Украине нет». Я почти уверен, что это еще станет предметом особого разговора, который назрел и который откладывать дальше просто нельзя. Книга твоя – настоятельное приглашение к такому разговору. В этом ее особое значение…

… Ребята, дорогие!

У меня такое ощущение, будто бы знаю я Вас тысячу лет, из них последнюю сотню все ожидаю встречи с Вами. От этого становится тоскливо. Но, видимо, на этом нужно остановиться, чтобы не впасть в сентиментальщину. Вообще, один милый добрый человек посоветовал мне воздержаться от слов. Я как-то сразу ему поверил. Не очень это у меня получается, да, видимо, нужно учиться. Неужели я менее способный, чем жена Хаима?

Я Вас целую и желаю Вам много добра. Оксанка, поздравляю тебя со 2 сентября, как видишь, все мы в учениках…

Все Финкели передаю Вам лучшие пожелания.

Всегда Ваш Леня.

Лесь, скажи пожалуйста, нельзя ли через Ваш театр заказать мне на 15-16 место в гостинице? Любое, даже то, что для негров. Буду Вам звонить до отъезда.

Кланяйтесь Евгении Кузьминичне. Видел в «Книжном обозрении» второе издание «Судьбы поэтов». Поздравьте ее от моего имени.

Еще раз целую

Л. Финкель

274000, Чернівці, Горького 15/16.

* * *

Від Гр. Халимоненка:
Київ, 1 вересня

Так ось чому я не міг додзвонитися до Оксани, в неї новий телефон! То я з горя взяв та й одружився – тим гірше для неї: де вона ще знайде турка Грицька?

І повинен сказати, що служба інформації таки ще на цибатій нозі. Я собі уявляю це так: «Якщо Вам Танюка, то його новий телефон 161-51-00. А то «ту-ту-ту і т. д.».

Приблизно так саме відповідали мені і в книгарнях: «Тю-тю, та в нас «Крушельницького» зразу розібрали», або «Тю, в нас такого й не було».

Словом, Лесю, була книжка справді тільки в одній книгарні, але не допомогло навіть ніяке знайомство. У книгарні «Мистецтво» ще не було. Як буде, то ти на мене покладайся, 10 книжок відразу пришлю.

А відносно рецензії, то я попрошу С. Білоконя, щоб написав. Він і книжку встиг купити, і теж одружився. Словом, все-таки обставив мене.

Що вам ще написати? Неймовірно скучив за Москвою і ще неймовірніше шкодую, що не доклав усіх зусиль [якби їх, правда, можна було докласти], аби залишитися в Москві.

Що роблю? Нічого. Ані на копійку. [Я за Москвою так скучив, що замалим не пішов на театр Єрмолової, а потім подумав, «а що скаже мосьє де Пурсоньяк!»] Цікаво, в нього попа ще не зовсім синя?

На якій хвилі пристрастей зараз Корнієнківна – вічно юна й вічно Танюкова? Якось я зрозумів, що мені невистачає не тільки Леся. Що ж, Загоруйкам можна тільки позаздрити, тим більше, що вам їх вистачає.

Передайте мій поцілунок Емі, Володі й Кирилкові. Вони ще не одружуються, тобто Оксана й Кирик?

Лесю, вам цілунки не тільки мої, а й моєї дружини, вона, виявляється, не вміє варити бульйон, то я післав її на кухню, щоб оце навчилась, а сам тимчасом встигну листа дописати.

Лесю, мені прикро, що я не зміг виконати твого прохання й заспокоюю себе тим, що ти теж буває не виконуєш дечиїх прохань, наприклад, Кузенкова. Так що ми квити.

Чолом – Г. Х.

* * *

Репліка від І. Козловського

Від І. Козловського:

Глубокоуважаемый Л. Танюк!

Извините, что так обращаюсь к Вам – не знаю Вашего отчества.

Ваше письмо пришло в отсутствие Ивана Семеновича – он отдыхает. Я пишу Вам об этом, чтобы Вас не удивляла такая задержка с ответом.

Желаю Вам всего доброго.

Нина Феодосьевна

4/IX. 74.

* * *

Від В. Айзенштадта з Харкова:
1. 09. 1974

Дорогой Лесик!

Большое спасибо тебе за книгу. Извини, что отвечаю с опозданием – книга пришла, когда я был в отпуске.

Хорошее дело ты сделал, написав о Марьяне Михайловиче. К сожалению, в искусстве тоже существует мода, и в шуме ее имя Крушельницкого почти забылось. А когда думаешь о нем по большому счету, то значение его деятельности трудно переоценить.

Перелистал твою книгу, и сразу вспомнились наши встречи, разговоры. Особенно один – очень долгий – о Курбасе в поезде, в 1949 году, когда мы возвращались с юбилея Малого театра.

Я с удовольствием написал бы о твоей книге и М. М. вообще. В прошлом году был об этом предварительный разговор с Александром Измайловичем Висловым в журнале «Театр». Но они уже около года маринуют мою рецензию на книгу Головащенко, и этот заказ не возобновлялся. Ты вхож в журнал «Театр» – узнай, что там делается, я бы с удовольствием написал им.

В харьковском «Прапоре» все новые люди и никакого контакта с ними у меня сейчас нет.

Обнимаю тебя

Валерий.

Мой адрес: 310088, Харьков, ул. Данилевского, 18, кв. 88. Айзенштадт.

P. S. Згадалось: колись я питав у Айзенштадта, чи не зустрічав він де прізвища Верхотурського, на якого так авторитетно послався тоді Василько у виступі на вечорі Курбаса.

Він згадав. Верхотурський був у Харкові редактором газети. Якось зібрав редакцію й каже: «Зачем печатают Маяковского лесенкой?» Колеги почали його запевняти, що так корисно для читача. То він на завтра видрукував усю газету – сходинками, як у Маяковського, навіть передову. Регіт стояв неймовірний. За кілька днів міськком партії виніс резолюцію: «Уволить коммуниста Верхотурского с должности редактора!»

Отакий анекдот. А більше він про нього нічого не чув.

3 вересня, вівторок

Розмова з Кузякіною. Попри всю мою толерантність – здається, посваримось. Для неї Курбас – «малолітражка» порівняно з російськими «велетами» на кшталт Мейєрхольда. Аргумент? «Читайте газеты; газеты – самый точный аргумент».

Іншими словами, **наш** портрет Курбаса – «не документ», «документы говорят иное».

Але що таке документ? Фальшива доба залишила по собі фальшиві «документи» – фальшиві газети – як їм довіряти?

Тинянов писав у «Кюхле»:

«Есть документы парадные, и они врут, как люди. У меня нет никакого пиетета к «документу вообще». Человек сослан за вольнодумство на Кавказ и продолжает числиться в Н-Новгороде, в Тенгинском полку. Не верьте, дойдите до границы документа, продырявьте

его. И не полагайтесь на историков, обрабатывающих материал, пересказывающих его...»

Як тут не згадати Ф. Вольфа і відповідь «колег», які повірили фашистам у підпалі Рейстагу.

Відповідь була вичерпна:

– Так написано у ранкових газетах…

Фетиш друкованого слова як знак бюргерської заскорузлості. «Факт» як фантом.

Будь-який «документ» треба пропустити через себе. Провести через шпіцрутени **інших фактів.**

5 вересня, четвер.

Батьків лист про «тернистий шлях»

Батьків лист від 2-го. Дуже довгий, не передруковуватиму: компліменти з приводу «Крушельницького» й побутові подробиці, на які немає часу. Але кілька вузликів на пам'ять.

По-перше, лист з епіграфом. Отож – «Нехай завжди буде так, щоб на тернистій ниві ріс мак». Слово «тернистий» йому аж так сподобалося, що він ужив його шість разів – у мене «тернистий шлях», у Неллі «терниста дорога», у Крушельницького «терниста доля»; а потім пішло по другому колу. Старіє мій дідо. А листа писав, то, певне, ще й розчулено просльозився: така інтонація.

«Ось ти й поповнив полички бібліотек «Мар'яном Крушельницьким». Наші всі порозбирали, і я дуже з того гордий. Старий Покальчук сказав: «Ваш Лесь пише дуже сміливо й правдиво, через що йому дістанеться. Але він у вас не з лопуцька». Очевидно, на рахунок «дістанеться» він натякає на те, що ти пишеш про того американського Гірняка: тут про нього таке друкували! Між іншим, коли були арешти й всяке таке, говорили й про твій лист, який ти нібито писав на захист цього артиста комусь у Львів, якійсь пані, а вона передала його в обком партії. А ти ніби дав ще комусь переписати, – та й пішло. Думаю, ти не такий дурний, щоб такі речі робити.

Тепер про того Гірняка. Не знаю, хто він зараз і як, а колись вони з Бучмою, Крушельницьким, Ужвій – гриміли. Я подивився по твоїй книжці: нічого страшного. Ти ж спираєшся на тогочасних критиків, а вони його хвалили. Що вже він там потім зробив, як поводився, визнав чи не визнав радянську владу – то вже не твоє діло, ти про це не пишеш. Отак я відповів Покальчукові!».

Отже, між ними вже дискусії! Цікаво й дуже. Неодмінно покажу це Юркові.

«Тернистий шлях, що ти його обрав для себе ще з юних літ, – річ важка. Але на те вже нема ради. Не хочеш – а мусиш. Ступив – то прямуй. Твоє діло робити, їхнє – гавкати. Не звертай уваги, але й не заривайся. Краще з розумним знайти, ніж з дурнем згубити. І навпаки: краще втратити з розумним, ніж знайти з дурнем. У книзі ти показав себе як уже майстер. Про це добре сказав Анатолій Крим у нарисі «Карнавал»; я й не знав, що у мене такий талановитий син. Звісно, там є перебільшення, але передай йому від мене як від батька-журналіста спасибі… Навіть не звертай уваги, що іноді він легковажить. Це він для читача, а «Юність» – для специфічної публіки. Одне мені лише прикро, що це не в українському журналі. Ну, в нас би такого про тебе не дали, все найцікавіше викреслили б».

Радий його оптимізмові, хоча й волів би говорити окремо з батьком, окремо – з журналістом. Ці радянські кентаври, які пасуться на зеленій межі потоптаного громадського поля з особистим вигоном – створіння часом не прогнозовані. Трохи пишномовно. Так і здається іноді, що він **переконаний**: листи читатимемо не лише ми вдвох, глибоко інтимного в них ніколи немає. Є щось від «установки».

Вітає мене з одруженням на Неллі. Цей текст збережу неодмінно:

«І в цьому ти й крихти не помилився. Не знаю, як там у вас ідуть сімейні справи, але скажу одне: ти взяв не тільки дружину. Ти взяв людину з університетською освітою, вона

знає багато більше за нас усіх (так казала мама, так вважаю і я, хоч іноді говорить твоя Нелічка дуже завумно). У неї бойова вдача, від свойого не відступить, хоч би там що. Ніхто вас не сокрушить, аби тільки ви самі себе пильнували. Ми вже старі й не все розуміємо з того, про що ви пишете, але я тішуся душею…»

Є крихта незадоволення: «Хоч є в нас така молодь, що забуває про все і навіть про батьків. Зазнається часто. Передай це Галі».

Отже, з Галею вони досі не викурили люльки миру. Вона його якось вишпетила за Шуру Дем'янівну (мовляв, за мамою ти так не ходив, як за цією чужою тіткою!), а він чоловік самолюбний, зауважень не терпить.

Запрошує до Луцька й вимагає прислати йому принагідно кілька кілограмів макухи для риби. «Гроші краще не присилай, самому тобі потрібні, хоча за переказ – спасибі; але макухи пошукай».

Фінальну фразу – після макухи – слід занести в родинні аннали. Очевидно, за книжку вони з Шурою Дем'янівною випили, бо літери хитаються як п'яні, та ще й капнуло на папір так, що все пливе. Стиль свідчить сам за себе:

«Отже, твоя терниста дорога набирає чимраз більшого тернистого шляху, покритого творчим шуканням. Щось кращого я тобі й не бажаю. А раз шукаєш, – значить хочеш знайти щось нове. Для себе і для народу. Так і роби, і може, колись їм усім позаціплює!»

Очевидно, дорога для нього – щось цивілізоване, міське: а шлях – вже українське, ширше – Чумацький шлях, битий шлях, – тобто важчий?

Все одно для вчителя української мови, сказала б неодмінно мама, виглядає ненормально: дорога… набирає шляху.

Але – не вчи, сину, старого батька; побачимо, якої ти сам заспіваєш на восьмій десятці. Якщо доскрипиш до таких літ.

Гессе – Гайнеру: про комуністів. Мораль Європи і ми

Гессе добре пише синові Гайнеру, це рік 1932-й:

«Все сказане тобою про комуністів, які, мовляв, у повсякденні люди гарні, ладні допомогти, сміливі, – справедливе. Я маю багато колег комуністів, і таких як вони, у партії чимало. Проте це не має жодного стосунку до їхньої віри і до їхньої партії. Будь-яка партія і будь-яка догма може привабити і добру і лиху людину, це вже бита істина. Але відданість комунізмові ставить перед людьми питання руба: «Чи хочу я революції, чи схвалюю я революційний шлях? Чи можу я сказати «так», якщо одних людей вбивають для того, щоб іншим людям згодом, у далекому «потім», стало краще?» Ось у чому ідейна проблема... Для мене це питання раз і назавше вирішене: я не визнаю за собою права на революцію і на вбивство. Так, маса, яка вибухає від горя й люті, не може називатися винною. Але сам я, особисто я, якби узяв у тому участь, розумів би, що я **винен,** бо зрікся свого священного принципу».

Приблизно так.

Те, що для європейської людини – моральна норма, для людини СРСР – кримінальна стаття. Їм цього не збагнути. Коли Бьолль дізнається про чергову наругу над нашими в'язнями-інтелігентами, коли судять Параджанова лише за те, що він **такої** вдачі, коли роблять з Глузмана божевільця лише за те, що він запротестував проти політичного обожеволення **інших,** вони не ймуть цьому віри. Переживши фашизм, Гітлера, Сталіна, Майданеки й Аушвіци, вони справді не можуть повірити в правду наших таборів, наших процесів, нашої реальності. Для них все ще «порушення

норми», «погане в хорошій системі». Гессе – виняток. Багатьом іншим **хочеться** вірити, і вони, як люди віруючі, закривають очі на **правду**, якщо вона суперечить **вірі.** Сталін став можливий ще й тому, що були – Ромен Роллан, Фейхтвангер, радикал Едвард Ерріо (бачив на Україні трупи померлих з голоду, але з політичних міркувань – закрив на це очі, дав Франції цілком протилежну інформацію!; з якогось часу мені категорично розхотілося ставити Бернарда Шоу, якого я сьогодні вважаю за одного з найбільших грішників доби (гострий розум, – але безжальність до жертв нашої системи, цинізм). Чимало з його парадоксів – я перечитував – віддають кров'ю.

До архіву:

Від Івана – околяса – «для Танюкового гросбуху»:

Іван Коваленко, 1918 р. н., арештований 13 січня 1972.

ГОПАК

(з присвятою Ансамблеві Вірського)

І. Коваленко

Все забрали: хліб і сало,
І корову, і бика.
Усього було їм мало, –
Залишили – гопака.
Сталь, вугілля і залізо,
Нафта в труби витіка –
Все у пельку їм полізло,
Залишили – гопака.
Божі храми скрізь розбиті,
Мова гине і зника.
Все понищили неситі, –
Залишили – гопака!
Гори трупів у Сибіру,
Море крові, сліз ріка.
Мало всього було звіру –
Та лишив він – гопака.

І викручує колінця
Раб захоплено й гука:
– Ми ще справжні українці!
Нам лишили – гопака!..
Рідна мати у могилі
В головах росте будяк:
Зверху діти очманілі
Дотанцьовують гопак.

1967. Боярка.

П'ятниця, 6 вересня 1974

У молодого Рильського (вісімнадцятирічного) була новеля «Глас вопіющого», друкована в «Українській хаті» за 1913 рік, червень. Я про це не читав у його біографів: і раптом натрапив. Своєрідний монолог про кохання й самотність, про потребу «знайти людину», висловити комусь себе. У побутових деталях чути вплив Винниченка, але Рильський пише інтонаційно природніше, тут – правда поета. Так от: там виводить він добродушного філософа Шликевича, який радить завести йому «щоденник думок». Чи не Шлемкевичем тут пахне? (До речі, Шлемкевич так само з тієї ж Пиляви, як і Крушельницький, Мар'ян Михайлович про нього розповідав). З іншого боку, не може бути, позаяк Рильський з Шлемкевичем майже однолітки, отож дізналися один про одного **значно пізніше.**

Рильський – Шликевич (новеля): 1913. Сковорода

Перше кохання героя тут – Галя.

І ось яке спостереження. Вчинивши егоїстично, герой кається, картається. Проходячи повз міський сад, бачить миршаве собача. В ньому прокидається потреба допомоги: він іде, купує чвертку ковбаси й заносить собаці. А далі: «Я оглянувся – ніхто не дивився на мій «добрий вчинок»…

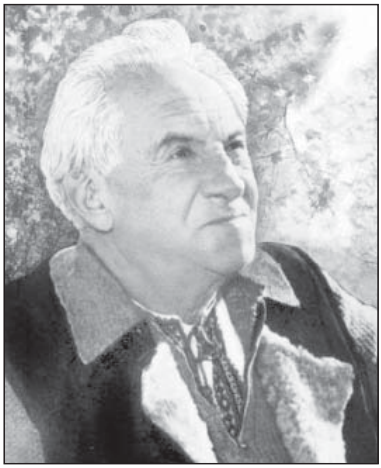

М. Рильський

Оцей парадокс **монологічного** існування – приваба в новелі, де голос відгукується в далечині «тільки луною». Як же їм було самотньо в тій добі, на світанку України, – Курбасові з його «Снами», Рильському з його поезіями, Шлемкевичу. Між іншим, Крушельницький розповідав, що Миколу Шлемкевича в часи першої війни вивезено було до Росії, саме до Сибіру, – про це є натяк і в новелі.

Хоча це вже ні про що не говорить, бо Рильський пише новелю 1913 року, а Сибір – це 1914 або 1915. Однак сьогодні цікаво компонується певна **умовна, фантазійна єдність**.

Ні, ні, я жодним словом не натякаю на Шлемкевичів Фронт Національної Єдности, то взагалі цілком інше, політика. Тут ідеться виключно про спільність **духовних орієнтирів української молоді** початку століття.

Але що Рильський писав ранню прозу – цікаво! Та й взагалі показово, що він **представлений** в «Українській хаті».

У цьому ж числі є Товкачевського про Сковороду. Гадаю, це аргумент проти того, що саме Штейнер навернув Курбаса до Сковороди. Так вважали хіба актори, які самі не дуже знали **контексту** мистецько-філософських змагань початку століття. Курбас безумовно **знав** Сковороду раніше, не міг не знати, – з його потягом до філософії та пошуком морального абсолюту. Повинен був знати. Штайнер міг хіба змінити якийсь **кут зору**, додати проблемі **ваги**.

Чому тут Метерлінк – Маврикій? (на стор. 382). Та ж він Моріс. А як пишеться в оригіналі?

«Лицарь-Сам» Гр. Чупринки – в наступному числі, липень-серпень, де негролог за Лесею Українкою.

В. Михайленко допікає Іванові Стешенку, що той познайомився не з творами справжніх учених, а лише «таких, як С. Єфремов». До справжніх він відносить, «наприклад, Потебню». Йдеться про критику книжки І. Стешенка «Мистецтво у розумінні Винниченка». Висновок: *«В нас уміють шанувати тільки мертвих. А як відносяться до живих, свідчать критики на Кобилянську, Яцкова, Винниченка... на зразок статті Стешенка».*

Добре дискутували, був порох у порохівницях. Не той порох, який – пил, а справжній порох. Для набоїв.

Книжное обозрение. **6 сентября 1974 г.**

АКТЕР, РЕЖИССЕР, МЫСЛИТЕЛЬ

Лесь Танюк.

«Марьян Крушельницкий»

(«Искусство», 1974)

Книга посвящена творчеству выдающегося украинского актера и режиссера М.М. Крушельницкого, который многие годы возглавлял Харьковский театр им. Шевченко, а затем был главным режиссером Киевского театра им. Франко. Автор книги Лесь Степанович Танюк – режиссер, ученик Марьяна Крушельницкого, а отзыв о ней написал другой его ученик – режиссер Владимир Васильевич Загоруйко.

Есть книги, которые хочется называть «зримыми»: читаешь – и перед тобой возникают образы, люди, характеры. К таким книгам принадлежит и эта, из серии «Мастера советского театра». Открыв ее, словно попадаешь в реально существующий и, вместе с тем, незабываемый Театр Марьяна Крушельницкого.

Выдающийся украинский актер и режиссер Марьян Михайлович Крушельницкий принадлежал к тем художникам-мыслителям, которые четко представляют себе перспективу и закономерные результаты развития искусства. Он воспитывал в режиссерах не просто постановщиков спектаклей. Он искал в учениках задатки создателей, организаторов, строителей Театра. Автор книги принадлежит к числу тех, в ком М. М. Крушельницкий ощутил способности именно такого режиссера. Вспоминаю встречи учителя и ученика в аудитории Киевского театрального института: это были встречи единомышленников, наполненные вдохновением, размышлениями, поиском. Поэтому книга Л. Танюка представляет собой особую ценность. Осмыс-

лившая в себе огромное количество фактов, документов и взглядов, она превращается в своеобразную программу, кредо интересного, нужного, современного театра.

Тем, кто знал Марьяна Михайловича, его роли, его спектакли, Лесь Танюк помогает вновь ощутить беспредельное обаяние личности этого художника. Его жизнь была насыщенной поиском, начинаниями. Он считал театр живым организмом, имеющим возраст. Человек честный, М. М. Крушельницкий признавался вслух о трудностях «переросшего» театра, отставшего от требований времени, жизни, и мужественно переносил недовольство коллег, привыкших к «традициям». К Марьяну Михайловичу тянулись художники разных поколений – у него всегда был сувой трезвый взгляд на вещи. Не назидательно и без патетики он любую проблему умел повернуть в гражданское русло. С ним, всесторонне образованным человеком, было полезно общаться. Лекции его насыщены обобщениями и анализом диалектических тонкостей явлений.

И еще одна принципиальная черта Марьяна Михайловича приходит на ум при чтении книги Леся Танюка. Он учил нас не манерам, не гнался за накоплением эрудиции в каждом из нас. Он воспитывал, как основную черту характера, потребность трудиться, ежедневно, без «отгулов» и выходных. Труд – как нравственная основа, на которой да прорастут десятки индивидуальностей. В своих учениках он был всегда уверен, доверял им, требовал отдачи, радовался успехам. Такое не забывается, обязывает.

Прочтите эту книгу, и в душе у вас останется удовлетворение от существующей в нашей действительности активной, творческой преемственности поколений, от сознания полной самостоятельности и зрелости вчерашних учеников Марьяна Крушельницкого.

В. ЗАГОРУЙКО,
режиссер

Субота, 7 вересня 1974

Сьогодні ми довго розмовляли з Євою Аркадьєвною, це наш добрий геній-капельдинер. Без таких людей театр не може існувати. Працює вона білетером, дивиться щовечора

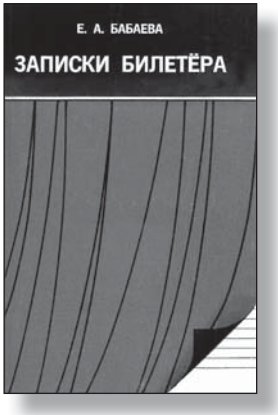

всі вистави, закохана в акторів і вміє оцінити істинне мистецтво. Як захоплено розповідає вона про Яншина, Урбанського, Глазиріна… Це не перша наша розмова, від неї я емоційно дістаю більше, ніж від п'яти книжок про театр. Так заведено: якщо вона виставу прийняла на пробі, вистава матиме успіх. Так вона мені напророчила аншлаги «Чорта», потім «Пурсоньяка». До Мольєрівської версії вона поставилася спершу тривожно, за симпатіями вона «класикоцентричної» орієнтації. Але коли на сцену вийшов Бурков, коли вона побачила Романова в його танці, коли все почало всміхатись і дзвеніти, Єва Аркадівна розцілувала мене й сказала, що вистава йтиме дуже довго. Менше сподобались їй Скраубе й Сатановський; справді так, один грає «на естраду», другий – надто опускає на землю; це ж саме вона, виявилося, привела тоді в театр Яншина, і Михайло Михайлович дуже нас підтримав. Очевидно, не без її впливу?

Домовились, що вона таки спробує підготувати свої записки про театр (це може бути або велика стаття або й книжка, – Єва Аркадівна тут з 1950 року й веде щоденник про театр). Сама вона ставиться до моєї пропозиції скептично, – мовляв, не надрукують. Але мені здається, її записки матимуть вартість. Кілька сторінок вона мені показала: невимушений тон, лаконічно, з душевним добром. Про жодну людину – поганого слова. Прізвище її Бабаєва, Єва Аркадівна Бабаєва[3].

Чому поляки лаються «псяюхою», чому одержав таке поширення у світі «с-сучий син», чому, щоб образити жінку, її називають «сукою», а опричники возили за сідлом песячі голови»? Чому не лаються, скажімо, котом чи левом? Є звірі чисті й нечисті? Може, тому, що наші предки, чи, скажімо точніше, предкині, кобеля могли привчити до злягання, а з іншою твариною це

Єва Аркадівна, капельдинер. Довженко, Сталін, Щорс

3 Ця її книжка таки вийшла двома виданнями – 1993 і 2003 (Л.Т.)

не виходило? Якщо людину іменують сучим сином, то вона явно має в собі кров собаки? Не випадково ж заборонено було тримати собак біля гаремів…

Але «за собаку обидно…» Хоч воно й торкається собак приблудних, шолудивих, все одно – за що їхнього брата кривдити? Навіть Булгаков із «Собачим серцем» – туди ж!

Читав дещо сьогодні про Довженка, і з голови не виходило: чому саме Щорса Сталін призначив на національного героя України? Навколо цього імені надто багато легенд. Якось мене «огорошила» Ірина Анатолівна[4]. «А вы знаете, что в фильме все сочинено, и на самом деле Щорса убили чекисты выстрелом в затылок?» Я почав було її розпитувати – вона послалася на те, що вони дружили домами з Юхимом Панасовичем Щаденком, який залишив про це спогади, вона їх читала. Що замішаний там був Дубовий, якого розстріляли 38-го року, і що на те була пряма вказівка Сталіна чи Троцького.

Наша доба, як ніяка інша, вимагає Шекспіра. Абсолютно переконаний, ніщо не пропадає, рано чи пізно ми про все дізнаємося. Може, не ми, але Оксана або її діти.

Треба щось пошукати про цього Іван Дубового. Воно й з Чапаєвим зовсім усе не так, як за фільмом. Що більше роздмухують навколо героя фіміям, тим небезпечніша історія. Якби вони справді були героями, Сталін знищив би пам'ять про них. Він волів призначати людей на вічність сам, власною рукою.

Неділя, 8 вересня 1974 року

Повертаючись до проблеми еліти, згадую думку Бердяєва про аристократизм творчості; творчість є витвір найкращих, вона не терпить панування натовпу, влади гірших, влади темряви. Отож плекання національної еліти – це плекання **творення.** Це Курбасове творення мистецького

4 І. А. Луначарська (Л. Т.)

середовища, з якого потім могла б народитися **влада.** Інша справа, що справжній художник – не лише талант, а й воля, вміння підкорити собі простір, лінію, колір, час, сотворити власну (нехай мистецьку) імперію. В такому сенсі художник – натура тиранічна й цілеспрямована. Аристократизм може народитися лише з цього, а не з **виробництва.** Позаяк аристократизм – імперія духу. Брутальна тканина пересічності й виробництва (виробництво дає вал і штамп; творчість – єдине й неповторне) швидше народжує демократичний устрій. А від нього вже й рукою подати до соціалізму. Тому так і не любить влада істинного митця – Мейєрхольда, Курбаса, Шостаковича, Ростроповича.

Бердяєв про аристократизм творчості

Знову ж таки, мистецтво – це влада не світська – влада сердечна. Чергового Людовіка забувають – пам'ятають Мольєра. Але реальна влада все одно завчасу вбиває реального драматурга.

Курбас – Міхоелс – К. Рудницький. Крег.

Йдучи слідами Курбаса (Лір, Міхоелс), вдруге наштовхуюсь на Кост. Лаз. Рудницького. На першому етапі він узагалі ставився скептично до самої можливості такого співробітництва, позаяк звик вірити лише тому, про що написано – чорним по білому. Тепер він розпитує Бєленького, говорив про це з Мацкіним. Отже, зацікавився. А сьогодні я дізнався, що він взагалі якось пов'язує смерть Курбаса – з роботою у Міхоелса і хоче написати дві статті – про вбивство Курбаса і про вбивство Міхоелса.

До речі, після нашої агітації за Крега почала говорити про своє зацікавлення ним Бачеліс. Кажуть, ніби хоче навіть замахнутися на монографію. Це мені говорила Наталя Анатолівна Кримова.

А якщо вже вони візьмуться, буде написано! Чорним по білому.

Перший і єдиний вечір Окуджави у Києві

Мої записи на старенькій «Весні» здається, так і пропали. Запис за Булатом Окуджавою. Запис кімнатний, шумно було, людська реакція. Я чув його потім кіль-

ка разів, у більших залах, але перше враження було найемоційніше. Він приїздив до Києва, це був рік шістдесятий як не п'ятдеся дев'ятий… «Весну» я позичив. З Окуджавою прилетів до нас «дух Арбату», дух московського дворика; мені так хотілося, пригадую, щоб хтось написав таке про Київ!

Це – передають по радіо – «Моцарт на старенькой скрипке играет…»

Понеділок, 9 вересня 1974

Бурков і Шукшин у театрі Станіславського

Жора Бурков привів у театр Шукшина, і вони гаряче сперечалися про свій фільм. Коли я зайшов, вони вже перейшли на Замятіна. Шукшин доводив, що Замятін «русский, в социализме все понял, и крушил все это, чуждое русскому духу». Бурков, навпаки, переконував його, що Замятін був віруючим соціалістом, виступав виключно проти «искажений», а «Мы» – «попытка исправить время. Он ведь старый член РСДРП!»

Приводом для дискусії послужив номер «Дома искусства» за 1921 рік, у якому Замятін надрукував свій протест проти придворних поетів, які дуже добре знають, «когда надо надеть красный колпак, а когда скинуть…» Жора – лише зовні простак, насправді він людина добре ерудована, Шукшинові сперечатися з ним важко.

А привів він його до нас, очевидно, у зв'язку з п'єсою Шукшина, яку хоче нам прочитати, – щоб Шукшин сам поставив. Правда, просить завчасу не говорити про це Кузі (Кузенкову), – «зарежет не читая, – не от него пошло».

Василь Макарович – неголений, заріс (так треба для фільму?), очі лукаві, погляд допитливий. Жора представив мене – «Вот, режиссер Лесь Танюк, украинский националист, а между тем умный человек, не простой…» Василь Макарович засміявся й сказав щось у такому дусі, що націоналісти – вони всі люди непрості, всі розумні, – «вот я ведь тоже не дурак, да?»

Багато про що говорили. Я спитав його, на кого він більше схожий, на батька чи на матір? Він відповів, – батька зовсім не пам'ятає, та й фотографій не лишилося, загребли його ще хлопцем. А матір «вышла за него убегом, – ночью увез ее, зимой – ее родители были против батяни, шебутной он казался».

Батька його арештували, «когда на Украине голод был жуткий», тобто 1933 року, присуд – розстріл. Але не розстріляли, бо коли видали реабілітацію, це вже при Хрущові, там стояло – 1942 рік. За що взяли? Кажуть, ніби хотів повстати проти радянської влади.

Говорив він про нього суворо, але любовно.

Знайшлася в нас із ним ще одна спільна, крім театральних, тема – Віктор Платонович Некрасов. Виявляється, Некрасов дуже йому протегував і допомагав, і переживав, коли «Новый мир» не взяв його, шукшинський роман. Напевне, «Любавины»?

Я читав цю річ у «Сибирских огнях», це було у перерві між «Пером» і «Казками Пушкіна» в ЦДТ, і переконався, що йде в літературу чоловік самостійний, неоформлений, дужий, з гарним чуттям слова.

Зараз він, каже, закінчив другу книгу «Любавіних» (Жора Бурков: «Будет как «Тихий Дон», если чуть доработать. Железно!»), але нікуди не спішить віддавати, «Из этого когда-нибудь получится фильм…»

– Но не сейчас. Сейчас – никому не покажу.

Дуже цікавий чоловік. Все приглядався. Він по суті своїй не селянин, як звикли вважати московські сноби, а – майстровий. Рука в нього налаштована на працю, – теслярську, слюсарну….

Вівторок, 10 вересня 1974

Таки знайшов у театральній бібліотеці № 1 петроградського «Дома искусств». І розчарований, бо замітка Замятіна – такі собі загальники. Дещо з цього можна було б узяти для книжки про Дейча – тло, набір проблем, лексика.

Замятін і революція · Листівка від Кочура

«Я боюсь, – пише Замятін, – *что мы уж слишком бережно и слишком многое храним... Из того, что нам досталось от дворцов... Я боюсь, что мы уж слишком добродушны и что французская революция в разрушении всего придворного была беспощадной». Далі – про декрет Пеяна (1974... бачиш, – фрейдівська помилка – йдеться про 1794-й), де було сказано, що є, між іншим, «множество юрких авторов, постоянно следящих за злобой дня; они знают моду и окраску данного сезона; знают, когда надо надеть красный колпак и когда скинуть...»*

Далі я не став конспектувати, бо далі він усіх кличе до послідовності, до служіння новим ідеям, лаючи «не юрких», котрі – мовчать.

Втім, є там один непоганий поворот, уже до Замятіна **наступного**, де його пече потреба «изнасиловать свою душу суррогатами литературной деятельности». Писатель, который не может стать юрким, должен ходить на службу с портфелем, если он хочет жить. В наши дни в театральный отдел с портфелем бегал бы Гоголь; Тургенев во «Всемирной литературе» переводил бы Бальзака и Флобера; Герцен читал бы лекции в Балтфлоте, Чехов служил бы в Комздраве». Голодуха й мала зарплатня, на гонорари не проживеш, Гоголю довелося б друкувати щомісяця чотири «Ревізори».

* * *

7. IX. 74.

Дорогий Лесю Степановичу!

Величезне спасибі і Вам, і Неллі за книжку. Я відповідаю, вже прочитавши її (тепер її схопила Марічка), а читав її захоплено, бо написана

вона просто таки блискуче – яскраво і переконливо. Такої самої думки дотримується і Льоня (він собі дістав теж), але він ще захоплений так званою «сміливістю», тобто можливість видати в Москві так як у нас зроду вона б не була видана. Він (непоправний песиміст) вважає, що звідси мобілізують «для подавлення» якусь Дубину. Я ж собі думаю, що обійдеться. Тим паче – одну рецензію я вже прочитав, і вона прихильна. Сподіватимемось, що її прикладом підуть інші.

Цілуємо вас усіх. Я, звичайно, з особливою ніжністю Неллі.

Ваш Г(ригорій) П(орфирович)

В одній з лекцій Фіхте пояснював, що лише **першонімець** – на відміну від німця **функціонального** – дійсно репрезентує народ у вищому розумінні (тобто націю!)

Зрозумівши образ першобілоруса (першолитовця? поляка? українця?), можна зрозуміти кореневу Україну. У Фіхте йдеться про шляхетність напряму думок, – про шляхетність як ген. Це ближче до Донцова? Але у Фіхте йдеться і про шляхетність **моралі.**

Знайти ще раз те видання (!) Може, ці його «першонімці» – як діти, які ще не втратили природності, Божого начала?

* * *

Лист від Є. Дроб'язка:

Любий Лесю Степановичу!

Велике Вам спасибі за Вашу книжку, що збудила в душі стільки спогадів про невмирущі часи наших зустрічей з корифеями українського радянського театру.

Поздоровляємо Вас із добре, талановито написаною працею.

Ви дуже вдало зуміли передати всю свою любов до незабутнього вчителя, вміли відтворити всю атмосферу «Березоля» та пізнішої доби.

Зокрема, мені особливо приємно, що у Вас за щасливим випадком ім'я та по-батькові цілком збігаються з іменням великого реформатора сцени, згадку про якого я шанобливо зберігаю у своїй пам'яті, бо деякий час мені пощастило працювати з Курбасом, починаючи з самого заснування «Березоля».

Усі вистави цього театру ми з Лією Наумівною бачили по кілька разів, і спасибі Вам, що з Вашою допомогою ще раз могли побувати на них.

Коли будете у Києві, обов'язково завітайте до нас – можливо, розповімо Вам дечого цікавого про талановитого актора Крушельницького.

Всього Вам найкращого.

Ваші Дроб'язки.

ЛЕНІН І МОРАЛЬ:

«Теперь и только теперь, когда в районах, охваченных голодом, отмечается людоедство, а дороги завалены сотнями, если не тысячами трупов, мы можем (а значит – обязаны) с жесточайшей и беспощадной энергией приступить к изъятию [церковных] ценностей, не останавливаясь ни перед чем, чтобы сломить из сопротивление... Никакой другой случай, кроме отчаянного голода, не позволит нам найти понимание в широких крестьянских массах, что гарантирует нам если не сочувствие, то во всяком случае их нейтральность... [Мы] обязаны повести самую решительную и беспощадную борьбу [с духовенством] и сломить его сопротивление со всей жестокостью, чтобы эти господа многие десятилетия не могли опомниться... Чем большее число представителей реакционной буржуазии и реакционного духовенства нам удастся по этому поводу расстрелять, тем лучше».

19. 03. 1922

(Перший інсульт у нього буде в травні. Це ще він при повному розумі!)

10 вересня, вівторок

Замятінський страх виливається у ненависть до «російського демосу», якого влада оберігає (цнотливо!) від люті сучасних Свіфтів та іронії Франсів, «не кажучи вже про Арістофана…»

«Я боюсь, что настоящей литературы у нас не будет, пока не перестанут смотреть на демос российский как на ребенка, невинность которого надо оберегать. Я боюсь, что настоящей литературы у нас не будет, пока мы не излечимся от какого-то нового католицизма, который не менее старого опасается всякого еретического слова. А если неизлечима эта болезнь – я боюсь, что у русской литературы одно только будущее – ее прошлое».

Є. Замятін

Смерть Замятіна – 1937-й рік; як саме він загинув? Я б хотів це знати; не тому, що волів би не вірити у ці «випадкові» смерті. А тому, що смерть – останній знак життя, смерть висвітлює життя людини, і через смерть можна багато що зрозуміти в її житті. То як же загинув Замятін? Знаю тільки, що в Парижі.

Середа, 11 вересня 1974 р.

Маяковський для Замятіна – «не из юрких: он пел революцию еще тогда, когда другие, сидя в Петербурге, обстреливали дальнобойными стихами Берлин». Замятін явно симпатизував Маяковському – за те, що той оспівував революцію. Але ж сам він із «Серапіонових братів»… Він і сам був недалеко від Маяковського – візьми його новелу про той же «Потьомкін» і про 1905-й рік. Це вони **потім** всі зрозуміли, що «в поле бес нас водит, видно…», – як

Ілюзії Європи, Андре Жід

Хвильовий. А чи не можна було б поговорити з Завадським про інсценізацію «Ми»? І ставити не як сатиру, а як пронизливу лірику, ставити **про душу, а не про маси…**

Для загальної картини вельми цікаво було б простежити, як вони всі обманювалися! І як потім це ставало для них приводом для підведення риски. Або для полярної зміни образу життя. Обманувся Єсенін, обманувся Маяковський, обманувся Фадеєв. Обманулась навіть геніально чутлива Цветаєва. Навіть Андре Жид, який потім вислизнув до світла, так солодко обманувся, відвідавши Союз!

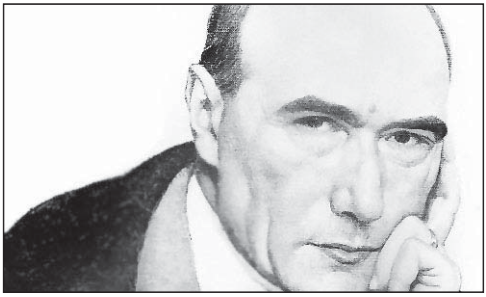

Андре Жид

Про це – його брошурка «Новая пища» (вийшла в Жургазі додатком до «Огонька», 1936, видав Єф. Зозуля; Дейч називає Жида у передмові «другом Советского Союза». «Никакие аргументы разума не удержат меня от наклонной плоскости коммунизма»: Олександр Йосипович бачив у цій тезі «уверенность и решительность». Я – ?

«Я кричу вам из глубины Запада: не слабейте духом, юные силы Советской земли! Помните: к вам обращены наши глаза, вы должны остаться нашим мерилом. Будьте бдительны даже после победы!..»

Це наша, майже радянська лексика.

Але далі, далі, далі – це вже старий Жид, абстрактний поет, і «Новая пища» ажніяк не протистоїть «Земной пище», написаній сорок років тому; інша справа, що авторові **хочеться** вірити у те, про що йому розповіли, він захоплений пристрастями (сила роману Шолохова для нього «не столько в мощном изображении исторически преходящей борьбы, сколько в столкновении глубоко нечеловеческих

страстей»), він **молодий.** Він торжествує від того, що тут відмінено «частную собственность», бо від неї всі біди на Заході; якби ж то він знав, до чого доводять такі експерименти! Він проти суму й печалі, він за вітальну силу живого, він за рух і за м'язи, за дію та радість.

Мине рік-два – і на нього обрушиться така злива ненависті й кпинів з Росії, що мимоволі подивуєшся, як уцілів Дейч, який так його нахвалив. Він буде названий «естетом», «фурією самолюбування», еротоманом, ніцшеанцем, індивідуалістом, здатним лише на вбивство духу. Причиною стали його антирадянські сатири (памфлети, суміш політики з поезією). Після того **його для нас не стало**; до сьогодні в історії літератури він – «вічний Жид», якого треба «гнати, гнати й гнати». Навіть Нобелівська премія не змінила суперлайливого до нього ставлення. Та що для нас Нобелівська премія? «Ворожа вилазка», не більше.

Як швидко вони розчаровувалися у своїй вірі! Говард Фаст, Орвелл, Ів Монтан і Симона Синьоре, навіть Поль Робсон…

А суть не в їхній політичній заангажованості чи в неприйнятті ідеології. Справа простіша. Вони – художники, натури тонкі й **творчі**. Сутність же нашого казенного життя – у запереченні **творчості.** Дозволено лише його імітацію. **Жити творчо** – зась. Краще спийся чи застрелись, бо застрелять тебе. Не виходь з шеренги.

А ці люди – не для вишикованих лав.

Між іншим, Андре Жида мені переказувала (читала, відразу ж перекладаючи) мама. Пригадую щось африканське, екзотичне.

Четвер, 12 вересня 1974 року

У тому «дереві життя», що його складає-малює Наталя Павлівна, все йде по маминій лінії. Знайшов я копію однієї виписки, – про діда й бабу теременських. Протоієрей Антоній Паржизек засвідчує, що в селі Теремна (саме так!) Піддубецького району Луцької округи 1902 року 12 січня

Копія виписки про народження Тонюка Стефана

(запис число 1) родився **Стефан Тонюк,** син селянина Теремна Самійла Космина (тобто Кузьмовича?) **Тонюка** та Параскеви Кипріанової (по звичайному – Параски Кипріянівни) з дому Михальчук, «обоє віри православної». Датовано цей метричний запис (копію з виписки) 29-м вересням 1942 року, печатка з **німецькою** транскрипцією (плюс українська). Це могла Настя взяти у свого священика виписку, якщо ми вже на той час були в Німеччині. Або в такому разі Німеччина могла бути (починатися) **після** цього?

Треба було б уточнити ці темні місця, як не в батька, то в Галі, вона таки була старша, могла б пам'ятати.

Є й ще одна довідка: шлюб вони, Степан Тонюк і Наталка Кенігсфест, узяли 30 квітня 1930 року, в Осівській сільській раді Брусилівського району Київської області. Здається, це тепер Житомирщина.

Вавілов – Хват. Терор як «средство убеждения». Абсурд

Вавілова замордовано. А його кат на прізвище Хват – живе у Москві у чудовому будинку на Горького, велика пенсія, державний **захист.** Якби родичі всіх, кого він замордував, могли б приїхати-прийти, по вулиці Горького пройшла б величезна колона, куди твоїй першотравневій. От тільки чи дійшла б до 41-го номера – **свої,** «соціально близкие», стали б заслоном, оборонили б героя… Найжахливіше, що це не виняток, – **норма.** Відверто кажучи, саме цей парадокс вселяє в мене крихітку оптимізму: **урветься.** Бере Хват – схватять і його. Поки що ці речі діються як випуск зайвої пари з казана; аби не вибухнуло. Але тиск у казані зростає непропорційно випуску, – міна вповільненої дії. Моральний клімат суспільства в конечному варіанті вирішує все, – набагато активніше, ніж «виробничі взаємини» та економіка. Тут уже йдеться про генну дегенерацію. Ні, не людей – саме суспільства. Бо всі розуміють, що Хват – кат і садист. Але він – у шані, а за Солженіциним – полюють.

ДО КНИГИ ПРО КУРБАСА.

Лесь Курбас і Євген Коновалець могли бути знайомі – разом проходили у Львові 1910 року на процесі 101 студента (убивство Адама Коцка і «юнацький мятеж», як сказав би Микола Хвильовий, якому це слово страшенно подобалось...) Після бою на горі Маківці Коновалець потрапив у московський полон – і там, у Царицині, народилась ідея і чин створення **української армії.**

«Коли ми приїхали до царицинського табору, – згадує один з його однодумців, – одним з перших українців, з яким познайомилися, був молодий, рухливий, незвичайно привітний полонений старшина, який, довідавшись про наше прибуття, постарався в таборній адміністрації про найкраще приміщення для нас, поміг пролагодити перші вступні формальності, зорієнтував нас про місцеві відносини і познайомив з українською групою цього табору. Старшиною цим був Євген Коновалець, який 1915 року попав у полон в боях у Карпатах.

Знання мови й відносин, вмілий і рівний підхід до людей, дружнє відношення до співтоваришів недолі здобули йому в дуже короткому часі симпатії таборного коменданта й довір'я та пошану всіх старшин-полонених цього табору. Євген Коновалець став речником таборян, інтервеніючи у всіх можливих справах, у всіх інстанціях військової комендатури та інших установ Царицина. Він надовго до нашого приїзду нав'язав контакт з місцевою «Просвітою» і з найчільнішими членами її, він щотижня постачав нам чимало книжок з бібліотеки «Просвіти» й від приватних людей».

Вже не дуже й дивує, що в російському Царицині була активна українська «Просвіта» – з власним приміщенням, з власною бібліотекою, де виступали з рефератами питомі

українці, – *«здебільша, Євген Коновалець, Іван Чмола і Василь Кучабський. Найнебезпечнішим диспутантом цих вечорів був Євген Коновалець, він був блискучим промовцем, глибоко аналізуючи кожне питання, зачаровував усіх логікою своїх висновків. Тому дуже скоро відчули ми його духовну силу і скоро почали шанувати та цінити за його риси характеру. Ні віком, ні ступенем він не перевищував нас, його перевага лежала в інтелекті і його характері».*

(Збірка статей у 25-ліття ОУН, 1955, Париж; ст.. 18-19).

Про них можна говорити як про цілісну плеяду. Все сказане про нього можна сказати б і про Курбаса, і про Січинського і про інших лідерів, про інші видатні таланти Галичини, пробудженої до нового усвідомлення історії і самих себе.

Через те Москва їх і розстріляла майже одночасно; Курбаса – на Соловках 1937-го, Коновальця – роком пізніше, 1938-го – в Роттердамі.

* * *

Від Й. Кисельова (Київ):
Київ, 16. 09. 1974

Дорогий Лесь!

Не давав про себе знати тому, що ось вже п'ятий місяць як лежу з інфарктом в інституті ім. Стражеска, куди мене привезли майже одразу ж після похорон дружини. 1974 рік для мене виявився трагічним. Я втратив друга, з ким десятиліття ділився і задумами і критеріями і оцінками. А зараз і сам у невідомому стані... Тож вибачте мене за мовчанку. Ще в лікарні прочитав Вашу добру і вдумливу статтю. Можу лише сказати, що завжди я був щирим і не знав більшого щастя, як творчий неспокій, постійні роздуми про людей української драматургії та театру, особливо про молодих, початкуючих. Найбільша радість – «виводити людей на орбіту», в тому числі й творчу. Охочих до цього не так вже й багато!

Спасибі і за книгу «Мар'ян Крушельницький». Покищо не дозволяють читати великі, серйозні речі. Певен, що книга вийшла – як завжди у Вас – і полемічна і всеосяжна. Якби Ви знали, скільки років я вислуховував сердиті зауваження, що захоплююсь «спірною постаттю», але я завжди вірив і високо цінив талант і культуру Мар'яна Михайловича. Він гідний увічнення! Вибачте за каракулі – рука одвикла од пера (в буквальному розумінні). Проте, сподіваюсь, що повернусь до улюбленої праці. Привіт дружині і нащадкові.

Ваш Йосип Кисельов

Після містично-романтичного Крега з його східними ідолами й привидами і після натурального й постійно пригніченого браком коштів Антуана з його «Незалежним театром» й «Одеоном» – маю нагоду ретроспективно засісти за Мартина Ессліна та Йонеску. Переклад на пробу – для Віктора Кордуна, зацікавленого «серією». Але Кордун там сам-один, від нього не все залежить . Проте дай Боже нашому теляті та вовка з'їсти...

Отже, Йонеско – про авангардистський театр; текст ранній, 1958-го року, коли я потрапив на перший курс до Крушельницького. Сьогодні Йонеску пішов далі стверджуваного тут, але все слід сприймати в розвитку, і його рух до абсурдизму – так само. Нині він виступає в агресивному тоні, атакує й іронізує – а тоді ще входив у театральне середовище тихо й спокійно.

Що воно таке – авангардистський театр? Навколо цього виразу мимоволі виникла чимало плутанина. – спричинена в основному позиціями зацікавлених сторін. Мабуть, і сам цей термін неточний, через що іронічне ставлення до авангардистського театру починається з назви. В одній із закордонних країн, де мої

п'єсй мали щасливу нагоду бути поставленими на сцені, один критик, до речі, налаштований до моєї драматургії вельми доброзичливо, раз-у-раз перепитував про одне-єдине: чи не є цей театр зрештою лише переходова ступінь, такий собі етап певного шляху? Якщо йти за цією логікою, авангардистський театр взагалі лише готує появу якогось іншого театру, який після всього цього стане доконечним і чітко визначеним. Але ж нічого доконечного в природі не існує, все – тільки етап, все наше життя – в русі й мінливе; всі явища водночас є здійсненням чогось одного й підготовкою до проголошення чогось іншого. В такий спосіб можна сказати, що французький театр XVII ст. готував грунт для театру романтичного (останній, утім, у Франції був маловартісний), а Расін і Корнель були «авангардом» майбутнього театру Віктора Гюго, який, у свою чергу, став «авангардом» театру, який прийшов на його місце через його заперечення.

Зважмо й на таке: сам механізм зміни постулату і його заперечення багато складніший, ніж це уявляє собі простак від діалектики. Існують плодовиті різновиди «авангарду», породжені протиставленням себе знахідкам попередніх генерацій, але є й такі, що викликані до життя або підтримані поверненням до першоджерел, до старих і забутих творів. Шекспір завжди сучасніший за згаданого вище Гюго; Піранделло у всьому авангардніший за Роже Фердинанда; Бюхнер набагато живіший, нетерпиміший і гостріший, наприклад, ніж Бертольд Брехт і всі його паризькі прибічники.

Тепер обставини, нарешті, починають вимальовуватись рельєфніше; і виявляється –авангардистського театру насправді нема; або, висловлюючись точніше, він – не зовсім те. що про нього заведено думати.

Позаяк «авангард» як такий, є, звичайно, революційним, він завжди був і буде – як і більшість революційних явищ – **своєрідним поверненням, оновленням**. Зміни тут здебільша тільки зовнішні, суцільна видимість; втім – видимість вагома, бо саме вона дозволяє (і безпосередньо через себе і на додаток до новизни) здійснити переоцінку, по-новому висвітлити постійні величини. Наприклад – політичні потрясіння в ті моменти, коли втомлений «лібералізований» режим, структури якого вже ослабли до такої міри, що ці потрясіння стали неминучими й майже готові стати похідними від нього самого, тобто від режиму, – цей режим сам готує собі перебудову й сприяє їй, – з метою зміцнити структуру соціуму відповідно

до незмінної архітектонічної моделі; зміни, звичайно ж, відбуваються у персоналіях, у зовнішніх умовах – **і в мистецькій мові**. Інакше кажучи, речі, які за суттю своєю так і залишаються самототожніми, наразі прибирають нових назв; проте глибинна реальність, модель громадянської організації суспільства – залишаються по суті незмінними.

Що ж при цьому відбувається? А ось що; ослабла було влада знову зміцнюється, відновлюється «порядок», тиранія починає топтатйся по свободах, владоможці знову входять у смак керування й командування, причому тепер уже з незаплямованим сумлінням, оскільки знов відчули на собі «Божу благодать» – або захист як своєрідне алібі певними ідеологічними виправданнями, а ці виправдання тепер стійкіші й упевненіші в собі, тому що породжені безпосереднім цинізмом, притаманним будь-якій владі. І ось перед нами постає вже заново зміцнена й «перебудована» фундаментальна ієрархічна суспільна структура з царем (або політичними вождями) на чолі, підтримана церковними догматами (або ж ідеологами, письменниками, художниками, журналістами й пропагандистами, які знову вкотре стали слухняними) – а за ними вже йде чи їм підпорядковується більшість, тобто народ (віруючі, послідовні прихильники чи просто пасивний електорат), який тепер заріксгя повставати.

Що ж до власне художніх революцій, то тут відбувається приблизно те. що ми бачимо, коли маємо справу зі справжньою революцією; аналогічне стосується революційного досвіду чи революційних спроб авангарду змінити існуючу ситуацію. Революція невідпорно наступає, – сказати б, сама собою, – коли деякі чіткі раніше системи вичерпують себе, втомлюються, коли вони вже самі себе підривають, позаяк задалеко відхилились від забутого зразка. Так у площині малярства сучасні митці змогли знову відкрити для себе те. що називають «примітивом»: чисті й постійні форми, певні **фундаментальні** схеми свого мистецтва. І це відкриття вже заново знайденого раніше, обумовлене поступом історії мистецтва, коли його зразки й форми тимчасово занепадали, відбувається завдяки живородній силі самого мистецтва, тобто завдяки **мові культури**, витоки якої – в **позаісторичній** реальності.

Насправді, саме в єдності історичного й неісторичного. актуального й неактуального (інакше кажучи, постійного) й відкривається та незмінна

загальна база, яку можна відчути лише безпосередньо в самому собі; без цієї бази жоден твір не може мати вартості, вона тримає все на собі. Це настільки беззаперечно, що я напряму ризикую стверджувати: справжнє мистецтво, яке ще іменують авангардистським або революційним, – це мистецтво, яке зухвало протиставляє себе своїй добі, виявляючи себе як неактуальне. І. виявляючись неактуальним, таке мистецтво поєднується з тією універсальною й загальною базовою основою, про яку ми говорили; а. являючись за своєю суттю універсальним, воно може бути розглянуте і як класичне – якщо мати під цим на увазі, що його класичний бік виявляється зверх новизни, навіть безпосередньо через ту ж новизну, якою це мистецтво наскрізь просякнуте. А звичайне повернення до якогось історичного класицизму, коли новизни свідомо зрікаються, може призвести лише до самовичерпання, до академічного стилю. Наприклад: «Кінець гри» Беккета, театральний твір, поіменований авангардистським, набагато ближчий до скарг Іова. до трагедій Софокла чи Шекспіра. ніж перший-ліпший театр, який вважають «заангажованим» чи театр бульварів. Актуальний театр не триває в часі (це виходить з самої його назви), і не триває він у часі з тієї простої причини, що його по-справжньому й глибоко **люди не цікавлять**.

Можна лише зауважити, що суспільні зміни відтак не завжди йдуть поруч з мистецькими революціями. Або точніше: коли революційна містика переростає в політичний режим, вона повертається до вже апробованих художніх форм (а отже й до відповідного менталітету) і робить це так успішно, що новий реалізм цілком природно долучається до духовних кліше, які зазвичай називають буржуазними й реакційними. Банальності легко знаходять одна одну, й академічні парсуни з вусами, які належать до доби нової реакції, нічим стилістично не різняться від академічних портретів таких же персонажів з вусами і без них, що належать уже буржуазній добі, яка не сприйняла Сезанна. Отже, можна стверджувати, хоч це й прозвучить парадоксально, **що тільки «історія» бути хворою на склероз, тоді як позаісторичне залишається здоровим і живим**.

Чехов у своєму театрі показує нам людей, які вмирають разом з певним суспільством; йдеться про поступове згасання певної доби в певно-

му часі – процес поширюється на все поспіль й тим самим вичерпує сили цих людей; Пруст так само вмів відтворювати це у своїх романах, як і Гюстав Флобер у «Вихованні почуттів»; хоч тут – правда, на задньому плані, – за спиною у персонажів розгорталась картина суспільства, яке нітрохи не згасало, а, навпаки – розгорталось у широке громадське полотно, життя на якому стриміло до піднесення. Тому головною темою Чехова, істиною його творів є відтак не розпад, не засмиканість і не вичерпаність самого суспільства, а радше втома людини, яка перебувала в рамках певного часу, її вимирання **за допомогою історії**, – однак вимирання, яке було й залишається істиною для будь-якого історичного періоду; **усіх нас так чи інакше вбиває час**.

Я на дух не зношу пацифістських п'єс, які силкуються довести, що війна – це загибель людства, і що ми гинемо лише у війнах. Щось у такому плані намагався довести один молодий критик, затятий догматик, пояснюючи «Матінку Кураж».

Звичайно, на війні гинуть найбільше – такою є істина актуальності[5]. Але вмирають і взагалі – такою є **постійна істина**, неактуальна – або ж **завжди актуальна**; вона стосується всіх, включно з тими, які не йдуть на війну. «Кінець гри» Беккета – набагато правдивіша, універсальніша п'єса, ніж «Історія Васко» (що, втім, не заважає цій останній мати певну поетичну цінність).

Оскільки те, що «загально стосується всіх нас», хоч як дивно, набагато важче піддається розумінню з першої спроби, ніж те, що стосується лише окремих людей чи всіх нас, але меншою мірою. – вочевидь, авангардистські твори, метою яких (перепрошую, якщо нав'язливо товкмачу одне і те ж) є бажання заново знайти, висловити призабуту істину (і разом з ним, твором, заново й неактуально включити її в актуальне), під час своєї появи мають бути незрозумілими для більшості людей.

Отже, вони **не загальнодоступні**, але це жодною мірою не підриває їхньої значності. Поет знаходить очевидну реальність у своїй самоті, у своєму мовчанні, і філософ так само знаходить у тиші своєї бібліотеки певні істини, які важко збагнути іншим; в решті решт, скільки знадобило-

---

5 Соціологи підрахували, що жертви військових дій складають менше 1% загальних смертей у світі. Багато більше гинуть в автокатастрофах, від самогубств, пожеж і хвороб.

ся часу, щоб зрозуміти Карла Маркса, та й зараз – хіба справді всі його розуміють? **Він не загальнодоступний**. Скільки людей змогли зрозуміти ідеї Ейнштейна? Та обставина, що лише невелика частина їх здатна чітко пояснити собі теорії сучасних фізиків, відтак не змушує мене піддавати сумніву цінність їхніх теорій, їхню справжність. Й істина, яку ми знаходимо в цих теоріях, не є ані вигадкою, ані суб'єктивним уявленням їхніх авторів; вона є об'єктивною реальністю – реальністю позачасовою, вічною, яку щойно зараз осягнув людський дух. Ми завжди заклопотані лише тим, що наближаємось, віддаляємось і знову наближаємось до незмінної істини.

Так само – якщо нам доводиться вести тут мову про театр – існує й певна театральна мова, театральна дія, – як шлях, який треба пройти (або заново його відшукати!), який саме й потрібен театрові для того, щоб він міг виявити певну реальність, яку можна розкрити лише театрально. Ось те, що ми маємо, сенс називати в пошуковому театрі лабораторною працею.

Можна займатися народним театром (хоч я не знаю, що таке народ, якщо це не людська більшість, інакше кажучи – нефахова спільнота), театром бульварів, пропагандистським чи педагогічним, використовуючи загальновживану театральну мову, виходячи з того, що це театр пристосування й вульгаризації. Але це не означає, що треба заважати народженню іншого театру – театру пошукового, тобто авангардного, лабораторного. Якщо туди не ходить широка публіка, це ще не означає, що він не є абсолютною потребою духа – такою ж мірою, як малярські, літературні чи наукові проби. Не завжди можна заздалегідь знати, чим ці пошуки увінчаються і для чого знадобиться ними знайдене, – цей театр відповідає певній вимозі часу, він є, і ц цим треба погодитись театром справді необхідним. Якщо такий театр щовечора збирає свою публіку, принаймні, чоловіка з п'ятдесят (а це цілком можливо), необхідність його вже цим доведена.

Авангардистський театр зараз у небезпеці. На жаль, політичні причини, суспільна апатія, злоба й заздрощі загрожують буквально зусебіч Беккетові, Вотьє, Шехаде, Вайнгартену й багатьом іншим, так само як і їхнім оборонцям.

Мене шарахнуло по голові, коли я набрів на Ленінову фразу про те, що «терор – средство убеждения». Але ж написано чорним по білому. Якщо розвинути цю логіку, можна вважати, що «смерть – основа жизни», «концлагерь – единственное идеальное место для творчества и самовыражения». Не вигадкою ж був термін «социально опасные **дети**», тобто діти ворогів народу…

А ви кажете – Йонеску, Беккет, театр абсурду. Абсурд – це ми, які звикли вважати подібне **нормою**! Абсурд – Серебрякова, яка внутрішньо тільки те й робить, що самовиправдовується – через пошук «отдельных недостатков»; в ній намертво засіла все та ж ідея, завдяки якій для майбутнього щастя **одних** треба розстріляти велику кількість **інших.**

P. S.

Ленін не вимовляв літери «р» – не дуже добрий знак для революціонера. Як було слухачам на мітингу відрізнити еволюцію від Революції?

Суровцова, поїздка до неї

Треба буде пошукати в старих щоденниках – запис про ту зустріч з Надією Віталівною Суровцовою, коли ми години зо дві проговорили з нею у Софіївці. Олена Григ. Смолич сказала, що Суровцова передала рукописи спогадів до архів-музею, і вона влаштує мені прочитати їх. Звісно, нічого не вийшло, відмовили, й дуже жорстко. Після чого О. Г. переговорила з Надією Віталівною, і я поїхав до Умані, і вона розповідала мені про Курбаса, якого добре, виявляється, знала. Світлий поетичний розум; люди, які пережили **це,** ніби торкнулися вічності. А може й нічого не збереглося, бо вона розповідала про Софіївку, про харківські театральні будні, про те, як допитував

Н. Суровцова

її Ягода з гітлерівськими вусиками під Чарлі Чапліна… Це словосполучення мені запам'яталося… Наслідував улюбленця? Розмова була надзвичайного обширу, вона мене розпитувала – про маму, наприклад, – довідавшись, що ми – кияни й жили поблизу них, на Фундуклеївській…

Ніби побував у цілком іншій цивілізації. Коли зустрічаєш таких людей, починаєш розуміти, ЩО могло б бути, якби цієї цивілізації не знищили, якби перемогли Курбаси й Флоренські, а не Хвати і Поскрьобишеви.

Найбільший її подив – з приводу того, **як послідовно** здавали свої позиції люди, яким, здавалось, сам Господь Бог мав би послати спротив. Якими ураженими бацилою конформізму виявилися всі вожді, всі високочолі й високопоставлені жертви Сталіна, як вони погодилися зіграти ту роль, яку їм було розписано. Я питав її, в чому суть? Чому люди, які так сміливо воювали, безстрашно йшли на смерть, – потім почали **приймати** все? Вона пояснює це малим рівнем культури **вождів;** саме такий рівень примушував їх вірити в те, що поза партією – історичний осуд, неслава (а не просто смерть). Для них репресії були все-таки **санацією** (помилка була лише в тому, що взяли їх, **не розібравшись**) **системи.** «Я й сама так тривалий час думала… Ну я була молода, а вони ж перейшли через такі мінні поля!..»

У неї свій філософський світ, читає західних авторів, пам'ять – як у молодої дівчини. Звичайно, почувалася під кінець розмови втомленою. Я був дуже їй вдячний.

Один з найсвітліших спогадів – ота поїздка. Я нікому про неї не розповідав, навіть п. Орисі. Недавно набрів кілька рядків про те, як її намагалися завербувати, у С-на.

Ні, таки справді Курбас мав рацію, пишучи, – «Ніщо не пропадає, воно навіки наша власність». Є набагато глибший закон, ніж закон державний – Закон незнищенності матерії. Такі тихі **негерої**, як вона, як Катерина Олицька, яку посадили як есерку, як Порфирович, Лукаш, Світличний, Копелев – несуть в собі **інший ген,** незнищенний.

Тому й постав Клуб Творчої Молоді, що були і є **вони.** Між іншим, навколо Суровцевої в Умані теж був свій КТМ, – світлий дух приваблює світлих людей. Багато й паскуд, звісно, але вітальна сила Надії Віталівни їх якось одразу знешкоджує. Бог помагає.

* * *

Від Довбищенко – листівка:

Лесь!

Прочитала сьогодні твою книгу.

Спасибі!

Довбищенки

* * *

Від Г. Довбищенко з Києва:

День добрий, Лесь!

Оце тільки-но повернулась з відпустки і одержала твого листа.

Книжка твоя у Києві розійшлась відразу і мені пощастило купити її тільки у Ризі. У Києві у мене забрали її в перший же день і навіть влаштували цілу чергу.

І за змістом, і за формою викладу вона дуже відрізняється від сьогоднішньої української театрознавчої літератури. Вигідно, звичайно. У нас зголодніли за такою літературою. Тут відчувається власний авторський погляд на події і явища і в театральному житті, і в творчості Крушельницького. Я прекрасно розумію, що, можливо, не все викладено так, як хотілось би, що деякі ролі, очевидно, за браком матеріалу, виглядають не дуже переконливо. Навіть не стільки самі ролі, оскільки висновки з приводу роботи над ними. В основному, це образи «прохідні», малозначимі. Іноді мені здавалось, що Крушельницький – актор змальований дещо однобічно. Але всі ці думки виникали у мене під час читання

(А прочитала книгу я за одну ніч). Проте, коли я закінчила читати, залишилось єдине відчуття радості. Радості від зустрічі з цікавим співбесідником, з єдиною за багато років професійною книгою по українському театру. На жаль, наші театрознавці страшні дилетанти. В усякому випадку, значна їх більшість.

Наскільки мені відомо, зараз вичитується друга верстка вашого Крега.

На початку 75 р. виходить невелика книжка спогадів про Ліницьку – мій літературний запис. А до кінця року ми з Лабінським повинні подати до видавництва рукопис про Чернівецький театр. Боюсь, що не встигну. Коля ходив сім місяців без роботи. Оце тільки зараз взяли його в УРЕ. Поки шукав роботу, було не до книги. У мене теж не солодко. Зараз я в інституті підвищення кваліфікації працівників культури. Іноді хочеться забігти світ за очі. Що сказати про театральний. Погано. Ти, мабуть, знаєш, що Кузякіної у нас вже немає. Взагалі, іноді здорово відчуваєш, що ми тут загубили критерій – що добре, що погано. І часто говоримо і робимо за принципом «на безриб'ї і рак – риба». Взагалі сумно. Хоч зовні ми не втрачаємо почуття гумору.

Пробач, що я так сумбурно пишу – чомусь ніяк не можу зосередитись.

Вітання Неллі.

Можливо, буду восени в Москві – зайду.

Галя.

ЛЕНІН І ГОЛОД.

Така позиція для нього не новина і не екстрема революції. **Норма.**

Під час голоду в Росії 1891 року, коли вимерло півмільйона селян, всі кинулися їх рятувати. Крім 22-річного юриста із Самари, який відмовився від рятування вмираючих. І відкрито заявив, що «голод цей матиме багато позитивних наслідків, – бо, руйнуючи застарілу селянську економіку, наблизить наступ соціалізму. Крім того, голод підірве віру не лише в царя, а й у Бога...»

Голод – як складова комуністичної стратегії!!!

П'ятниця, 13 вересня 1974 року

Телефонував до п. Орисі. Вона лякає мене, що тут (себто у Києві!) формують «ударний батальйон», щоб вдарити по Танюку за «Крушельницького». Кого ж вони туди завербують, остолопи? Все тих же стукачів і діячів СМЕРШу на кшталт хворого на голову Волошина? Чи вдадуться до «ідеологів» типу бідолашної Мельничук-Лучко, яка, очевидно, досі не отямилася після мого листа про Гірняка?

Пані Орися лякає «ударним батальйоном»

Не зрозумів трохи Ірини Іванівни, бо вчулася мені в її голосі деяка «зловтіха» (аби не був такий розумний?) Втім, такий у неї гумор.

А може, пані Орися має на увазі свого колишнього чоловіка Леся Івановича?

Згадую, як у листі за кінець січня 1973 року пан Юзко порівняв «перли» Сердюка з «перлами й свинями» Макушинського (польський сатирик): для нього Макушинський «мальчишка и щенок» порівняно з «гумористом» Сердюком. Він писав, що свого часу вже схрестив шпаги з цим «сучасним Фієско» і хоче ще раз вправити йому мозки. «Трагедія Гуровича й Леся не з тих, це не лише релятивна трагедія нашого мистецтва й культури» (цитую з пам'яті, отож, може, неточно). Моя перша репліка до недобитків «Березоля», – пише Гірняк, його дійняла, – може, й тепер він «погляне на себе в дзеркало»?

Але я не думаю, що батальйон формує Сердюк. То буде швидше «батальйон бочкарьовських дур». І чого тій псевдоУкраїні нетерпеливиться?

Між тим Вася Кисунько, який завжди все знає, вчора випадково обмовився, що до видавництва уже надходили «сигнали», – «политическая ошибка». Що саме? «Что прошли в Москве фамилии Гирняка – националиста и Горской – националистки».

Отут собаку й зарито. Не Крушельницький їх бентежить і не сам «Березіль» з Курбасом, а – Гірняк й Горська. Тому не є таємниця, звідки буде атака «батальйону».

Почекаймо.

Щоденник – підпілля свободи

Щоденник – підпілля свободи. Кожен з нас чудово розуміє, що написати Слово – означає видати себе з головою, позаяк живемо у світі примарних свобод, серед стукачів і розправ, а загальна маса все-таки «шанує ідею» і вважає, що все можна, – «лишь бы не было войны» (Наталя Павлівна Горбунова; зауважую тут з великим жалем і симпатією до неї, бо вона – це також і моя мама, і мій батько, і той же Бажан, Рильський і навіть, як не дивно, пані Орися). «Шанування» ідеї може бути й позірним, але то нічого не міняє, бо в орбіту того «шанування» вводяться все нові й нові світи, генерації, особистості. Іншими словами, вводяться у драму, у майбутній розпач, у зневіру. Від якої лише крок до самогубства. Усвідомлюючи це, ми в масі своїй і живемо у стані перманентного самогубства. За малими винятками, які й поіменовані через те – **інакомисленням, дисидентством.**

Найстрахітніше, чого домоглася комуністична ідея – це скасування ідеї власності. Приватної власності. Приватна власність є продовженням людського Я, позаяк вона є ним або **сотворена**, або одержана (у спадок від **роду, батьків,** від сповідників такого ж **думання** абощо). Знищення інституту приватної власності перетворює людину на раба держави. Позаяк же **абсолютне** знищення неможливе (а власність духовна? Родинні впливи? Авторська власність?), виникає в суспільстві **нова мова.** Мова хитрощів, двоєдумання, мова внутрішнього розколу. Через те лише окремі люди, Пастернаки й Стуси, Сахарови й Григоренки, – мають одну мову, і здатні тому до максимальної самореалізації.

14 вересня

Про 1939 рік – рік оголошеної дружби Сталіна з Гітлером – я вже писав. Тепер про фундамент, на якому ця дружба народилась.

Переможена Німеччина (за Версальською угодою) увійшла в зону комплексу неповноцінності. Їй було дозво-

лено мати армію числом не більше 100 тисяч, в тому числі офіцерів – не більше 4 000… Заборона на загальну військову повинність. Заборона на вивчення військової справи у школах і вище. Заборона мати й випускати танки, військові літаки, гармати великого калібру й багато іншого.

Хворі на манію реваншу, німці, переможені Антантою, потихеньку рушили на Схід – Росія (нова) була ворогом Антанти.

І вже 1920 року почались таємні переговори між німцями й більшовиками (підготовка спільних кадрів, випробування нових моделей літаків, танків і далекобійних гармат, спільні хімічні та ін. лабораторії).

І вже в 1925 році це перейшло на практичні рейки. Авіашкола в Липецьку, де вчились німецькі пілоти, керівний склад школи – німці (ходили в строях червоногвардійців). З 1925 по 1929 рр. там було випущено 240 німецьких пілотів, які потім нищили наших «асів» через 10–12 років.

Танкістів учили в Казані, теж суворо таємно, – німці теж ходили в строях РККА або в цивільному. До 1933 року школа випустила 100 німецьких танкістів. Трупи загиблих потай вивозили в скринях з написами «Деталі механізмів» і «Запчастини»…

Головне не в числі «випускників» – жахливо було те, що «гості» вивозили з СРСР карти, схеми, розробки, оборонні плани – в майбутній війні це відіграло катастрофічну роль.

Окрема тема – хімічні полігони в Саратовській і Оренбурзькій області. Німці приховували від більшовиків свої секрети, натомість радянська хімія була перед ними як на долоні. Тих наших інженерів, які протестували проти «тунелю в один бік», НКВД «пускало в расход»…

Так тривало до 1933 року, після чого німці самі згорнули масштаби «співробітництва» – мети було досягнуто, вони одержали літаки й танки, перевірили їх у радянському небі й на радянських землях…

Сталін однією рукою підписує з Женевою протокол 1925 р. про **заборону хімічної зброї на війні** – але створює запас хімічної зброї. Більшу частину якої забрали собі німці.

Коли в Європі заговорили про ці оборудки Сталіна-Гітлера, Сталін розпорядився віддати німцям бойову техніку, але зробив про людське око заяву про розрив співробітництва Червоної Армії з рейхсвером. Мотив – розголошення німцям факту таємного співробітництва.

Дорого Сталін і К° поплатились потім за такі «ігри»…

Звідки в мене ці дані? Геночка Пархоменко рецензував матеріал закритого реферативного видання, де багато цитат з генерала Х. Фон Хаммерштейна-Екфорда, який тоді фактично усім тим заправляв – як начальник генштабу рейхсвера. Там більше – про підступність Сталіна, якому вони не могли довіряти, вважали його віроломним.

Батько Геночки – затятий сталініст – вважав (і доводить!), що мудрий Сталін обійшов німців і з їхньою допомогою до 1934 року вже мав до 5 000 літаків і понад 10 000 танків.

А пакт Ріббентропа – Молотова, всупереч очевидному, для старого Пархоменка – вигадка дисидентів, особливо в тій частині, де йдеться про «спільні дії» НКВД і Гестапо, зокрема, «в рішенні єврейського питання».

Між тим саме 1939 рік дав «чистку» НКВД від євреїв – випадковий збіг?

Не думаю. На глибині душі Сталін і Гітлер, як два «інородці», були затятими **антисемітами** й користалися єврейською допомогою «до пори до часу». Тому Сталін і продовжив «справу Гітлера» у 50-х…

Наглядав і за Липецьким центром, і за школою в Казані – Ворошилов. Згодом усі прорахунки було списано на Тухачевського, який перебрав «танковое строительство» на себе (Ворошилов ще бавився у коні й в п'яному вигляді вихвалявся – «Мы войдем в Париж с оголенными шашками, как казаки Платова»).

Конфліктно повівся з німцями в Липецькій школі Павло Ричагов. До Сталіна потрапив його старий рапорт – і щоб не було зайвих свідків – Сталін **розстріляв** його на другий день війни, списавши на нього авіааварії.

Сталін дуже дбав про те, **яким** він увійде в історію.

Але йдеться не про віроломство Сталінове. У них глибші сподівання, – ставку на Гітлера Сталін робив як на ударну силу «проти імперіалізму» (вужчо – Антанти), як на помічника у справі «світової революції».

Уже 1920 року Троцький підготував «Маніфест III Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу», суть якого – «Международный пролетариат не вложит меча в ножны до тех пор, пока Советская Россия не включится звеном в **федерацию** советских республик всего мира». Під ним були підписи – Леніна, Зінов'єва, Бухаріна, Троцького, У. Галахера, Дж. Ріда, М. Ракоші, Ю. Мархлевського, П. Стучки й багатьох інших.

«Мировой пожар раздуем!» – і кожен, хто в Європі сприятиме цьому – **наш.** Інших – в расход (навіть якщо він суперкомуніст) – социал-демократів a la Каутський і навіть комуністів, якщо вони не запалені ідеєю «усесвітньої радянської федерації».

А позаяк компартія Німеччини ганебно програла ситуацію, ставку слід робити на «нову силу», яка йде до захоплення влади.

Звідси – таке «єднання» з Німеччиною «новою», – з комплексом ущербності.

Каутський писав про несумісність пролетарської революції з насильством, «диктатура пролетаріату себе вичерпала». Отже, він ворог – Леніна, Троцького, а потім Сталіна, який мріятиме про «світову федерацію» («через зброю») уже на війні 1939-45 років.

Через те – мілітаризація «über alles», як і для Гітлера, через те – концтабори для незгодних з диктатурою, ГУЛАГ і Освенцім…

В такому сенсі Ленін, Сталін, Гітлер, Троцький – вожді **одного ряду**, – всі ненавидять демократію, всі – за насильство і маккіавелізм у політиці, всі – за зброю.

Все вирішує «человек с ружьем» – аж до атомної бомби.

«Винтовка рождает власть» – Мао, гідний учень цієї когорти.

Право на спілку хоч із самим Дияволом – якщо це сприятиме **меті.**

Мета – оволодіння усім світом, утопія світової революційної пожежі – як **шлях** до завоювання світу.

Тамерлан, Наполеон, Ол. Македонський – як ікони?

Неділя, 15 вересня

«Гнида розкошує на нашій прекрасній планеті. Гряде царство гниди, якому не буде кінця». Так писав Іван Дніпровський в одному з листів

Ось воно як вистрілює сьогодні – від Брука й Хвата до бульдозера по картинах.

День бульдозерної виставки у Москві

День великого побоїща. Я передбачав, що гладко не піде, але таке?! Мені й у жахливому сні не могло наснитися нічого схожого.

У четвер ми з Євгенією Кузьмівною були на врочистостях, присвячених виходові першого букваря: влада взялася за Федорова. Я не досидів до кінця – офіціоз, славили не Федорова й Книгу, а десяту річницю правління Брежнєва. До речі, сам він вчора з телевізора виглядав жахливо, кажуть, щось йому там віднімається.

На тому зібранні одна приятелька вручила мені запрошення на перший осінній показ картин – себто на сьогодні. Я вже знав, – виставка відкриється просто неба, на пленері – перетин Профспілкової та Островітянова, це на «Юго-Западі». Ясно було – це виклик; міська влада дозволу не дала.

Отож зранку я поїхав туди.

Виставка нагадувала «толкучку»: картини підперті бозна-чим; художники навколо них вбрані як спортсмени, люди прийшов переважно художники. Швендяла міліція, багато «общественников». Їх можна було впізнати по фуфайках під плащами, приготувалися до кийків? Якась дама

з комсомольською зачіскою провокувала старшого художника на конфлікт: «Уберите эту гадость, разврат запрещен, я милицию приглашу». Той ввічливо віднікувався й переводив стрілки.

Все йшло добре й чемно, аж доки не під'їхали бульдозери. (Я, принаймні, бачив один). Якийсь аж надто чисто вбраний «робітник» почав розганяти людей під приводом того, що мають проводити «воскресник по озеленению» чи розчищати місце для майбутнього скверика («А вы мешаете. Надо было разрешение взять!»). Коли той бульдозер зачепив пару картин, а молодик когось штовхнув, йому відповіли: цього лише й чекали. Міліція, дружинники, «робітники-озеленителі» кинулися на людей і почали їх гамселити; картини летіли в багно, художники відповідали по-своєму – почалося справжнє побоїще. Тоді бульдозер пішов на людей, вони порозбігалися в одному місці, щоб зчепитися в іншому; бульдозер крутонув туди й втоптав у бруд усе, що трапило під його ніж… Мені сказали, якійсь американській журналістці розбили фотоапарат, іншому так влучили по голові, що він заюшився кров'ю. Міліція вдавала, що наводить порядок, але діяли «стражі порядку» гірш од бандитів. Когось схопили, понесли на руках, він пручався, врізав каблуком міліціонерові чи «дружиннику» в око; його побили у кров і пожбурили в бруд. Я метнувся йому допомогти, але якийсь маленький ідіот так штовхнув мене, що якби не люди, я перечепився б і потрапив під поливалку. Брудний, мокрий, лютий як сто чортів, я щось кричав, жбурляючи що трапило під руку, і коли побачив, що двоє біжать до мене, вискочив з гурту художників на асфальт і сховався за ларками; вони взялися за іншого. Люди втікали звідти як від розбомбленого поїзда під час евакуації. Я зауважив метрів за триста від «місця бою» «Швидку допомогу» (вони про це подбали заздалегідь!). В метро довго приводив себе в порядок, благо ніхто не звертав уваги – всі були однакові. Не їхати ж через Москву в такому вигляді!

Бандити, уголовники й подонки! Не здивуюсь, коли з'ясується, що були жертви. Били ж не дивлячись, де жінка, вагітна чи ні, дівчина чи хлопець. Важко збагнути, звідки у них такий садизм по відношенню до **таких же, як вони**? Чи, може, не таких? Може, маємо окрему породу? Ненависть до художника як норма, як подразник?

День історичний. Якщо це їм так минеться, дійде до великої кризи. Відважились виставити свої роботи 24 нонконформісти. Публіка поки що обережна, на спротив незапрограмована. Та й не було нас там так багато, щоб висилати на нас танки… чи то пак бульдозери. Наступного разу – якщо він буде! – прийде більше.

Сів на телефон і обдзвонив усю Москву, дав знати до Львова, Талліна, Києва та Єревану. Домовились, що завтра вранці дам одній газеті детальне інтерв'ю. І таки дам, бодай би ви всі повиздихали!

Але ж яке гальмо для суспільного розвитку – ця духовна двомовність! Яка приреченість на відставання від світового поступу; може, тільки культура наша є в окремих своїх явищах **цілісна** (саме культура альтернативна відносно офіціозу, бо офіціоз плекає **антикультуру**. Ну, про Леніна написано багато – і в театрі, і література, і наука, але Сталін? Хіба це культура? Чи Хрущов або Ворошилов з Молотовим? Та це ж були махрові злидні бездуховного рівня «гармошки й балалайки»! Хіба Сталін узяв щось із культури грузинської, хіба Хрущов знав духовно істинну Україну? Тут – приреченість, тут – крапка. Та й усе, що вигадує старенький Дрейден про Леніна, не тримається купи. Куди більше відповідає істині фраза, яку Ленін черконув у записці Луначарському, коли той попросив у нього грошей чи палива на Большой Театр. «Все театры надо положить в гроб!» – написав Луначарському Ленін.

Коротко й чітко.

Вівторок, 17 вересня

Оксана:

«Серия ЖЗЛ – это жизнь замечательных людей? А если бы их не **заметили?**

Чхати на все: дав учора два доволі гострих інтерв'ю. Не знаю, подадуть під моїм прізвищем чи якось інакше: про це не говорили. То такий жах, що гріх мовчати.

Коли у мене спитали, чи поліземо ми ще раз на амбразуру, я сказав: «ми» тут ні до чого, я – лише свідок, і висловився в тому стилі, що – неодмінно. І ще раз, і ще раз, і ще раз. Треба привчати їх до нової ситуації. За якої все менша кількість людей боятиметься.

Воно й справді викликало розголос: тільки й розмов, що про побоїще. Пішла чутка, що когось із маленького начальства навіть зняли нині (вчора?) з посади.

Ні, треба робити **нову виставку**; подавати заявку на проведення, домагатись. Погодитись сьогодні на цей ідіотизм – означає вселити в них рефлекс уседозволеності. Має бути спротив. Спротив бандитам й хуліганству.

Пані Орися знову лякає мене Маланчуком

Розповідав пані Орисі про неділю й про погром виставки. Очевидно, тон мій був аж надто емоційний, бо пані Орисенька раптом каже: «Льонічко, не заривайся, бо мені достеменно "известно", що твою книжку будуть громити. Абсолютно надійні люди сказали, що твоє прізвище є в тих списках, які склав товариш Маланчук, щоб не друкували і "вообще"… А ти **проскочив** у Москві. Ось і матимеш…»

Який Маланчук, які списки? Всезнаюча пані Орися пояснює: «Вони тут готуються до пленуму ЦК, який прийме «устрожающий режим». Від Кочура вимагали покаянної заяви, невідомо про що. Метр, звісно, віджартувався.

Воно й справді пішла по Вкраїні хвиля **антивідродження.** Постійно рекламують трилогію – «Троянський кінь», «Упирі» (фільми про ОУН і УПА), книжка Тараса Мигаля; Київ

Власність і влада. Де щоденники Бажана чи Драча?

заряснів погрозами, тиск на студентів. По Москві це відчувається менше.

Не думаю, щоб я був у якихось українських списках. Забагато честі. Та й складають списки, як правило, самі письменники (на замовлення, звісно, Маланчуків, етцетера), а я до того не дотичний.

Втім, побачимо.

Отже, власність і влада – у контексті свободи – не можуть бути як це є в нас, **тотожністю.**

Саме тому ми так безнадійно відстали від Заходу. І відставатимемо далі.

Чому не пишуть щоденники такі люди як Бажан, чи, скажімо, Іван Драч? Адже те, що вони проживають – глибинна «драма Шекспіра»! Чи їм здається, що довірся вони щоденникові, в їхні вірші пішло б значно менше – саме того, **потаєного**? Я ж, театральний режисер, не можу через театр висловитись **особисто**, будь-яка вистава – таки фабрика, голос багатьох… та й приречена на успіх, бо вистава, яку глядачі не захочуть дивитись, має відразу ж зійти. Книжка – інша річ; її можна буде прочитати й за багато років, як-от Булгакова, якого сьогодні відкрили, чи того ж Миколу Куліша. Театр – ні, він поза сьогодні не існує, – хіба що в легендах.

Тому й пишу: надто багато не вміщається в театральні рамки, у рамки тих публікацій, які мають право на друк.

Все інше – потім. Я ніби розмовляю – через ту ж Оксану – із завтрішнім днем. Переконаний, ніщо не пропадає, ми до нього раз у раз повертаємося.

Повернемося й до Курбаса. Хоч він не лишив щоденників[6].

Ще один спогад – про ту зустріч із Суровцовою. Серед людей, яких добре знав Курбас, вона назвала філософа

[6] Крім 2–3 років (Л. Т.)

Семена Семковського. Його судили за троцькізм, він був якийсь там кузен Троцького, Семен Юлійович Бронштейн. Його справу, як і справу інших філософів (Розанов, Шестов, їх розстріляли з великою групою вчених з Академії восени 1936-го) вів такий собі слідчий Брук, садист, освіта початкова – матюкальник.

Суровцева – Семковський, слідчий Брук

Брук – у доповнення до Хвата.

Чи не лишилося родичів Семковського? Раптом збереглось якесь листування? Семковського розстріляли разом з Юринцем. За версією, причина була в тому, що їх критикував у якійсь праці Ленін.

Справжня причина була в тому, що вони – **філософи.**

На допиті Брук побив Семковському пенсне.

Все це для мене цілком нове. Отже, Курбас мав якусь дотичність і до харківських філософів?

* * *

Лист від Людмили Резунової

Від Л. Резунової з Києва:

Дорогие Танюки – Неля и Леня!

Очень жалею, что не виделась в Вами в этот раз. Я только приехала из Одессы, отдыхали с Катериной на море – 130 км от Одессы – Лебедівка. Место изумительное и почти безлюдное. Сегодня, увы, приступила к работе. Ходила к п. Орысе и увидела Лёнину книгу, решила еще раз напомнить об обещанном экземпляре, т. к. в Киеве ее купить невозможно. Конечно, если это возможно у Вас.

Как Вам отдыхалось в Карпатах?

Напишите обо всем, жду.

Обнимаю и целую

Люда.

1. IX. 74 г.

P. S. Может быть для Вас это не новость, – у Сережи родилась дочь – Ольга.

Середа, 18 вересня 1974 року

Виїхав Віктор Платонович Некрасов. До Швейцарії. Ось кого вже не впустять назад ніколи… Наша українська преса, письменники про це якось промовчали.

Дійшов текст звернення Андрія Дмитровича до Міжнародного конгресу математиків – від 2 серпня: на захист їхнього товариша, радянського математика Леоніда Плюща (півтора роки у Дніпропетровській психушці. Емнесті Інтернейшнл відразу відгукнулася низкою акцій. (Конгрес – у Ванкувері, 20 серпня).

Віктор Некрасов – «геть з України»

М-да… Я до останньої хвилини сподівався, що класика Некрасова не зачеплять. Але вони відверто пішли на «остаточне вирішення проблеми» під корінь. Шліфують площадку. Під що?

Історія повторюється. Так колись від'їздив за кордон Михайло Чехов: на лікування, з дружиною. А ледве виїхав – пішли дискусії по всій центральній пресі: впускати назад чи ні? Але тоді ще не було такого державного нахабства, р-раз! – і нема громадянства. Приклад із Солженіциним заразливий?

Кнебель, «рятуючи» Михайла Чехова, почала закидати йому «містику» (треба ж було хоч якось виправдати його від'їзд, мала ж бути його **особиста** вина! – адже держава завжди має рацію), пояснюючи, що то був початок його нервового захворювання… Отак і зараз починають – про Некрасова: сам винен, «догрався», припустився «трагічної помилки». Змушений був відмінити до чортової мами репетицію.

Четвер, 19 вересня 1974

Шнітке – німець з Енгельса; наші русофіли чомусь завелися у буфеті й лаяли його як єврея. Така вже це порода: як не по їхньому – то жид чи жидомасон.

Альфред – глибокої і сильної вдачі; лише зовні він м'який і нерішучий. Сила його саме в умінні **заглибитись.** Він, роз-

Альфред Шнітке – німець з Енгельса

повідав, любить Достоєвського: звідси й пристрасність. По війні хлопцем потрапив до Відня (батько був військовий перекладач); там він вчиться музики; можу собі уявити це навчання і той повоєнний Відень!

Я розпитував його під час роботи над «Пером» і «Вдовою», кого з композиторів він бере собі за взірець. З'ясувалося, що він «може і як Моцарт, і як Чайковський, і як Шостакович, і як Прокоф'єв». Тобто він, як актор, починав з **перевтілення**. Щось такого трапилося в нас на «Гусячому пері», коли я замовив йому фрагмент «а ла Моцарт». «Для чего, я напишу!» – щиро здивувався він і через два дні приніс річ, яку не відрізниш від Моцартової. Я тоді подумав, що це тренаж, вправи. Воно і так і не так.

Осокін розповідав, що його, Осокіна, шмагали за «школу Прокоф'єва»; отак Шнітке відразу записали до «школи Прокоф'єва» – за ораторію «Нагасакі»: його били за «надто похмурий колорит», – так, ніби тема могла б витримати веселеньке. А до «Гусячого пера», як і потім до буфонної нашої «Вдови полковника», він написав дивовижно прозорі **комедійні** номери. По тих двох роботах я зрозумів, що театр йому тісний, що він все-таки не композитор для театру (хоч може й це!). Десь уже після мого «вибуття» з ЦДТ він дав мені прослухати запис «Піаніссімо» (за мотивами новелі Кафки про тюрму); це було те, що я відчув у Льоні Грабовського, проба авангардистської техніки, абсолютно нетрадиційні ритми, конкретизм. А написаний водночас концерт для скрипки (Другий) – цілком, цілком інше!

Далі він виходить на образи Рільке й Пастернака. Ті, хто чув його Першу симфонію в Горькому, розповідали, що вона – абсолютно новий поворот у радянській музиці. І дуже театрально зроблена.

А наші «артисти» чіпляються до прізвища!

Він чудово знає можливості кожного інструмента. І слухає гарних виконавців, не гордує їхньою думкою. Та й взагалі – він уже майстер, хоч би що там писали. Тапери типу Сашка Білаша його не визнають. Я певен, – все, що він робить у театрі й кіно, навіть мульти, – чудова йому практика. Він із тих, хто мусить працювати багато й по-різному, **одномоментно** – в різних естетиках.

Альфред Гаррієвич Шнітке.

Субота, 21 вересня 1974

Перечитав четверговий запис – і самому стало прикро за свою серйозну фізіономію. Шнітке – це його основа – людина з усмішкою. Може, тому він такий постійно налаштований на людей? З трохи здивованим виглядом.

Якось я запропонував йому текст для пісні – у стилі Окуджави, то був акровірш (Нелли Корниенко):

Непрям изнурительный путь Красоты, –
Единственный путь на Голгофу удачи.
Ликующие путь этот метят кресты;
Ландскнехты любви не умеют иначе....

И все же извилистой горной тропой,
Кляня все на свете Харибды и Сциллы,
Она устремляется в путь за судьбой
Рабою любви и вещуньей могилы.

Всього тексту зараз не пригадаю[7]. Він прочитав ці рядки, сонет йому сподобався; але музику писати відмовився. «Тут уже есть музыка, есть интонация. Это отдельно – нельзя».

---

7 Він друкований повністю у т. 1, с. 83; в т. 22, с. 594. (Від ред.)

І пояснив:

«Я песен писать не умею. Могу только все испортить. Напишите сами».

Оце «напишите сами» мені тоді найдужче сподобалось. Він сказав це так просто, ніби кожна людина повинна вміти це робити.

В цьому не було жодної пози.

Булат – Шнітке – Осокін – «Казки Пушкіна»

Вище я доволі легковажно сказав – «у стилі Окуджави». Далеко куцому до зайця. Булат, на відміну від багатьох інших гарних російських поетів – пише напрочуд просто. «Надежды маленький оркестрик» – ці три слова міг поставити поруч лише він:

И это все у нас в крови,
Хоть этому не обучали:
Чем чище музыка любви,
Тем громче музыка печали,
Чем громче музыка печали,
Тем выше музыка любви.

Якщо Шнітке – театр в музиці, Булат Окуджава – так само театр, **театр серця.** Тут справді майже немає музики, є – **музична інтонація.** Яка випливає безпосередньо з тексту, з ритміки його, з його мелодики. Отак у нас народилися в «Казках Пушкіна» мелодії моря – «Жил Старик со своей старухой у самого синего моря…» Ми, актори, лише захотіли **вимовити** Пушкіна, – і почалася музика. Осокін це добре відчув – потім. Спершу він був тим шокований і все поривався «писати, нарешті, музику». Бо йому здавалося, що в такий спосіб роль його – авторська – буде якось принижена. Лише згодом він зрозумів, що в тому є вищий сенс, – заховатися за інтонацію. Зате оркестровку цих прозорих **мелодій** він зробив складну, технологічно авангардну: на перетині цих двох «правд» і народилася та поезія, яка спричинилась до такого тривалого успіху вистави, – вісім років йде, й актори люблять це **співати.**

Неділя, 22 вересня 1974

Маємо сусіда Семена (української звісно не знає, то я з ним російською). Він заходить іноді побалакати про політику, про культуру, те та се. Ось і сьогодні зустрів мене біля дому і напросився в гості. Ні, він не якийсь там пустобріх йому ні з ким поділитися сумнівами. Ото й завів він мову про Солженіцина й Віктора Некрасова, – «Чего им, мол, было надо?». Фраза про шанобливе ставлення до них – і відразу ж вихід на рівень масової **охоронної** свідомості. Ми довго з'ясовували, що й до чого, а потім я спитав: «То ви, Семене, все-таки вважаєте, що їх правильно виставили з СССР?»

Народ о Солженицине и Некрасове

Трохи пом'явшись, каже – так, правильно. Аргумент, який видається йому «неопровержимым»:

– Так многие считают. Может, даже все…

Мене такі речі просто виводять із себе.

Але Семен є Семен, він чоловік недальній, практичний, хоча й чесний, – в тому сенсі, що вірить у те, на чому наполягає. Збив я його з пантелику лише однією фразою – з Марка Твена:

– Если Вы заметили, что находитесь на стороне большинства, то это верный признак того, что пора меняться.

Після чого розмова повернула в потрібне русло. Ні, люди на глибині душі спраглі за правдою, хочуть знати. Якби це їм взагалі нічим не загрожувало, вони були б бездоганні. А так: і хочеться – і колеться.

Понеділок, 23 вересня 1974

Льва Юркевича (1883–1919), і Дмитра Чижевського (1894 р. н.), який викладає славістику у Гейдельберзі не можна вважати діячами **української культури**, вони були за федералізацію Росії (з подібного починав навіть монархію талановитий молодий С. Єфремов). проти Юркевича теж марксиста-ортодокса, дуже інтригував Ленін, який його побоювався як опонента.

Чому ж у Союзі вони теж під забороною, як **фахові** українські незалежники?

По-перше – масштаб. Радянська влада органічно не зносить того, що вивищується над нею. По-друге – неприйняття більшовизму (особливо – Чижевський).

Треба читати з перших рук. Десь мені потрапило, що Чижевський писав про Гоголя. Зацікавив мене обома Геночка Пархоменко. З його ухилом в антропософію. Може, він має **тексти?**

Вівторок, 24 вересня 1974

Продовжуємо з Оксаною вивчати старогрецькі міфи. Дійшли до Прометея і до Пандори. Пандора – наділена всіма дарами, тобто всебічно обдарована.

Роблю все для того, щоб не записувати ні слова про театр. То якесь інше життя, його сюди не вбгаєш. Мав би бути якийсь інший щоденник, щоб туди складати тільки стосовне театру.

Хочеться самотності

Що ж до всього іншого, то ловлю себе на химерному відчутті. Віднедавна я щиро вірю, твердо переконаний у суєтності всіх людських благ, крім одного – блага спілкування. Я дивлюсь на життя з виваженим спокоєм, не чекаю якогось міраклю, «нечаянной радости», ні перед чим не схиляю голови. Все мені – як сходинка до нового знання; полишив би геть усе й розпитував людей, читав, конспектував, думав. Театр – зовсім інше, там мені, навпаки, хочеться будувати химери й вводити людей у блуд страждань і втіх. Тут я волів би з кожним співмислити, сперечатись, учитись, хоч мені вже, між іншим, пішов **тридцять сьомий**. Тільки зараз розумію, який обмежений світ наших читань, скількох авторів я й на крихту не знаю, скільки ще треба зрозуміти,

перевірити, упорядкувати в голові. Це упорядкування дає мені втіху, – не меншу, ніж театральне безумство, ніж гра… Отак живуть у мені двоє різних людей, навіть не близнюки, швидше – чоловік і жінка, закохані один в одного й суперечливі до нестями. Чому так хочеться самотності й друкарської машинки після театрального бенкетування, після музики й жаги? А може, це просто дуель молодості й старості?

23. 09. 74

Т. Геврик з Філадельфії:
10. IX. 74.

Дорогий Лесю!

Одержав від вас листа і посилку книжок. Дякую. Гратулюю. Крушельницького читатиму поволі – по-російськи для мене не так легко. Ви післали дві копії, одну я вже вислав Гірнякові.

Заздрю вам вашої мандрівки по Карпатах. Для нас це так далекий край. Не знаю, коли доля позволить ступати по Хрещатику. Хочеться бодай своїх хлопців за кілька років післати…

У нас усе гаразд. Софійка і хлопці пробули два місяці в «американських Карпатах» – горах Кетскіл в штаті Нью-Йорк. Хлопці мали українське товариство, проводили дні серед гущавини дерев, жаб і їжаків. А тепер знова в запрошеній Філадельфії.

Андріян, найстарший, пішов до першого класу; а по суботах ходить до другого класу української школи. Хлопці дуже рухливі – ви, Лесю, не можете собі уявити, що то значить три розбишаки. Не раз, здається, хату перевернуть догори ногами.

Починається новий театральний сезон. Якщо буде щось цікаве, то напишу. Обов'язково пишіть, які вам треба книжки. Як лише знайду – вишлю!

От і все, що у нас нового – на загал щоденна суєта.

Кінчу. Тисну руку. Привіт Неллі й Оксані – тренерові грізних левів і тигрів. Пишіть. На все добре!

Ваш Тит.

Середа, 25 вересня 1974

Лист від Елеонори з Києва, довгенько залежався, а я її дуже люблю, отож не лінуйся, Танюче, й передруковуй.

* * *

29 серпня 1974

Лист від Елеонори Соловей з Києва, «Кришельницький»

Лесику, любий!

Твій лист довгенько тут пролежав, поки ми повернулися з відпустки. Вакації були скромні: в Чернівцях у мами, в селі Турильче у Василевої сестри, в Молдавії, по моїх тітках, тоді знову в Чернівцях. Але було нам гарно, і вже мені за всім тим шкода, бо почалося знову безпритульне наше життя з клунками, кутками, поверненнями спересердя в гуртожиток на різні поверхи і сподіваннями – туманними – на краще. Звичайно, єдиний справжній для нас вихід – кооператив, але де в біса ті гроші взяти? Мали мені з 1 вересня дати ставку замість половини, все вже було вирішено, але ректор передумав. А ми збирались ті «зайві» півставки повністю відкладати на хату. Ректорові нашептав «затейник» на прізвище Зубков (у тебе свій, у мене свій, але вони, уявляєш, брати!), заклятий мій ворог, колишній заступник Шамоти, а нині директор ІМФЕ ім. Рильського, де працює ректорова дружина. Не поспішайте, мовляв, придивіться, щось за нею є, до речі, в неї і чоловік такий самий... Ти ж знаєш, що тут цього достатньо – спрацювало. Всі, прав-

да, дивуються, обурюються і співчувають, бо певна репутація в мене вже встигла скластись. Але вже я знаю й інший тутешній закон: що думка начальства людям часто починає видаватись власною.

З тієї ж причини зірвалася тут (і по тих же каналах) моя книжка «Етюди про метафору» – вже мало не по дорозі у виробництво. Прикро було страшенно. Дві інші в Москві і лежать нерухомо. До речі, Лесь, чи не можу я, користуючись нагодою, поновити своє прохання до Євгенії Кузьмівни: взнати в Пузікова, який у неї запросто буває, про долю мого рукопису «Творческий путь Ларисы Рейснер». Він там (в «Художественной литературе») лежить уже 5 (п'ять) років, ніким не читаний, не рецензований, зав. відділом Г. А. Соловйов брехав щоразу щось таке химерне, що я давно перестала до нього звертатись... Не знаю, що й думати, куди хоча б скаржитись, і книжки шкода.

Сердечно вітаємо тебе з «Крушельницьким». Ти, Лесю, такий молодець, – сам не знаєш! Одразу з пошти пішла в «Мистецтво» і забрала... останні три примірники! На Хрещатику 42 розпродали ще раніше. Два тобі надсилаю, третій ніяк не можу, бо вже почали з Гончариком читати, видираючи одне в одного. Охоче щось би написала, якщо ти не проти такого дилетантства. Але куди, Лесь? Тут, звичайно, будуть інфаркти, буде й відповідна реакція, багато хто вже самої передмови не переживе. Тому тут це може бути тільки видання типу «В світі книг», яке може тобі придатись хіба що для кількості відгуків. В інші – поткнутись спробую, але певна, що не візьмуть. А може краще в якийсь московський орган – та в який? А проте робити треба все можливе і якнайшвидше, тому що знаю я, знаю, хто тут твою книжку розкупив! Добре, що й ти це знаєш, а вже ж на відстані їхнє сичання мабуть призабулося. Який тут, Лесю, гадючник!

Страшенно спокуслива ідея новорічної зустрічі. Та маю сумнів. Ще будемо думати. А хочу вас бачити – страшенно. Цілуємо вас, мої хороші, і любимо ще вдвоє більше, ніж раніше я одна.

Ліля.

Отакі теплі слова від Елі Соловей. Я взявся до її листа лише тому, що деяку роботу тим часом провів, – щодо Пузікова. Пообіцяла з ним переговорити Євгенія Кузьмівна. Але я зробив ще один захід. Із Завадським. Він теж добре знає Пузікова, і я мав нагоду розпитати його про Ларису Рейснер, про Раскольнікова, про Замятіна… Отож і попросив переговорити з Олександром Івановичем. **Ніби справу зрушили з нуля…**

26 вересня, четвер.

Продовжу – на тему діалогу з Геночкою Пархоменком.

Більшовицько-німецька любов, явлена Сталіном, мала своє коріння. Я не про марксизм взагалі – про конкретну ситуативність **залежності.**

Еріх Людендорф («Meine Kriegserinnezungen. 1914–1918. Berlin, 1919) писав: «Допомагаючи Ленінові поїхати в Росію, наш уряд брав на себе особливу відповідальність. З військової точки зору ця акція була зрозумілою. Росію треба було повалити». Росію хотіли повалити і більшовики, і німці. 700 000 марок цьому теж посприяли. Це вже потім Сталін відновить «нову Росію», свою Росію – як Гітлер «свою Німеччину», але початкові цілі в 1917 році збігались («інтернаціоналізм» – «без Россий, без Латвий жить единым человечным общежитьем» – знаковий вираз, нікого це в 30-ті роки не бентежило!)

Еріх Людендорф

Троцького планували послати в Німеччину готувати повстання (Брандлер, лідер германської компартії – особисто наполягав!), але завбачливий Троцький, передбачаючи поразку, відмовився – послав інших, здається – Радека… Брандлер на тому згорів.

Сталін цілком і повністю взяв на себе ці ідеї Леніна й Троцького. І так само списував свої поразки – на інших, коли виходив на Троцького, на Радека, на Тухачевського і Блюхера…).

При цьому «німецька складова» для Сталіна завжди важила **дуже багато** і зв'язок тут – генетично амбівалентний (бо й Гітлер узяв від нього багато «свого»).

Проте ця «російсько-німецька» генетика – багато давніша. Бірон, російські імператори німецької крові, «пруське виховання» солдат, дух покори…

Навіть у Курбаса це знаходимо – у його «Німецькій драмі» – «здоровий і життєздатний народі – ці німці. Одне слово – «Гнилой и отсталый Запад».

Пафос Курбаса – у запереченні «дохлої» Росії – «інакше й не може бути в цій проклятій країні розгардіяшу однієї всенівелюючої волі московської душі, у всегнітючому патріотизмі котрої є все – тільки не порив чистої любови».

Можна прочитати цей його текст 1919 року і як пророцтво…

А ганебна Брест-Литовська угода Леніна? Той же культ страху, що потім у Сталіна.

Ленін не приховував, що завжди віддавав перевагу німцям перед «дурнями й слимаками», м'якотілими недотепами – для того, щоб керувати країною. Через те – ставка на «інородців»?

* * *

Від Зін. Гр. Д'яконової з Одеси:

Мой дорогой Лесь!

Меня глубоко тронуло Ваше внимание к Одесским друзьям, – ко мне и к Шайкевичам. Я недавно вернулась из отпуска и меня ждала радость – Ваша книга.

Помимо благодарности за внимание, хочу поблагодарить за Ваше проникновенное отношение к Марьяну Михайловичу. Ваше вступление – камертон для всего дальнейшего. Я прочитала книгу залпом, она вызвала во мне бурю размышлений. При встрече, конечно, замучаю Вас разговорами.

Но мне приятно сознавать, что я не ошиблась, отдав когда-то свои старческие симпатии Лесю Танюку. Ваша творческая и человеческая личность чувствуется в каждой главе. И по страницам Вы идете рядом с Крушельницким.

Читала, что Ваши «Сказки» едут не то в Америку, не то в Канаду. От души желаю, чтобы и режиссер поехал с ними.

Что же сказать Вам за Одессу? Она, конечно, прекрасна, но тягостно смотреть на угасание театра, на наглость и «приспосабливаемость» некоторых режиссеров. Расшифровываю – я имею в виду наш украинский театр.

Лесь, не согласились бы Вы приехать к нам для участия в конференции? В Одессе или в Херсоне? Если, в принципе, возражений нет, то о сроках и теме договоримся.

Сегодня отнесу книгу Шайкевичам. Я была в отъезде и поэтому задержала передачу.

Мой сердечный привет Нелли.

Вас крепко целую и обнимаю

Ваша Зінаида Дьяконова.

Елеонорині побоювання про негативну кампанію проти мого «Крушельницького» на Україні – не позбавлені глузду. Справді – речі далекі від нормального. Мало того, що мусиш написати книжку. Ти зобов'язаний ще й встигнути зробити все для того, щоб позитивні відгуки на неї **випередили** негативні: нонсенс! У противному разі видавництво відмовиться від твоїх книжок, особливо таких, як «Крушельницький», бо це для нього ризик. Україна – тут на особливому рахунку (та й Білорусія); саме тут є потужними впливи сталінців, консерваторів, численної «армії реваншу». І якщо вчасно з'являться у засобах масової інформації відгуки авторитетної підтримки видання, ця зграя відступає. Існує закон, неписаний, – газета чи журнал не друкують **протилежного** відгуку, якщо вже написанинадруковано **якийсь** один. Тому й поспішають рецензенти «захопити окоп».

Звичайно, це стосується переважно видань суперечливих. Якщо ж влада захоче «врізати», то вріже, незважаючи на «традиції». Оголосить хрестовий похід на журнал, газету, роман, виставу – лише тримайся!

О прекрасний час! Неповторний час!..

А доля самої Елі Соловей? З її розумом і талантом на Заході ціни б їй не було! Мала б уже катедру, її друкували б і читали. Як і Неллю, як і Михасю, як і Наталю Борисівну. А тут – якийсь Зубков може впливати на те, чим їй жити, як думати і про що писати. Сам же цей Зубков – літературознавець «распивочно и на вынос», дожовтневу літературу докалічив до краю, обрізав геть; але зарекомендував себе перед начальством як майстер «русско-украинских отношений». Чоловік неплідний і безталанний, але – **пильний**. Кандидат наук, навіть не доктор, – а бач, поставили «на посаду». Якби не такі наглядачі від культури, нам, може, не було б у Києві так соромно. Між тим саме Зубкову дають чи дали «Народну творчість та етнографію». Можу собі тільки уявити, що він зробить з тією народною творчіс-

тю – після того, що зробив з Панасом Мирним, Квіткою-Основ'яненком, Карпенком-Карим етцетера…

Ліля скаржиться на український гадючник. Воно й справді так. Проте й у Москві такий же «тераріум однодумців». За Хрущова ще намагалися якось висувати **непідстрижених.** Доба Леоніда Ілліча цілком перейшла на **стрижеголених.** Це перетворюється на діагноз. Бачу це й по московських театрах, і по тутешніх видавництвах… Просто тут ширший простір конкуренції, а тому й тримаються такі люди як… Подумав – і нема кого назвати. Найкращі пішли в затінок, як-от приміром Лідія Корніївна[8]. Читаю її тексти з великою повагою.

Але то вже про інше.

П'ятниця, 27 вересня 1974 року

Давно підбирався до розмови з Юрієм Олександровичем Завадським про постановку в нього «Чорної ради» Пантелеймона Куліша. Він знову й знову обіцяв подумати; гадаю, – радиться з відповідними **інстанціями,** наводить консультації. Першою моєю акцією такого роду була розмова про Миколу Куліша («Патетична соната», потім перейшли на «Отак загинув Гуска». Віра Петрівна не захотіла, не та роль, «мне бы сейчас что-нибудь героическое», после «Вдовы»); другою – «Пророк» Винниченка (майже вийшло, але докотилося до братчиків з України – і знову – стоп!). Отож я сидів біля нього з книжкою і **переказував** сюжет; а потім довго пояснював про Пантелеймона Куліша, першого перекладача Біблії, Шекспіра, приятеля Шевченка. «Но за что его сегодня не любят? – допитувався Юрій Олександрович.

Розмова з Ю. А. Завадським про «Чорну раду» Куліша

Отак ми й перейшли до «нелюбимых». З Пузіковим він обіцяв переговорити про Елю Соловей, записав; а в таких випадках метр – людина слова, старого гарту.

8 Л. К. Чуковська (Л. Т.)

Зайшло про Шукшина, про «Энергичные люди» в БДТ, його трохи покорчило від тієї теми (не його стиль?), але він дуже похвалив «Калину красную» («Какие-то вещи там безвкусно-сентиментальные, ну, эта сцена, где он березки обнимает… но артист он превосходный… у нас такой – Леонид Марков!.. Шукшин, пожалуй, весомее, если можна сравнивать). Я порівняв його з Афанасієм Кочетковим, він не погодився.

Потім я спитав: «Чому б такому театрові, як його, не взятися за, скажімо, «Раковий корпус» Солженіцина? Юрій Олександрович уважно підняв брови: «Но ведь это еще непроходимо. Через пару годиков, возможно, дадут премию, как за «Ивана Денисовича», сейчас – нет, и не мечтайте». Але погодився, що якась нова хвиля в театрі **має бути,** суттєва, не на Шолохова ж орієнтуватися (це я). На що він тут же заперечив: да, но ведь сейчас именно Шукшин снимается в фильме за Шолоховым… Интересно! (Йшлося про «Они сражались за Родину», зйомки почалися з червня, чекаємо).

Логічно перейшли на «Ми» Замятіна і взагалі на тему «альтернативної літератури», Платонов, Булгаков, Микола Куліш, Ердман…

Там же – Замятін, Шукшин, «Раковий корпус»

Запам'яталися кілька його штрихів. Замятин – «никакой не буржуазный спец, а – романтический большевик… вступил в противоречие с «неромантическим большевизмом». «Знаете, он сам признавался, что влюблен в революцию, как в невесту!» Была у него даже пьеса – не то «Женихи революции», не то «Христовы невесты». «Народный был тип – многое брал из Лескова и Салтыкова-Щедрина». «Его «Африка» – дальний русский север, кряжистые люди».

– Как у Шукшина?

– М-м… Пожалуй. Да, знаете, вы правы, они в чем-то схожи. Но и очень разные. Шукшин – сам кряж, и все **из себя** делает. А Замятин, так сказать, был не «народный человек»: математик. Сухой, выверенный. Он ведь, этого никто не пишет, был кстати и талантливым кораблестроителем, его ледоколы ходили еще до самой войны, может, и сейчас ходют (Саме так і сказав – «ходют», не «ходят», – по-староросійському). Он этому в Лондоне учился. А сам Лондона терпеть не мог. Знаете, была у него инсценировка, что-то вроде «Общества почтенных звонарей», по его повести. Эдакий антиДиккенс в стиле самого Диккенса, в лондонских туманах.

– А «Блоха»?

– О, это, скажу я вам, было зрелище! Тут все сошлось: он сам как советский Лесков (обгоним заграницу!), математическая смекалка, Лондон – Россия и, конечно, Алексей Денисович Дикий! Ну да вы это лучше моего, небось, знаете, – по родственным связям, изучили, небось? (Сміється).

«Родственные связи» – натяк на Бояджиєва, з легкої руки якого я став «внуком Дикого», – після «Казок Пушкіна…»

Сміється.

Смерть Міхоелса. Ще про «Ми» і про Замятіна

Я спитав, як загинув Замятін.

– Трудно сказать. Но кажется мне почему-то, естественной смертью. Было ему, правда, лет 50-55, и ничем вроде не болел… Год такой подозрительный – тридцать седьмой…

Перейшли на інші смерті. Якось вийшло – на Міхоелса. Після монологу про «Ліра» (знову фігурував Курбас, вже не з моєї подачі – !) Ю. А. – про вбивство Міхоелса:

– В январе его убили. Жуткое дело, даже своим агентом пожертвовали – для правдоподобия. До сих пор лгут. Мы пытались узнать у Никиты Сергеича. Он сослался на Берию, – его, мол, дела. На самом деле – вы меня презирать сейчас станете – именно Берия и приоткрыл дверь, убийц нашли и судили, а **после расстрела** Берии – выпустили! Вот ведь какая нелепость!

То була для мене цілковита несподіванка.

І – несподіваний фінал. Ю. А.:

– А мне после этого – в сорок восьмом! – дали звание Народного Союза. Для равновесия, наверное?

Це – дуже сумно. По павзі:

– Или чтобы не трепыхался.

– Понимаете, в чем была ошибка? «Мы» – написано рано, в 1920 году, а **они** восприняли это как пародию на коммунистическое общество грядущего Хама. Он об этом и не подозревал, он просто предостерегал, как ему казалось, от военного, казарменного коммунизма. А сейчас о нем – в одном ряду – Замятин, Орвелл, Хаксли, Бредбери. Нет, он не **фантаст!**

– А как он выехал за границу?

– Кажется, письмо написал Сталину, и дело сдвинулось. Но там еще Горький был задействован.

І – знову про смерть:

– Нет, по-видимому все же, умер он – собственной смертью. Троцкий, Раскольников – тех, конечно, убили.

І зовсім без паузи:

– Но ведь и Марина Цветаева умерла – собственной смертью. Не захотела ждать, когда за ней придут, решила опередить. **Этого им никто и никогда не простит.** Этого им простить **нельзя…**

Неділя, 29 вересня 1974 року

Вернісаж в Ізмайлові: без погрому

Безумовний прогрес і розвиток демократії… Після того розголосу, що його наробила міжнародна преса, **влада** вже не відважилась повторити **бульдозерний** варіант. Здається, художники про це здогадувалися (чи пообіцяли їм, що не чіпатимуть?). Бо наїхало їх не лише з Москви й Ленінграда, а й з Києва, Одеси, Харкова, Риги… Участь взяли понад півсотні художників, – не ховалися, називали імена. Всі ті, що пережили тамту погромну неділю – і гурт нових.

Молодці.

Цього разу виставку підготували поблизу нас, в Ізмайловському парку. Не до порівняння! Багато журналістів, машини з посольськими номерами. Були й шниряльщики; але за нормальними людьми їх майже не помічалося. Міліція туди не ходила, патрулювали поруч. Дехто примудрився ще й продавати якість рамки, буси, пензлики, кітч…

І все одно – виставка вийшла **розкішна.** Ні, є таки порох у порохівницях, мистецтво ще скаже своє слово! З'явились роботи на християнські сюжети, було й багато чистого декоративізму; бачив я і так звану «фактуризовану скульптуру» (залізяки, нанизані на сферичні кола, пір'я).

Найдужче моє враження – люди. Вони все йшли й ішли. Були їх тисячі, кілька тисяч. Ішли демонстративно, **з певною метою,** задиралися з міліціонерами та «шниряльщиками», але ті в суперечки не лізли. Говорили вголос, не криючись, вмикали транзистори й магнітофони. Настрій святково-викличний. І це при тому, що основна маса **не знала**, чим усе може скінчитися.

Годині о дванадцятій рознеслася чутка, що на Ізмайлово сунуть кілька бульдозерів. Хтось клявся-божився, що бачив на власні очі. Підійшов лейтенант міліції, почав доводити, що нічого подібного **не буде.** «Решили не валять дурака!» – сказав він; молодий хлопець, розумні очі.

Було багато фотографів та кілька кінооператорів з камерами.

Цікавий експеримент?

Але ось що запам'яталося: за три години, проведені там, я не побачив **жодного** п'яного! Неділя, парк, чудова погода – жодного п'яного! Самоорганізація.

Отже, бульдозерний день для радянського мистецтва **не був марний.** мистецтво вимагало жертв, їх було принесено – і маємо наслідки. Невже у цій відлагоджені машині щось починає буксувати? Гаразд би дізнатися, хто так розпорядився. Чи не той же, хто минулого разу наказав учинити побоїще?

Понеділок, 30 вересня

День для історії ніякий, для мене – тим більше. Згадалося тільки з тієї розмови з Шукшиним, недавньої. Я звернув увагу на те, що він розмовляє, як Сергій Аполінарієвич, жестикулює, як Сергій Аполінарієвич, пожартував з цього приводу, може, трохи неоковирно. Шукшин спершу не образився («Мне уже говорили!», а потім раптом – з викликом: «А что? Не верится? Да, я учился у Ромма. Но Герасимов – это совсем другое! Я очень уважаю этого человека!». Бурков – зняв «тертя»: «Мы оба с Лесь Степановичем уважаем Сергея Апполинариевича. Оба! За здоровье классика!»

Чарка все урівноважила.

Кампанія у справі В. М.[9] набрала обертів. А в Києві лютують. Шкандаль навколо Порфировича й пана Сервантеса.

---

9 Валентина Мороза (Л. Т.)

Вівторок, 1 жовтня 1974

Справа Ігрунова. Лист А. Д. до Брежнєва. Україна

Справа Ігрунова в Одесі.

По радіо нагадали зміст листа А. Д. до Брежнєва, влітку, де він згадує Мороза (Буковський, ще хтось). Між тим у вересні було подано «за бугром» інформацію про якогось Ткаченка, нібито він «чітко сказав (?), що здоров'я Валентинове – пречудове, що покарано його справедливо, бо він наклепник». Валерій Ткаченко. Псевдонім?

Була й публікація у «Вістях з України» (25 – 26 вересня) якогось Ф. Самійленка: «Одверніться від них, люди!», відповідно до якої В. Мороз робить «каїнову працю», тягне Україну до панщини й кріпаччини, – через реставрацію капіталістично-поміщицького ладу, отож народ (!) йому не простить, бо цим пишатися можуть лише «новітні гітлерчуки».

Далеко зайшло. Але кожен такий крок викликає нову хвилю спротиву й обурення. Вже були виступи греко-католицьких єпископів, уже звертались до Москви уряди й громадські об'єднання: такого давно не спостерігалося. Між тим, В. тримає голодівку, і стан його катастрофічний.

Ці шість цигаркових сторінок у гримі «Техники молодежи» за 1964 рік – «Параван» Валентина Розума – я показав Ніні. Враження таке, що вона прочитала їх вперше – у нас на Великій Черкизівській. Втім, може, вона хвилюється так завжди, коли читає написане її сином?

Він тоді в мене допитувався – скільки, я вважаю, загинуло від голоду в 33-му? Я відповів – біля 14 млн. Він зробив округлі очі – я пояснив: «1-2 млн в 1921-22 рр. (з арештами, погромами й реквізиціями), (10 млн у 1932-33 рр. і півтора-два мільйони (1946-49). До повоєнних втрат слід додати інспіровані НКВД епідемії на Галичині, отруєння криниць та озер, зараження людей і худоби – протестне українське «поголів'я» мало бути там рішуче зменшено – аби звільнити місце для переселенців зі Східної України й Росії.

Я поцікавився – чому «параван»? Не всі ж у нас читають Кримського чи Франка. Чому не «Під ширмою» чи не «Під заборолом ідейності? В. посміхнувся:

– Так було б дуже по-спілчанськи. А над «параваном» – хай поламають голови – має ж бути хоч якась загадка. І взагалі я хотів трохи іншого стилю – з арабесками й візерунками, але на яскравіші фарби матеріал не потягнув.

І після всього – рішуче:

– Я хочу, щоб це читали!

Пригадую, я дуже похвалив і загальну спрямованість, і відважність окремих оцінок та висновків, і спробу явити за цими прикладами цілу картину сучасної літератури і проституції в літературі. Але сказав і те, що його, мабуть, не потішило – про суттєвий ґандж статті. Надто маломасштабні її «герої» – Козаченко й Нагнибіда. Там, де він демонструє їхню вбогість і «хай живе!» – все читається із захватом. Але їхня «творчість» тягне хіба на презентацію «спілчанського» життя – все інше глохне на їхній провінційності й меншовартості. Козаченко й Нагнибіда – не «демони», а елементарні чорти. Їх до рівня Вельзевула не піднімеш. Ворога теж треба вміти обирати – від цього залежить масштаб поєдинку...

Він зі мною погодився – особливо після того, як я розповів йому про своє ставлення до Корнійчука. Скільки разів я розпочинав памфлет про нього – і щоразу відкладав. З тієї ж причини його маломасштабності. Не проектувалося це на Велике, жодним чином. От його не стало – і я ще дужче переконався в тому, що він не вартий **п а м ф л е т а**, що це явище по-радянськи **провінційне** – крім нас самих, ніхто тим не перейматиметься.

І все одно – його есей добрий, відважний і заслуговує на те, щоб його **ч и т а л и** .

Він мовчки з моїми заувагами погодився, але загадково посміхнувся – і ми перейшли до чаю. Міцного. З бубликами.

Перед тим, як лягти спати, він на кухні довго читав мого Кюртіса. Авжеж, там цілком інша історія літератури – але тим і цікава, що не має жодної дотичності до наших баранів. Те, як він коментував потім прочитане - свідчить, що після Світличного, Сверстюка, Дзюби й Михайлини з Череватенком – маємо нового непересічного літературного упертюха, вже зараз добряче підкутого, глибоко ерудованого й не без гумору.

Тим страшнішою була звістка про його арешт.

Додаток від 3 грудня 1993 року.

Лише тепер я зрозумів його тодішню примружену **усмішку**, – у відповідь на мою критику «Паравану». У нього вже на той час був готовий інший текст (чи на виході) –«Київський діалог». Робота цілком іншого масштабу, вислід уже цілісного мислення, своєрідний літературний шедевр.

Зокрема, там уже говорилося про **10 мільйонів жертв** штучно влаштованого голоду. А про баржу, на якій втопили Курбаса й Куліша, розповів йому я – хоч посилається він (для цензури?) на Шабліовського. Ш-й – людина вкрай перелякана, владу толерував – і навряд чи розповідав щось подібне.

Сьогодні в архівах КДБ УРСР ми за клопотанням матері Валерія, звернення «Меморіалу» імені Стуса і групи народних депутатів знайшли ту другу статтю «Валентина Розума», вилучену у Валерія під час арешту – в оригіналі і трьох машинописах. Передала мені Ніна Михайлівна Смужаниця й деякі пізніші тексти Валерія (Урал, 1975) («Те, чого я не встиг сказати», «Як усе це сталось». «Шляхи, які ми обираємо» і «Моя чарівна леді» – про дівчину-стукачку, яка й заклала його «конторі»).

Це – гіркі й повчальні сторінки, за якими – непозбутний трагізм долі вбитого радянською системою Валерія Марченка, який, як на мене, мав усі задатки геніальності.

Долучаю їх до щоденника – хочеться, щоб у моїх висновках читач переконався сам.

ВАЛЕНТИН РОЗУМ[10]

ЗА ПАРАВАНОМ ІДЕЙНОСТІ[11]

За всю історію свого розвитку українська література ніколи не знала такої кількості ницих письменників, як тепер. Ніби якийсь величезний вал, що довго збирав намул брехливості, підлості й жадоби, вхопив і в одну мить вихлюпнув оте все на колись чисте плесо нашої культури. Ані за часу утисків польського панування, ані за доби московських указів «не было, нет и быть не может», ані в криваву годину сталінських репресій, терору дефензиви та сігуранци, не бачив народ України стільки продажних митців, як то настало в 70-ті роки XX століття. Література, радіо, кіно, преса поставлені зараз на службу єдиній меті: створити образ слухняного функціонера чи то пак «будівника звитяжного сьогодення». Кілька тем, щосили обсмоктуваних людьми від національної культури, визначають тепер її обличчя: українська Ленініана, Жовтнева революція, Велика Вітчизняна війна, людина праці і, нарешті, наріжний камінь публіцистики – викриття й засудження українського націоналізму. Як на неупередженого, се вже й розмаїття. А партійні ідеологи прямо стверджують, що українська культура досягла нечуваного розвитку. Однак, чому такий понуро-одноманітний тон матеріалів, поміщених у нашій пресі, звідки ця надокучлива казенність радіо, виснажлива сухість телебачення, отруйлива медвяність белетристичних писань. Здавалося б, коли вилучено з обігу надшкідливі книжки В. Винниченка. М. Хвильового, заборонено історичні видання М. Грушевського, Д. Яворницького, І. Крип'якевича, не згадуються помилкові твори Івана Франка. Лесі Українки, здійснено старанну чистку українського музичного й образотворчого мистецтва, витято під корінь небезпечне коріння крамоли, – мусить настати жаданий час духовного су-

---

10 Псевднім В. Марченка

11 Цю статтю інкримінували йому на суді (25-27 грудня 1973 р.) як злочин перед радянською владою. (Л.Т.)

покою, що сприятиме буянню комуністичної культури. Але насправді без упину розвивається її гіпертрофована, хвороблива галузка – партійна література і мистецтво. Звернемося тепер до кращих із кращих, хто витворює один із різновидів «великої та чистої» – літературу.

Спершу слід пригадати, що ж таке література і які вимоги ставлять до неї класики. «Література, так як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути однакові. Вона громадить і описує факти буденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила – заразом аналізує їх і робить із них виводи, – се її науковий реалізм: вона через те вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добрати наука (в житті щоденнім, в розвитку психологічнім страстей та нам'єтностей людських), і старається будити охоту й силу в читачах до усунення тих хиб, се її поступова тенденція». Отже, література за Ів. Франком має вказувати хиби суспільного устрою. Звісно, коли її створюють люди принципові. Ну, а позаяк «КПРС – розум, честь і совість нашої епохи», то само собою зрозуміло, що у всіх, хто пише за її вказівкою, принциповість виважувати просто смішно. Щоправда, в декого може виникнути питання, а як же діяти, коли отой «візерунок цнот» зненацька припуститься помилки. Так, скажімо, як у 1933 році, коли від голоду вимерло дев'ять мільйонів українців. На це у партії є стереотипна відповідь: «То був культ». Але ж письменники, що не злякались обструкції й указували на потворні, антигуманні форми тодішнього керівництва країною, загинули саме від власної принциповості. Хто ж не помічав помилок, лишився живий і неушкоджений, принциповість проти принциповості. Отже, тут і дитині ясно, що задля святих ідеалів та прекрасного майбуття така жахлива офіра народові не потрібна, вона конче необхідна його ворогам, його гнобителям. Одначе на Україні й досі не розкривають страшної правди, її весь час намагаються приховати від мас. В офіційних документах ХХ з'їзду КПРС тяжкий злочин скваліфіковано як «перегини під час проведення колективізації на селі»... і по всьому! До цієї теми торкатися зараз взагалі не вільно, як, зрештою, і культу особи, і причини поразок у перші роки Великої Вітчизняної війни, як і висвітлення багатьох боків нашої «щасливої» дійсності. При уважному погляді

на культурне життя Радянської України можна зробити висновок, що письменникам цілком заборонено змальовувати й викривати суспільні недоліки, – тобто вибито основну підвалину літератури, геть чисто перекреслено її «поступову тенденцію». За подібних умов, як сказав колись М. Ломоносов, «муза перетворюється на таку дівку, котру повсігди згвалтувать можливо».

Для розуміння тих завдань, що їх ставить КПРС перед митцями слова, треба звернутись до матеріалів VI Харківського пленуму СПУ. Один з ярих проповідників комуністичної ортодоксії Василь Козаченко виголосив на ньому доповідь «Будівник комунізму – герой сучасної літератури». В цьому чинникові для натхнення наголошено, що «мужняя постать робітника й колгоспника в праці, в духовному злеті, в боротьбі за комунізм має бути в першу чергу провідним героєм творів». Комусь може спасти на думку – що ж тут лихого, коли головним об'єктом літературного дослідження стає трудівник. Кого ж вам хочеться – ледаря, неробу? І народна мораль, і чималий набуток творів класики («Робінзон Крузо» Даніеля Дефо, «Утопія» Томаса Мора, казки й поеми Івана Франка) всіляко прославляють працю, заохочують людей чинити добро, знаходити втіху в трудовому процесі. Але ж ті заклики вимагають праці лише одного гатунку – вільної. Тобто не рабського труду уярмленого бидла на зграю політиканів, які погрузли в пияцтві й розпусті, а розкріпаченого творення задля задоволення власних потреб, задля поступу всієї людськості. Антигуманна суть вимоги, поставленої на пленумі, очевидна для кожної тверезомислячої людини. Її не помічають лише догматики, або ті, хто свідомо став на бік гнобителів і «щиро вірить» у світле майбутнє. Особливу запопадливість в оспівуванні визначених партією тем виявили старі, ще сталінського гарту, письменницькі кадри. Нагнибіди, Козаченки та Збанацькі не підводять. Довір'я ж можновладних виявляється у формі грошової винагороди, наданні посад, а також у прикликанні до «кращих із кращих» спроституйованої матінки слави. Твори цих лауреатів Шевченківської премії повсюдно друкують, перекладають на мови братніх республік і соціалістичних країн, роблять враження (для нас. вісно) цілком заслуженого визначення.

Микола Нагнибіда одержав Шевченківську премію за книжку «На полі битви». Окрім поезій «наснажених пафосом комуністичного

будівництва», в ній є чимало таких, де висвітлюються теми, згадувані вже на початку статті. Таким чином, доробок цього поета, ніби у фокусі, зібрав ідеї, образи, форми, дозволені зараз партією для письма. Відкриває збірку розділ «Риси рідного обличчя». Хто знайомий з українською періодикою останніх літ, той одразу збагне, що поет доторкнувся «невичерпного джерела славної Ленінської теми». І справді, у першому вірші книжки йдеться за профіль рідного вождя, без якого автор не спромозі уявити «всесвіту» і «взагалі життя». Читаючи далі, ми виявимо небилицю проте, як Ленін зустрівся і погомонів із дружиною моряка - балтійця і як по розмові класово прозріла жінка негайно дала наказ своєму мужу: «Ведіть ви панів всіх до грізного суду». В поезії «Зустріч у Горках» автор робить спробу дослідити джерела безмежної любові народу до свого провідця:

Чом у кожній хатині
Чи батько, чи мати
Із газет вирізають
Знайомий портрет?

Маленькі школярі потай стежать за Леніним, коли той прогулюється в Горках. Але пильні очі «у світі найстарішого більшовика» помічають малюків, і він запрошує всіх до себе в гості. Вдома Ілліч малює перед дітлахами величну панораму світлого майбутнього. І хоч слова чарівні не викликають особливої довіри, бо:

Чи може людина зловити
Птицю з хлібом і сіллю
Під темним крилом?

Проте вождь, а разом з ним і автор, наперед про все знаючи, роблять знаменне пророцтво: «може, може». Щоправда, доводиться повірити їм на слово, але хлопців такі дрібниці не бентежать. І от уже понад сорок років посивілі щасливці завзято будують Дніпрогеси, Магнітки, Турксиби, застеляють трупом лани війни, воскресають із руїн Білорусь, Україну і, «не спочивши», беруться за Ленський каскад. Натхнені віщою ленінською думкою, учасники зустрічі в Горках вкупі із своїми однолітками мурують і руйнують усе своє свідоме життя. Слід зазначити, що обіцяної жар- птиці вони й досі не зловили.

Одначе мета близька. Тепер уже це відомо одному М. Нагнибіді, що він, не вагаючись, і стверджує:

Все буде так, як їм наснилося,
Тим першим ленінцям давно.

Наприкінці циклу віршів про любого вождя поет звертається до своїх співвітчизників із полум'яним закликом:

Вбирайте ж риси незабутні
В свої серця, товариші.
Ми з ним незмінні над віками
Зійшов, як сонце, наш Ілліч.

У пам'яті так і спливають давні добрі часи культу Сталіна. Якою чудовою школою виявились вони для нашого поета. І прикметно те, що йому зовсім легко було переучуватися. Тільки рими змінив (Сталін на Ленін) і знову митець – у вирі ідеологічної боротьби, знову він – борець за передові ідеали. Намагаючись якось замаскувати надокучливий ілюстратизм віршів на тему праці, Нагнибіда починає тяжіти до інтелектуальної, певна річ. в його розумінні, манери письма. Поезії з ремінісценсіями на кшталт: «Шануйте здобуте трудом поколінь», «для мене тільки те моє, що я віддав народу», «не знають серпня суть самі лиш пустоцвіти» він пересипає творами, виписаними з претензією на філософічність. Новому Запоріжжю автор присвятив своє «Перше кохання». Поринувши у світ мрій, він вигукує нехитре: «Перше кохання, перше горіння в кожного в серці ти є...» Потім, наче крізь сон. пригадує радість перших зустрічей, «ночі безсонні, ранки в росі голубі». Охоплений жагою, юнак зачаровано йшов слідом, «широко мріяв, вірив у силу» словом, робив усе, як належить закоханому. Та тільки наприкінці поезії автор дотепно розкриває перед шанувальниками свого таланту першопричину тої неземної пристрасті. Виявляється, що для М. Нагнибіди першим коханням, чим була для Петрарки Лаура, а для Данте Беатріче, є місто Запоріжжя. Бо воно:

Працею юності створене диво
Перше кохання моє.

Це все одно, якби хтось із нас закохався назавжди в табуретку, яку в школі витесували на уроках ручної праці. Ну що ж, за смаки не сперечаються. Адже ж бувають і в людей різні патологічні збочення. То чому б це комусь не вподобати гідроелектростанцію чи мартенівську піч?

Говорити про поезії, де М. Нагнибіда зачіпає тему війни, значить діткнутися невигойної поетової рани. У них можна часто спостерегти згадки про фронтових друзів, битви з ворогом, радість довгосподіваної перемоги. Та ніде правди діти, поет народу, що втратив на війні мільйони своїх синів і дочок, має право на подібну тенденційність. І хіба не кощунство дорікати за це людині, яка самовіддано боролася проти фашизму. Такі міркування були б цілком слушні за умови, якби плодами величезних офір українського народу в боротьбі з гітлерівською навалою не скористалися наші вороги. А от у нашого поета безугавне нагадування про воєнне лихоліття стає водою на млин теперішніх гнобителів України. Як людина ортодоксальна М. Нагнибіда не помічає та й не хоче помітити підневільного стану своєї Батьківщини. Через те він із чистою совістю виписує вірші, в яких люто проклинає фашистську орду, закликає берегти в пам'яті тих, хто не повернувся живий додому («Юнакам сорок першого», «Тост за святковим столом», «Фронтова пісня»), чи просто напоумляє радянських людей, що за океаном є вороги – агресори і що треба за ними пильнувати, скільки стане очей («Розмова з юнаком»).

Цікаво простежити за темою «дружби народів», що посідає у збірці значне місце. У галасливому вірші «Брати мої, люди» автор інтимно зізнається, що він закоханий у московські ялини, ліси Білорусі, сивий Ельбрус, Ала-Тау й Дунай. Ну й чого ж, коли людині справді подобається? Єдине, що викликає невеличкий сумнів, то це перерахування географічних назв, розміщених у протилежних кінцях неділимої Росії. Хоча й тут можна легко заспокоїти себе думкою, що автор кохається в туризмі. Проте, взявши книжку П. Шелеста, «вірного ленінця, який користується авторитетом в партії і народі» (про це пише «Літературна Україна», № 34 за 1971 рік), «Україно наша Радянська», подибуємо аналогічну картину: «Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: «Моя Україна», «наша Україна». Але водночас ми кажемо: «наша Росія, Білорусія,

Грузія, Латвія, всі союзні республіки». А коли потягти за вервечку далі, то виявиться, що цей вогонь імперіалістичної любові роздмухується зі старого московського міха. Бо генсек Брежнєв наголошує на тому, що «будівництво комунізму в нашій багатонаціональній країні передбачає послідовне проведення лінії на всебічне зближення націй». Наведені вище цитати тільки зайвий раз підтверджують «неофіціальність» поетових думок. Звісно, і в Шекспіра всі сюжети були запозичені, та й взагалі, хто має право вказувати митцеві, що і як відображати. Але як писав колись В. Воровський: «Письменство, як і кохання, повинно спиратися на щире почуття, на внутрішню потребу... всякі міркування про блага, чужі письменництву як такому, є такою ж проституцією, як і продажне кохання».

Отже, перед нами – частина доробку поета вочевидь ворожого народові, проте відзначеного вищою літературною премією Радянської України. За свою «переконаність та відданість» Микола Нагнибіда одержує сповна. Але чого вартий той літературний мотлох, та сповнена безглуздям писанина насправді? Хіба може знати він, який ціле життя «сплетал панегирик со лжей», істинну ціну власній творчості? Пишучи манірні рядки:

Верни мені прожите марно,
Всевладний часе, поверни?
Безплідний день, пусту годину
Верни мені –
– мої ж вони!

поет навіть і не підозрював, наскільки близько перебував цього разу до істини. Єдине, в чому він помилився – це у вимірах. Марними в нього були не година й не доба, а значно більше. Марним і безплідним було його життя.

Коли розкрити книжку Василя Козаченка «Біла пляма», то впадає в око, що її видруковано у видавництві «Веселка». І це не випадковість. Один із реакційніших письменників Радянської України, цей діяч писав свою повість для дітей не без дальньої мети. Адже саме у свідомості школярів закладаються основні підвалини людського світогляду. Дорослий, спираючись на завчені змалку моральні приписи, будує взаємини із навколишньою дійсністю (сюди входить –

ставлення до праці, оточення людського, політичної системи країни тощо). Чудово усвідомлюють важливість такого впливового фактора, як література, на формування світогляду дитини й у верхах. У своєму виступі на VI з'їзді письменників П. Шелест декларує: «Мало, дуже мало у нас творів для дітей та юнацтва, які б розкривали підростаючому поколінню світ прекрасного і героїч ного, виховували на революційних, бойових і трудових традиціях». Додаткових коментарів ці слова не потребують.

Головний герой повісті «Біла пляма» – капітан Олександр Сапожников. Він очолює групу радянських парашутистів, що через похибку потрапляє до незнайомого району, позначеного на штабній карті білою плямою. Ставлячи своїх героїв у надскладні умови, автор демонструє читачеві не лише героїзм та виняткову витримку кадрових, він намагається розкрити і вмотивувати чинники радянського патріотизму людей, котрі залишилися на окупованій території. Про особисте життя командира ми знаємо мало. Він родом із Курщини, за час війни його декілька разів перекидали на фронт, але щоразу сміливий капітан повертався, виконавши завдання. Ім'я персонажа Олександр Сапожников «Можна Сашко Чоботаренко теж» – либонь творча знахідка письменника. В такий спосіб легко виводиться концепція про безболісність зміни українського прізвища на російське і навпаки. Думку про необхідність толерантного ставлення до російських прізвищ підкреслено й у родоводі Семена Лутакова, пращур котрого, приплентавши з голодних російських стеків, одружився з «якоюсь Шульгівною». Варяг прудко засвоїв мову аборигенів, а вже діти його й не згадували про свою прабатьківщину. Неважко після цього зробити висновок, що росіяни, які приїздять зараз на нашу землю, по одруженню з українськими дівчатами також хутко стануть найсправжніми «хахлами».

Після стрибка з літака іспит на мужність першому довелося складати командирові. Як і годиться радянському керівникові. О. Сапожников вийшов з тої перевірки з честю. Само собою зрозуміло, перемогти труднощі йому допомагали прості люди, в чиїх душах палахкотіло почуття радянського патріотизму. Ось перша зустріч із селянами на окупованій території. Недовірою повняться очі в Микити та його бабці: «Раптом це не парашутист, а провокатор?»

Але в серці старої радянської патріотки ворухнулась якась струна, і вона враз проймається довірою до незнайомого парашутиста. Бабця напоумляє онука відвести бійця куди слід. У правдивості його слів стареньку переконало й таємне посвідчення, яке призначалося спершу голові партизанського з'єднання та, зважаючи на винятковість ситуації, було показане розвідником у сільській хаті. Випадок, цілком можливий у житті, зовсім без снаги змальований у творі. Не рятують становища й патетичні роздуми капітана про покликання захисника Вітчизни та уособлення у старій жінці рис матері, тобто найсвятішого, чим він жив весь час; розтлумачуючи читачам сенс учинків свого героя, автор вказує, що той переживав велике потрясіння і бабусин вияв довіри став для Сапожникова актом визнання його визвольної місії. Письменник щосили пнеться натягти на копил своєї концепції (єдності Радянської влади і народу) вчинки селянки. Але ті потуги тільки ще раз демонструють його художню безпорадність. Колись Герцен сказав, що Україна приєдналася до Росії не з любові до неї, а з нелюбові до Польщі. Вчинки старої та її співвітчизників зумовлював, передусім, бузувірський гніт з боку фашистських поневолювачів. І саме тому радянському офіцерові (представникові меншого зла – адже в пам'яті людей були свіжі, ще не вивітрилися картини сталінської «демократії») – відкрилося серце селянки, і вона зважилась провести його до партизанів. Бо тільки тому, що народ України стояв перед загрозою тотального винищення, ним було сприйнято толерантно прихід Червоної Армії і відновлення на своїх землях Радянської влади.

Надуманість і малопереконливість ситуацій у творі збільшується від сторінки до сторінки. Ось капітан полишає бабу з Микитою і потрапляє до дядька Панька. Цей небалакучий чоловік – досвідчений підривник, бо «складалося таке враження, що до мене (капітана Сапожникова – В.М.) тут уже хтось був і, певне, не один». Без зайвих слів Панько переховує парашутиста, щоб потім переправити до «собаки з собак» старости Макогона, який теж виявився підпільником. Таким чином, під час рейду по степах України вкупі з героєм повісті переконуєшся, що німцям чинила опір мало не кожна хата.

«Стервом» називає дівчина Оксана забитого гітлерівського солдата, коли Сапожников переховувався в коноплях. Про хлопців та

дівчат, що слухають Москву, розповідає Микита. В дядька Панька – багато своїх людей. Далі – законспірований староста Макогон, викладач інституту Віталій Віталійович, якого не зломили труднощі перших років війни (арешт підпільного райкому, фашистський терор) і який зумів зорганізувати навколо себе загін народних месників. Єдине, чого бракує партизанам, так це – вказівок із центру. Тут знову майже голе гасло: «Маси без партійного керівництва – безпорадні!» Колись Леся Українка в листі до свого дядька М. Драгоманова зауважила: «Коли... тенденцію за волосся притягати, то всім буде чутно, як її волос тріщатиме нещасний». Не тріщать, а стогнуть і лунко рвуться ланцюги тенденційності та ілюстративності, що ними обплітає своє творіння Василь Козаченко.

Всі учасники нічного стрибка потрапляють до партизанів і людей, так або інакше пов'язаних з ними. На одній із партизанських баз захоплюють у полон Левка Невкипілого. Парфеня Замкового рятують троє піонерів, а мати одного з них – член підпільної групи. Семен Лутаков, виявивши, що приземлився поблизу свого села, заходить до рідної хати. Стара ненька миттю збагнула, звідки прибув син, і покликала його дядька Романа – керівника Терногородського підпілля. Ну, а Настя Невінчана впала мало не на руки Яринці Малиновській, активній учасниці руху опору. Не випадково й те, що жоден із персонажів не гине під час цієї операції. Район білої плями, тимчасово окупованої німцями землі, виявився незгасним вогнищем борні проти загарбників. Вчасно прибуле керівництво на чолі з капітаном Сапожниковим надало «стихійній» партизанській боротьбі міцності й згуртованості. Парашутисти ж «повністю і своєчасно виконали завдання командування і через сім місяців повернулися до своєї частини». Плекаючи в юних читачів почуття радянського патріотизму, автор на перших та останніх сторінках книги наголошує на тому, що «порох нам і сьогодні слід тримати сухим!». І це не просто фраза. Повсякчас роздмухувана пропагандою думка про загрозу з боку капіталістичного заходу знаходить своє місце у повісті. Навіщо ж це потрібно авторові й тим, хто стоїть за його спиною? Робиться це зумисне для того, щоб відволікти увагу мас від труднощів внутрішнього життя країни, а також утримати в стані боязні перед можливою війною. Для партійних неофеодалів завжди будуть до речі герої,

котрі без особливих роздумувань падатимуть на дзоти, кидатимуться з гранатами під танки, скеровуватимуть охоплені полум'ям літаки на ворожі автоколони. Тому-от Василь Козаченко й пише: «Та... коли вже що... тоді наша дочка, як і ми колись, наказів не ждатиме!» Отже, як і в першому випадку, знову веління письменникової совісті збігаються із вказівками партії. Свого часу Арістотель дав формулу художньої творчості як здатності обміркованого чи свідомого втілення істинного, при ототожненні істини й краси. А от у повісті «Біла пляма» такої єдності, як її не шукай, не знайдеш. Навіть за тої кількості патріотизму, виявленого українцями під час війни, перенасиченість масовою ура-героїкою занадто помітна. І саме тому створити реалістичну картину визволення українського народу Козаченкові не пощастило. Вийшов натомість блідо забарвлений художніми засобами ілюстрований матеріал до псевдоісторичної «Истории Великой Отечественной». Ми розглянули твори лише двох із досить численного загону письменників, за чиєю допомогою радянські можновладці утверджують своє панування на Україні; ласі шматки, що перепадають найвідданішим, повинні стимулювати акт творення, і вони, природно, роблять свою справу. На обріях нашої літератури, окрім старих кадрів культівських часів (Натана Рибака, Леоніда Новиченка, Юрія Збанацького) з'являється чимало нових письменників-підприємців: Павло Загребельний, Микола Сингаївський, Олесь Лупій, Ростислав Братунь. Продукуючи романи, драми, поезії, статті на правильні теми, гурт оцих вельми далеких від культури свого народу митців «чесно» заробляє на хліб. Твори багатьох із них написані досить вправною рукою графомана, тому непідготованому читачеві за напруженим сюжетом та розмаїтою образною системою важко помітити його ідейну недолугість і навіть реакційність. А це й потрібно авторові та верхнім «десяти тисячам», які спонукають його до письма відрегульованою системою заохочень. Звернувшись до літературного доробку М. Нагнибіди та В. Козаченка, ми керувалися аж ніяк не художнім рівнем їхньої продукції, бо краще від лауреатів пишуть багато молодих панегіристів, а передусім комплексом ідей, котрі популяризуються в їхніх книжках. Виставлені для громадськості як останнє слово української л ітератури, ці твори повсякчас чинять свою брудну справу. Але правди, скільки її не глуши, не приховаєш.

Не можна затулити параваном високої ідейності продажність і заробітчанство митця, як не заховати словесною мозаїкою антигуманної суті твору. І як по лютій студеній зимі настає буйна, тепла весна, так на зміну пісні «торжествуюшей свиньи» в нашу літературу прийде повнокров'я творчості її щирих майстрів. І тоді всьому світові явиться приховане доти по криївках джерело справжньої літератури, на яку лише й заслуговує великий народ України.

1972 р., Київ

Валентин РОЗУМ

КИЇВСЬКИЙ ДІАЛОГ[12]

– Куди ти йдеш, лелеко
– З тобою.
– А що їстимеш?
– Тебе.

(Східна притча)

«Моя мова, мій народ, моя батьківщина» – я завжди повторюю ці слова своїм учням, коли розповідаю про Тараса Шевченка. Прищеплюючи дітям почуття патріотизму, плекаю в них шану і повагу до того, що нині у нас всіляко замовчується та переслідується. Я, за висловом мого приятеля, «несу крамолу. Сію зерна антирадянщини». І це все через незбагненну інколи й мені самому любов до України. Скептично всміхається Алік. Для нього мої переконання не що інше, як просто примха, вигадка експансивного інтелектуаліста. Він, як і я, виріс у Києві. Ми разом бігали на Дніпро по рибу, гралися у війну, ходили до школи. Та відколи я вступив до вузу, наші взаємини змінилися. Я став українофілом, він же ніяк не міг взяти втямки, навіщо потрібна боротьба за відновлення забутих традицій, поширення рідної мови (він називав це «насадженням»),

---

12 Цю статтю також інкримінували на суді (25-27 грудня 1973 року) як злочин перед радянською владою. (Л.Т.)

зрештою, за самостійність. Алік вчився в політехнічному інституті. Був завжди далекий не те що від самвидаву та заборонених книжок (Єфремов, Грушевський, Донцов, Хвильовий), але і в цілому від української літератури. Ще в школі, відчувши відразу до примітивних писань Тичини, Рильського, Малишка, які в підручниках кваліфікувалися як шедеври національного письменства, він прийшов до висновку, що його рідна література стоїть на найнижчих щаблях розвитку. Через те з легкістю відмовився спершу від літератури свого народу, а відтак від рідної культури, і став потім захоплюватися всім російським. За моєї пам'яті, цьому ренегатству сприяло все, що оточувало нас в Києві. І кіно, і театр, і пісні. Алік – продукт системи. І наша суперечка відбиває ті роздуми, що чимраз більше починають хвилювати молодь України, молодь мого міста зокрема.

– Послухай, друже. Що ти прагнеш змінити? Твоя земля вже понад триста років приєднана до Росії. Її, як повію, мацали й гвалтували австрійці, поляки, угорці, румуни. Одне слово, всі хто хотів. Українці – нація слаборозвинена, що тут вдієш. Тому їй потрібен надійний захисник, коли хочеш, опікун. Я, особисто, за Росію. Адже ти добре знаєш, що цих два народи близькі, як жодні інші на світі.

– Але ж ти забуваєш, що ця близькість стає загрозливою для меншого з них. Українці можуть загинути як культурна цілісність саме ось від таких братніх обіймів. Коли мова заходить про міжнародні стосунки, мені завжди спадають на думку слова німецького філософа Фіхте: «Кожна нація прагне поширити свої ідеї та їй властиві цінності до крайніх, можливих для неї меж, бажає настільки, наскільки це в її силах, увібрати в себе все людство». Для мене взаємини між Росією та Україною, коли більший прагне поглинути меншого, – яскрава ілюстрація до вищенаведеного твердження.

– А от я гадаю, що питання з денаціоналізацією не стоїть так гостро.

Алік збивається на стезю демагогії. Починає доводити, що йдеться ж бо не про тотальне винищення української, чи там грузинської, казахської культур. Націям, які входять до Союзу Радянських Соціалістичних Республік, надаються всі можливості для розвитку. Бідолашний технократ, він навіть не знає, що подібна суперечка велася вже понад п'ятдесят років тому. Роза Люксембург, глузуючи з «пра-

ва» націй на відокремлення, казала, що воно нагадує їй право людей їсти на золотому посуді.

Алік продовжує свої розумування про свободу розвитку національних культур, про усвідомлення багатьма необхідності влитися в єдину сім'ю. Він не підозрює, що говорить уже передовицями «Правды». Я тільки встигаю вставити репліку з цього приводу, як він обурюється.

– Чому ти хочеш зобразити когось дурнішим від себе?

Зауважую, що говорити, як написано в органі ЦК КПРС, – ще не завжди бути дурнем і падлюкою. Але коли людина боїться, що її ловлять на повторенні чужих думок, тоді шеляга не варта ідея, яку вона обстоює.

– Тобі хочеться змалювати справу так, ніби злиття націй процес природний, в усякому разі, не страшний, – починаю свої філіппіки я.

– Але ж звідки бралася сила в українців, коли вони повставали на визвольну війну з Польщею? Чому італійці, гарібальдійці повставали проти поневолення Австрією? Де, зрештою, бралася мужність у поляків після трьох переділів України між Росією, Австрією та Прусією бачити її незалежною? І не зважати на нашіптування сусідів про історичну приреченість польської державності.

– Але ж то були зовсім інші часи. Одна річ, коли йдеться про суспільства феодальне та буржуазне, й зовсім інша, коли ми говоримо про соціалістичне.

– Отже, по-твоєму, задля комунізму можна жертвувати культурою народу?

– Ти докопуєшся до прямої відповіді. Справді, такий висновок напрошується сам собою. Нагадую тобі місце з програми КПРС, де йдеться про наше майбутнє: «Комунізм – це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників. В якому утвердиться суспільне самоврядування, праця стане для всіх житгєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу».

– Пожертвувати своїми культурами в ім'я комунізму доведеться не лише українцям, але й усім іншим народам та народностям СРСР, крім росіян. А їх, якщо пригадаєш, понад 100. Отже, на «ол-

тарі братства» буде справжня бійня з ягнят – культур малих народів. Гинутиме тьма неперехідних цінностей задля чужого й далекого кумира. Дозволь тоді запитати словами героя роману Достоєвського: «Чи можна будувати людське щастя на крові безвинно забитого маляти?» А в даному випадку мають зникнути надбання народів, які започатковували світову цивілізацію (вірмени), золота доба історії чиїх припадає (грузини, узбеки) на час, коли на місці російської столиці були непролазні хащі й трясовини. Навряд чи можна надання пальми першості росіянам визнати за соломонове рішення. Виходячи зі звичайнісінької доцільності, для комуністичного суспільства зберігати треба було б одну з найдревніших культур, що пройшла випробування часом. А коли глянути на справу з боку практичного, тоді всі переваги на боці мільярду китайців: і комуністи, і культурні, і навіть порох винайшли. Де вже за ними вгнатися «немытой России». Натомість – вона у виграші. Пам'ятаєш, в усі мови увійшло російське слово «спутник», хоча в космонавтиці, як у жодній з наук, доклали своєї праці українці, це передусім Кибальчич. Ціолковський власноручно писав у біографії, що він українець, і так само – Корольов. Ім'я Кондратюка викарбувано на вимпелі, покладеному американцями на Місяці.

– Мені здається, що в тобі зараз говорить націоналістична чванькуватість.

– Авжеж, коли в музеї Шевченка перекладачка з «Інтуристу» каже болгарам, що Кобзар «великий русский поэт», то це – вияв щирого братерства, радянського інтернаціоналізму. На зауваження про те, що віднесення Шевченка до російського письменства і його приналежність українському народові є речі далеко не тотожні, вона вибухає гнівним обуренням, звинувачує в буржуазному націоналізмі. Ця екскурсовод либонь солідарна з тобою? Бо ж дбає за єдність, а не розрізнення, прагне спокою й цілісності, а не непотрібних констатацій про національну приналежність. Річ давно відома, що нації з багатими культурними традиціями ніколи не стануть забирати і робити своїми чужих геніїв.

В жодній сучасній розвідці, статті, публікації, видрукованій в УРСР, не згадується про українське походження композитора П. Чайковського (у своїй творчості він здебільшого спирався на

мелос рідного народу, а до 9 років не знав іншої мови, крім української). Палкий український патріотизм М. Глинки із останні роки життя загальновідомий. На жаль, у хвилини духовної депресії митець спалив свою оперу «Тарас Бульба», що позбавило вітчизняну музичну культуру ще одного талановитого твору. А те, що найбільші наші маляри В. Боровиковський, Д. Левицький називаються «великими русскими портретистами», М. Ярошенко – «великим русским художником», виходячи з позицій сучасної радянської ідеології, повинно в мені пробуджувати почуття гордості за велику батьківщину Радянський Союз. Полишаю поза увагою українське походження Іллі Рєпіна, письменників Ф. Достоєвського, А. Чехова, багатьох інших, хочу тільки запитати, чи це замовчування не брутальне обкрадання нашого народу?

– Стара пісенька: ви нещасні, вас усі обкрадають. Та скажи, чому більшість із цих людей у своїх щоденниках не говорять про бажання бачити Україну самостійною? Чому Шевченко знайшов слова: «Я так її, мою Україну, люблю, що прокляну за неї Бога, за неї душу погублю», а вони ні?

– По-перше, ми почали з того, що відзначили відсутність у радянських виданнях згадок про українське походження вищезгаданих людей. По-друге, ти дивишся на цю справу очима людини XX віку з її знаннями й світоглядом. Тут варто пригадати слова Леніна про те, що «кожне положення треба розглядати тільки (а) історично, (б) тільки в зв'язку з іншими, (в) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії (Ленін, Т. 35, С. 200).

В добу В. Боровиковського й Д. Левицького про окремішність України не було мови, через те що хвиля національного піднесення давно пішла на спад, поступово згасала (не без сприяння російського царизму!) і національна свідомість нашої інтелігенції. Ось чому цей період української культури не дав яскравих постатей. Все, власне, трималося на ентузіазмі окремих осіб. А культура це таке явище суспільного буття, котре не може існувати без матеріальної підтримки. Згадай про золоту добу Риму, що припадає на правління Октавіана. Тоді в руках меценатствуючого імператора зосередилися незліченні багатства. Тоді буйним цвітом забуяли в Римі малярство, архітектура, музика, красне письменство. І так бувало завжди.

У XVIII ст. митці з України були змушені тягтися до Петербурга. Де ще вони мали змогу здобути знання, щоб потім явити світові свій геній? На цьому моменті ловко грають сучасні оспівувачі підтримки, яку нібито надавав російський народ українському. Читаю статтю, такими зараз забито періодику республіки («Літературна Україна» від 17 квітня 1973р.). В ній барвисто описується, як геніям України Шевченкові й Гулаку-Артемовському допомагали росіяни. Як і всяка інша, ця бридка фальсифікація побудована на елементах вірогідності. Скажімо, загальнознаний факт, що Кобзаря викупили з кріпацтва завдяки сприянню К. Брюлова, В. Жуковського та ще декількох росіян. Гулаку-Артемовському допоміг вийти в люди знову ж таки «геніальний російський композитор» М. Глинка. Та хіба не кощунство спекулювати цими вчинками й патетично виголошувати: «Чи могли б вони розвинути свої природні здібності стати видатними діячами культури, коли б не подати їм щирої братерської допомоги сини російського народу?»

Не побудований на кістках українських козаків Петербург, а місто-казка, де справджуються мрії всіх змалку «чимось» скривджених геніїв. Не столиця – тюрма народів, звідки розсилалися укази, що «не было, нет и быть не может», а справдішня школа-інтернат, де плекалися кадри «малорусской» інтелігенції. Неначе й не було політики глобальної русифікації, наче не обернено на кріпаків народ України, не нищено кращих синів у катівнях тої самої північної столиці.

З окремих благодіянь кількох порядних людей сучасні ідеологи тчуть ширму, за якою намагаються приховати картину великодержавної сваволі та насильства. Воістину, велика зрада схожа на відданість.

А щодо діячів літератури та мистецтва пізнішого часу, які не почувати себе українцями, живучи в Росії, тут знову ж відіграв роль застій у тодішньому національному житті. Бо навряд чи тобі вдасться пригадати видатного письменника, художника чи композитора українця за походженням, які б у революційні роки нашого віку забули про свою батьківщину. Думка ширяла вільно, на піднесенні перебували всі ланки культурного життя. Недаремно 20-ті роки XX ст. відносять до другого українського ренесансу. Політика українізації, яка проводилася в перші роки радянської влади, сприяла тому, що

навіть такий українець в четвертому коліні, як Маяковський, написав: «Разучите эту мову. Эта мова величава и проста». Не випадкові й слова А. Луначарського «українська музика та поезія є найбільш розкішною, найбільш запашною з усіх гілок на древі світової народної творчості». А та величезна увага, з якою ставилося керівництво партії більшовиків до української справи! Адже не для краси в кабінеті Леніна зберігався тлумачний словник Б. Грінченка, твори Котляревського, Шевченка та ін. визначних письменників!

– То ти хочеш сказати, що нинішня національна політика партії далеко не та, що була в перші роки Радянської влади?

– Зрозуміло. Крен у бік русифікації розпочався десь від 1928 р., коли було сфабриковано процес СВУ. Першими впали голови найпереконаніших патріотів, цвіт нації – Хвильовий, Єфремов та інші, а далі вже почали стинати голови підряд. Це було особливо зручно під час сталінських репресій, коли руками кадебістських «душолюбів» винищувалася тотально українська інтелігенція. Для оспівування партійних звершень залишили поетів-борзописців Тичину, Рильського та плюс декілька десятків інших «майстрів пера». Кращих же було загнано до концтаборів, а там розстріляно, замордовано або потоплено у баржах. Про останній випадок розповідав прісний нині лауреат Ленінської премії Є. Шабліовський. На баржу повантажили політв'язнів, серед яких були М. Куліш, Л. Курбас та ще багато визначних діячів української культури. Потім її відвезли від берега в океан і там, відкривши кінгстони, затопили. Так у часи Сталіна дбали про наш ренесанс. А нинішнє партійне керівництво, намагаючись утримати статус-кво, забороняє навіть згадку про культівську сваволю, про український геноцид 1933 р., коли від голоду загинуло 10 млн душ.

– Гаразд, із критикою шовінізму за царату та перегинів часів культу можна погодитися, але що конкретного ти можеш сказати про сучасну асиміляторську політику щодо України?

– Нещодавно телеглядачів України сповістили, що друга програма буде цілком республіканського призначення. Це, звісно, подавалося, як черговий захід піклування партії та уряду про розквіт духовного життя народу з метою урізноманітнення телепередач. Нововведення не забарилося дати себе взнаки. Адже програму

другого каналу ретранслятори пересилають ледве чи на 30% території республіки. Але про таку дрібницю в пресі було замовчано. Радикальні зміни сталися негайно в змісті цієї української програми. Якщо скористатися термінологією з підручника географії, раніше на екрані наших телевізорів був клімат напівпустельний з поодинокими оазами розважальних програм. Тепер ці нечасті позаідеологічні вкраплення зникли зовсім. Натомість з екрану линуть «наші славні п'ятирічки – мовби до дітей, до своїх дітей».

Алік – невиправний позитивіст. Тому всю провину за низьку якість передач намагається скинути на недосконалість організації.

– Винні ті, хто очолюють телестудію.

Я запитую:

– Наші партійні керівники люди недурні?

– Здебільшого, – обережно відказує Алік.

– Вони також дивляться наше телебачення?

– Авжеж.

– Дбаючи за народне благо, вони зацікавлені в його покращенні?

– Річ зрозуміла.

– То невже з усієї республіки не можна знайти доброго сценариста, режисера, оператора, редактора, щоб передача вийшла гарною?

– Вочевидь, це справа не така проста, якщо на екранах нема нічого цікавого.

Це вже явне небажання зрозуміти мене, але я продовжую – тоді чому рівень передач центрального телебачення набагато вищий від нашого? Невже в Россії можна відшукати потрібних людей, а на Україні таких чортма? А якщо такі люди там є, чому ж їх не відряджають для піднесення нашого телебачення на належний рівень? Ми ж бо народи-брати. Але, вочевидь, хтось у Москві вельми зацікавлений у тому, щоб республіканська програма була нудною й нецікавою, натомість центральна – якнайкращою. Це неважко осягнути, коли пригадати передачі, що їх готувала українська телестудія для інтербачення, та й тепер дає інколи на всесоюзний екран. Ось воно, справжнє обличчя «братерської допомоги», така вона – «інтернаціональна» «ленінська» політика Кремля.

А справи русифікаторські на республіканській студії просуваються чимдалі успішніше. Інтерв'ю стали частенько вестися російською

мовою. Це переслідує дві мети: 1) зменшити кількість українського тексту; 2) підсилити в радянського трударя впевненість у тому, що люди самі обирають, якою їм мовою говорити.

Цілковита відсутність народної пісні – ще один винахід русифікаторського генію. Після чергової наради в ЦК директор республіканського телебачення Власов вказав, що «нам потрібні твори, які оспівують сучасника. Побільше пісень радянських авторів».

Концерти народної пісні було кваліфіковано, як «захоплення старовиною, відвернення уваги громадськості від нашого сьогодення». Відтоді з блакитного екрану зникли старовинні українські пісні, давно немає іскрометних танців.

У зв'язку з цим пригадай концерти-огляди талантів з областей, що проходили в Києві минулого року. Ось приблизна програма такого концерту-звіту. Його розпочинає щось панегіричне – кантата або уроча увертюра, присвячена партії, Ленінові (українською мовою). Далі – сюїта на тракторну чи шахтарську тему, військово-патріотична пісня (українською мовою). Арії з класичних опер на 90 відсотків виконуються російською мовою. Пояснення цьому стереотипне – «нету ведь украинских текстов», а для того, щоб вони не з'явились, докладають зусиль у видавництві «Музична Україна». Незаспівані російські народні пісні, нові естрадні твори російською мовою та давно відомі, перевірені пісні Білаша й Поклада йдуть десь посередині концерту. Потім організатори дають змогу проспівати й українську народну пісню. Завершує цей огляд талантів величальний гімн на честь дружби народів. Програма концертів була побудована в такий спосіб, що у кращому становищі весь час залишались всі російські номери. Безперечно, багато приємніше слухати гарну ліричну пісню, аніж кондову сюїту про братерство, подивитися запальну російську польку, ніж псевдохудожню «Українську урожайну». І глядачі щиро аплодували Ю. Богатікову, коли він з душею співав «О таком парне» («Я сегодня на заре встану»), Соні Ротару після її виконання «Я люблю тебя, Россия». Натомість у залі позіхали й нудьгували під час сто разів чутої «Ой ти, дівчино, з горіха зерня». Вже бачу твоє заперечення, Аліку. Поспішаєш сказати, що тут, можливо, винна інертність самих співаків. Далебі, ні. Коли соліст Укрконцерту Авдеев запропонував віночок малопоширених народних пісень, йому було

категоричним тоном наказано виконувати заспівані твори Лисенка «Безмежнеє поле» та ін.

Знаній на цілий світ народній пісні України, витворові мистецтва, в якому, за словами Гоголя, все: «і поезія, і історія, і батьківська могила», в концертах відводилося два, максимум три номери. Відповідальні товариші чудово усвідомлюють, чого їм треба боятися насамперед. Недаремно просто неймовірні перепони має подолати композитор, щоб його українська пісня зазвучала з великої сцени. Про це розповідав сам росіянин за походженням, автор «Цвіту ромен» Толмачов. Не розуміючи прихованих пружин політики винародовлення, він дивувався, що на радіо в Києві від нього вимагали пісню з російським текстом, бракуючи гарні українські твори.

Наші ідеологічні керманичі відшукали ідеологічну отруту й у західноєвропейських піснях. Так, артистам-гастролерам із соціалістичних країн суворо заборонено співати англійською, французькою, італійською та ін. мовами. Пропоновано російський текст або виконання рідною мовою. Коли югославські джазмени згадали про варіант українською мовою, на них злякано замахали руками. В московському держконцерті зарубіжним співакам роздаються твори Островського, Бабаджаняна, Френкеля і, природно, ніхто не згадує про те, що, скажімо, ансамбль «НО ТО ЦО» провадитиме всі свої гастролі на Україні. В цьому теж є свій політичний сенс. Радянським трударям являють картину захоплення у світі всім російським – ще одна ілюстрація до тези про всеперемагаюче ленінське вчення.

Минулого й на початку цього року майстри Київської опери виступили по телебаченню із сольними концертами. Вечори російського романсу дали Д. Гнатюк, Ю. Гуляєв. Співали Є. Мірошниченко, Б. Руденко, Н. Куделя, А. Солов'яненко, А. Мокренко. З дев'яти номерів своєї програми Н. Куделя виконала 5 арій російською мовою, 2 – італійською, одну народну російську пісню й одну пісню Н. Андрієвської мовою свого народу. Подібні статистики можна легко назбирати з кожного концерту, що ведеться зараз у Києві. Як тут не згадати слів Лесі Українки:

«Наш хист – актор-кріпак в театрі у панів
Непевні жарти тне, сміється через силу,
Поклонами спиняє панський гнів».

– А які пояснення ти даси тому, що українці не бажають дивитися фільми рідною мовою?

– Кілька років тому я почув таке. «Є фільми погані, є – китайські, а є – студії Довженка». Ця досить дотепна констатація має своє підґрунтя, знову ж не відоме багатьом. Всі кінострічки на республіканських студіях у СРСР знімаються в обов'язковому порядку по-російському. Потім їх дублюють. Дубляж, як правило, робиться на вельми низькому рівні. Його технічний бік не йде ні в яке порівняння з дубляжем зарубіжних фільмів, що здійснюється на «Мосфільмі» або «Ленфільмі». По-друге, чи не визначальну роль у взаєминах «фільм – глядач» відіграє ефект першої зустрічі. А трудящі УРСР пересічно бачать фільми російською мовою. Доцільно назвати тобі кількість копій, зроблених зі стрічок студії Довженка на Київській кінофабриці. «Білий птах із чорною ознакою» має 93 російських копії і 25 українських. «Олеся» – російських – 841 і українських 98. «Ніна» відповідно – 1052 і 93, «В'язні Бомона» – понад 1000 російських і 87 українських. Навіть якщо виходити з даних офіційного перепису, за яким на Україні мешкає 45 мільйонів, тобто 1/5 всього населення Радянського Союзу, то й тоді вищезгадані цифри будуть не на користь Ленінської національної політики КПРС. Отже, психологічна настроєність глядача зумовлена російським оригіналом. І річ ясна, що на український варіант він дивиться як на явище другосортне. Тому після перегляду тих нечисленних українських фільмів з'являються невдоволені, котрі вимагають ліквідації дубляжів національною мовою. У своїх листах вони висловлюють невдоволення, часом обурення, даючи нові козирі україножерам з Міністерства культури для відмови режисерам у накручуванні фільмів рідною мовою, зменшення кількості українських копій. Звідси й виходить, що українська мова в художньому фільмі звучить неприродно, фальшиво.

– А якщо фільм все ж таки знятий цією мовою? Чому не сприйняв глядач «Ночі на Івана Купала»?

– Режисер Юрій Іллєнко полюбляє кіно образне, поетичне. Його захоплення метафористичністю і зумовило якоюсь мірою те, що фільм не сприйнятий масовим глядачем. Але ця ускладненість має свої соціальні чинники. За химерною символікою, карколомним каскадом подій приховано ті ідеї, котрі митець ніколи не міг би ви-

словити засобами звичайного кіно. В українській поезії аналогічне явище маємо у творчості Івана Драча. «Ніч на Івана Купала», таким чином, була зрозуміла лише невеличкому загалу інтелігенції. До того ж цензура зробила все можливе, щоб вилучити всі сумнівні та підозрілі моменти. Фільм переробляли після перегляду тодішнім головою комітету по кінематографії при Раді Міністрів УРСР С. Івановим, ущільнювали після вказівок відповідальних працівників ЦК, краяли після показу в Москві. Ножицями «доброзичливців» нашої культури вирізано по живому тілу останнього варіанту більше 10 епізодів. Зроблено це в моментах, найважливіших для ідейного розуміння. Нагадаю лише те місце, де Пидорка тягне канат, який потім сама відтинає. У фільмі показано лише перетятий канат і... чисте плесо води. (Злі язики подейкують, що в ЦК Іллєнкові радили вставити сюди «взяття революційним народом Зимового палацу» – для виховання мас в правильному дусі). В першому варіанті режисер показав Пидорку, яка тягне на канаті галеру з польськими шляхтичами, царицею Катериною II та її почтом, турками й татарами – усіма, хто прагнув кататися на нашому безталанному народові. Вочевидь, алегорії «Ночі на Івана Купала» були б зрозумілими багато більшому числу людей, якби не таке бузувірське обчімхування стрічки. Навряд чи позаздриш радянським митцям після того, як дізнаєшся про умови, в яких їм доводиться творити. В офіційній пресі УРСР не повідомлялось, що фільм «Криниця для спраглих», знятий за сценарієм Івана Драча, заборонено. Ні сном, ні духом не відають трудящі про існування забороненої стрічки «Київські фрески» режисера С. Параджанова. А ось свіженька історія розтерзання «Пропащої грамоти» режисера Б. Івченка. Знятий за мотивами творів М. Гоголя, фільм поетизує красу України. Директор студії ім. Довженка Цвіркунов, приїхавши з Москви, сказав: «Я був певен, що ми їдемо по нагороду. Адже везли річ, кращу від якої наша студія не знала вже десять років. Натомість привезли повеління «доробляти»». Можновладним у Москві щось не сподобалося й вони дали дозвіл демонструвати стрічку лише на Україні, за найнижчою категорією. Вочевидь, московські фахівці побоялися показати на союзному екрані той пристрасний спів про Україну, землю, за висловом поляків, «де ріки плинуть молоком, а береги повняться медом». «Дурной

пример заразителен» – так закортить ще чогось подібного грузинам, литовцям. Та й чисто виховний момент. У людей плекається почуття патріотизму, пробуджується національна свідомість.

Але чому все ж таки надзвичайно низький чисто професійний рівень українських режисерів, акторів? Можна багато перелічувати фактів дискримінації українського кіномистецтва. Нікому б і на думку не спало підшукувати актрису на роль Наташі Ростової за принципом національного виключення. А для Лесі Українки міняли аж трьох, поки не зупинилися на Аллі Демидовій. Те, що національних героїв України грають російські актори – не випадковість, підтверджує вся попередня практика ролей у фільмах студії Довженка. Самойлов грав Щорса, Мордвинов – Хмельницького, Олексу Довбуша – Кочетков, а он нещодавно образ Павки Корчагіна доручили відтворювати якомусь В. Конкіну. Про наявність акторського хисту в українців свідчать десятки ролей М. Гриценко, В. Авдюшка, Клари Лучко та багатьох інших нинішніх функціонерів московського кіно. Щодо заслуг українських режисерів, так тут навіть і складно бути марнослівним. Світове визнання здобула творчість О. Довженка. Чарльз Спенсер Чаплін назвав митця «найбільшим філософом кіно». Нагадаю, що в найми до сусідів пішли Сергій Бондарчук, Лариса Шепітько, Григорій Чухрай, Сава Куліш. Ось вони – дійові особи сучасної «Оргії». Не важко збагнути, що митці, віддавши свій талант російській культурі, орють чужу ниву. Пустоцвітами відійдуть вони на чужині й не принесуть рідному народові жодної користі.

– Але чому ж, окрім тебе, декількох журналістів та письменників ніхто більше не висловлює свого обурення? Адже за кращу долю має боротися сила людей? Чому нація не прагне звільнитися від чужоземного ярма? Де хвиля народного гніву? Ти не припускаєш думки, що ви – просто община нафанатизованих догматиків, яка в засліпленні за минулі кривди не бажає зрозуміти закономірностей історичного розвитку нашого суспільства?

– Ти не відкриваєш нічого нового, Аліку, коли звинувачуєш свого ідеологічного супротивника у фанатизмі й вузькоглядності. Ще середньовічні клерикали закидали єретикам багаточисленні гріхи, характеризуючи їх до того ж як істот, погрузлих у патологічних збоченнях. З чимось подібним ми вже стикалися на початку нашої роз-

мови. Ти хочеш переконати мене, що тільки обстоюване тобою найпередовіше і найпрогресивніше. Але давай облишимо голослів'я й перейдемо до речей конкретних. Ти вимагаєш народного гніву, революційного повалення існуючого ізежиму. Це – ще попереду. Але при цьому ти демонструєш елементарну політичну неосвіченість. Бо ж повстанню завжди передує сукупність певних об'єктивних умов, тобто революційна ситуація. Виникненню її сприяють саме голоси невдоволення перших, як ти висловився, сектантів-учителів, журналістів, письменників. Ці речники правди вказують своєму народові шлях до звільнення від рабства. Саме за це їх переслідують і ув'язнюють. Офіційна пропаганда шельмує й обливає брудом хули, зневажливо відвертається від них ошуканий народ. Як тут не згадати бабусі, котра принесла в'язанку хмизу до багаття Яна Гуса. Вона була впевнена, що знищує ворога, богохульника, який зазіхає на найсвятіші людські ідеали.

Відсутність елементарної законності, катування, насильства, вбивства без суда і слідства, всілякого гатунку жорстокості, терор, геноцид – все це з арсеналу боротьби «братів»-росіян проти народу України. Та хіба жахливі сибірські хурдиги можуть похитнути дух істинних революціонерів? Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк та інші ув'язнені патріоти ніколи не служили хибній ідеї. Бо не може бути захист рідної мови, рідної землі явищем антигуманним, фашистським.

Сучасними керівниками КПРС давно забуті ленінські обіцянки народам царської Росії «жодних привілеїв – жодній нації, жодній мові» (т. 24, тези, Д-31).

Хижа й по-варварському дика, невтримна теорія поглинання однією нацією інших буде наштовхуватися на все зростаючий опір українців, всіх народів неоімперії. І свідчення цьому – моя з тобою розмова, двадцятип'ятирічний киянине.

1972 р., Київ

P.S. Обидві ці статті були «заарештовані» разом з В. Марченком, і знаходилися в архіві КДБ УРСР по жовтень 1993 р. (Л. Т.)

ЗВИЧАЙНИЙ СТРАХ

Їх було троє, вишколених слідчих проти самого мене – подилетанськи невправного в замітанні слідів, не обізнаного з кодексами, нездатного навіть путньо збрехати. Від перших днів відсидки у будинку, змалку і всім відомому як Короленка, 33, я по-своєму розв'язував питання революціонерів «Що робити?». Впевнений у вилученні лише «Київського діалога», я звернувся до ЦК ВЛКСМ із заявою, пояснюючи, що написав статтю з націоналістичних позицій, і прохав узяти участь у моїй долі. Тоді ж, не без задньої думки, що в ЦК партії гуманніші, а ще мало обізнані з усіма витівками КДБ, написав Щербицькому стосовно факту арешту й непомірно жорстокої кари, яка загрожує мені за антирадянську статтю.

Наступного дня я вже шкодував, що поквапився з відсиланням заяви до першого секретаря, бо майор Сірик запропонував мені дати пояснення з приводу документа «За параваном ідейности». Лейтмотивом допиту було: скільки ше? Я присягався, що тільки дві написав, та Олександр Сірик уже не йняв віри в мою щирість. Я ж, віднікуючись, під час розмови думав, як було б добре дописати в заяві Щербицькому ще й «За параваном ідейности».

Коли за столиком допитуваного переглядав свої статті, спало на думку, що їх ніколи не прочитають люди, заради яких, власне, писалося. Це було настільки гнітюче, що повернувся до камери з головним болем. Виходило, все – намарно. Я розбивався об неподоланий мур, і ніхто не дізнається про мої зусилля. Переді мною бовванів термін у концтаборах, що з хворими нирками віщувало один кінець, а я не мав чим шпурнути наостанку в моїх мучителів. Голос волаючого в пустелі – а саме таким виглядало аналізування моїх творів у покоях КДБ. мене не задовольняв.

В уяві постали колишні друзі. Юрій Косенко на першому ж допиті зізнався, що в його присутності я припускався висловлювань ворожого змісту. Так, я казав про колоніяльне становище України в складі СРСР, обстоював її відокремлення, мотивуючи багатством природніх ресурсів, атакож ідейною необхідністю. Я пошкодував, що стільки часу терпів того слимака біля себе, не набив йому пики

і не переспав з його жінкою. У своїх мріях про відплату я завжди – жорстокий і цинічний.

Потім простяглася низка допитуваних приятелів та знайомих, чиї одкровення просто приголомшували. Кагебісти прагнули мати докази моєї антирадянської агітації та пропаганди (це у приватних розмовах – sic!), і вони витягали потрібні їм зізнання зі свідків, а відтак із мене. Хисту в тій справі їм, поза сумнівом, не позичати. Критика щасливого сьогодення, влади, устрою пашіла з моїх крамольних творів. Тому зміст протоколу звичайно зводився до того, що у своїй статті ім'ярек звинувачений заперечує необхідність керівної ролі партії, виступає з нападками на письменників, які пишуть методом соціалістичного реалізму, глумиться з почуття радянського патріотизму тощо.

У тій ситуації я вирішив промовчувати, заспокоюючи себе тим, що моя «крита злість, облудлива покірність» знайдуть вихід належного часу. Не знав я тільки тоді, що не утверджуване спротивом мріяння не дає користі, а призводить до поразки гак само, як і негайна капітуляція.

Валерій Дяченко, ба навіть мій кузен, в один голос запевняли: я припускався висловлювань антирадянського, націоналістичного характеру. Переді мною проходив неначе сьогочасний вертеп, де нікчем та мерзотників грали ті, що в житті лише удавали порядних людей.

Мій новий співкамерник, довідуючись про хід допиту, щоразу викладав свій погляд на речі:

– Бачиш, які козли. Не можуть язика потримати за зубами. Тобі сидіти бозна скільки, а вони в КГБ приходять сповідатися. Нікого не шкодуй, думай про себе.

Я не раз чув цю концепцію егорайка і до арешту, тому мовлене Борисом Івановичем Гаркушею не викликало підозри. А тим часом мій неокріплий потяг обстоювати правду помалу поступався перед бажанням самозбереження. Слідчі прицільно вивалювали на мене зізнання, добуті з розпластаних друзів, викликаючи негативну реакцію і проти тих. хто спершу заперечував зв'язок зі мною.

Це виявилося, зокрема, в епізоді з поетом Віталієм Конопельцем. Мій кузен Талік. запевнений, що від правдивих показів мені

буде тільки краще, виклав благодійним чекістам, шо я давав йому Дзюбине «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Цей напад одвертості обійшовся мені, зрозуміло, недешево. Мою душу одразу обступили запитаннями – у кого брав, кому давав? І щоразу по-дружньому, майже зі співчуттям у голосі нагадували про покарання. Я сказав, що «так званий трактат» узяв у канадця Павла Гриня, який учився зі мною в університеті. Хоч це було й негарно – підкладати свиню канадському комуністові, я вирішив, шо нашу студентську дружбу можна піддати такому випробуванню: кагебістам до нього – зась, а мені – істотна полегкість. Слідче тріо аж ногами засовало, коли я сповістив їм про такого давця Дзюбиного твору. Вони ж бо так шукали коло мене джерело націоналістичної зарази, а тут – іноземець, та ще й українець! Суцільна пандемія!

Допит проводив майор Сірик. Старші лейтенанти Похил і Селюк уважно дослухалися кожного слова моєї імпровізованої оповіді. На їхніх обличчях легко читалося: «Знаємо ми цих євро-канадських комуністів!»

Про того, без вини винного гостя на землі батьків допитували неодноразово, додавши зрештою, що й з ним я провадив антирадянські розмови. Підстава? – я не міг не відгукнутися схвально про Дзюбину працю.

Я дійсно не міг. Розлопуючи наші взаємини з Віталієм Конопельцем виявив, що і в його присутності я припускався крамольних висловлювань.

Повернувшись після того до камери, я замислився: що міг сказати їм Віталій ще? Бо слідчий наостанку кинув: «У нас буде про що побалакати наступного разу». Тепер мені здається дивним, що кожен нововиниклий епізод справи я сприймав з неймовірним напруженням. Той хід Похил зробив, швидше за все. навмання. Але з допомогою стукача в камері легко перевірити його наслідки. На Конопельця вони, напевно, мали оперативні відомості. Він проходив свідком у справі заарештованих 1972 року киян. Отож, зараз вони прагнули дізнатися про якісь невідомі їм факти.

Я ходив весь вечір замислений. Невеселі думки точили мене й наступного дня.

– Щось неприємне? – співчутливо запитав Гаркуша. Людина, з якою разом їси, гуляєш, миєшся, спиш, ділишся одержаним пакун-

ком, а головне, яка в тій самій біді, що й ти. мені здавалось, не може бути лихою. Тим більше, він не одержував додаткових передач, а на фіктивну інформацію, яку я сказав йому для перевірки, слідчі чомусь негайно не зреагували. Тому я іноді не бачив підстав критися від нього. Ми вийшли на прогулянку, і я сказав:

– Бачиш, боюся, щоб хлопець не розпатякав дещо.

– А що таке? – байдуже запитав Гаркуша.

– Та давав мені одну річ читати. Невже всипле?

Як казали в давньому Римі, а також на університетських лекціях латині, котрі слухали випускники юридичного факультету Похил та Селюк: Sapienti sat[13].

За якийсь час мене викликали на допит і оголосили: Конопелець показав, що передав мені читати «Інтернаціоналізм, чи русифікація». Мені б елементарно обурившись, зажадати очної ставки, заперечувати все підряд, а я похнюпився і ствердив: так, було. Натомість вигадане з канадцем перетворилося на окремий епізод, і всі мої намагання реабілітувати ошельмованого комуніста успіху не мали. Епізод інкримінували й на суді.

З Федором Гарвазійовичем Похилом я міг би бути на приятельській нозі, – річ певна, до того. На 7 років старший за мене, він, хоча родом із села, цілком адаптувався до атмосфери міста, і в мові навіть вживав суто київських зворотів, дотепів... З людьми такого гатунку я збавляв час у балачках про спорт, жінок та інші речі, де б не виказувалася неблагонадійність. Від пересічного homo sovieticus він вирізнявся хіба небагатослівністю, коли мова заходила про його особу. І, тим не менше, це був стовідсотковий кагебіст.

Ми розбирали ту частину «Київського діалогу», де йшлося про голод 1933 року. Похил одним махом вивів у протоколі, що я звожу наклеп на радянський суспільно-державний лад, спотворюю картину минулого українського народу.

Настрополивши себе, що обуха батогом не переб'єш, я тривалий час не заперечував навіть найбільш обурливих висновків кагебістів стосовно моїх творів. Але тут мені терпець урвався. Я запитав Похила, на якій підставі він робить висновок, що голод 1933 року не був штучно створений?

---

[13] Розумному досить (латин.)

Він сказав, що це загальновідомо, а його особисте джерело інформації – мати-селянка, яка сама пережила лихоліття, тому звинувачувати партію й уряд у такому злочині – злочинно.

Я запитав, чи відомо йому злочини партії, розголошені самою партією на XX та XXII з'їздах?

Він пояснив: «То – трагічні помилки часів культу особи Сталіна, зрештою, викриті й засуджені».

Я сказав, що його тлумачення сталінізму не оригінальне, бо, переказують, одразу по з'їздові до мавзолею поклали вінок з посвятою: «Посмертно репресованому – від посмертно реабілітованих».

Похил злісно глянув на мене:

– А я вам кажу, в цьому нема підстав звинувачувати всю партію!

– А кого ж звинувачувати, що силоміць позабирали харчі й заморили голодом 9 мільйонів, у той самий час продаючи за кордон зерно за ціною, нижчою від собівартості!? Нічого собі викриті помилки, про які ані словом самі не згадують те ще й судять інших за згадку!

На це Похил не мав чим крити, і гонор слідчого заграв бурхливо. Він почервонів і ляснув долонею по столі:

– Ну, досить цих теревенів! У вас маніякальність із цим голодом!! Ви усвідомлюєте, що обстоюєте твердження, яке суперечить давно і загальновизнаному? Та ви просто соціально-небезпечний, і вас слід направляти до психіатричної лікарні!

У мене всередині все похололо. Вони запроторять мене добожевільні! У камері я згадав Василя Рубана, який навчався в університеті на два роки старше за мене. Його виключили з 3-го курсу. Потім, уже працюючи в «Літературній Україні», я зустрічав його в Спілці. Рубан приносив свої оповідання, намагаючись їх опублікувати. Мені переповідали зміст його самвидавського роману, де зображено кагебістів досить реалістично і через те, зрозуміло, для них несприйнятливо. Його заарештували 1972 року, але він відмовлявся давати покази. Це, наскільки мені відомо, стало головною причиною, що його вкинули до божевільні. Судом дістав 7 + безконечність.

Я знав Рубана особисто, розумів, що божевільня – то відплата за його непримиренність. Але, скажімо, із запровадженими туди Плющем, Плахотнюком я знайомий не був, і думка, що в отих, напевно,

із психікою щось не гаразд (неможливо, щоб кагебісти пакували туди людей так безоглядно!) – така думка у мене з'являлася.

Та зараз я на власному досвіді переконувався, що потрапив у лабети до тих. хто здатний на який завгодно злочин, коли стати їм упоперек дороги.

– А що ти гадаєш? – повернувся до заторкуваної ним раніше теми Гаркуша. – І згноять у дурдомі. Ти цих песиголовців не знаєш. Он мені розповідали на зоні, одного дядька тримала щось із двадцятеро літ. Звідти скарги не випускають, від дурних. Роблять, що хочуть. Отож, не заїдайся з начальством, а скачи, враже, як пан скаже.

Я любив життя, і від самої думки проміняти гучний, сяйний Божий дар на гибіння серед божевільних, мене хапали дрижаки. Знову став перед альтернативою: конформна, без заперечень позиція чи обстоювання своєї думки аж до загину за неї. До другого я був не готовий.

Увесь свій вік я погоджувався. У піонерах я виконував те, що мені казала вчителька й старша вожата. Комсомольцем слухався комсорга та вчителів. Студентської пори наді мною верховодили викладачі, різномасні комсомольські ватажки, представники парткому. В газеті мусив виконувати вказівки голреда, відповідального секретаря, секретаря парторганізації. Спільним знаменником цього мого духовного життя була оголошувана непомильність при самовидній брехливості. Аби не опинитись у ролі вічного блазника на мотузці, почав тоді шукати власну позицію.

Що ж, критичне сприймання дійсності я в собі розвинув. Та, як виявилося в КДБ, самого розуміння для того, щоб залишитись особистістю, – недосить. Надалі я підписував протоколи без конфронтації.

– Ви не могли не давати читати Дзюбиного «Інтернаціоналізм, чи русифікація?» матері. Правда? – Сірик уп'явся в мене поглядом.

Я відвів очі й одразу зрозумів, шо виказав себе.

– Валерію, ви повинні щиро розповісти все, бо, зрозумійте: кожен наш сумнів свідчитиме проти вас, і ми не зможемо звітувати, що ви до кінця одвертий, не затаїли чогось. Невже вам так хочеться казна-скільки сидіти за ніщо?

Я був у глухому закуті. Все, що написав, вони мали, а зараз, мов кішка з мишкою, бавилися зі мною, вимагаючи потвердження очевидного.

– Невже вам хочеться, щоб почалися неприємності у вашої мами? Невже потрібно ще навколо неї крутити веремію?

Я гадав, що збожеволію. Ну, нехай мені мордуватись, але чому ж іще мамі? Я сказав, що давав читати, але вона відмовилася. Ох, і ох! Я повернувся до камери і тільки там уповні усвідомив, що вчинив. Я не оборонив найдорожчої в світі істоти, сам виказавши її. Сірик зіграв на моїй любові до матері, почуття, відомому йому, а я безвладно дав себе ошукати. Де був мій розум? Але розум тут нідочого. Тут потрібна воля, якої виявилося гак образливо мало.

Мама потім розповідала, що коли їй дали прочитати протокол допиту, вона стривожилася за мене. Тому що я не міг дати таких показів добровільно. Напалася на Сірика, в який спосіб він домагався від мене зізнань? Але той з цілковитою певністю заспокоїв її, що до мене не застосовують жодних фізичних засобів. Він казав правду. Для них важливо було перемогти духовно. Фізично – було не актуально.

Я не з ліку боягузів. Мені стало сміливости самому битися проти чотирьох, і почуття гідності не залишалося для мене абстрактним загальником. Але в тій ситуації я чувся безпорадно. Я не здатний був відшукати опертя, щоб не падати далі.

Ні до, ні після того в моєму житті не коїлося нічого подібного. Гаркуша, немов хор з античної трагедії, правив своєї:

– Що ти потерпаєш, як когось зберегти? Дбай лише про себе!

Я майже переконав себе, що від мого програшу нікому не буде лиха. До певної міри воно так і було. Я йшов по справі один, від мене лише вимагали підтвердження щодо моєї усної пропаганди та агітації в присутності свідків. Ті ж, нажахані моїм арештом, переважно ганили мене, націоналізм і, щоб продемонструвати відданість радянській владі, давали покази російською мовою. Далебі, яка мала втрата на світі – заломиться ще один, хто прагнув бути порядним!

Падіння закінчилося після процесу. Судовий фарс, коли наклепом назвали навіть розмову про знищення радянською владою

кращих українських письменників (ішлося про репресії часів культу особи Сталіна), мої ж більш ніж скупі пояснення головуюча просто уривала; відчуття гіркоти за поведінку приятелів, які белькотіли щось про мої ворожі висловлювання, зустріч віч-на-віч з брутальністю конвою та псами, що охороняли мене від суспільства за намагання висловитись – усе це справляло шокуюче, витвережувальне враження.

Увечері я сидів на ліжку, гортаючи зошит із виписками з прочитаних у тюрмі книжок. Увагу мою привернула Євангелійна цитата: «І згадав Петро сказане слово Ісусове: "Перш ніж заспіває півень, – відречешся ти тричі від мене". І вийшовши звідти, він гірко заплакав».

Я перечитав знову. Це була найпотрібніша рада в моєму становищі. Переді мною відкривався шлях до спасіння. Я міркував над цим уночі, а вранці, після підйому, жартівливо тупцяючи, заспівав: «Високий та стрункий, ум-та-рі-та-рі-та, ще й на бороді ямка!».

Генка Бурилін, мій новий співкамерник, здивовано зиркнув на мене:

– Ти ж уперше сидиш. Ото зух! Дістав вісім пасок – і співає! – Він покрутив головою, не знаходячи пояснення для мого доброго гумору.

Минув тиждень, і мене покликали в кабінет до начальника СІЗО. Там стояв лише високий, з імпозантною зовнішністю чоловік. Він відрекомендувався майором, співробітником республіканського управління КДБ. Після чергових фраз про самопочуття та гумор (з вимови я здогадався, що переді мною – уроженець Закарпаття) майор перейшов до справи.

– Валерію Веніаміновичу, як би ви поставилися до пропозиції співпрацювати з нами?

Я отетерів. Тільки цього бракувало. Мало що я одступився від власних ідеалів, – що недоумкувато погоджувався з їхньою блювотиною, – я ще повинен увінчати себе лаврами донощика. Я відповів – пропозиція мені не підходить. Він не дуже наполягав.

– Поміркуйте, не поспішайте з відмовою. Адже, ви розумієте, це вплинуло б на ваше дострокове звільнення.

Я глянув на нього.

– Скажіть, а чому ви все-таки дали мені 8 років? Статті за кордон та й нікуди взагалі не потрапили, на суді «в пузир», дослухавшись ваших порад, не поліз, а за розмови, подібні до моїх, вам треба б хапати не одного зі Спілки письменників.

Він, збираючися з думками, помовчав.

– Ну, по-перше, вам не дали максимуму. А ще, – блимнув зубами, – за нахабство.

Це визначення, вочевидь, включало в себе й те, що не здався на початку, що хитрував під час слідства, і – і... я пригадав ту розмову з Гаркушею, яка безперечно вплинула на вирок суду. З моїм лихим генієм ми ходили на прогулянці, коли, виведений з рівноваги його глузливим «Ну, й чого ти досягнув? Дали по сраці й мовчатимеш тепер, хвоста підібгавши?!», – я спалахнув:

– Даремно гадаєш, шо мовчатиму. Я їм нічого не подарую. Нехай-но вийду, – все, що робили зі мною, опишу!

Наглядач вів мене по коридору, а я всміхався. Я подумав, яке то щастя, що, наковтавшись із ковбані страху, не захлинувся ним навік, а попри все мріяв про правду.

1975 р. Урал

ТЕ, ЧОГО Я НЕ ВСТИГ СКАЗАТИ

Гадаю, «Київський діалог» – найкраще з усього, що я написав до свого 25-річчя. Він став підсумком багатьох роздумів і рубіконом, за яким залишилися наміри про невтручання та безпечне, «чисте» літературознавство. Спонукувала мене, мов іронія, безжальна національна кривда.

Диспут на політичні теми був тим, чого в нас ніколи не робили офіційно. Пригадавши трактати українських полемістів середніх віків, я обрав форму, котра найбільше відповідала задумові. Мову вели двоє: автор та мій перевесник – зрусифікований киянин, чиє життя, мрії, сподівання були мені добре відомі. Ми говорили про на-

ціональне гноблення у тій його формі, що існує тепер, поряд, причому аргументацію опонента я прагнув добирати найтиповішу.

Мені подобається Схід. Власне, через орієнталістику (тут і Ніцшова «Так мовив Заратустра») я прийшов до розуміння не лише наявності вічних добра та зла, але їхньої всеохоплючої боротьби. Переконався, що цієї незниклої непримиренності не здатна подолати жодна комуністична забезпеченість та ситість. Усвідомив, що навіть на відлюдному острові, поза соціальним оточенням, класами індивідуум може перетворитись на втілення сатанинськости або, навпаки, людськости у найвищому її вияві. А проте, в діалозі йшлося про речі житейські, тому епіграфом до нього я взяв перську притчу:

– Куди ти йдеш, лелеко?

– З тобою.

– А кого їстимеш?

– Тебе.

Мій співрозмовник, чужий до сантиментів технократ, бере одразу бика за роги.

ВІН: Ти філолог, тому й дбаєш про збереження рідної мови. Це твій хліб, ремесло – всілякі українські приписи-правописи, а прикриваєшся високими матеріями. Я вірю у відмирання мов, і наша дійсність є її унаочненням. Мільйони українців уже перейшли на російську, мине трохи часу – заговорить нею й решта.

Я: Справді, я філолог і з тонкощами будови синхрофазотрона не знайомий. Але в цьому випадку гуманітарна професія дала мені змогу мати доступ до невідомих тобі джерел суспільно-політичної думки, здобути докази проти твоєї ворожої народові теорії. Ти ось кажеш: ця мова не потрібна, а потрібна та. Але ти забув, або не знаєш, що подібних порад за свою історію українці мали безліч – від турків, поляків, німців, мадьярів... І всі підкріплювали необхідність переходу на свою мову не лише переконливими теоріями, а й різноманітними практичними заходами.

Наприклад, відзначали нагородами. Як би тобі сподобалося: Фірман Корнійчуку-гірею за визначний внесок у розвиток інтернаціоналізму та дружби між українським і турецьким народами? Мова – святиня, що існує разом із самим народом. Зректися рідної мови можна, але що з того виходить – досить глянути на приклад єврейства.

Що ж до теорії прогресивносте відмирання мов, то тут я можу з тобою на час погодитися. Дійсно, нехай відмирають задля прогресу. Але чому така вузька перспектива, чому дискримінувати росіян? Як інтернаціоналізм, то для всіх. Нумо цілим Союзом заходимося переймати мову, скажімо, братнього китайського народу, їх, як не є, – мільярд, комуністи. Ну, там трохи з нашою партією не згодні, але колись-таки помиримось. А зате як тоді гарно буде: всі розмовляють однією китайською мовою: і українці, й білоруси, і росіяни. Стане з нас єдина могутня держава. Серце її буде в Пекіні. Присягнемося в дружбі великому китайському народові, що визволив із вічного рабства, врятував, просвітив та ще там що. Не без того: знайдуться, мабуть, і серед росіян людоненависники, горлорізи, організують націоналістичні банди, яку-небудь РПА. Але це, як двічі по два, ясно, – вони захищатимуть інтереси світової реакції, а в інтересах їхнього власного народу запровадити «общепонятный язык». З незвички великороси трохи помучаться, та дарма – обтешуться. Особливо після того, як у тролейбусі в Москві казатимуть: «Ух ты, жлоб! З села приїхав. По-человечески научись говорить сначала».

Якщо ж не китайську, можна англійську. Все-таки Америка – надзвичайно розвинута індустріальна країна. А ще Англія, Австралія. Власне, цілий світ знає англійську, та й кількісно це вдекількаро більше від росіян. Ні, напевно, краще на англійську мову переходити. Що за біда – відімруть російські пісні та частушки? А Толстого, Достоєвського, Чехова давно перекладено. Зіллємося в спільноанглійському морі в ім'я світлого майбутнього. Є ще один варіант –заговорити мовою великого Маркса, – так би мовити, данина фундаторові геніального вчення. Але це – гіпотетично, в продовження теми. Ну, а стосовно того, що мільйони українців уже говорять по-російському, – це, зрозуміло, наслідок, не причина.

ВІН: У чому взагалі виявляється насильницька русифікація? Адже зовні процес цілком добровільний.

Я: Очевидно, тут треба було б розпочинати з минулого. Одначе, я не стану оповідати про знищення під час і після громадянської війни т. зв. експлуататорських класів. Але хіба вони не народ? Не характеризуватиму нищівного котка Другої Світової війни, який витолочив нашу Україну, як жодної іншої країни, боротьби проти україн-

ців на Західних землях у 40-50 роках. Не спинятимусь на розстрілах без ліку інтелігенції в 30-х роках. Хоча тільки від радянських людей приховано аксіоматичну істину, що коли весь народ – тіло, інтелігенція – його мозок. У нас загальновизнано: мозок – це партія на чолі з недорікуватим Брежнєвим. Не аналізуватиму я й морального терору, в якому весь час жила, живе нація. Згадаю лише найбільший, найжахливіший злочин, скоєний проти нашого народу за Радянської влади. У світі чимало говорять про два геноциди XX сторіччя: різанину турками вірмен у 1915 році та винищення євреїв німецькими фашистами. Загиблим поставлено пам'ятники, і старі й малі в них знають, оплакують свою національну трагедію. Тільки українці, які за применшуваними підрахунками втратили 9 мільйонів від штучно створеного голоду 1933 року, не сміють згадати про волаючу до неба кривду. І наша молодь знає про це не більше, ніж про минуле Африки.

ВІН: Звідки тобі відомо про 9 мільйонів?

Я: У Києві я зустрів колишнього Скрипникового секретаря. Старий зі слізьми на очах згадав, як улітку 1933 року відбувся пленум ЦК КП(б)У, вийшовши з якого, більшовицький нарком сам назвав оту страхітливу цифру. Так наші люди розплачувалися за небажання вступати до колгоспів. Це було сатанинськії нещадним ударом по нації. Від нього не одужати за десятиліття, коли не століття.

ВІН: А можливо, то був не штучно створений голод? Так склалися обставини в державі?

Я: Розповідали, що попри всі дроти, «границу на замке», в Галичині, довідавшись про страшне лихо, зібрали кілька ешелонів харчів для голодуючих на Сході. Коли делегація західних українців з'явилася до радянського посла у Варшаві з проханням передати продовольство конаючому людові, той сказав, що на Радянській Україні – квітуче життя, а всі розмови про голод – фашистські вигадки. Нішо так не деморалізує, як голод. Та й що за мораль здатні утверджувати людожери? Чого варті батьки, які з'їли своїх дітей? А каннібалізм не просто був – він був тоді розповсюджений. Моя тітка, пухкенька молода кияночка, випадково врятувалася одного дня від зашморгу, яким «м'ясники» душили на подвір'ях своїх жертв, призначених потім на виробництво ковбаси!

ВІН: Проте воно хай важке, але минуле. Чому зараз не чутно протестів?

Я: Не чутно тому, хто не хоче чути й знати. Почнімо з того, що за підсовєтську історію ми не все жили покірливими закланними вівцями. Була збройна боротьба під проводом і Петлюри, і Бандери і інших діячів, було постійно викорінюване від початків Радянської влади «неіснуюче» націоналістичне підпілля, «агітація та пропаганда», за яку в наші дні раз-по-раз судять за статтею 62 КК У РСР. Лютий ворог збратаних радянських народів український буржуазний націоналізм, немов міфічна гідра, в якої на місці відтятої голови виростають нові, продовжує отруювати більшовикам щасливе сьогодення. До речі, відтяті голови – це не публіцистична метафора. Про страти націоналістів, учасників УПА – ОУН оголошують у пресі впродовж 35 років по закінченню війни. Ну, а що громадськість ніц не знає про зміст і розміри протестів, – це вже особливість тоталітарного режиму, що зосереджує в своїх руках усі засоби інформації. У Софьи Власьевны, як називають Сов.власть москвичі, загалові відомо тільки те, що дозволяють керманичі. Тому й недочуєшся через глушилки «Голосів», тому й не дізнаєшся, за віщо насправді зняли Шелеста. То що вже там казати про долю антирадянщиків! Офіційного концерту української народної пісні роки, як не десятиріччя, в Києві не було. Я маю на увазі, концерту з винятково народних пісень, без неодмінних у репертуарі – російських та радянських.

ВІН: Але, може, в цьому відіграє ролю принцип конкуренції? Більше виконують тих, бо українські менше вартісні. По правді, так мені вже в печінки в'їлися «Ой, гоп, ти-ни-ни», «Бо вода холодная ломить кості», «Гриць мене, моя мати»...

Я: Україна здобула світове визнання співучої нації, безперечно, не завдяки названим пісням. Крізь сито цензури перлини нашої пісенної творчости, як правило, не проходять. Причин тому декілька. Одна з них – ідеологічна, зміст. Крамолу чи небажаний підтекст часто вбачають у найпростіших рядках, через те краше не пущать взагалі. Прегарна «Чом, чом, земле моя» у виконанні Гнатюка прорвалася без останнього патріотичного куплету. Старовинна сумна козацька пісня, яку виконував на літературних вечорах А. Мокренко, в ефір і на велику естраду так і не вийшла. Учасники самодіяль-

ного хору «Жайворонок» були в розпачі, коли Музично-Хорове Товариство, заопікувавшись ними, перекроїло їхній пісенний репертуар. Друга вагома причина – перестраховницький бюрократизм, звідси прагнення до посередности. Нове, незвичне – це завжди дебати, можливо, критика. Краше вже старе, але сто разів перевірене. І тоді стає в пригоді «Ой, гоп, ти-ни-ни». Талановиту нову пісню, навіть про кохання, доводиться проштовхувати з титанічними зусиллями. Найяскравіший приклад – «Червона рута». Понад рік вона пролежала у Костянтина Огневого, і народний артист республіки не наважувався пустити її в світ. Розповідаючи ж про вишукані пісні – музика Вадима Смогителя, слова Миколи Воробйова, які виконувала Колись Марія Стеф'юк, – можу тільки розвести руками. Справді, гарні, покладайся на слово. Однак, дещо можна і перевірити. Зі Львова якось підряд було кілька передач на інтербачення з чудовою добіркою українських естрадних пісень. Студію одразу засипали листами подяки, проханнями передавати ще. Проте, нічого подібного більше не транслювали. Виявляється, припинили вказівкою з Москви. Голубий вогник мусили загасити, щоб не роздмухувати жовто-блакитного вогнища. Тим концертам бракувало російських номерів. Отже, і тут, як бачиш, не звичайна конкуренція. Я мав також цікаві відомості про копіювання фільмів студії Довженка на київській кінофабриці. Співвідношення між кількістю російських та українських фільмокопій – разюче, часто в двадцять-тридцять разів. Хоч, як відомо, суверенний український народ має право голосу в ООН і лише в 4 рази менший від решти вавілонського СРСР. З 10 пісень, які виконувала заслужена артистка Ніна Місіна в програмі республіканського телебачення, були дві українською, решта – італійською та мовою старшого брата. За такого становища навіть поширюваний постулат – національне за формою, соціалістичне за змістом, як бачиш, до українського радянського мистецтва не прикладається.

Одне з найперших запитань на першому допиті було: кому давав читати «Київський діалог»? Після довгої ретельної перевірки в матеріалах слідства записали, що з антирадянським документом я встиг ознайомити лише друкарку Л. Ширяєву. В один із наступних днів Сірик поцікавився, чи виготовляв я ще якісь документи ворожого змісту? Я бадьоро спростував це припущення. Тоді на стіл лягла стат-

тя «За параваном ідейности». Слідчий запропонував дати пояснення з цього приводу.

– Кепські справи, – подумалося.

Де було знати, шо паралельно з обшуком удома кагебісти одразу проведуть і в моїх друзів та знайомих. До неблагонадійних потрапила й Віра Філякевич. Аполітична лікарка, яка перебувала на гарматний постріл від суспільних нутровищ, здавалася мені ідеальним кладезем для сховку самвидавівських рукописів. До літа ми не бачилися з нею, мабуть, з півроку. І от треба ж було виникнути їй саме на час стеження за мною. З тону слідчого я зрозумів, що статтю вилучено не через добру волю моєї приятельки. Отак і виникають прислів'я типу: людина стріляє, а Бог носить кулі. Що ж, зараз за авторство мусив давати звіт сам.

Є на світі речі, яких не можна терпіти. Коли тобі брешуть – стримаєшся раз, два, ну, три, – залежно від темпераменту та інстинкту самозбереження. Але, коли з тебе день-у-день роблять дурня, змушуючи послужливо притакувати, настає момент вибору. Мій вибір журналіста стосувався сучасного літературного процесу на Україні. Поруч із редакцією, де я працював, розташувалося приміщення 800-членної СПУ, яка вже на початку 70-х тішила ідеологів своєю одностайністю. Я був присутній на різного рангу спілчанських засіданнях, де не дискутували, а тільки схвалювали. Поза стінами коїлася національна трагедія – гинула мова, культура, а червонопикі «інженери людських душ» наввипередки вихваляли якусь анемічну збірку поезій або з поважним виглядом розбирали стан неіснуючої літературної критики. Звичайно, учасники нарад мали виступити і з пропозицією, наприклад, видання журналу «Київ». Наскільки мені відомо, ця думка виникла ще за часів другої жовтневої революції, тобто після повалення восени 1964 року Микити Хрущова. В праві на життя подібній пропозиції, звісно, ніхто не відмовляв. Тим більше, коли йдеться про можливість ширше друкувати тих самих відданих партії членів Спілки. І ширяє ця благочинна ідея на зборах у будинку літераторі в ось уже четверту п'ятирічку. Переказували, що відповідь одного працівника апарату ЦК звелася до того, що в таких справах поспішати не можна. Ну, а крім того ж, вічні тимчасові труднощі – брак паперу. Зрозуміло, правління СПУ цій партійній лінії контрар-

гументів не наводить. Замість зайвих балачок та базікання вони краще даватимуть гарні твори народові. Рідна партія високо поціновує гідних у вигляді Державної премії, яку «на честь геніального співця дружби народів» названо Шевченківською. На початку 70-х найдостойнішими виявилися Василь Козаченко та Микола Нагнибіда. Незнані не тільки поза межами республіки, але навіть і своїми читачами-бібліоманами, при тому, що їхні твори розповсюджують масовими тиражами, два лауреати бундючно походжали по Спілці, приймаючи вітання від менш відомих та більш залежних колег. В циклі партизанських повістей, за які автор здобув свою найбільшу в житті грошову нагороду, йдеться про війну. В статті я аналізував найбільш розхвалену і типову для способу мислення Козаченка повість «Біла пляма». Не потьмарений психологізмом сюжет цього визначного явища сучасної української радянської літератури можна переповісти в кількох словах. На окуповану територію закидають радянських парашутистів. З легкістю читаються сторінки книжки про їхнє перебування у ворожому тилу. Учасники групи ходять, повзають, конспіруються, не забуваючи, звісно, сказати кілька пристрасних гасел та розповісти, як ведеться на Великій землі. Парашутистів радо переховують, досить наплювательськи ставлячись до гестапо, усі – від старого до матого. В цьому районі активно, правда, дешо неорганізовано, діють підпільники, котрі спрагло шукають зв'язку з Москвою. Коли представник центру продемонстрував «Правду», на терені одразу спалахнуло жадання збройної боротьби. Монолітному загалові радянських людей протистоїть фашистська орда та жалюгідна зграя запроданців-поліцаїв. У останніх звіряче нутро, всі п'яниці і боягузи. Одне слово, «біла пляма», якою на карті в штабі було позначено цей район СРСР, виявилася цілком радянською землею, де безнастанно очікують приходу Червоної армії і флоту. Питання, чому та книжка нудна та фальшива, поставила мені одна знайома вчителька. Справді, що хибного в повісті? Адже все зображене нерідко відбувалося в житті. І відчайдушні парашутисти, і віддані партії антифашисти-підпільники, і симпатії серед окупованого населення до Радянської влади, і звиродніння деяких поліцаїв. Корінь зла – в підміні типового нетиповим. В цьому разі було спотворення дійсності

на догоду комуністичній ідейності. Це та притягувана за волосся тенденційність, проти якої у творчості застерігала Леся Українка. Людей слід зображувати такими, якими вони є. Співчутлива бабця-селянка на Кіровоградщині цілком могла прийняти й переховувати пораненого, але робила це не з любови до колгоспів, які принесе згодом врятований комісар, а тому, що доброта властива людській природі, і хоч за переховування парашутиста в хаті загрожує розстріл, моральний обов'язок не видати живу душу перемагає страх. Бо саме християнським розумінням любови до ближнього пояснюється не поодиноке – численне рятування від німців червоноармійців у Західній Україні, де як відомо любови до рад. влади не було до і довго не було після їхнього приходу. Образи поліцаїв у повісті змальовано навіть не чорними – смоляними барвами. Генезис та спонукальні чинники в зображенні цих учасників війни не виникають, як правило, й у творах більш маститих радянських авторів. Де вже тут нашому теляті, Василю Козаченкові, котрий творить для дітей та юнацтва, психологізувати? Згадано, ті, хто пішов на службу в німецьку поліцію, люто ненавидять радянську владу. Тай уже. Проте, що для такої людини попелом Клааса, який стукає в груди, могла стати смерть родини від голоду в 1933 році, чи що в кагебістській катівні замордували його брата-вчителя за націоналізм, або те, що батька, котрий запізнився на завод, запроторили на 10 років на Колиму за злісне порушення трудової дисципліни, наш письменник, звісно, писати не стане. Цікаво, спадало йому коли-небудь на думку, що поліцаї, зрештою, не чинили нічого суперечливого духові сталінської доби? Вони вбивали комуністів так само, як це робило НКВД, тільки при цьому були вдягнені в іншу форму. Щодо хоробрості радянських вояків, здається, ні в кого заперечень не виникає. Її живив патріотизм: німці були загарбниками. Прикметно інше. Смерть із Сталіним на устах з комуністичною переконаністю ідентичні загибелі за фюрера та нацистські ідеї. Фанатизм – породження тоталітарних систем. Видаючи любов до рідної влади і КПРС як щось природне, автор знову ж таки спотворює дійсність. Такої любови не було в масово загнаних до сталінських концтаборів, не було її й у тих, хто пережив більшовицькі репресії, не існувало її, всеосяжної, і за гітлерівського панування.

Палку любов та патріотизм мати виявляти згодом мільйони нещасних, яким після приходу армії-визволительки довелося жити зовсім не з білою плямою в біографії «перебував на окупованій території».

Під час вручення високої партійно-державної нагороди Василь Козаченко запевнив, що й надалі буде вірний обраній темі. Страшне перо не в гусака.

– Ну, а що ви мали проти Нагнибіди? – посміхнувшись, запитав слідчий на одному з допитів.

Дійсно, хіба мені так залежало зачіпати цього пиїта, коли ім'я їм легіон, і всі республіканські газети та часописи повняться віршами, нічим не гіршими і не кращими. На початку 70-х владу в Спілці було передано особам творчо нездалим, проте активним у т. зв. громадській роботі. Темі партійності літератури, виправданій уже хоча б із міркувань фінансово-службових, Нагнибіда присвятив не лише збірку «На полі битви». Приступними йому поетичними засобами Нагнибіда присягнув на вірність партії, сказав щире слово про вождя трудящих, написав про зміни на оновленій землі, що тішать око. Про любов до праці і наприкінці трохи про кохання. Одне слово, все, як у простих радянських поетів. Ленін для нашого автора – початок і кінець, наріжний камінь і овид життя людського. Якби не було Леніна, він, Нагнибіда, не уявляє, як би взагалі все на світі цьому розвивалося. Адже ті лиха, які терплять трудящі в країнах з протилежним суспільним устроєм, а саме: експлуатація, голод, духовне зубожіння, – для радянського суспільства не властиві. Якщо ж наші люди й перенесли якісь тимчасові труднощі, то провина в цьому того самого світу капіталу.

Микола Нагнибіда – старшого віку чоловік, і це за його пам'яті втілювалися в життя всі переваги соціалізму, які принесли незчисленні смерті й страждання українцям. Тим не менше він стверджує шлях, накреслений Леніним, як єдино правильний. Подиву гідна відданість ідеалу. Майже як у Джордано Бруно. Залишається тільки випробувати на вогнищі.

Нагнибіда вважається співцем робітничої теми. Свою трудову діяльність він розпочинав колись у паровозному депо, і це дало йому підстави просторікувати про приналежність до пролетаріяту.

Праця, за поетовим зізнанням, для нього – все. Із цим кредо Нагнибіди можна було б легко погодитися, якби воно лишалося його особистою справою. На превеликий жать, гасло «щастя – в праці» стало неуникною реальністю цілого народу. Тим часом далеко не всі земляки майстра пера поділяють думку про подібне призначення людини. Твердять, що праця є лише одним із видів людської діяльності! і генералізувати її на шкоду іншим хибно у плані теоретичному і шкідливо, злочинно – у практичному. Але поет є поет. Він пише про своє перше кохання. Схвильовано зізнається, що ніжне почуття виникло замолоду, що його не могли похитнути ні час, ані відстань, і що він проніс його крізь усе життя. Наладнавшись виявити наприкінці вірша другу половину формули Коля +. раптом дізнаємося, що предметом пристрасти палкої було Запоріжжя, «збудоване руками юности місто моє». У мене нема підстав сумніватися у щирості поета. Звичайно, не скажеш, що після освідчень Нагнибіди Беатріче у Петрарки, або Лаура у Данте відійшли в тінь, але те, що в них з'явилася грізна суперниця – незаперечно. І ще я подумав, як моє життя вдало склалося. Було б жахливо, якби я назавжди закохався у табуретку, що ми виставляли в школі на уроках ручної праці. Десь далі в наступних віршах автор натякає ще на одну пасію, точно зараз не пригадую, але здається, тепловозобудівний завод. Проте, це вже свідчення легковажности й несталості у його почуттях. Хоча серцю не накажеш. Оце, власне, все, що в січні 1972 року я написав стосовно творчости двох лавреатів, чия ідейність є звичайнісіньким параваном-запиналом найдревнішої на світі професії.

Читали мою статтю: друкарка, не тямуща ні в політиці, ані в літературі, двоюрідний брат, який після знайомства зі змістом відмовився її зберігати, моя приятелька Зося. З якою ми саме з'ясовували Міцкевичеве питання: «a czy to przyjazn, czy to kochanja»[14] , і, як казав Остап Бендер, «еще одна женщина зубной техник» Віра Філякевич.

1975 р., Урал

---

[14] Чи це дружба, чи це кохання? (польск)

ЯК УСЕ ЦЕ СТАЛОСЬ

Телефон задзеленчав, власне, коли я мав уже йти з роботи. Я взяв слухавку. Моя приятелька Вірочка оксамитово зашелестіла, що ми не бачилися цілу вічність, що це все через мене – я поганий, і що такі перерви...

– Не йдуть на користь справі миру в усьому світі, – зробив я спробу звести її зі стежки війни. Нарешті після п'яти хвилин звинувачень Вірочка угамувалась і вимовила:

– А я тобі знайшла друкарку. Пам'ятаєш, ми говорили?..

Я кашлянув. Після паузи я якомога веселіше подякував і запитав, коли вона мене з нею познайомить.

– Я тобі зателефоную днями, – долинула відповідь.

Справді, за пару днів вона мені знову зателефонувала і сказала, що сьогодні ввечері ми повинні йти до друкарки. В призначений час на розі Орджонікідзе та Жовтневої Революції я очікував ту фантастично сексопільну бабку, як схарактеризував її, лікарку-стоматолога, один мій знайомий актор з театру юного глядача. І хоч Віра запевнила, що вже готова і вийде за мить, чекати треба було п'ятнадцятихвилинний мінімум. Спершись на дерево, я стояв недалеко від приміщення редакції. Мій колега Вадим, котрий вийшов з роботи і замислено подивився на мене, промовив: «Бон шанс». Згідно з його схемою, викладеною якось у перерві між моїми численними телефонними розмовами, моє дозвілля заповнюють або феміни, або удавання, що я працюю над дисертацією. Сьогодні він вирішив – черга першого. З нудьги я почав колупати кору каштана.

– Валерію Веніаміновичу! – покликали мене ззаду.

Я озирнувся. Біля «Волги», мабуть, щойно вийшовши, стояв співробітник КДБ Юшкевич.

– Не сполохайте казки, капітане. В мене це, здається, серйозно.

Він засміявся. Ми потисли руки. Балачка повелася про те і се, запитував більше він. В принципі його запитання не містили ніякої ворожости, нічого й у поведінці не підказувало про необхідність обачности. Звичайна випадкова зустріч. Звісно, я не забув, як він безуспішно намагався завербувати мене.

Але розійшлися ми тоді полюбовно і, здавалося, підстав для підозр на мій рахунок у них бути не повинно.

Капітан запитав, що я поробляю.

– Та ось, бачите, – скрушно хитнув я головою. – Попрацювати часу не вистачає. Пам'ятаєте, ото дитячу книжечку «Страшні оповідки» видав, а зараз лише окремі новелки й устигаю перекласти.

Він розуміюче підтакнув, не зводячи з мене очей.

– Добрий день! Я не запізнилася? – старанно вимовляючи слова привіталася до нас Вірочка. Дитя зденаціоналізованого Києва вона взагалі говорила російською мовою. А тут цей приступ українськості перед одним із тих, для кого самий факт мовлення по-українському – сигнал до пильності! Я згадав, що через жінку нас колись вигнали з раю. Ми розкланялися з куратором письменницької спілки і попростували в бік Хрещатика. Вірочка (цього разу доречно) притислася до мого рамена.

– Хто цей симпатяга, письменник? – довірливо поцікавилась вона.

– Щоб не мій майбутній слідчий, – з гумором потопельника пожартував я. – Знав би цей симпатяга, який я твір несу зараз друкарці!

Вірочка подивилася на мене такими очима, що я відчув: дійсно, ще довго перекладатимуть самі новелки.

Випускниця істфаку КДУ, зараз учителька, яка підробляла друкуванням у товаристві «Знання», Люда Ширяева мешкала на вул. Обсерваторній у старому будинку, з високими стелями, як заведено казати в Києві. Вона винаймала кімнату в якоїсь трохи зсунутої бабці, що проте, не заважало їй почуватися влаштованою. І не без підстав: жила – бо в центрі міста, у помешканні з вигодами, платячи лише тридцятку місячно. На столі в неї стояла друкарська машинка–знаряддя майбутнього злочину.

Ми познайомилися. Люда виявилася інтелігентною милою дівчиною. Вона одразу защебетала, що їй би хотілося більше того, чого вона ніде не може прочитати. Вони з Вірою вже десь запопали Дзюбину «Інтернаціоналізм, чи русифікація?» і були «в курсі дєла» щодо національних проблем. На моє запитання, чи можна їй довіряти. Віра забожилася, що то дуже чесна і порядна дівчина.

Потім моя приятелька відкланялась, посилаючись на якісь нагальні справи, і ми залишилися вдвох для з'ясування деталей. Я пояснив, що принесену статтю треба надрукувати в трьох примірниках, що про неї нікому не слід розповідати, а тим більше показувати. Все повинно бути, як у народників із «Землі та волі». Прикладом з історії означив я конспіративність дій.

– Я така рада, що можу чимось вам допомогти. – сказала вона. – Знаєте, люди, що займаються цим (адже так благородно – обстоювати правду!), здаються мені надзвичайними.

– Ну, все далеко і не так ідеально, та й множини нема. Просто пишу статті, – спробував я розвіяти ту апологетизацію.

Ми попрощалися, домовившися, що Люда зателефонує, коли закінчить. Я вийшов з будинку, розмірковуючи над тим, на який п'єдестал підносить мене дівчина і яку, власне, мету переслідую сам. Ну, що особливого? Написати статтю з громадських позицій і передати її за кордон для публікації. Невже це настільки безмежно страшно – говорити, що думаєш? Невже потрібно збирати всю духовну силу, мужність, щоб висловитися, зрештою, про всім відомі речі?

Десь днів за десять Люда пере телефонувала до редакції.

– Це ви?

– Я відповів ствердно.

– Я надрукувала ТУ статтю! – вимовила вона з притиском. Намагаючись якось зітерти нотки значущості, я промимрив вдячливу фразу, але вийшло в мене, здається, не досить природньо. Ми домовилися про зустріч.

Не знаю, що в отій коротенькій розмові насторожило мене. Я мав певність, що для журналіста, перекладача, яким мене знало КДБ, передрук матеріялів – цілком звичайна річ. Мої переговори про статтю не повинні були викликати підозри – так диктувалося логікою фаху.

Те, що редакцію прослуховували, я знав з технічної особливости, на яку вказав один телефоніст, що працював налагоджувачем підслухачок для КДБ: в разі підключення, з лінії обов'язково долине коротенький; зуммер, коли зняти слухавку. А крім цього, те, як товариші з держбезпеки (той самий Юшкевич) цікавилися у співбесідах

життям та поведінкою моїх співробітників, поза сумнівом, не могло не підкріплюватися засобами сучасної техніки.

Еге ж якби молодість знала... Невідомими для мене були оперативні дані тих, хто полював за моєю думкою. Не знав я, що мої одверті висловлювання стосовно сьогодення вже стали надбанням установ з промовистою абревіатурою. Фіксувалися й контакти з Володимиром Голобородьком, до якого в КДБ мали неабиякі претензії. Отже припущення, що Марченко здатний писати не тільки за, але й проти, не виглядало неймовірним. А головне, слово «друкарка» діяло на них, як на бика червоне. Адже в заарештовуваних останніми роками дисидентів-антирадянщиків це була постійна дійова особа слідства.

Увечері, майже наприкінці роботи, мене несподівано покликав відповідальний секретар. Воложенінов сказав, що в книгарні на Брест-Литовському проспекті відкривається виставка, присвячена білоруському книгодрукуванню, отож треба зробити репортаж у номер.

Ще сподіваючися встигнути до умовленої години, я помчав на свято книжи й вислухав нуднюші виступи як майстрів пера, так і поліграфістів «синьоокої посестри України». «Міроприємство» тяглося нестерпно довго. Далебі, робота за гроші перешкоджала роботі для душі. Час зустрічі минув, і я вирішив, що доведеться статтю забрати іншим разом. Літо того року в Києві було якесь навдивовижу яскраве. Виходячи на вулицю, я часто спинявся, милуючись буйством зеленої повені, магнетичною блакиттю неба. На думку чомусь спадало: набачитись, надивитись на ту привільну красу. На два вихідних я поїхав на дачу, де батьки звитяжно обробляли город. Під лагідним сонечком я спроквола надряпав репортаж і, уникаючи докірливих поглядів працюючої родини, пішов на озеро. У неділю ввечері я заїхав до Люди, але її не застав. Бабця – господиня щось шамотіла проте, ніби з Людою приходив «гарний, такий гарний молодий чоловік», і вони подалися кудись на цілий день. Інформація з вуст старої не спонукувала до гри уяви, а крім того, мені не подобається, коли вихваляють моїх потенційних суперників. Поклавши собі іздзвонитися взавтра, почимчикував додому.

Вночі мені наснився один із тих снів, що після них завжди цілий день болить голова. Я йшов крізь якийсь похмурий міський ла-

біринт. З кожним кроком заходячи далі, опинився між височенних сірих мурів і тут почув, як позаду клацнув замок. Я роззирався, аби знайти двері – ніде нічого не було. Потім мури довкола повільно почали рости, і небо, віддаляючись, перетворилось на маленький недосяжний клаптик. Я залишався сам на цьому зодягнутому в камінь дворищі. Зненацька я почув розпачливий мамин плач. Заметався по цементові в пошуках виходу, але даремно. Звідкілясь згори мати покликала мене і, підвівши голову, я побачив її високо у вікні з простягнутими крізь грати руками.

Вставши рано геть розбитий, я поквапився до друкарні. Три хвилини від будинку до тролейбусної зупинки я пройшов звичним маршрутом. У пам'яті відбилося: на подвір'ї якось незручно, при в'їзді стояла «Волга» та ще й з людьми в кабіні. На п'ятій зупинці я вийшов з тролейбуса пересісти на метро. Назустріч мені прямував капітан Юшкевич.

– Добрий день, Валерію Веніаміновичу.

Я привітався. – Як ваші справи, як ви ся маєте?

Я відповів, що непогано.

– Знаєте, тут виникла одна справа, в якій ви повинні нам допомогти. Давайте-но проїдемо.

Ну, анічого ні в тоні, ні в манері цього кагебіста висловлюватися не віщувало лиха. До нас підступив бурмило, з виразом обличчя, з якого легко зробити висновок, що заняття спортом пішло на шкоду його інтелектові.

– Знайомтесь, це теж наш працівник, – дружньо відрекомендував капітан.

Бурмило простягнув руку.

– Сюди, будь-ласка. Ми сіли до «Волги». В машині точилася безжурна балачка про останні досягнення київського «Динамо», перспективи взяти золото цього сезону тощо.

Я гадав, що після чергового ЦеУ[15] стосовно збільшення кадрів українській секції ВЧК заманулося знову спробувати мене на стистення. Запропонував завезти по дорозі до друкарні мій матеріял, але капітан заявив, що потрібно спершу заїхати до управління. В цій машині командував парадом не я, отож поїхали на Володимирську, 33.

15 ЦеУ (рос. Ценное указание) – цінна вказівка

Вартовий на дверях перепитав:

– Це – Марченко? – і мої супутники повели мене далі в приміщення.

У кабінеті начальника підвідділу Коваля сиділо декілько в цивільному. Всі мовчки витріщилися на мене, щойно я переступив поріг,

– А здрастуйте, здрастуйте, Валерію Веніаміновичу! – Коваль з люб'язним усміхом вихованої людини потис мені руку.

– Проходьте, сідайте, будь ласка.

Я сів навпроти нього. Перші речення громадянина начальника були радше з лексикону служби сервісу, аніж з організації, яка півстоліття вселяє жах цілому світові. У тому ж максимально гречному тоні відповів і я, доки не послідувало запитання:

– А що Ви пишете?

– Дисертацію, переклади, статті в газету, – відповів, не затинаючись.

– А ще що? – продовжував допитуватися підполковник.

– Листи друзям, – пригадав я.

– А ще які статті Ви пишете? – Коваль був суцільна цікавість.

– Та які ж? У газету, наші журнали.

– А що у вас у портфелі? Ви дозволите поглянути?

Зараз моя згода, чи навпаки не могли вплинути на його намір жодним чином.

Він витрусив усе з портфеля на стіл і заходився читати – все, написане пером. Чорнетки від колишніх журналістських рейдів, а також останній репортаж про білоруськнигу він похапцем перебіг очима і, не виявивши чогось, вартого уваги, відклав набік.

– Ну, осьо чемненька стаття. Такі б і писав завжди, а то пишеш казна-що. Так ти нічого з приводу своєї журналістської діяльності нам розповісти не хочеш?

Натис кнопку збоку столу. До кімнати увійшов середнього віку чоловік у цивільному.

– Саша, возьми Марченко и поговори с ним у себя, – звернувся до нього.

Чоловік кивнув мені: – Ну, що ж. Ходімте, побалакаємо, Валерію Веніаміновичу. Однією з особливостей Київського КДБ був білінгвізм: працівники говорили зі мною по-українському й тут-таки

переключались на російську у спілкуванні між собою. Це, пояснили мені згодом, тільки підтверджує добровільність їхнього переходу на російську мову.

У кабінеті мій новий співрозмовник представився: Олександр Сірик, майор республіканського управління КДБ.

– Отже, Валерію Веніаміновичу, ви розумієте, що закликано вас сюди неспроста і що зараз вам пропонується обирати самому свою долю або ви в усьому зізнаєтесь й розкаєтесь у скоєному, або ж відповідатимете за всією суворістю закону.

– Мені немає в чому вам зізнаватись, – не кліпаючи, подивився я у вічі майорові.

– Але, Валерію Веніаміновичу, ви не повинні бути упертим. Таж нам відомо багато про вашу діяльність. Ви молодий чоловік, перед яким життя тільки розпочинається, і самі себе кидаєте в жахливу прірву. Повірте, тюрма – не місце для такого інтелігентного хлопця, як Ви.

– Будемо сподіватися, до цього не дійде. – оптимістично докинув я.

– Так, але для цього ви повинні розповісти все про ті антирадянські документи, які ви готовляли.

– Я таких не пам'ятаю.

– Ну, як же? А ось стаття, де дискутують двоє, діалог...

– Фіу-у-у, – свиснув я подумки. – Значить, Людка попалася.

– Навряд чи зможу я допомогти Вам: подібних речей я не писав. – У голові майнуло, що розколотися першої ж години перебування в КДБ було б вельми несолідно.

Ми балакали з Сіриком від дев'ятої до дванадцятої години. Кілька разів нас уривали телефонні дзвінки. То цікавилися станом справи Коваль та начальник слідчого відділу полковник Туркін. Нарешті мій майор сказав з металом у голосі:

– Гаразд. Тоді з Вами доведеться розмовляти інакше. Він набрав номер телефону:

– Так. Не зізнається. Подавати ордер на підпис? Гаразд.

І покотилася лавина. За якихось півгодини мені пред'явили ордер на затримання з підписами голови КДБ Федорчука та Прокурора УРСР Глуха. Ще за годину я вже сидів на залізному ліжку в камері й обмірковував, як усе це сталось. Надвечір повели на перший допит.

Сірик поклав переді мною рукопис моєї безталанної статті, питаючи, що я можу показати з цього приводу?

Я подумав про друкарку. Бідна дівчина, їй ця халепа так просто не минеться. Згодом з її показів, з якими дістав змогу ознайомитися під час закриття справи, довідався, що відбувалось того фатального вечора, коли я не прийшов на побачення. Люда чекала мене на умовленому місці понад півгодини. В цей час до неї підійшов якийсь чоловік і ламаною російською мовою запитав, як пройти до готелю «Дніпро». Вона пояснила. Потім сама поволі пішла вулицею. Несподівано біля кінотеатру «Україна» до неї підступили два співробітники карного розшуку, які, продемонструвавши посвідчення, запропонували дати пояснення з приводу її зустрічі з іноземцем. Дівчину завезли до Печерського райвідділу міліції, де оглянули все в її торбинці. Виявлений мій рукопис «Київський діалог» та три примірники машинопису начальник Печерського райвідділу міліції передав із супровідним листом до управління КДБ при РМ УРСР.

Отже, зловили нас просто. Неважко зміркувати, що в разі, якби в неї виявили якийсь некрамольний переклад абощо, міліціонери б чемно перепросили за помилку, кагебісти б переконалися, що в моїй скромній особі мають справу з вірнопідданим, а доноси про словесні ескапади списали на традиційне вільнодумствування в шинку.

І не з'явитись би тоді кримінальній справі № 60, розпочатій 25 червня 1973 року проти Марченка В.В., що народився в м. Києві 16 вересня 1947 року, неодруженого, освіта вища, працював у відділі зарубіжних літератур газети «Літературна Україна».

МОЯ ЧАРІВНА ЛЕДІ

У неї блакитні очі і, коли зустрічаєшся з її поглядом, виникає нечасте відчуття довір'я та взаєморозуміння. Приваблива зовнішність підкреслена атестацією «пріма-стюардеси республіки» – було від чого згубити голову.

Ми завітали до мешкання Марини випадково. На дворі стояла надокучлива зимова мжичка і, перебравши всі можливості розваги,

я з моєю приятелькою Світланою вирішили згаяти час у її друзів Перваків. Природно, я не плекав ілюзій щодо інтелектуальної вагомості вечора у товаристві стюардес. І тим більшою несподіванкою було зустріти вродливу, інтелігентного вигляду жінку, яка вміла говорити на різні теми. Почувши мою мову, вона здивовано скинула очима на Світлану, однак швидко зорієнтувалася і сама перейшла на українську. Та незвична в Києві толерантність зворушила мене, і я подумки поставив їй другий плюс. Марина не давала згасати нашій бесіді. Відтак показала свою бібліотеку. Побачивши серед книжок томик Леніна англійською мовою, я розреготався: «Вивчаєте Леніна?» У погляді Марини я спостеріг захоплену цікавленість. Марина витлумачила мою фразу інакше, аніж я мав на думці – сприйнявши її як виступ проти доктрини. Вона повела мову про роботу, як доводиться їм пекти раків перед іноземцями через убогість совєтського сервісу. – «Ми не спроможні конкурувати з Заходом. Там чудові проспекти, ілюстровані журнали, барвисті листівки. А те, що пропонуємо ми, жалюгідне. Зате цю книжку знайдете у кожному літаку. Наче хунвейбіни носимося з вождем перед іноземцями, а вони тільки глузують з нас». Такий спосіб мислення мені, річ ясна, імпонував і я чимраз більше захоплювався розумною жінкою. Далі вона розповіла, як за власною ініціятивою змальовує пасажирам «матір міст руських» – столичний Київ. Відзначила, що їй завжди подобається, коли розмовляють чистою українською мовою. Я зауважив, що як на родину українських інтелігентів, у неї мало видань вітчизняної літератури. Спосіб мого мислення, вочевидь, їй припав до вподоби також, бо Марина стала палко пояснювати, що дуже-дуже любить Шевченка. Тепер я вже виразно бачив її в своїх обіймах. Цього просто вимагала спільнота наших духовних поривів. Але вона не знаходить у сучасних письменників нічого вартого уваги. В чому причина? Хто винен? Про це вона й сама хотіла б від когось довідатись. Я був радий чути щиру стурбованість незадовільним станом української культури, приємно дивувала мене зустріч з однодумцем там, де найменше цього сподівався. А я, песиміст, мав намір іти на вулицю з ліхтарем: шукати в Києві українця. Треба усе пояснити цій щирій людині. Та ж, певно, вона, як і багато інших моїх ошуканих земляків, не знає, що в нас діється насправді. І я заговорив про те, як творчим інтеліген-

там замкнено вуста, як задихаємося ми за муром брехні, не маючи жодної змоги сказати правду. Адже й зараз в Совєтському Союзі діється те саме, що в 1937 році. Так, Івана Світличного й Івана Дзюбу заарештовано лише за їхні переконання. Я говорив те, що носив завжди в душі, забувши про обережність, знехтувавши гірким досвідом моїх попередників в царині вільнодумства. Завершив я нашу розмову короткою лекцією з історії українського національного визвольного руху. На питання Марини про жорстокість бандерівців, я розважливо пояснив:

– Судячи про ОУН, треба завжди мати в уяві ідеали, що вона обстоювала.

Коли ми вийшли від Перваків пізно ввечері, Світлана зауважила:

– Навіщо ти так розбалакався? Міг би й припнути язичка.

– Але ж вона твоя приятелька?

Нічого не відповіла, тільки похитала головою: такі речі не пояснюють.

... По тому ми декілька разів бачилися з Мариною та її чоловіком. Я аналізував різні вади соціялізму, бідкався над неможливістю щось змінити і щоразу зустрічав у лагідному аквамарині її очей зацікавлення та розуміння.

Під час слідства Первак, у числі інших, допитували про мою антисовєтську діяльність, її зізнання були стенографічною копією наших розмов. Та я не гнівався на неї, пояснивши собі цю точність переказу на рахунок страху перед КГБ.

А потім відбулося те, що буржуазна преса називає – суд над дисидентом. Вирок можна було читати на обличчях прокурора та головуючого. Тож я слухав однотемні звинувачення з інтересом лише щодо того, наскільки вдало свідки демонстрували незгоду з моїми націоналістичними висловлюваннями та думками. Вони мусили вибороти собі місце на щасливій совєтській землі. Моє місце було вже точно визначене. Більшість свідків, свідомі своєї нещирости, кидали на мене вибачливі погляди, розповідаючи, що я їм давав читати, що говорив про події в Чехословаччині, як характеризував совєтський суспільний устрій.

Марина з'явилася «елегантна як рояль». Авже ж, я не чекав сповіді дочки віку, тим паче монологу української Жанни д'Арк. Я

був настроєний слухати щось у стилі попередніх промовців. Однак, вона стала розпинати мене мов вдову за подушне. І, як казав той єврей, що застав свою жінку з коханцем у ліжку, – це мені якось одразу не сподобалося.

Кидаючи гаслами, що зробили б честь найдикішим сталінським часам, вона, з реакційним буржуазним вченням вирішила, очевидь, звести остаточні рахунки саме на моєму процесі. З її виступу я збагнув, що український націоналізм ледь-ледь животіє і незабаром повинен зникнути з лиця землі. Мене, як носія ідеології, зрозуміло, така перспектива вельми засмутила. Я вже був намірився плакати – тяжко ридати, коли чергова шпилька цієї партійної амазонки пробудила в мені чоловіка. Я пригадав один із передсудових вечорів, коли Марина ніжно стискала мої руки і говорила речі переважно компліментарні. Не відмовив собі у задоволенні поцікавитися, чи у вище зазначений спосіб не присипляла вона тоді класового ворога. Їй шаленству після цього не було меж. Через мене похитнувся її престиж, роками створюване благополуччя. Та й у совєтському суді прислухалися до таких подробиць, і вона почала плести те, чого взагалі не було під сонцем. Первак стала бридка і, далебі, мені здалося, що вона закувікає й побіжить по залі мов той рудий носоріг з відомої п'єси Йонеско.

Мій адвокат, який намагався змалювати мене заблуканою овечкою в монолітному гурті совєтських людей, встав на мій захист. В його голосі бренів метал, коли він поцікавився: – Якщо Марченко припускався антисовєтських висловлювань, то чому ви не сповістили завчасно совєтські органи?» Питання стояло руба й уникнути його було ніяк. Марина попросила у судді дозволу не відповідати, але та, не знаходячи підстав, відмовила. І тоді в залі пролунала фраза інтимности: – «Свого часу я дала знати відповідним органам». Адвокат озирнувся на мене зацькованим звіром, з чого я зрозумів, що істина його друг, але робота дорожча. Ну ясно, у функції совєтських юристів відкриття агентів не входять. Мені ці слова з'ясували багато. Тепер я знав, чому КҐБ розпочало свої дізнання з моїх друзів – льотчика Віктора Потеряйла та його дружини, ось звідки обізнаність з моєю вдачею та родинними взаєминами. Але зрештою, хіба існування інституції стукачів в СССР для мене новина? Первак скінчила спец-

відділ на факультеті іноземних мов Київського Державного Університету. Викладала на курсах стюардес для закордонних летунських ліній, обслуговувала здебільшого урядові рейси. Де був мій розум, коли мене так клясично шили в дурні? Повинно було мене насторожити вже тільки те, що в 1972 році вона супроводжала академіка Писаренка в поїздці до Лондону чи Парижу. Так просто в Совєтському Союзі за кордон не випускають.

Ну, а моя кагебістська сага? Тричі на різних рівнях пропонувалося мені стати таємним співробітником. Капітан Юшкевич так старанно пояснював мені свого часу, чому саме моя скромна особа привернула увагу органів КГБ. Адже «Літературна Україна» – центр, навколо якого обертаються всілякі людці. Я ж, молодий, розумний чоловік, працюючи в цій газеті, маю перед очима всіх входящих. Мушу стати термометром, за допомогою якого досліджуватиметься суспільство. Термометром я не став з тим щасливим наслідком, що зберіг власну гідність і опинився в концтаборі. Але це в минулому. Не сідає той, хто нічого не робить. Я ж намагався бути громадянином і дещо зробити. Тепер з Уралу можу радити єдине: обачніше користайтеся послугами аерофлоту. А коли вас все-таки обслужать, як мене, заспокойте себе піснею:

«Викупано в соняшному плесі,
Стюардесо, стюардесо!»

1975 р., Урал

2 жовтня, середа – 3 жовтня…

Смерть В. Шукшина

Коли театром перебігла у середу чутка, що на Волзі помер на зйомках Шукшин, всі притихли, – ніхто не повірив. Вночі все підтвердилося. …. Станиця Клецька, помер прямо на теплоході «Дунай», де вони жили під час зйомок. Вночі йому стало погано, лікарів поблизу не виявилося…

Це він тільки з вигляду був такий жилавий… Йому не виповнилося й сорока п’яти.

Федосеєвої-Шукшиної так і не могли знайти – вона десь за кордоном, зйомки. Чи знайшли, а вона не змогла, або **не захотіла** приїхати: одне слово, балачки якісь недобрі.

Репліка від Жори Буркова: «Не все поддается описанию… Может быть как-нибудь потом…»

Ніби – це вже не від Тані Ухарової – вони тієї ночі були разом – Шукшин, Бурков і Нікулін. Ні Бурков, ні Нікулін пояснити нічого не здатні. Бурков просто як мертвий…

Жахливо, ненормально – обвал. Історія ніби вишукує у бінокль **ні на кого не схожих**. І прямує туди з косою. Я ще ніколи не чув, щоб блискавка влучила у безталанного чи пройду. Блискавку приваблює найперше той, у кого найвища енергетика. На людей, які світяться зсередини, недоля звертає увагу в першу чергу.

Зводити все до богеми й пиття (а таке я вже чув) – означає або жити в якомусь іншому світі, або потай радіти, що минула чаша сія, і Бог прибрав **небезпечного конкурента…** Одна з наших «шибко партейших» «ходительниц по мукам» майже так і висловилась[16]. Зустрівшись зі мною поглядом, «перебудувалась» і негайно почала терти ніби зволожені очі. Бридко…

* * *

Лист від І. Стешенко:

28. IX. 74 р.

Доброго ранку, дорогие и многоуважаемые Москвичи!

Спасибі Тобі, Лесь, за Твою книжку і ласкавого листа. Давно

---

16 Йдеться про актрису Н. Веселовську (Л. Т.)

збиралася Тобі відповісти по всіх (можливих у листі) пунктах, але досі на змогла. Зараз уже, нарешті, змогла сісти до столу і виконати свій «гражданский долг».

Отже, по-перше, – книжку Твою (ще раніше) я Ліпочці послала, хоч і дуже вагалася спочатку (по-правді кажучи), бо добре знаю ті стосунки і ставлення їхнє до деяких фактів, а через те я непевна, що така «ода» на честь (всебічного!!..) Мар'яна буде їм приємна.

По-друге: один примірник (з тих, що Ти мені прислав) я віддала, як ти й просив, Емілеві, котрий саме був на той час у мене.

Таким чином – Твої бажання виконано.

Так. Тепер про Твою книжку.

Трудно писати про такі речі в листі. Побалакати є про що (і треба було б) дуже багато по багатьох пунктах. Може, колись побачимось, то поговоримо.

Ну, що он! Говорити компліменти – я не вмію; але із задоволенням можу констатувати, що книгу написано цікаво (особливо в першій частині), і сміливо, аж надто... Не уявляю собі, яка буде реакція на все те – у нас, у Києві, а особливо, як узяти до уваги деяких, особливо ретельних, «благожелателей»...

Що до другої половини, тобто київського періоду життя Мар. Мих. і Твоїх особистих спогадів про нього, як про актора, а також, як його учня в Театр. Інституті, то вже Твоя особиста смакова (і дивлячись з якої точки зору) справа. На ту тему ми можемо з тобою «крепко поспорить» і багато побалакати, і тоді з'ясується «хто є хто» і «хто виноват, кто прав»...

Отже, прочитавши уважно Твій твір, я знайшла в ньому деякі дрібні помилки і кілька дуже серйозних. Зараз постараюсь звернути на них Твою увагу. Між іншим, я випадково довідалася від Лесі Даценко, що тобі щось написав т. Черкашин. Це мене здивувало, бо не пригадую собі Черкашина і близько під час роботи над «Нармахнаром» (?!), починаючи від читання в Одесі на Великому-Фонтані і кінчаючи прем'єрою. Лаборантом був покійний Верхацький, вистава робилася без дублерів, і всі ми працювали, як одержимі, маючи одне одного перед очима.

«Итак, я начинаю...»:

На стор. 43-ій: *Ти пишеш: «В 1916 году в Киеве возник «Молодой театр», образовал его Лесь Курбас с группой энтузиастов, вышедших из театра имени Садовского (??!!..)*

А «нічого подіб-но-го!..» Якраз то «Молодий Театр» у Києві «возник» не з «энтузиастами», що вийшли з театру Садовського, а з групою ентузіастів – учнів муз.-драм. школи ім. М. Лисенка, яка містилася в Києві на В.-Підвальній вул., № 15; та молодь, прочувши, що у Садовського новий актор, пішла подивитися на нього. Вони (молодь із «школи») захопилася Курбасом яко актором, познайомились, запросили його до себе (конкретно: до Полі Самійленко на пиріжки з нагоди дня її народження), захопилися його (Курбаса) мріями про новий укр. театр, про широкі горизонти і т. д. і почали студійну роботу з ним. І таким чином «возник» «Мол. Театр», який нічого спільного з театром Садовського не мав, а ***«возник» як «противовес» саме театру Садовського, і жодного актора з того театру в «М. Т.» не було.*** (Л. Т. – Крім Курбаса самого?).

На стор. 46-ій: *якась неточність із датою переїзду Ол. Леон. Загарова за кордон. Ще в сезоні 1921-22 р. р. він ставив у Києві, в «Першому театрі ім. Т. Шевченка» (кол. театр «Бергоньє», зараз – театр «ім. Л. Українки») «Камінного господаря». Я грала в тій виставі і маю ще й зараз тамтешню друковану програмку.*

Між іншим, – чому кругом «Рейнхард», коли німецькою мовою – Reinhardt – Райнгард. Адже он не Ханновер (і пр. і пр.), або Хамбург тощо, а Ганновер, Гамбург, Гаага і т. д. пишуть і в Москві (?!) мені така ультрамодна (тіпі!) орфографія незрозуміла!!

Стор. 56: *Курбас чудово грав ще Збігнєва в п'єсі Словацького «Мазепа-паж». Здається, це й була та перша роль, у якій побачила Курбаса «шкільна» молодь.*

Щодо виходу з театру Садовського актора Мар'яненка, і взагалі того періоду, я маю в пам'яті деякі цікаві деталі. Там усе було не зовсім так, як висвітлюєш ти.

На стор. 57-ій: *Ти знову повторюєш свою дуже прикру помилку. Молоді з театру Садовського Курбас не об'єднував.* ***Він об'єднав в основному молодь із «школи ім. Лисенка», і створив із того ядра «Молодий Театр».*** *Хіба он із «Статуту» «М. Т.» то не ясно?! Ти ж, по-моєму, мав його в руках, а там є прізвища всіх членів!*

На стор. 60-ій: *необ'єктивно (а значить – невірно!) перераховано режисерів і акторів. З режисерів – ні Верхацький, ні Бондарчук жодної вистави в «Березолі» не поставили. Не знаю, чи ставив будь-що Верх. взагалі (?!). Щодо акторів, то взагалі зовсім не зрозуміло (мені, принаймні), чим Ти, власне, керувався, наприклад, Ти згадуєш чомусь Федорцеву. А вона* ***жодної ролі*** *в Курбасових поставах* ***не грала.*** *А Титаренко й інших (в тому числі, між іншим, і Ужвій), які грали у всіх Курбасових поставах – Ти чомусь не згадуєш зовсім, як і режисера й актора Гн. Ігнатовича і т. д. І раптом називаєш В. Стеценка. Ото воно, істинно, «без драки» попав у «великі забіяки». Вася Стеценко взагалі «ошибка природи» (в розумінні театру), виходив тільки в масових сценах і десь зрідка грав якийсь епізод... Не можу збагнути, з яких саме факторів ти виходив?*

Взагалі дуже шкода, що Ти не дав мені почитати свою роботу до того, як вона вийшла друком. Тоді, можливо, деяких ляпсусів у Тебе не було б, і багато чого роз'яснилося б.

Стор. 65: *щодо двох «одночасних» Кукс – я не пам'ятаю. Невже таке було? Звідки ти взяв?*

Стор. 67: *сцену «халтурки» для «Зайців» написала Старицька-Черняхівська. Її текст був такий: «У того Меєрхольда земля дибом стала, а в мене вона раком стане!»*

Стор.75: *жили ми в Харкові на «Жаткинському в'їзді». Що ж до того, що акторам «приходилось... самим шить костюмы, готовить оформление...» (?!) то це чистісінька фантазія!!* ***Нічого подібного не було,*** *тим більше в Харкові у 1926-ому році!!.. Ніколи ніякого «коммуною», та ще «по ночам» ми не обідали (?!)*

У Києві, в 1922-23 роках, було щось подібне... Але то зовсім інше, ***Не те, не тоді*** *і те так, і знов же шкодую, що не бачила твоєї роботи «до того»...*

На стор. 93-ій: *у Тебе дуже істотна (і образлива для виконавиці) помилка. Не «Любаша пела «Колечко»... Нічого подібного. Я в тій дії була ввесь час на сцені і стояла поруч із Олею (Даценко), яка іменно співала: «Потеряла я колечко, потерала я любов...» А Любонька – Чистякова була дуже тихенька і зрештою «завісилась». Та Чистякова й не могла б співати, бо не мала голосу для того. А в Лесі Даценко було досить звучне (і трохи різке – як і треба було для тієї сцени) сопрано, і співала Оля, а не «Любаша». Див. журнал «Літературний Ярмарок» (серпень – 1929 р.), стор. 230. Моя фраза була (Матільдоньки): «Оля колечко співа». А далі: Оля (в супроводі музики заспівала: «Потеряла я колечко...» і т. д.) йде ремарка Куліша.*

Це в Тебе дуже прикра і суттєва помилка, бо кулішівська «Любуня» в тій ситуації не могла співати.

На стор. 111: *цитата не зовсім мені зрозуміла.*

На стор. 125, 126 etc.: *спірне для мене рішення старих п'єс, а особливо їх переробка.*

Стор. 132: *Катерина – Чистякова! Теж дуже спірне питання. Було дуже багато негативних рецензій. То не її роля, і Чистякова грала* ***містичну*** *Катерину, а не «светлый луч в темном царстве»...*

Стор. 137 і далі, – *той злополучний «трагікомізм», мрії про «Гамлета» і т. д. і т. ін., на мою думку, початок хвороби Мар. Мих.*

Стор. 149: *цілком вірно! «Несамостоятельность Крушельницького» мала місце не тільки «в выборе репертуара», а ще й багато в чому іншому. І то цілком закономірно! Адже ж він далеко не Курбас – буквально у всіх розуміннях.*

Стор. 175: *цитата Б. Равенських не висвітлює справи. Равенских не знав справжньої суті справи, переходу Круш. в Київ і т. д. і т. п., і через те вона (стаття його) тільки дезорієнтуватиме майбутніх дослідників. Насправді все було не так (а навпаки), як пише Равенських.*

Так. Оце, здається, все. Письмово – все, а побалакати є про що багатенько.

Думаю, що «друзі» не мовчатимуть, хоч, по-моєму, слід «осторожно»... бо книжка вийшла в Москві! До речі, тираж малий, і її в нас ще (чи вже) немає, і в мене враження таке, що самі вони її не читали.

Побачимо! Поки що мовчать.

Я тим часом сиджу вересень у Києві. Звичайно, простудилася, як завше. Шкода, що зараз осінь, а не весна... Коли б можна було проспати зиму!

Десь на початку жовтня думаю знову майнути до своєї приятельки. А може, почекаю Лесі Даценко, яка хоче мене бачити, тобто хоче приїхати до Київа із північної Карелії, куди її закинула доля. Вона, бідна, дуже засмучена тими помилками, якими Ти обдарував її в своїй книзі.

Ну, тим часом, бувай здоровий та Богові милий.

Цілую міцно Тебе і Неллі, і ще раз дякую за книжку і за листа.

На все Вам добре

Ор. Стешенко.

P. S. Напиши, якої Ти думки про мої причіпки.

Па! О. С.

Лист від Новосельцьких

* * *

Л. С. Танюку – Л. М. Новоселицкая, Киев.
Киев, 29 сентября 1974

Дорогой Лёнечка!

Большое спасибо вам за присланные книжки (бандероль что-то долгонько бродила по почтовым лабиринтам...). Я осмеливаюсь поблагодарить вас за саму книжку, которая мне дорога своей правдой, искренностью, талантливыми видениями и их воплощением.

Мне было очень интересно ее читать (Миша Френкель подал сигнал, и мои музейные подружки купили мне). И потому, что я знала М. М., видела его спектакли и роли, и потому что в ней сказано многое о многом, и о том, что, увы, замалчивается.

Мне нравится построение книги, ее «драматургия», очень интересны зарисовки, описания образов, спектаклей, людей. Так что, Лёнечка, я поздравляю Вас с тем, что Вы совершили большое доброе дело. И Ваша одаренность и человеческая сущность светятся в нем.

Обнимаю и целую Вас, Нелли, Оксанку.

Ваша Л.

P. S. А я в отпуске. Съездила в Железноводск, но через неделю вернулась. Видели вы таких умельцев, которые не удосуживаются устроиться на лечение? Так вот – это я такая! Поехала «дикарем», и как раз мне там «не вистачило» жилья.

Приехала домой, мы втроем весело живем на б-ре Леси, завтра я пойду в Краковский т-р на «Два театра», а послезавтра поеду на 10 дней в Винницу – к подруге. А Ниночка останется здесь с мамой.

* * *

Від Н. Новоселицької з Києва:

Дорогие!

Огромное спасибо за книгу.

С Аллой Спиридоновой я вроде договорилась. Но она хочет, чтобы Соломонов (он ушел на пенсию) писал, а я побаиваюсь. Как, Леня? Инна тоже обещала, но ее нет сейчас, кажется.

Скалий работает? «Літ. Україну» представлял недавно Коновалов.

Есть очень много текстов. И очень скучаю.

Целую.

Ваша Нина Н.

Неділя, 6 жовтня 1974 року

У день похорону вранці зателефонував з вокзалу Григір Тютюнник.

Ось уже кого не сподівався почути.

Ми зустрілись, обидва сумні й чубаті, обидва з невиспаними очима. Григір пробував жартувати, проте цього разу не вийшло. Їздили по квіти, я відмінив репетицію. На цвинтарі було велелюдно й моторошно. На кого не глянеш – обличчя вбивць; особливо у ЦДЛ. Вони ж і найпромовисті…

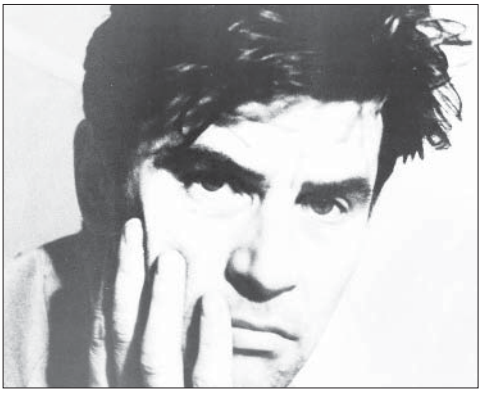

Г. Тютюнник

Шукшин – Григір Тютюнник

Мені в голову ліз отой фінал з «Калини красной», як виявилося тепер – пророчий…

З України – дожилися! – нікого не було. Один Григір приїхав – **сам від себе**, за велінням серця; а може й краще, що не прибули «мандати»… Григір із Шукшиним зійшлися вдачами, це й Жора Бурков підмітив. До них треба додати Віку Некрасова й Гену Шпалікова, та всіх до Марлена Хуцієва (Бурков називав це «майстернею»), – і був би колективний портрет **групи**, напрямку, творчого об'єднання.

Ну, з Некрасовим – повний кавардак, за нього взялись **українці** – сім би чортів у печінку таким українцям; Гена Шпаліков і пісень не пише, а вже про інше й поготів, йому зовсім перекрили кисень, а Шукшин? Він нібито впевнено йшов угору, всупереч легенді. У вересні, хвалився, «Мосфільм» запускає «Разіна», сценарій я читав давно, років п'ять тому. («Искусство кино»? 1968-й? Літо?). Щойно вийшла «Калина красная», успіх. Два роки тому пішли «Печки-

лавочки», минулого року – «Характери» (книжка), влітку інсценівка в БДТ – «Энергичные люди», Бурков ходить з новою п'єсою «До третьих петухов» (герої – Бедная Лиза, Обломов, Ілля Муромець, Іван-дурак, Онєгін): втім, це, як на мене, річ слабка. Так і Ульянов вважає, я його питав.

Натура архіталановита, він був як шалений – поспішав. Пам'ятаю його у «Двох Федорах» Хуцієва, це я був ще на другому курсі, Київ. За доби Хрущова йому було зле; на початку Брежнєвського «народництва» друкувався вже багато й добре. На похоронах казали – орден Трудового Червоного Прапора в 1967 році, Держпремія СССР 1971 року. Правда, його ображало, що всі нагороди – за кіно; а він себе вважав за **письменника.**

Це були зйомки в картині Бондарчука «Они сражались за Родину». Важкі зйомки, на натурі – війна, окопи, бруд… Помер він в ніч на 2-ге.

Справді, доля до людей талановитих неласкава. Особливо до людей **самостійних,** ні на кого не схожих; доба ніби задалася підминати всіх під свій танк. Не всіх – саме оригінальних, непересічних. Мабуть, такі люди як Шукшин, як той же Григір, – якось **інакше** поводяться, інакше живуть?

Григір молодший за Шукшина на два роки. На похоронах мене вразив вираз його обличчя: він ніби намагався вивчити покійного напам'ять, **запам'ятати**. Григір, як ішли додому, сказав: «Він добре вмер, на ходу й на воді. Кожен умирає як йому судилося». Я не став лізти до нього з банальностями, настрій у нього був важкий. Потім, за пляшкою, з'ясувалося, що він часто думає про смерть і хотів би її **описати**. «Як ти гадаєш, то було б зухвальством з мого боку? Я не відповів.

Ми й перед тим у наших мандрах по Москві багато говорили. Про все – аби тільки не про Шукшина. Григір допитувався, чи знаю я, як помер Курбас, і де точно. Подробицями тих розмов ми ніби відганяли від себе оте несусвітнє, задля чого він приїхав до Москви. Якої, щиро кажучи, не любить, – принаймні, Григір повторив це кілька разів…

Жарковський у театрі – ні з того ні з сього:

– Ну что, доигрались со своим Шукшиным?

Сука!

Хто ж тепер зніматиме «Разіна»?

На похоронах мене познайомили з Олегом Васильовичем Волковим. Окремо. Соловецький старожил.

«Вопросы литературы», 1974, июль:

«…Лучше обмануть, чем принести такой позор и горе»…

Це – до сорому, що його почуває Єгор Прокудін перед матір'ю, не хоче вбити її знанням про себе – **такого.**

«...Как раз особенность такого характера: ходить по краю. Но это же дико! Вся жизнь пошла дико, вбок вся жизнь – загул. Маленькие справедливые нормы В. Барнова тут ни при чем. Все бремя жизни Прокудина в том и состоит, что он не хочет маленьких норм. Он, наголодавшись, настрадавшись в детстве, думал, что деньги – это и есть праздник жизни, но он же и понял, что это не так. А как – он не знает и так и не узнал. Но он требовал от жизни много – праздника, мира, покоя, за это гибнут целые жизни. И это еще не все, но очень дорого, потому что обнаружить согласие свое с миром – это редкость; это или нормальная глупость, или большая мудрость. Мудрости Егору недоставало, а глупцом он не хотел быть. И думаю, что когда он увидел мать, то в эту-то минуту понял: не надо ему в жизни этого праздника – покоя, никак теперь не замолить свой грех перед матерью – вечно будет убивать совесть... Скажу еще более странное: полагаю, что он своей смерти искал сам».

Чи не цей пекучий сором за життя, яким ми **всі** живемо – причина смерті не лише Єгора Прокудіна, а й його автора?

Бабу Ягу з «До третіх півнів» Бурков хотів дати нашій «партайгеноссе» Животовій.

Бурков: «Такого мужика сгубили, сволочи!»

7 жовтня, понеділок, 1974

4 жовтня у Києві були збори ідеологічних працівників системи партосвіти. Доповідав Маланчук[17]. Враження, що чоловік зірвався з ланцюга – й ніщо йому не указ. Так от: хтось із моїх доброхотів (чи з провокаторів?) подав йому записку – чому такі режисери як Лесь Танюк, не працюють на Україні? У Москві про нього добре пишуть, книжки Танюка он виходять, – щось у такому дусі. То цей «тлумач української ідеології» відрізав: «Не переживайте, скоро й у Москві справляться з Юрієм Любимовим, з Ефросом і з вашим Танюком; а сюди йому дорогу **закрито** – він ще в нас у Львові себе виявив! Що ж до його книжки про Крушельницького, то з нею треба розібратися. Розбираються».

Маланчук з Шелестом

Отже, чекай погрому? Хто йому підкинув записку, сплановано чи спонтанно – ролі вже не грає. Проте мушу бути йому вдячний принаймні за гарну компанію, в яку він мене вставив.

Збори у Києві з виступом Маланчука

Розповів Неллі. Вона: «Компанію – чи кампанію?»

Одне мені цікаве-прецікавенне: нічого не можна втаїти! У п'ятницю чоловік «обронив» слово – сьогодні, в понеділок, воно вже в мене на столі! Шила в мішку не втаїти. Хіба би тільки це робилося вмисне – для ширення паніки? Все одно – живемо в суспільстві майже **відкритому**, і за те Богові дяка. Краще знати відразу, ніж дізнаватися по двадцяти роках, «після реабілітації»

Лист від Череватенка – про те що він надивився скіфського й сарматського золота. І – добрі (дуже!) слова про мого «Крушельницького». Встигає все прочитати, чортяка!

Льоня – сам як сарматське золото...

---

17 Маланчук Валентин (1928-1984) секретар ЦК КПУ, ортодокс

Газета від Анатолія Крима: «Слово про вчителя». Бідаха Анатолій не втримався на вершечку «партійної пристрасності» і кінчає «полум'яними сторінками».

Толя Крим рецензує мого «Крушельницького»

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

П'ятдесят років тому Мар'ян Крушельницький розпочав свою діяльність на радянській сцені. Неодноразово аплодували його таланту й буковинці – Харківський театр ім. Шевченка та Київський театр імені Фрака, якими він свого часу керував, приїздили на гастролі у Чернівці. У театрі імені Кобилянської працюють учні Мар'яна Михайловича. Та й народний артист УРСР В. Г. Грипич, що очолює наш театр, теж навчався у Мар'яна Крушельницького. Важко повірити, що від дня смерті Крушельницького минуло вже майже десять років.

Не так вже й багато написано про видатного майстра за ці десять років – кілька статей, збірник спогадів. Ґрунтовної ж монографії досі не було. І ось нещодавно московське видавництво «Искусство» видрукувало в серії «Майстри радянського театру» книжку Леся Танюка «Марьян Крушельницкий»[18]).

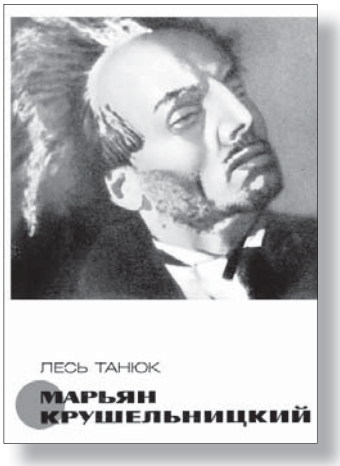

Це дослідження цікаве насамперед тим, що його автор за фахом не тільки письменник (українські читачі знайомі з ним по збірці поезій «Сповідь», що вийшла 1968 року в Києві), а й відомий режисер, один з останніх учнів Крушельницького, Лесь Танюк поставив у Москві чимало вистав, зокрема, славнозвісні «Казки Пушкіна» (за власною інсценізацією), – виставу, яку бачили в нашій країні і за рубежем.

---

18 Л. Танюк. «Марьян Крушельницкий», Москва, изд. «Искусство», 1974 г

З великою обізнаністю автор описує життя дореволюційного театру в Галичині та на Буковині, де починав свою діяльність Мар'ян Крушельницький. Окремий розділ присвячено роботі Крушельницького в театрі «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса. Акторові, другому після Марії Заньковецької, було присвоєне звання Народного артиста Республіки.

Лесь Танюк пише поетично і просто. До свого героя він ставиться з тією вимогливою любов'ю, яка дозволяє йому не обходити гострих кутів біографії Крушельницького, – її подано в книзі на тлі громадсько-суспільного життя. Книга Леся Танюка є значним внеском в актив радянського театрознавства – вона знайомить російського читача з найвизначнішими досягненнями української радянської культури.

Партійна пристрасність сповнює полум'яні сторінки, присвячені описові Крушельницького в образі Леніна, його зустрічі з Надією Костянтинівною Крупською. Багато уваги автор приділяв сучасній тематиці у творчості майстра, зокрема, роботі Крушельницького над п'єсами Олександра Корнійчука. Словами драматурга ми й закінчимо нашу розповідь про книжку Леся Танюка: «Багатогранний, могутній талант Мар'яна Михайловича Крушельницького створив шедеври акторського й режисерського мистецтва. Його творчість увійшла в історію українського театру, ним пишатимуться майбутні покоління художників, до нього припадатимуть, як до цілющого чудодійного джерела, молоді актори та режисери.

А. КРИМ

м. Чернівці.

«Радянська Буковина» (неділя, 29 вересня 1974 року) від Толі Крима плюс 70 років Миколі Островському плюс Брежнєв приймає Хафеза Асада плюс тріскотливі «вірші» і «Ми з тобою, народе Чілі»…

І навіть одноактівка для клубів – про комсомольську активістку!

Хай ти сказишся! (?)

Оце прочитав я про Крупську – і чомусь згадалося, що саме Надія Костянтинівна – персонально! – **заборонила** – за радянської доби філософію Толстого.

З Леніновою забороною «архискверного» Достоєвського справа трохи інша. Тут добре було б докопатися, **що саме** у Достоєвського він вважав «архискверним». Якщо всі оті випади Достоєвського проти «полячишек» «хохлов» (бо в деяких речах від Достоєвського аж відгонить холуйством російського шовінізму, навіть **расизму**), то Леніна можна зрозуміти. Читаючи «Бесы», я не раз ловив себе на думці, що отрутою Нечаєва й Верховенського він був солодко отруєний і сам: не можна з таким солодким щемом прописати, з таким закоханням… Втім, у цьому, можливо, і є художній геній – **бути всім, що є життя**?

Всі ці «принагідності» не мають жодного відношення до Крима. Я йому вдячний за відгук.

Ще один відгук – від Льоні Череватенка:

Л. Череватенко – про «Крушельницького» і «вообще»

* * *

Буча, 22. 9. 74.

Дорогий Лесь!

Я щойно повернувся до Києва, отже, вибач за деяку затримку.

Прочитав «Крушельницького» єдиним подихом, книжка дуже добре написана і – по суті. Нині я думаю, ти (і Неля!) мав рацію. Треба кудись тікати, хоч у Туркменію, бо я вже не знаю, що можна тут робити. Всезагальне торжество кретинізму. Який театр! І яка література про театр! Плакати хочеться (з радощів, певна річ). На цьому сірому екрані твоя праця сприймається як щось створене в іншій державі, де діють зовсім інші суспільні сили. Як багато інколи важить відстань у 500 км!

Я спробую щось написати про книжку, але мушу тебе попередити, втім, ти і сам про це знаєш: десь вже років зо два мене фак-

тично не друкують – за винятком перекладів, які теж проходять з великим рипом. Це означає, що наслідки моїх зусиль наперед відомі. Але – не журись. Напише ще хтось і, може, краще за мене.

Адреса Івакіна: Київ – 3, вул. Свердлова, 9, кв. 5, тел. 29-69-49. На жаль, не знаю імені його дружини, а запитувати Ю. О. про це – мені незручно.

Як ти живеш і що робиш? І як себе почуває Неля? Не питаю, як вона живе (звісно, світським, великосвітським життям) і що вона робить (звично те, що треба робити – або те, що їй видається за вельми важливе).

Між іншим, міг би й написати – не на бібліотечній картці, не дуже там пишайтеся, столичні штучки. Я хоч їздив степами, але такого скіфського і сарматського золота надивився, що весь світ ще ойкне (як ойкав неодноразово я). Справді, сенсації, побачиш фото – переконаєшся.

Неллі – ручку цілую (ту, якою вона пише), Оксану вітай всіляко, славна вона дитина.

Здається, все.

Твій

Л. Череватенко.

Льоня – сам як сарматське золото. Тільки й рятує його археологія.

Листа від А. Крима не передруковую – його можна прочитати й так. Розділ («главка Дейч и Гейне) – нікудишне; багатослів'я на дрібній воді. Так діло не піде. Він живий чоловік, але, гадаю, не для наукового письменництва: хоче швидкого успіху.

* * *

Здравствуйте, дорогие Нелля, Лесь и Оксаночка!

В моем «Болдино» идут дожди, а я игнорирую их. Пишу вам.

Все здесь живы-здоровы, чего и вам желаем. Сегодня приезжает Вера из Львова, и мне станет немного веселее, так как все эти дни

я ночевал с Крокодилом своим у родителей. Моя записная книжка пополнилась новыми шедеврами еврейского фольклора. А также молдавского и украинского – играл две свадьбы в селах. Например, в одном селе посаженный батько захотел спеть песню по микрофону. Песня очень известная, народная: «Ти казала, що в суботу підем разом на роботу». Следующие две строчки он спел так: «Я прийшов – тебе нема. Ну, іди кибе ни ма…» и т. д. и т. д. В конверте, который я посылаю, много нового, но я хочу сперва, выговориться (иначе откуда мои наследники наберут том писем, а?). Том телефонных звонков в счет не идет – ОНИ свои записи не публикуют!

Итак, жизнь продолжается, сегодня 30 сентября 1974 от Р. Х. – и что мы имеем в активе? Одни неприятности. Правда, сообщил режиссер из Махачкалы, что 25-го октября премьера «Эпилога», и они делают там лит., но я чтой-то сомневаюсь. Подождем до указанного срока.

Закончил «Депутата». Перепечатаю – пришлю. Сейчас это вопрос жизни – поставить вторую пьесу, иначе в Москву не выбраться. А со второй вступлю в Союз – тогда легче будет. С одной пьесой меня не примут – сообщили местные «классики» (С их творчеством вы можете познакомиться на страницах газеты, которую высылаю, и где напечатана рецензия на книгу Леся. Приморил все-таки подлеца!). Вырезку я послал в издательство. Вообщем, Танюк, еще я на тебе заработал рублей 10. Кончится тем, что я тему «Лесь Танюк, его жизнь, необыкновенные приключения и творчество» закрою для всех исследователей и начну кормиться сам, так как свадьбы меня прокормить не могут.

С Федором Михайловичем Достоевским дело продвигается. Нашел одного «книголюба» и «душеведа». Правда, он Достоевского читал (как он говорит), только «Гранатовый браслет», но парень он очень симпатичный. Я сейчас его убеждаю, что переплет соб. соч. Достоевского никак идет салатовому трафарету в его квартире. Кажется, он мне верит. Будем надеяться, что его эстетический вкус не выдержит моего натиска и подписка будет вашей. В крайнем случае, отдам вам своего (У меня тоже, что-то он не смотрится на фоне моего трафарета!).

Ну, ладно! Время хныкать и время делать дело, время учиться у Пименова и время его убивать. Вот второе настает и, как поется «Утро красит нежным светом…»

Теперь о деле, так как песня о мидянах затянулась!

Высылаю с газетой одну главку на тему Дейч и Гейне. Она, конечно, не полная, нужно написать еще столько же, хотя бы о Гейне и Марксе и т. д., но – спешил, каюсь! Кроме того, заканчиваю об «Огоньке». Через дней пять вышлю вместе с «Депутатом».

В главке, что высылаю, очень мало о самом Дейче, о значении его работ – т. е. беллетристики, может, дополнишь? Поспрашивай у Евг. Кузьминичны об этом.

Вот покедова все.

Если судьба забросит в Киев, подойду еще в «Ранок», или «Украину». Попробую и там напечатать о твоей книге. Писать и пересылать Рыбчинскому, все равно, что признаваться в любви Софи Лорен. Т. Е. она, может, и скажет – «милый», но это «да» не будет материализовано.

Напишите мне письмо. (Может, когда-то продам в музей ВТО).

Ну, что вам еще сказать? Крыша не течет, паркет в порядке. Жить можно. Хотя бы для того, чтобы бриться по утрам. Говорят, веселые люди кончают жизнь самоубийством.

Жду письма.

Обнимаю вас всех

Анатолий

Привет всем, кто помнит. Скучаю за Дадамяном.

30. IX. 74

Черновцы, ул. Ленина, дом возле магазина «Вино»

8 жовтня, вівторок

Приїхала Чорноволова Атена

Приїхала Чорноволова Атена, втомлена й сумна, з тривожними очима. Радилися, щось писали, розмовляли – допізна, і вона трохи відпружилась душею. Я попросив її почитати нам поезії, вона трохи соромилась, але прочитала кілька – дуже гарні... Вирвавшись із цупких обіймів

львівської «гвардії», вона розправила тут свої крильцята – і ніби літає. Так мені їх усіх жаль, битих і перебитих, а надто – їхніх жінок, яким просто немає життя... Влада, яка воює з жінками, з дружинами й доньками політв'язнів, не може бути міцною. Невже вони цього не розуміють?

Найкраще на Атену діє Неллі. Щоразу, коли вони гомонятьять між собою, їм – обом – стає краще. Неллі забуває про свої клопоти, яких – по горло, Атена – про свої, і вони втішають одна одну, як можуть.

Приїхала Атена – і, скурві сини, знову відімкнули телефон! То вже просто ідіотизм! Добре – є запасні варіанти...

Передаю через неї «Крушельницького» – до Львова.

Дуже переживала смерть Шукшина...

Вівторок, 10 жовтня 1974 р.

Ще одна була фраза з того Маланчукового «доклада»: «Запомните, 1974-й – это последний год **националистических** движений в Советском Союзе. Больше никто церемониться не станет. Вышвырнули Солженицына – на Западе покричали-покричали – и успокоились. Мы не можем от них зависеть».

Самодіяльність українського ідеолога? Мабуть, все-таки ні; без загальної установки не обійшлося, він лише маріонетка.

Я маю підстави думати, що в Москві загострюється боротьба за владу, і тут, на межі дозволеного й недозволеного, можливого й бажаного – «ентузіасти» особливо розперезуються. Леонід Ілліч відбув десятку літ, часто хворіє, вигляд у нього – не для публіки; ідеологічні проблеми підбирають Суслов і Зимянін; Гришин? «Правда» стала після Зимяніна дуже специфічною. Саме він тлумачить українського й білоруського вождів яко потенційних «сепаратистів», – авансом, так би мовити. Відціль і простір для Маланчука.

Втім, мені здається, тут є і системний підхід: **перший** у зустрічі з інтелігенцією відіграє неодмінно роль республіканського ліберала – патріота, багато обіцяє. І підписує

М. Рачук

лише нагороди й звання. А вже секретар-ідеолог грає роль батога – підписує заборонені списки, роздраконює спілки й видавництва, наводить «порядок». Удвох вони – «два чоботи пара», просто один лівий – другий правий. Так у Грузії, так в Україні, так у Білорусі.

З інших спостережень – видається мені, що український ідеологічний чобіт мав би Щербицькому **муляти**, надто він уже **промосковський.** Аби не повторилася ситуація з Шелестом, йому доведеться чобота міняти.

Чи я помиляюсь, і то все-таки добре розіграна комбінація – не більше?

Хотілося б, щоб наші правителі були мудріші й розуміли, що в нашій державній системі вирішують все-таки не економічні, а досі – іделогічні чинники. Яку виробиш лінію поведінки на кремлівській сцені, така буде й економіка, за якою тебе судитимуть. Однак мудрих людей обмаль, бо мудрий «вгору не іде».

Лист від Миколи Рачука (Ленінград, жур. інститут)

Лист від Миколи Рачука, трохи довгенько, але таки передрукую, бо погано читається. Переданий **принагідно**, не поштою. Славний мій Микола, він там засидівся, самітник, – от йому й кортить побалакати.

«Лесю, любий серцю моєму Лесю, доброго дня тобі, а також Нелі, а також Оксанці, а також її песикові, якого я забув назву. Доброго Вам дня і ночі, а також багато-багато-багато... днів-днів-днів... і... ночей... ночей...

Перш за все висловлюю глибочезну подяку за оцю «книжечку». Насправді ... – Книжка, яка лежатиме тут на Україні не в одного товариша на полиці. Я розумію, що трохи не так передав думки, та ти мене зрозумів, що «Мар'ян Крушельницький» буде настільною книгою в кожного, кому дорогий наш театр.

У дуже багатьох місцях мені хотілося (при читанні) тебе обійняти й поцілувати, чортяко ти отакий! Я полюбив тебе після цієї книжки. Я повірив тобі. Я вдячний тобі. Адже ти дав такий урок театральності, так декому носа втер, і так зміг воскресити отих, кого вже й в пам'яті нема. Справді, бо ж це болить, усім болить, а от ти взяв і пішов по ліки, і назбирав зілля. Та комусь же його треба буде ще й варити. Скільки ще праці... А яка атмосфера!..

Але, знаєш, є дещо й відрадне. Коли твоя книжка поступила у продаж, я зайшов у книжковий магазин «Мистецтво». Підходить чоловік років 30 і питає Леся Танюка. Продавець витягує десь із-під прилавка і подає йому, я підійшов і став поряд, щоб видно було й мені, як він перегортає.

Він до мене: «Ви знаєте, хто такий Крушельницький? А я байдужим тоном: «Не тільки; я й автора знаю». «Як?» «А так». «А ви знаєте, що цієї книги на Україні не видали б?» Дальший діалог уже був зайвий.

І ще я вдячний Льоні Фінкелю, що він мені дав цю книжку. Вона зразу з прилавка зникла, а коли в мене стали гроші, було пізно. Завжди з тими грошима морока. А як я їх ненавиджу. Навіть боюсь. Зрештою, навіть не знаю, що більше: боюсь – чи ненавиджу. Ще раз тобі вдячний за «Крушельницького», за цю коротку, та об'ємну історію нашого театру.

Трошки зупинюсь на поїздці в Ленінград.

Місто. Велике. Гарне. Музей Достоєвського. Сінна площа, де ходив Раскольніков. Мойка. Фонтанка. Словом – Ленінград.

Микола Леопольдович нагадав мені Григорія Порфировича Кочура. Особливо це кидається у вічі, коли йдеться про літературу. Тут я потрапив у світ літератури, опинився вдома. Справді, там, у далекім Ленінграді, як казав Гоголь, «департамент, подлецы», я почував себе як удома – у тій квартирі, у тих людей. Микола Леопольдович настільки, мені здається, захоплений світом поезії, що я йому щиро позаздрив. Висока обізнаність його у поезії Цветаєвої, Мандельштама, Соловйова; та все-таки мені здається, найбільше він любить Блока. Марія Іванівна каже, що в усьому світі немає поета-жінки, рівної Лесі Українці. Миколі

Леопольдовичу найбільш подобаються, як він сказав, «ее демократические поэмы». Доки Марія Іванівна ставила чай, Микола Леопольдович показував мені книги. Альбом Блоківський. Я до тих пір не знав, що у Ленінграді немає музею-квартири Блока. Повідомлялося про це господарем з якимось болем.

Розпитували мене про нашу сучасну поезію. Про літературу України. Про відношення моє до Рильського, Л. Українки, Тичини? Як мені Драч і чи знаю Павла Мовчана? І все це було справжнє. А потім я читав їм трохи віршів, бо було вже пізно. Чесно кажучи, для мене читати власні вірші – каторга. Я ненавиджу тоді і себе, і мною написане. Я знаю, як воно звучить.

Так як вже було досить пізно, я залишив їм свої вірші, і ми домовились, що в п'ятницю я подзвоню до обіду. Так я й зробив. З Миколою Леопольдовичем ми домовились зустрітися у приміщенні журналу «Звезда» в Жура.

О 2 год. дня.

Коли я зайшов у кабінет Жура, мені сказала секретарка, що він десь пішов із фронтовим товаришем на обід, і невідомо, коли повернеться, мабуть, у ресторан. Я вийшов надвір і став чекати в надії, що зараз прийде Микола Леопольдович.

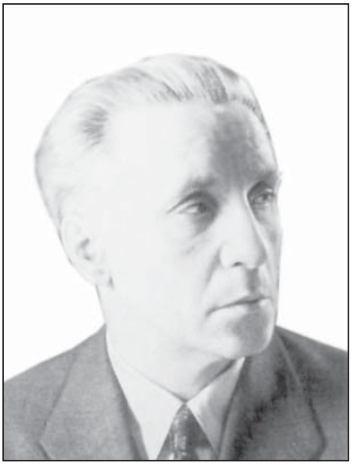

М. Браун

Дійсно, десь через хвилин 2-3 він на мене гукнув. Виявляється, він був раніше за мене тут. Ми з ним зайшли у його кабінет. Розмова знову ж таки була заполонена поезією. Мені він сказав, що треба себе «ламать»; очевидно, мої вірші не досить вдалі.

Нам довелось чекати понад 1.30 хв. Я бачив, як цьому абсолютно витонченому чоловікові було незручно за того, кого ми чекали. Він кілька разів дзвонив у кабінет Жура. Спускався униз, бо його кабінет не верхньому поверсі. Просив секретарку, щоб та відразу ж сказала заступникові, як

тільки той прийде, щоб він подзвонив. Нарешті, спустившись удруге, він покликав мене, сказавши, що Жур уже є.

Зайшовши у кабінет, я побачив коричневого чоловіка. Може, й він і не коричневий, та чогось мені так здалося. І зараз уявити собі його іншим не можу. Він піднявся назустріч мені, і коли я назвався, нібито трохи здивувався. Переходив з української на російську. І залишилось таке враження, що жодною гарно не володіє. Що мене здивувало, то це те, що у всіх одне є питання: «Кого ти любиш з українських поетів?» Я сказав, що після хвилі Симоненка, Драча, Л. Костенко, яку по суті вже не друкують кілька років...

Тут він ще більше покоричневів:

– А як ви гадаєте, Ліну Костенко варто друкувати після того, що вона писала і підписувала листи антирадянські?

На що я відповів, що ні про які листи нічого не знаю.

Потім він запитував, чи читав я в «Літературній Україні» про Коротича. Браун сказав, що...

Але Господи, як це все нудно читати! Коротше кажучи, вийшли ми від нього обидва якісь втомлені, наче й поезії не існує. Правда, він читав, здається, зо два моїх вірші. Так нічого не сказав. Розмова була у такій площині, що коли журнал даватиме підбірку українських поетів, то тоді... Але це вже після виходу від заступника мені стало зрозумілим, що то лише розмови.

Не подумайте, що я... Адже за такий час, як доводиться перечікувати чогось, то до всього можна звикнути.

Зараз працюю. Відіслав книжку у вид-во «Карпати» під назвою «Знак чорнозему». Потихеньку пишу. Коли, звичайно, пишеться. Читаю потроху.

Придбав книгу П. Мовчана, видану у Москві. Таке враження, що переклад зіпсував багато дечого, бо я намагався відтворити це в українському варіанті. Справді, це поет, що заслуговує всілякої уваги і підтримки. Та все таки це не Воробйов. Не можу зараз передати через Микола Воробйова, бо у мене його лиш поема «Верховний голос». І, здається мені, що його ніхто із перекладачів не візьметься перекладати. Просто не хочеться, щоб «странствія» цієї поеми були недоцільними. Хіба може згодом,

треба, мабуть, ще бути дуже терплячим і чекати. Це, звичайно, не означає, – дрімати.

Ага, відносно інституту Горького. Боюсь щось певне казати. Але зараз у мене таки з'являється бажання, якого ще з тиждень назад не було. Але для того мені треба так ще багато чого зробити. Виходжу з чисто практичних засад.

Але досить. Наморочив усім голови. Я так не вмію писати листів. Це, очевидно, тому, що вони завжди пишуться похапки. Для них ніколи немає часу.

Низький уклін Євгенії Кузьмівній. Це через неї я пробув цілий вечір у світі поезії. А таких свят ой як небагато у моєму було житті.

До побачення. Прийми, Лесику, ще раз мої обійми. Люблю я тебе. А в Яремчі я ще не був. Треба поїхати. Все чогось не вистачає. Особливо часу.

Напишіть хоч кілька слів, як життя Московське, яка там атмосфера? Льоня ж і про наше, Чернівецьке, все розповість краще, ніж я би писав.

Вітання Неллі, Оксані.

Ваш Микола РАЧУК, або приблуда.

Микола – хлопець вінницький, доля закинула його в Чернівці. Ведмедик за натурою, дуже «обстоятельный» (воно й з листа видно). Нові ритми не для нього. Поет не вироблений, але з власним голосом. Вчився у Києві, університет, філфак – вигнали, не закінчив. Все те ж…

Свого часу дуже полювали на нього «московські» гебісти, я його тоді прикрив, та й Євгенія Кузьмівна по Спілці підтримувала. Йому слід було б до Москви, вчитися, – неодмінно. Але він такий, що не дуже зважиться. От, бач, пише, що тепер – цілий тиждень – він уже «не проти». «Лишилося умовити тільки Ротшільда». Від його бажання це залежатиме найменше. Та нехай би не кидав спроби. Після Москви його почали б друкувати і в Києві. Зараз за ним, як і за всім іншими, тягнеться слід гріховного шістдесятництва.

Ось і Жур **про це…**

* * *

Лист від Богдана Бойчука. Гірняк, Крушельницький

Б. Бойчук зі США:

Рідо Парк, 21. IX. 74

Дорогий Лесю!

Діставши Вашу книжку, я відразу подзвонив Гірнякові і поділився з ним гарною вісткою. Два дні пізніше дзвонить мені Гірняк і питає, чи я прочитав книжку… Я відповів, що ні, бо обвантажений роботою, а російськомовна лектура буде важка. Гірняк тоді так розхвалив Вашу книжку, і стиль, і легкість пера – що я відсунув усе і прийнявся до читання. Дійсно, Ви маєте добрий стиль для таких речей, праця Ваша читається легко і тягне читати, не дає йому відірватися. На мою думку, це одна з дуже багатьох найкращих книжок нашої театрології. Люблю Вас і заздрю! Для мене вона цінна ще й тим, що дала мені правильну перспективу до Крушельницького. Адже тут дуже важко оцінювати людей, бо часто зовнішність віддзеркалює внутрішність, а часто зовнішність є тільки слідством. На гідний рівень (і фаховий рівень) підносить ця праця феномен Курбаса – це таки небуденна річ!

Мене завжди захоплювала постанова Фавста Лопатинського «Пошились у дурні» (подібно ставив Пітер Брук «Сон літньої ночі» Шекспіра – у гімнастичній залі; здається, я писав Вам колись про це). І коли Ви згадали зустріч Крушельницького і Гірняка в тотожних ролях – це звучало так незвичайно, що я відразу поїхав до Гірняка розпитати. Було насправді так:

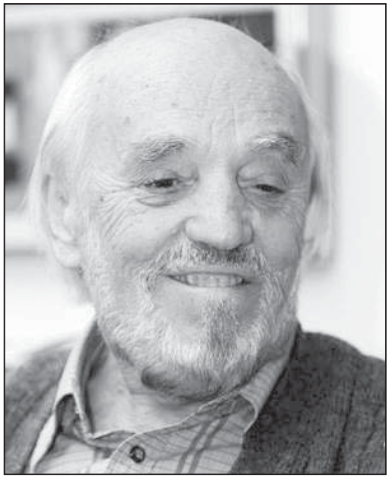

Б. Бойчук

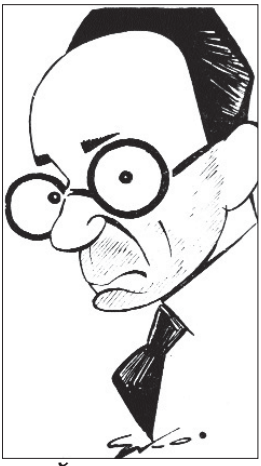

Йосип Гірняк

вступивши що «Березоля», Крушельницький не мав ще тієї відомої березілівської заправи тіла, тому найтяжчі номери на трапеціях робив Гірняк (характеризований точно Крушельницький), а всю ролю грав Крушельницький. Одного разу, це було тільки раз, вони рішили експериментувати і появилися на сцену разом. Поводилися, як відбитки в дзеркалі: робили точно ті самі рухи. На кінець кололи себе взадки і вибігали. На жаль, цей дуже цікавий експеримент чомусь їм не подобався, і вони його не розвинули.

Мені вдалося випросити в Гірняка те, що він накрутив на тасьму цілу першу дію «Малахія» в точній курбасівській інтонації і також сцену кума з Любунею перед божевільнею. Це неоцінима річ (80-ти літній Гірняк!).

Особливо добре віддані інтонації Малахія-Крушельницького та Кума-Гірняка. Це прямо музична симфонія, і кожний голос зазублюється об попередній голос – вже це наростає або спадає, як в оркестрі, тому може точніше було б говорити про доростання до геніяльного задуму Курбаса, чи радше дотягання, чим про будування ролі.

Наполягаю ще на тому, щоб Гірняк і Добровольська (обом їм 80-тка) відтворили ще Курбасову інтонацію «Гайдамаків». Тут зберігаються теж позначення Василька до «Гайдамаків». Яка у Вас швидкість (не знаю, як це зветься…) магнітофону (?), тобто інструменту, який відтворює звук із тасьми?

Моя праця про Театр-Студію Гірняка і Добровольської друкується. Я не маю такого пера, як Ви. Буде це своєрідний коляж з театрального щоденника, рецензій, світлин та моїх коментарів. Але як цій праці дістатися до раю?.. Вийде десь у січні, крім того, зредагував зібрані твори Олекси Стефановича – добрий поет! – теж друкуються.

Перекладаю з декількома американськими поетами Антонича, Драча, Б. Пастернака та ін. Чекатиму на гастролі російського дитячого театру, щоб побачити Вашу режисуру. Вірю, що гастролюватиме десь поблизу Нью-Йорка.

З перекладної драматургії появились вже у нас чотири п'єси Льорки та «Відвідини старої пані» Дюрренмата в перекладі Віри. За всією божевільною завантаженістю мені пощастило написати одноактівку «Друга смерть Лазаря». Ще не вигладив, ні не переписав її навіть. Хай полежить. Як буде щось цікаве в театрі – напишу.

Щиро вітаю

– Б. Бойчук

Четвер, 10 жовтня 1974 року.

Текст дещо запізнений, але без нього в історії не обійтись. Це – заява Віктора Некрасова від 5 березня 1974 року. Може, не всі рядки збереглися, бо перейшла через багато рук, цигарковий папір не витримує змагань із вічністю, але для щоденника – річ необхідна, бо добре віддає добу. Може, щоденник для цього не найкращий жанр, але мені тішить думка, що саме тут некрасовський текст збережеться, якщо…

Заява Віктора П. Некрасова від 5 березня 1974 р

П'ятниця, 11 жовтня 1974 року

У театрі досі траур: актори, цехи, Єва Аркад'євна.

Василий Макарович, – рассказывает Жора, – жаловался, что не дают снимать «Разина»: дескать, историки в один голос «за», а пишущая братия – ни в какую, – неисторично, мол. А то еще случай был: дедуля пишет Шукшину, – пришлите мне чертежи, я резчик по дереву, хочу струг восстановить. Дед из Астрахани. Для музея. Шукшин злится, – где он ему чертеж возьмет? А мне говорит: Да он послушал бы, как Шаляпин поет «Из-за острова…» – и враз вышло бы! Чертеж ему надобен! Так ему и написал.

Бурков про Шукшина. Тютюнник про Шукшина.

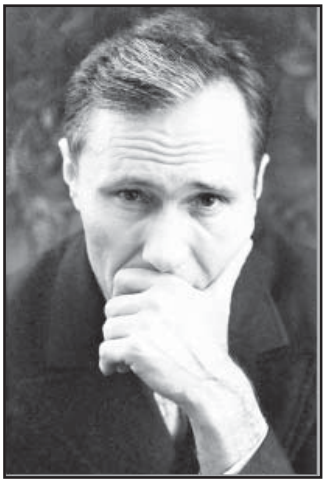

В. Шукшин

– А чертеж?

– Да послал я ему рисуночек, почеркушку – так, обыкновенный чертеж, чего мудрить-то!

Це – з розповіді Жори Буркова.

Перечитав запис розмови з Тютюнником. Треба уточнити, що хотів би він описати – **власну** смерть. Так би мовити, з погляду майбутнього... Тому й допитувався, чи не зухвальство.

Григір – про Шукшина:

– Розумієш, він був – універсальний. Він мав багато...

– Облич?

– Ні. Обличчя одне. Асиметричне. Багато – рук! Така вдача. Бог йому вділив щедро. Це ми звикли вирізняти – письменник пише, кіноактор грає ролі, режисер робить фільми й вистави. А тут чоловік міг усе, йому до всього бралося. Он у «Калині...», як не крути, грає – **себе!**

– Злодія?

– А так! Злодія – бо довели!

Чи не взятися нам з Григором за фільм про Курбаса?

І я подумав, що Григір дуже має рацію. Злодій, рецидивіст, а грає в цій ролі самого себе, без гриму, з тими ж характерними жестами, з тим же виразом обличчя. Коли він почав сентиментально обіймати ті берізки, я спершу здригнувся від кричущої неправди, а за мить – мало не просльозився. Не тому, що вдарило по нервах. А просто так, – бо це і є та кострубата неправдива правда Шукшина, яка в нього – від нестандартності. Коли Прокудін ішов ріллею на смерть, **усе знаючи,** мені було жаль не за ним – за Шукшиним.

Григір Тютюнник: «Шукшин грав без гриму – і писав без гриму, без чужої жестикуляції».

Цю фразу – про писання без гриму – хтось, здається, сказав на похоронах. Григір переклав «Калину червону» українською й переказував мені деякі шматки. Надзвичайно цікава робота, ювелірна – неодмінно дістати, як вийде.

Розповів Григір, що ніби виключили – чи виключать зі – Спілки Кочура й Лукаша. Він розповідає не сюжетами – картинками. Переказав мені вітання від Петра Засенка.

Г. Тютюнник

А ще години зо дві розповідав я Григорові про Курбаса, про Гірняка, про соловецькі одісеї Миколи Куліша. На Курбаса в нього своя установка: здалося мені, його можна було б подвигнути на **художній** твір про Курбаса. Бо розпитував він здебільшого не загальниками – його цікавили деталь, атмосфера, місце дії. А як їх водили у Соловках **їсти?** Як убраний був Курбас? Як ти гадаєш, вони таки зреклися там себе, – Зеров, Курбас, Куліш – чи залишилися вірними собі? Я був і є такої думки, що, звісно**, не зреклися – на глибині свого «я», –** хоч, можливо, колись і знайдеено буде їхні «справи», де слідчі казна-що понаписуватимуть; не зреклися, і головний на те аргумент – держава їх **знищила.** Ті, що зрікалися – нерідко виживали. До речі, тут – одна з проблем: люди, які поверталися з таборів після тривалої відсидки, давали часом спотворену, «виправлену» картину тамтешнього життя, і для з'ясування якоїсь «дрібниці» іноді доводиться витрачати місяці й роки – перехресні опитування, переопитування, мемуарні свідчення, листування.

Чи не взятися нам з Григором Тютюнником за фільм про Курбаса? Курбас – як не просто окрема постать, а радше **Курбас як явище (явлення),** Курбас, у якому сконденсовано **все,** чим цікавий, приміром, Пастернак чи Хвильовий,

Міхоелс чи Винниченко, Микола Куліш чи той же Тютюнник-повстанець, Юртик; а хіба в Курбасові нема Довженка, який називав його своїм учителем? Я вже не кажу про Курбаса-Рейнгардта чи Курбаса-Крега... Як на мене, це мав би бути цільний характер... Іван Марчук з його скритністю й шалом до праці... Світличний з його твердістю духу. Драч зі своїми шекспірівськими розчаруваннями у самому собі й у часі; не побутовий Лесь Курбас – доба! (Остап Вишня: «**Іде Лесь Курбас, а за ним іде нова доба...**»)

Я заронив йому в душу цю спокусу. Авжеж, Григір віднікувався; але це його якось наче випростало. Схоже на те. Принаймні, від'їздив він з Москви таким, ніби той похорон Шукшина розтопив якийсь лондонський туман у ньому самому. Я побачив ізнову протестанта Тютюнника...

Виписав він у мене з Курбасового щоденника 20-х років – дуже йому ось що запало в серце:

«...Іноді мені здається, що я готовий іти не тільки в самотність – її я люблю, – а й в Лету.

Лету – я теж люблю...

Холод тільки зовнішній».

А ще гостро й своєрідно мислить він про Параджанова. Він хотів би, каже, зрозуміти, як несподіванно формує людину погляд збоку. Параджанов чи там ассірієць Євген Варда – не українці. Але їх так ужалило «українське питання»(навіть не «питання». радше – «відповідь»), що вони перетворилися на найсвідоміших свого призначення українців. Інакшими словами, ходить не про «кров» чи там про «гени»; треба просто мати раниму душу й уміти зануритись глибоко. У нової людини – чистіше сприняття того, що нам, українцям питомим, видається звичним: вони ж – відразу схоплюють суть. То єздатність до перевтілення.

Ось чому він зміг би перевтілитися в Курбаса (інша парафія – театр, погляд збоку, з-поза меж), збагнути унікальну загадку його «Я». котра й досі для світу – таємниця...

Аби тільки він не зловживав... Якийсь тут Боговий прорахунок є: як тільки дано людині ніжну душу, то відразу ж їй дарує Господь і схильність до «релаксації». Шукшин – пив, Льоня Марков – п'є, Григір – будь здоровий!, Бурков – п'є, Олег Даль... Віктор Некрасов... Максимов... Гена Шпаліков, царство йому небесне, завісився на власному шарфі. Хвильовий – пив. Микола Куліш – пив, і дуже. Остап Вишня – «категоріческим путьом!» (хоч бідна Маслюченчиха клялася мені й божилася, що то все зловорожі вигадки). А Сосюра? А Малишко? Закладали – не дай Бог! **Микола Вінграновський – теж прямує сюди...**

Сахаров – не п'є. Солженіцин – не п'є. Стус – ні, Світличний – ні, Чорновіл – ні, Дзюба – ні...

Чого це раптом мене потягло на соціологію?

Саме час вихилити, мабуть, чарку-другу, – та й до ліжка.

А то подумають, що я сам був без гріха.

* * *

Дві писульки – мені й Оксані – від Ір. Шайкевич

Від Ірини Шайкевич з Одеси:

Здравствуйте, Лесь!

Простите, что отвечаю с опозданием – Ваша книга попала к нам не сразу.

Спасибо Вам за память и внимание. Грешным делом, мы (я – в частности) уже решили, что Вы успели вовсе нас забыть в нелегкой и суматошной московской жизни. Тем более приятно было убедиться в обратном. Спасибо!

Очень мы за Вас порадовались. Дай Вам бог и дальше самых разных успехов.

Мы с удовольствием вспоминаем и Ваши спектакли, и встречи с Вами. Знайте, пожалуйста, что мы всегда вам будем рады – и Вашему семейству тоже, разумеется.

Всего Вам самого доброго!

Привет Вашим домашним.

Искренне к Вам расположенные Шайневичи всех возрастов

(от всех – Ирина).

8. X. 74 г. *Одесса*

* * *

Від Ірини Шайкевич з Одеси:

Дорогая Оксана!

Мои звери очень просили передать тебе нежные приветы. Бао-Барт очень повзрослел, стал серьезнее, хотя по-прежнему уносит и прячет мои туфли и игрушки племянницы Лидочки. А Маурисио, бедняжка, стал совсем старенький, ничего не слышит, много спит; теперь он часто болеет, и мы даем ему лекарства, делаем перевязки. Но он ходит, ест отлично и, мы надеемся, проживет еще долго. Ты, я уверена, еще с ним встретишься.

Пожалуйста, приезжай! Как поживают твои звери? А ты сама? Рада буду, если напишешь. Обнимаю тебя.

Будь умницей!

Тетя Ира.

Надзвичайно цікава родина – Шайкевичі! З ними пов'язані мої приємні одеські спогади – починаючи з нашого до них візиту з Аллою Горською. Потім вони дивились її задиристий макет до «Правди й кривди»– очі округлі, захват! («Ох, как мы за вас боимся! В Одессе сейчас такая вакханалия!). Далі продовжилося вже без Алли – мій зарізаний на прем'єрі «Шельменко» – і нарешті – переможний «Пурсоньяк» на сцені Одеської опери, Аншлаг-Аншлагович!...

Ірина молодша од мене на рік, приїздила на «Казки Пушкіна», була й на «Вдові». В Одесі вони дуже затоваришували з Оксанкою, і фото кота Бао-Барта Оксана тримає в найпотаємнішому альбомчикові. Кіт і справді королівський – один такий на всю Одесу!

Ірина – дочка Бориса Олександровича Шайкевича і Берти Яківни Барської. В Одесі їх знає кожен інтелігент. Він – викладає в університеті зарубіжну літературу, вона – зарубіжний театр. У них десятки учнів по всіх усюдах, – присилають їм нові книжки. Не сплохував і я, захопивши тоді в Одесу кілька книжок з моєї зарубіжної бібліотеки, яку формують мені мої американські кореспонденти – Богдан Бойчук, Титус Геврик, часом – Віра Вовк і ще дехто. З Б.О. мали ми колись гарну розмову про Ібсена, від якого я ніколи не був у захваті – Шайкевич переконав мене, що я абсолютно не маю рації. Він в Ібсена залюблений!

Від них одержав я гарячу підтримку свого «Пурсоньяка» – в умовах, коли на нас тиснула вся Москва, зсередини театру псував справу Дорн, а за порт'єрою ховався офіційний Київ в образі Йосипенка й Луцького, який не міг пережити мого відродження (він же мене перший і прикопав був у 1964 році (не бачивши вистави!).

Ні, без Одеси Україна – не Україна!

З іншого: чим буде пам'ятний 1974-й? «Амаркордом» Фелліні, «Хрещеним батьком» № 2 і, мабуть, «Калиной красной» - в нашому вимірі. Ну є ще «Тіль» у Марка Захарова – теж у нашому вимірі.

Помер в Аргентині Перон, прийшла до влади мадам Перон, Ісабель. ; У Франції став президентом Жіскар д'Естен. У Штатах пішов у відставку післґя «Уотергейту» Ніксон. Пішов у відставку Спінола. Скинули Хайле Селассіе, останнього імператора Ефіопії.

Але найцікавіше цього року – з Китаю. Там відкопали поховання Цінь-ші Хуанді, першого імператора Китаю. То на площі перед гробницею вишикувалося його 8-тисячне військо – глиняні постаті воїнів у натуральний розмір, з одвертими ознаками портретної схожості! Унікально! Он як увічнив себе перший імператор Китаю – куди твоїм Наполеонам і Олександрам Македонським. Я вже не кажу про наші мавзолеї. Але перед китайцями пасують навіть єгипетські піраміди. Він своє військо що – забрав із собою на той світ? Чи це просто пошанування тих, з ким він ходив на битви? Розпитати.

Субота, 12 жовтня 1974 року.

У Києві збудували величезний Будинок Кіно і, кажуть, у понеділок буде врочисте відкриття.

Цікаво знати, чи буде там серед портретів кінодіячів України портрет Сергія Параджанова? Глибоко сумніваюсь. Сказав же класик ідеології: 1974-й – останній рік… українського націоналізму. «Словно замерло все до рассвета…»

Стаття Неллі під ударом. Барабаш

Стаття Неллі про театральну прогностику викликала рішучий спротив всієї номенклатури, від інститутських бонз до Барабаша. Звісно,

нікого не цікавили чисто театральні моменти. Великопанство пов'язувало їх з «невизначеністю» майбутньої карти світу. Їм ходило про те, що вона стане чітко «соціалістичною» (це якщо позитивні моменти) або чітко «капіталістичною» (якщо негативні). Абсурд, але така вже у них установка. Спроба Неллі дати якийсь **єдиний образ світу,** спільний для обох систем (чи у відсутності таких) була сприйнята яко жахлива крамола.

Сахаров: «Мир через полвека» (до прогностики Н. К.)

Між тим я знову повертаюсь до трактату А. Д., «Мир через полвека». Йдеться там про 2024-й рік, коли Оксані виповниться 60, а я вже не дотягну (мало б бути 86, майже неймовірна цифра). Населення Сахаров прогнозує – до 7 млрд.

Та ми надибуємо там думку, як на мене, чи не найважливішу:

«Я глубоко убежден, однако, что огромные материальные перспективы, которые заключены в научно-техническом прогрессе, при всей их исключительной важности и необходимости, не решают все же судьбы человечества сами по себе. НТП не принесет счастья, ***если не будет дополняться чрезвычайно глубокими изменениями в социальной, нравственной и культурной жизни человечества*** (підкреслення моє – Л. Т.). *Внутреннюю, духовную жизнь людей, внутренние импульсы их активности трудней всего прогнозировать, но именно от этого зависит в конечном итоге и гибель и спасение цивилизации».*

Тут – суть усіх прогнозів. Фактор зміни людського «я». Нелля саме з цього й почала, – з міри духовної свободи, з гостроти й доцільності самовираження.

Сахаров – трохи про змогу загинути «в огне большой термоядерной войны», потім про – небезпеку «малых войн». А далі знову вертається до **моральних категорій.**

«Человечеству угрожает упадок личной и государственной морали, проявляющийся уже сейчас в глубоком распаде во многих странах основных идеалов права и законности, в потребительском эгоизме, во всеобщем росте основных тенденций, в ставшем международным бедствием националистическом и политическом терроризме, в разрушительном распространении алкоголизма и наркомании». Причина, за А. Д., *«лежит во внутренней бездуховности, при которой личная мораль и ответственность человека вытесняются и подавляются* ***абстрактным и бесчеловечным по своей сущности, отчужденным от личности авторитетом*** *(государственным, или классовым, или партийным, или авторитетом вождя – это все не более чем варианты одной и той же беды».* (А тут уже підкреслення – самого А. Д.)

Окремо виходить А. Д. на відповідальність «соціалістичних країн».

«Партийно-государственная монополия во всех областях экономической, политической, идеологической и культурной жизни; неизжитый груз скрываемых кровавых преступлений недавнего прошлого; перманентное подавление инакомыслия; лицемерно-самовосхваляющая, догматическая и часто националистическая идеология; закрытость этих обществ, препятствующих свободным контактам их граждан с гражданами любых других стран; формирование в них эгоистического, безнравственного, самодовольного и лицемерного правящего бюрократического класса, – все это создает ситуацию, не только неблагоприятную для населения этих стран, но и опасную для всего человечества. Население этих стран в значительной степени унифицировано в своих стремлениях пропагандой и некоторыми несомненными успехами, частично развращено приманками конформизма, но в то же время оно страдает и раз-

дражено из-за постоянного отставания от Запада в материальном и социальном прогрессе».

Дуже чітка характеристика бюрократії:

«Бюрократическое руководство по своей природе не только неэффективно в решении текущих задач прогресса, оно еще, кроме того, всегда сосредоточено в сиюминутных, узкогрупповых интересах, на ближайшем докладе начальству. Такое руководство плохо способно на деле заботиться об интересах будущих поколений (например, об охране среды), а главным образом может говорить об этом в парадных речай».

Звичайно ж, Сахаров бачить порятунок у **конвергенції** обох систем, з подальшою демілітаризацією, зміцненням міжнародної довіри, захистом людських прав, закону й свободи, соціальним прогресом і демократизацією, зміцненням морального, духовного особистого начала в людині.

Майбутнє – за економікою змішаного типу, що поєднає максимум свободи й гнучкості з можливостями загальносвітового регулювання.

Це – добре, але трохи віддає утопізмом. А. Д. вбачає в структурах ООН та ЮНЕСКО «зачаток мирового правительства»; але ж сьогодні вони відчутно **втрачають** вагу, і є, навпаки, вогнищами спротиву. Очевидно, конвергенція можлива тільки у випадку поразки однієї з систем, проте – поразки не мілітарної, – поразки в економічному змагові. Тому так бояться наші Барабаші цього слова – «конвергенція»; бо усвідомлюють наш програш, після чого «кляті капіталісти» нас узують і «ковтнуть».

Сахаров вірний собі: усе подальше він виводить лише з цілковитого абсолютного припинення будь-яких норм переслідування інакомислення. Повсюдно слід допустити Червоний Хрест, «Емністі Інтернейшнл», дозволити вільне переміщення людей по планеті; гай-гай! Коли то станеться? Доки сонце зійде, роса очі виїсть…

«Я уже много писал о проблемах отсутствия свободы перемещения, а это тот Карфаген, который должен быть разрушен» (сюди й сумніви про декларовану в нас свободу туризму).

Загальна декларація прав людини, проголошена 25 років тому основою діяльності ООН.

Фінал – розділ про неминучість прогресу.

Остання фраза:

«Я верю, что человечество найдет разумное решение сложной задачи осуществления грандиозного, необходимого и неизбежного прогресса с сохранением человеческого в человеке и природного в природе».

Дав би нам Бог до цього дожити…

* * *

Лист Р. Черкашина: утримується від оцінки

Ромен Черкашин
Харків, 8. X. 74

Дорогий Лесь Степановичу!

В Харкові промайнула невеличка газетна рецензія – відгук на Вашу книгу. Схвальний. Читачі приймають книгу схвильовано. Ну, а критики – готуються дати бій! Маю відомості, що таких охочих поки що тільки «виявляють». У Києві. Певен, що навіть негативні рецензії, коли й будуть такі, лише сприятимуть популярності книги, за якою й без того ганяються читачі. Охоче почитаю гостру критику, бо сам я готовий повністю підтверджувати все, написане Вами (за винятком дрібних і неістотних фактичних неточностей), як історично і художньо точне й вірне.

Але писати рецензія не думаю. Моє сприйняття надто суб'єктивне. Та й потроху відстаю від нинішнього мистецького життя. Всюди – нові авторитети. Декому я симпатизую, а іншим – ні. Але встрявати в бучу вже неспроможний.

Зайнятий підручником із сценічної мови, який пишеться з великим скрипом.

Щире вітання Неллі від мене й дружини.

Р. Ч.

13 жовтня 1974, неділя

З протоколом засідання Худради за 28 вересня

Ось і Черкашин з Харкова натякає, що «критики – готуються дати бій! Маю відомості, що таких охочих поки що «виявляють. У Києві». Все логічно. Не зовсім тільки логічно, що «найвірніші курбасівці», до яких ми зараховуємо й автора листа з Харкова, не відважуються висловити своєї точки зору на книжку привселюдно, діляться компліментами «з-під поли», щоб бува часом «не засікли». От і Роман Олексійович: «Але писати рецензію не думаю. Моє сприйняття надто суб'єктивне. Та й потроху відстаю від нинішнього мистецького життя…»

Ну та я звик до того, що навіть найпорядніші люди сьогодні – **бояться.** Ще потрапиш в якусь халепу. Щойно Гірняк написав «До недобитків Березоля»; а тут Танюк його хвалить. Не дай бог образиться Лесь Іванович; або **накажуть** йому образитись…

Переглядав протокол засідання Художньої ради за суботу, 23 вересня, – з приводу «Еще не вечер». Виступ Ботвинника (він представляє наших «шефів» – завод «Кулон») записали добре, він виставу підтримав.

Підтримав ще один «кулонівець» – Котлін; деякі уточнення його слід врахувати (події 20-річної давності – тоді служили в армії не два роки, а три. Посперечався він і з Зорієм Юхимовичем з приводу конфлікту Віктор-Олексій. Правда, тут не записали, що коли він сказав про Нобелівську премію, Кузенков перебив його – «Может, не надо – сразу Нобелевская, это сейчас одиозно» (?). Сатановський, Жарковський, Махлянкін – теж: зауваження, але загальна оцінка – висока. Махлянкіну, звісно, хочеться кращого виконання зонгів. Він, до речі, проти того, щоб зонг «Спешка» був фінальний. А «Меру совести», вважає, слід поставити як початок, загальну заявку… Це може бути. Добре, що він окремо сказав про **блискучу** роботу Юри Гребенщикова.

Кузенков – підкреслив, що Художня рада переглядає **втретє.** Але він цього разу **не виступив проти.**

Кутерницький: «Смысл пьесы в одном – человек был талантлив от природы. Но один раз он стукнулся лбом и сказал себе: «Еще не вечер». И пошел на компромисс. А вечер настал быстро, и он ничего в жизни не успел».

Я говорив про деякі розбіжності між формою драматичною і музичною, пояснював про відсутні зонги, про природу («персонаж ушел, – актер остался в кадре и поет») постановки.

М. Жарковський- Кальтенбрунер

30-го зіграли для Управління культури. Резюме: **на публіку грати не можна,** треба доробляти знову, – за їхніми заувагами. А зауваги їхні – мені не до душі, я того не виконуватиму. Вони навіть побоялися обговорювати відразу, пішли до себе в Управління, виробили лінію, – і викликали Худраду на 1 жовтня.

До речі, 30-го Жарковський таки видав наказ на «Тіні» Салтикова-Щедріна, бо вистава йому – «Ще не вечір» – сподобалась, а він людина театральна, хоча й номенклатурник. Отож по свіжих враженнях я зайшов до нього, і він підписав наказ: розпочати роботу над «Тінями», постановка Танюка, Клаверов – Сатановський, Філозов, Бобирев – Бочкарьов, Набойкін – Михайло Янушкевич, Князь Тараканов – Володя Коренев у парі з Віторганом, Свистиков – Козлов, Соф'я – Наталка Варлей, Ольга Дмитрівна – Рижкова, молоді дворяни – нові наші хлопці. Тобто всі мої позиції лишилися, все, на чому я наполягав. От тільки не сказав він нічого про художника й композитора. Варто подумати, чому.

На перегляді було багато людей з Управління – Розов, Селезньов, Вірен, Агапова, Іонова. Прийшла Курган. Ще був Стрельников, який розпочав обговорення. Цей скаржився,

что «пока еще в спектакле зритель не может ощутить всей глубины падения главного героя». Він категорично проти таких зонгів, які можуть «викликати асоціацію». («Смысл некоторых из них мне запомнился, и я приведу примеры того, что должно насторожить, вызывать ненужные ассоциации: «О, человек, среди распада и разврата – остановись!» І пояснив: «В отрыве от спектакля это стихотворение Евтушенко имеет гуманистическое начало. Но в контексте пьесы – дает неопределенный оттенок, сметает границы между добром и злом». Словом, наводив аргументы, щоб театр «заставить еще раз присмотреться к этой пьесе»…

Іонова, рятуючи ситуацію, пояснила «проколи» тим, що п'єсу «реалістичну» режисер вирішує як «публіцистичну», і тим, що сьогодні актори грали трохи гірше. Навіть Бикова. Але відзначила «великолепные стихи Евтушенко».

Виступив проти вистави й Вірен, і навіть порадив – забрати у Гребенщикова пісні на тексти Євтушенка, тоді – «выправится все сразу».

Коли б не часом! Так я й зніму!

Потім заговорила важка артилерія – Селезньов. Той демагог вправний: похвалив театр за співпрацю з молодим драматургом, – щоб сказати: «Спектакль несет издержку первой пьесы». Щодо пісень – зауважив, що «Проклятье веке – это спешка» – «из спектакля Таганки «Под кожей статуи Свободы» – пусть там и остается…» Але так жодного резюме й не висловив. Обережний…

Кузенков – послався було на підтримку заводу «Кулон» (вони у нас в Художній раді, представники, так би мовити, пролетаріату), – Селезньов на нього цитьнув. Але Кузенков закінчив: «Для меня самое главное, что говорят наши шефы – только один был против, остальные – за». І почав підтримувати виставу. Навіть розсердився наостанку: «Мне непонятна такая неоправданная затяжка с принятием. Мы учли замечания Главка, все исправили. Но Дорн не дал нам денег, и мы не смогли записать зонги… Непонятная атмосфера вокруг спектакля. Сегодня я поверил, что спектакль

будет, но спектаклю нужен максимум доверия. Я за то, чтобы принимать».

Селезньов на нього розсердився (за «самоволку»), то явно не було в плані. А що згадали недобре Дорна, то зірвався Дорн і почав громити музику у виставі (8 тысяч отпущено, а 4 тысячи уже пущено на ветер!»).

Ну й по всьому Розов з Управління культури закінчив: к пьесе претензий нет, надо доработать еще раз. «Покажите качество. Оно ужасающе» (?) «Зонги великолепны – но не к этому спектаклю… Ненужная многозначительность… Окажет нездоровое влияние на публику, особенно на молодежь, вступающую в жизнь».

Одне слово, «готовы принять спектакль хоть завтра», – але **не в такому рішенні і не в такому прочитанні…**

Казочка про білого бичка. Загроблять вони мені виставу. Актори застоялися, як коні у стайні, вони вже давно готові. Щось по техніці може й слід доробити, дрібниці з костюмами, меблею, я б ще повозився зі світлом, – але вистава **є й гарно звучатиме.**

Якби тільки не зробили їй вівісекції. Та я на це не піду. Проте якщо так заявити зараз – заморять виставу голодом, попроколюють шини…

Я подякував Кузенкову за підтримку – після Художньої ради. Він признався, що його **викликáли** і вимагали або закрити виставу, або геть зняти зонги. Потім сказали йому, що незабаром перегляд **його** постановки «Монолог про шлюб» Радзінського, після того й вирішать «по совокупности».

Знову за рибу гроші…

Між тим ми начхали на них усіх і **зіграли** прем'єру – заміною. Успіх – надзвичайний! Хоч не відразу розкусили, що й до чого. Але Гребенщиков, Бикова, Салант – вивели все куди слід.

А зонги – справді додали **обширу.** Відчувається, що вони звучатимуть окремо, навіть поза виставою. Ні, ми таки немарно стояли на своєму!

14 жовтня

С. Плачинда

Був у мене Сергій Петрович Плачинда – як він сам каже – «до Москви ні ногою, оце до вас – виняток». Якось у Києві мали ми з ним розмову про Курбаса, про його романтично-юнацький самостріл і про кулю в серці, з якою він дожив до розстрілу на Соловках. Плачинда – любитель гострих сюжетів – запропонував мені написати з ним для «Життя славетних» книжку про Курбаса; подана ним нагору ідея заглохла «на корню» – Курбас для «гори» не та постать, а тут ще й Танюк у співавторах. То Сергій Петрович і приїхав до мене – чи не міг би я це якось «підштовхнути» з Білокам'яної – через «ЖЗЛ» приміром...

Важко пояснити киянам, що й тут цербери постійно на чатах – дай Бог проб'ємо до друку Неллину книжку (дисертацію) про Курбаса, але не ціною поступок, а як з «Крушельницьким» – повільною облогою і підтримкою кращих людей з України. До популярного видання про Курбаса – дорога ще далека, спочатку його ім'я треба затвердити в еліті. Говорили про Винниченка, Хвильового, Йосипа Гірняка. Трохи нагадав мені Плачинда Малахія Стаканчика – з його дитячою усмішкою, наївними запитаннями й моментальними спалахами емоцій.

А найдужче був зворушений тим, коли я розшукав у своєму книжковому завалі його «Неопалиму купину» – добряче зачитану й навіть погризану в кутку палітурки білкою. «О-о, то у вас і білки націоналістичні, гризуть українську науку?! – йому було приємно знайти себе тут, у Московії.

Я завше ставився до нього з великою симпатією – познайомились ми з ним на тій історії з Тельновою, яка... не хочеться й згадувати того паскудства. Про «Неопалиму купину» братчики з циновими гудзиками так само розпуска-

ли неславу – «націоналізм», «захоплення архаїкою», «мало відчувається дружня рука російського брата» й подібна ахінея. Я прочитав цю книжечку, видану «Молоддю» 1968 року, лише років зо три тому, під час арештів – п'ять новел, назагал добре. Роксолана, Гулевичівна, Прокопович, Березовський, Ведель. Про Роксолану я вже читав раніше – Осипа Назарука, там було забагато пейзанства, замилування добром і красою, хоч написано справді патріотично.

Нам, українцям, вартує взятися за вестерни історико-козацького плану – матеріал грандіозний. Коли в мене на виставі був Мащенко, я йому підкинув цю ідейку; – Микола раптом визвірився на мене: «Та ти що?» Так, ніби я підбиваю його на щось несусвітнє. Я спробував боронитися: «Полякам можна, а нам – зась?» Микола відрізав: «А нам – зась!» І красномовно тицьнув пальцем у небо... Партейний... В курсі дєла...

Ні, я і за кіно поетичне, і за інтелектуальне. І за Стефаника з Гоголем, і за Івана Драча з Іллєнком і Параджановим, і за Льоню Осику, і навіть за Колю Мерзлікіна – хай би йому вже нарешті поталанило... Але вестерни могли б стати **підгрунтям** для майбутніх спроб дати довженківцям аудиторію. Письменники такі речі розуміють краще. (Хоч, відверто кажучи, «історичних» мазанин наших **театральних** драморобів я особисто не ставив і не ставитиму – це профанація театру). Розуміє мене в цьому сенсі хіба один Льоня Череватенко, але він з цілком іншого тіста – для іншого, романтика й пригодництво йому **протипоказані.** Колись я вчився з Володею Савельєвим – це могла б бути його нива. Та й Мащенко, якби йому «з неба» дозволили, міг би на цій проблематиці розгорнутися добряче.

Портрет Роксолани

У Плачинди-Юрія Колісниченка (книжка має двох авторів) – не лише пригод-

ництво; це така собі напіввідкрита хвіртка (ще не брама!) в історію української героїки. В історію звитяги й перемог – на відміну від нашого звичного плакання в камізельку.

В життєписі Прокоповича він міг би й більше розповісти про спудеїв-співаків, про вакаційні вистави мандрівних бурсаків; але це вже моє, **особисте...** Добре – про поставу «Владимира», хоч автор іде більше **за переказом** «трагедокомедії» Феофана Прокоповича, ніж за власне театральним її виконанням. На це потрібен був би я.

Прокоповича Плачинда, здається мені, свідомо випрямляє. Навряд чи слід було вигадувати все оте» «антикатолицьке» – це вже віддає даниною нинішній політичній кон'юнктурі. Та й обриває він його життя переїздом до столиц імперіїї. А далі?

Дві музичні новели – про Березовського й Веделя – гарні, хоч і хрестоматійні. Між іншим, – теж два сюжети для українського кіна – і вже не в площині пригодницьких вестернів. Тут може бути й драма **найновітнішого** кіностилю. Італійці таке накрутили б навколо божевільні й самогубства Веделя! А музика?! А Бортнянський з його Европою?

Одне слово, гарне в нього було видання. Було про що поговорити, крім як про Курбаса. Перед тим у цій серії були вже повісті про Василя Барського, Кибальчича, Юрія Коцюбинського. Про Барського вийшло пристойно, а на Кибальчичеві й Коцюбинському цензори відігрались. У Цюпи Юрій Коцюбинський – полум'яний більшовик-інтернаціоналіст – і квит. Не було на них Суровцової... Коли то ще напишемо правдиво!.. Як згадаю той лист С.Є-ва, що мені знайшли в «Раді» дівчата – «оторопь» бере.

Нічого цього я Плачинді не говорив – це вже після його від'їзду перечитав заново погризану білкою книжечку; ви-

давали ж колись і таке! Історія наша яскрава й багата, хоч на московський лад і щербата

«А ми тую червону калину підіймемо», попри всі «московські кайдани».

– А цей чого у вас прикидається? – це про Володю Загоруйка, який докинув щось про «нашу мову солов'їну» – Він же не українець.

– Одесит. Але....

– «Але» тут ні до чого. Тут або-або. Або ти українець і тоді з мови не глузуєш, або ти «хахол». Так своєму Загоруйкові й передайте. Розбіжитесь ви з ним, це вже як пить дать.

Володя запарював каву на кухні й нічого цього не чув. Мабуть, таки розбіжимось. Ще не зараз, але розбіжимось. Я вже чув це від Неллі. У неї на такі речі – геніальне чуття Він для неї давно одрізана скиба. Хоч вона й намагається себе переламати...

Усе частіше набігає самота. Самота як переоцінка бурлескного повсякдення. Якщо вірити Ростанові, бути самотнім – означає стати дорослим. Тобто перейти якусь межу. Тільки в нього, здається, – навпаки.

Але що більше самотності – то більше свободи? І це вже, здається, Шопенгауер – найсамотніший і найвільніший.

АКТ
приема спектакля

Главное управление культуры Исполкома Моссовета, просмотрев вторично 28 сентября с. г. спектакль Московского Драматического театра им. К. С. Станиславского «Еще не вечер» А. Кутерницкого в постановке режиссера Л. Танюка составило настоящий акт приема данной постановки.

При приеме спектакля присутствовали и участвовали в обсуждении представители: Министерства культуры РСФСР т. Агапова Л. Б. – редактор Управления театров.

Министерство культуры СССР Голдобин В. Я. – член репертуарно редакционной коллегии, ст. инспектор Селезнев В. Г.

Главного управления культуры т. Розов В. И. – начальник управления театров, музыкальных организаций и концертной работы Вирен В. Н. – начальник репертуарного отдела, Стрельников Л. А.

– начальник отдела театров, Ионова Л. П. – старший инспектор отдела театров.

Руководство театра в лице директора т. Жарковского М. А., главного режиссера Кузенкова В. Н., режиссера – Танюка Л. С., драматурга Кутерницкого А. Г., главного художника Элиава Т. А., заместителя директора Дорна М. С.

В ходе обсуждения были высказаны следующие замечания и предложения:

I. Продолжить работу по выявлению характеров и эволюции образов Кузнецова (арт. Гребенщиков) и Трубина (арт. Ломизов).

II. Более точно по смыслу – в соответствии с происходящим отобрать зонги и найти наиболее органичную форму их донесения. **Считать целесообразным освободить актера Гребенщикова от исполнения зонгов**.

III. Найти более убедительные художественные средства, способствующие разделению сцен воспоминаний и сиюминутного действия.

IV. Продолжать работу по высветлению внешнего облика спектакля, а также доработать оформление спектакля и костюмы. Вопрос приема спектакля будет решен по выполнении театром указанных замечаний и дополнительного просмотра спектакля комиссией.

Начальник Управления театров, музыкальных организаций и концертной работы	В. Розов
Директор театра им. Станиславского	М. Жарковский
Главный режиссер	В. Кузенков

Л.Т. Позбирали всіх! З усіх трьох «установ»! Всю «цензуру»! Чого вони всі такі перелякані?

15 жовтня, вівторок, 1974

«Не може бути й мови про «Чорну Раду» і «Тіні»

Ні, з цим Управлінням культури – знайти спільну мову важко! Навіть Юрію Олександровичу вони **відмовили,** – «не может быть и разговора о «Черной раде», да еще с Лесь Степанычем! Это же вопреки Переяславской раде, как можно?» А тоді пішла розмова про «опасность национализма, в частности украинского, – там сейчас опять сепаратистские настроения». Ось яка думка – гадаю, це швидше тенденція Московського міськкому партії, ніж чисто управлінська. До речі, від нього дізнався і про їхнє незадоволення тим, що ми «без спросу» втерли їм носа – **зіграли** «Еще не вечер». «Танюк думает, – ему все позволено? – це Селезньов. – Ошибается, мы его поправим».

Найбільше вражає **тон**.

Від цих «тіней» логічно перейшов на щедрінських. З ними можна розмовляти хіба мовою сатири. Хіба не сатиричний «штрих» – резолюція «ліберального» Олександра II 1858 року на одному з документів? «Что за **прогресс?!!** Прошу слова этого не употреблять в официальных бумагах».

Далеко куцому до сьогоднішнього зайця!

«Тіні» я хотів би повернути у чисто гоголівське русло. В такому сенсі на роль Клаверова головним є Філозов, а не Сатановський; Алік гострий по-сучасному, його можна випускати без гриму, так він буде страхітніший, тоді як Сатановський неодмінно заведе у побут, у жанр, у майстрування характеру. А проте доводиться не розкривати завчасу карт, – інакше Сатановський відмовиться від ролі або й відверто стане в опозиційну позу. Клаверов – тип дуже сучасний, я знаю таких хлопців з нинішніх «лібералів», які багато обіцяли, але потім зручно поженилися на донечках партноменклатури й швидко заспівали протилежної. Між іншим, позначився цей феномен і на рухові спротиву; тут теж забагато родинного, – діти Якірів, Литвинових, Красіних… дехто

М. Салтиков-Щедрін

виявився не тієї ж проби… А може й батьки їхні не були такої проби, як про це пишуть? Он же які легенди ходять про Свердлова, навіть «Современник» було на цей гачок потрапив; а що скажеш про сина його Андрія? Останній негідник. Отож я хочу Клаверова з «інакомислячих», самгінський тип, з філософствуванням. Бобирєв порівняно з ним – «народ», бунт на колінах: «Чё-чё?: А ничё!» (з анекдоту про «барина», до якого прийшли мужики, натовпом – бити його. Викликали «барина». Він і питає їх: «Ну, чё, мужики? Мовчать. «Чё звали, спрашиваю?» Тоді вони – з викликом: «Чё-чё… А ничё!» (І пішли, втішені своїм «протестом»).

Трохи легковажною може бути Варлей у ролі Соф'ї Олександрівни, але тут я послухав і Дорна, і Кузенкова: вони – хотіли зайняти вигідну «для каси» акторку, я – подумав, що слід дати Варлей можливість попрацювати над **справжнім** психологічним матеріалом, розкрутити її, надто в ній – ляльковості. Якось розговорившись з нею, я зрозумів, що вона далеко не така простачка, якою її роблять у фільмах, у неї голова на плечах, є свої цінності, – немає власне **театрального** досвіду, – отож можна спробувати зробити з нею нетрадиційне для неї.

«Тіні» планую як чорно-сіру графіку, саме тіні, химерні тіні минулого, які виявляються раптом «людьми дня сучасного». Особливо хочу проробити це на костюмах; щоб вони почали у **певному** стилі, а потім, коли допече (а допікає тут кожному!) – зривали з себе **зайве** і лишалися в тому, в чому можуть бути люди сьогодення… Усе, він меблів до стін, має бути системою екранів для «тіней»… два плани постійно, реальне й химерне.

«Тіні» будуть про катастрофу ліберальної балаканини, про обіцянки-цяцянки («а дурневі радість»), про крах реформ і намірів; старе бере гору над новим, нове тоне в океані старого барахла. Піде саме про верхівку, про сметанку суспільства, столичне великопанство. Хочу від вистави **інтелігентності,** яку потім руйнує **хам.** Хочу, щоб Тараканова грав елітарний Володя Коренев, якого так само вважаю за актора нерозкритого; експлуатували в основному лише його зовнішні дані. А між тим він міг би зіграти кн. Тараканова краще за Мих. Казакова, направду!

Я спеціально не вивчав постановки Акимова, там свій стиль і своя символіка, – я не прагну такої перевиразності чисто театрального плану. Мені потрібна **аскетична** декорація. У щедрінських «Тінях» уже є «Процес» Кафки, є проблиск абсурдизму.

А найбільше сподіваюсь на «революціонізм» Васі Бочкарьова у Бобиреві, – це як на нього написано. Тут пригодиться і його невдаваний романтизм провінціала, і його щира захопленість життям, «народність», уміння здивуватися. Тим контрастніший буде він у фіналі, коли Вася явить **сам себе,** коли вилізе цілком протилежне нутро… та ж він жахливий пристосуванець, йому б тільки переконати себе, що мусиш зробити так-то – він і батька рідного продасть, як продав спершу Яншина, потім – Львов-Анохіна, потім – це вже на моїх очах – Бобильова. Сьогодні він найпалкіший прихильник Кузенкова… А завтра – першим кине в нього камінь. Це теж – «народне» в ньому, він – «будь-що вижити», «будь-якою ціною»…

Тривожить мене, однак, що Вася Бочкарьов, – ще й роботи не почали, – сказав комусь: «Такие работы не ко времени… Мне все эти подкопы под власть, сатиры – не нравятся…»

Уже почув про щось? Бистрий на орієнтацію цей Василь!

Козлов прекрасно гратиме Свистикова, шкода навіть, що нічого нового не зробить. Але якщо повозитися, може вийти й щось несподіване, актор гарний і працьовитий.

То має бути вистава не про розвінчання «тіней» – про їхню перемогу. Про мертвотну перемогу…

Я зробив власну редакцію п'єси, дещо скоротив, спресував дію, бо надто уповільнений сюжет, але так важко викреслювати тут бодай одну фразу! Ні, все-таки люди вміли колись писати!..

Свистикова Козлов пропонує зіграти як Смердякова… Я взагалі теж вів би їх більше сюди, до Достоєвського (тільки тоді вистава набуде гоголівського обличчя! поза декоративізмом). Саме так можна подати й Філозова-Клаверова.

Та все-одно проблема не в характерах і навіть не в **типах**; вистава мусить витворити певну **систему, певну машинерію тартюфізму, – у світі, де всі грають** ролі інших людей, і грають бездоганно.

Нічого **такого** розповідати акторам я цього разу не буду. Спробуємо піти іншим шляхом; треба, щоб все, мною вигадане, вони сприйняли як таке, що є у драматурга, як взяте **з п'єси.** А це робиться в процесі аналізу.

Середа, 16 жовтня 1974 року

Шукаю підтримки ч Мігеля де Унамуно

Шукав моральної підтримки – для себе самого – з приводу Андрієвих репетицій «Вечора»; і знайшов їх… у Мігеля де Унамуно.

Треба ж так далеко мандрувати!..

Я завше розглядав історію як подвійно опуклу лінзу, крізь яку можна побачити **сьогодні** на тлі виразного минулого і збагнути минуле через те, яким стало це безпосереднє сьогодення. Бо, зрештою, важливий не факт, а саме **призма сприйняття** цього факту; бінокль з одного боку зменшує, з протилежного – побільшує; в обох випадках реальність є не те, що ми бачимо, а те, що ми **за цим** бачимо…

Так от Унамуно виділив «власне історію», – як дещо мінливе, плинне, як таке, що не піддається пізнанню, – та «інфраісторію», себто істинне те, що єднає людей. Для іспанської культури ця спільність «інфраісторії» втілена в образі Дон Кіхота, який – душа (власне, я б сказав – дух!) Іспанії. Унамуно вибудовує свою концепцію «донкіхотизму» на протиставленні віри й розуму, життя й сну, причому розглядає її не лише як специфічну сутність іспанської самобутності (в історичному плані), а і як проблему сучасної людини взагалі, притаманну європейській спільноті.

Мігель де Унамуно

Я б розширив цю тезу до власне абстрактної людини: боротьба з млинами не є реальністю «власне історії», але саме відсутність запрограмованого меркантилізму в мотивах цієї «боротьби» (беру в лапки, бо власне боротьби тут немає, є її ілюзія, її міфологема) і творить

інфраісторію». Репетируючи з Гребенщиковим, я подумки наводив його на сліди Хвильового чи Миколи Лукаша, Шукшина чи Олега Даля; саме відсутність «правди донкіхотизму» вбила його, прихильника **реалістичності** історії. Мені важко зрозуміти, за чим перспектива, хоч елементарним було б заявити про підтримку донкіхотизму – і квит… А висновок мій, очевидно, банальний; поза «санчопансизмом» «донкіхотизм» так само мертвий, як і «санчопансизм» без «кіхотизму». Російське месіанство породжує презирливе ставлення до інородців, романтичний більшовизм кінчається вбивством Матері і погвалтуванням власного Духу; ніхто не завдав більшої шкоди поступові, як утопісти… Бо єдина справа Рай для віруючої людини (за Унамуно – сон), і цілком інша – рай як «наукова» теорія, котра – хочеш того чи не хочеш – знову відправляє людину на дерево, до макаки.

Унамуно – «Життя Дон Кіхота й Санчо Панси» (1905).

Його цікавить проблема особистого безсмертя, він приходить до висновку про немічність Розуму; зрештою, всі його персонажі – йдуть до зневіри. Виключенням для нього стає ідеал Дон Кіхота як Христа, котрий намагається порятувати Іспанію, і порятує її, якщо зуміє перемогти неофарисея як людину грошей і вигоди. Ми гарно поговорили про це з Андрієм Кутерницьким; такий цікавий хлопець, може тільки занадто молодий (а, може, навпаки, й цікавий тим, що такий молодий?)… Тепер, коли роботу ніби й завершено, я все почав би спочатку – і спробував би сказати саме про це. Бо ж **обидва** мої персонажі – антиподи, аверс і реверс однієї медалі…

У такому сенсі й Салтиков-Щедрін – про неможливість безсмертя, і Гоголь, і Кафка, і Хвильовий. Може, мистецтво й народилося як спроба протиставити життя «побутове» життю медитаційному, перевести його у театр кальдеронівського «Життя це сон», бо там, уві сні, пізнаєш інстинктом і цілісністю свого «я», а не «фактами»?

Чи перекладали Унамуно українською?

Кадрового військового маршала (з 1935 р.) Олександра Єгорова, людину бездоганної поведінки, не було за що розстрілювати. Жодної зачіпки. Але, як відомо, для істинних більшовиків нема нічого неможливого.

Отож на сцену виходить «чесний служака» Жуков, який вважав Єгорова конкурентом (Жуков – маршал лише з 1943 р.). 1937-го року передбачливий Жуков шле наркомові оборони Ворошилову **донос** на Єгорова:

«У 1917 році в листопаді місяці на з'їзді 1-ої армії, де я був делегатом, я чув виступ підполковника, тоді правого есера Єгорова О. І., який у своєму виступі назвав товариша Леніна авантюристом, посланцем німців!».

Мети було досягнуто. **Єгорова розстріляли**.

П'ятниця, 18 жовтня 74

Мова – це голос, що промовляє до нас ізсередини. Люди, якими я оточений у Москві, ніяк не «візьмуть в толк», чому це ми, українці, обстоюємо право української мови на життя? «Какая разница, на каком языке?» – дивуються вони. І сиплють відразу прикладами – «вот же Айтматов пишет на русском, Василь Быков – тоже; и ничего!» Мені набридло приводити приклад китайського варіанту (Китай приєднався до СРСР і китайців у країні стало уп'ятеро більше, ніж усіх інших, китайська мова логічно перетворилася на державну – чи однаково вам буде, якою мовою віршувати і грати вистави? Чому вас у цьому випадку не пориває до великої дружби?). І я все частіше став посилатися до Мопассана, який був переконаний у тому, що для того, аби назвати якесь явище чи річ, існує тільки одне-єдине слово, і доки його не знайдеш, вичерпної назви явищу чи предметові не даси.

Мова – як голос, що промовляє зсередини

Б. Ахмадуліна

Дурневі ж зрозуміло, що японець назве дане явище цілком іншим словом, аніж зробить це естонець чи француз; білінгвістичний Айтматов **пояснить** російською мовою те, що він розуміє у своїй казахсько-киргизській глибині, але це зовсім не означає, що він виступить у даному випадку реальним аніматором цього явища, що він його «одухотворив». Це вже тому хоч би суперечливо, що явище існує в **контексті** казахської чи киргизької сутності, і, вилучене з цього контексту, стане **іншим** (не сперечатимусь, воно може й збагатитися від цього, а не лише змаліти), але то вже буде дубль, тираж, приблизність. Може тому, – нехай мені дарують філологи, – російська мова у «неросійських» Булата Окуджави, Бели Ахмадуліної, Фазіля Іскандера етцетера (кореєць Кім) – підкреслено більш **російська,** саме вишукана, оновлена старовинною інтонацією і віджилими лексемами: ці люди беруть мову зі **сторони,** вони намагаються оволодіти нею **краще** за традиційного росіянина, для якого мова є норма, а не предмет замилування, шанування й опанування. Через російську мову вони **відходять** від свого національного й стають **іншими.** Таким іншим є Шевченко у «Щоденниках» у «Художнику»; це не гірше й не краще, – просто – інше. Людина, яка не знає рідної мови – не впевнена у собі, («косноязыкость» – своєрідна психічна хвороба), нерішуча й слабка; або, навпаки – розбаламучена на естрадний лад, чеше про все не замислюючись, бо говорить і мислить – **приблизно.** Людині ніжної душі й розвинутого сумління боляче почуватися **чужими** у нерідній мовній стихії. Вона не може відразу влучно й дотепно відповісти, не годна до чіткої дефініції, їй бракує розмаю епітетів і метафорики; в морі чужої мови вона стає **функцією**,

а це є випрямленням колеса. Слово з коханою – у ліжку, слово до Матері, розмова з дитиною, спроба пізнати через Слово світ Духовний – хіба можна це віддавати **іншій,** не материнській мові? Росія, може, нині тому й у складному становищі, що сотні знищених нею народів все одно живуть в її лоні **пам'яттю** про себе, про свою культуру, про свою етнічну окремішність. В такому сенсі явище Айтматова чи Булата Окуджави чи того ж Кіма – явище **амбівалентне.** Збагачуючи російську культуру тим невідомим, що принесла з собою їхня питома культура, воно у перспективі активно руйнує її самобутність, розриває **межі** російського національного. Витворюється дивовижний конгломерат такої собі «общесоветской культуры» (так, ніби може бути «загальноєвропейська культура» замість французької, німецької чи італійської), нетривкої в своїй архітектурі, схильної до розпаду. Руйнують її в тому числі й турбулентні явища з царини **мовної.**

І ось ще яка штукенція. Від того, що я просто існую, я ще не стаю явищем. Для того, щоб стати ним, я повинен неодмінно понести в собі певний **зміст,** більший, глибший за самого мене. Цей зміст в мені має **промовляти,** бути певним знаком, промовистим знаком. Цю промовистість у першу чергу визначає моя мова (я не про мову поетичну чи про мову художника, музиканта, актора, – зараз йдеться лише про слово як засіб діалогу людини з людиною). Людина без мови або людина, «перепоставлена» з однієї колії на іншу, хай навіть ширшу – важкий випадок. Втрата мови – психологічна хвороба; це все одно що переучуватися ходити. Треба перечитати Успенського, Потебню, там про це є. Вони розуміли залежність природного виховання людини від мови, – саме як того праголосу, який промовляє до нас ізсередини. Неприродня людина – це те, що ми маємо нині, коли нас силувано жити «единым человечьим общежитьем», «без Россий (?) и Латвий». Великої біди наробили ці троє хлопців з бородами і четвертий – з вусами!

20 жовтня 1974 року неділя

Два кольори мої, два кольори!
Обá на полотні моїм, обá!

Оксана Яківна[19]: Пісня – знаменита! Навіть не віриться, що Павличко міг таке написати!

– А то ж чому?

О.Я. Я пам'ятаю його інші вірші – прокльони скаженим псам-бандерівцям, бодай би йому тоді рука всохла! А тут – два кольори – два **наших** кольори, що на нашому праворі **– червоний і чорний!** Я йому все за те прощаю. Одчайдух!!

– Це, Оксано Яківно, як завше, знову трохи байки. Може, хтось там особливо тпильний згори й осмикнув Дмитра Васильовича – у страху великі очі; але я переконаний, – якби там була бодай крихта чогось подібного, комсомольський заспівувач Сашко Білаш нічого подібного собі не дозволив би. Ні, то все байки – згадаймо, це ж 64-65-й роки, пам'ятаєте, що тоді творилося? КТМ розігнали, смертельні вироки на Галичині, жахіття цензури – й арешти, перший покіс, від якого я змушений був тікати з Києва світ за очі!

– І добре зробили, Лесю. Подякуйте Світличному, що він вас напоумив. Тепер самі бачите – знадобилося.

Оті наші з Оксаною Яківною «діалоги» – підміна дійсного бажаним, **вгадування** символів протесту там, де їх нема. Хіба аж надто глибоко, на дні склянки. як от у Малишка чи Сосюри. Письменницьке панство боягузливо ховається під ковдру – з надією: «Мо' пронесе? Аби тільки цього разу не мене, бо що таке велика література, як у ній нема мене? А без таких, як я, не буде України!» Заступитись за когось – означає ризикнути майбутнім орденом, тиражем роману чи престижним членством у Президії Спілки... Історія з листом до Стельмаха мене дечого навчила – більше не поткнуся. По закутах усі сміливі – та цей спілчанський за-

---

19 Мешко Оксана (1905-1991) громадська діячка, дисидентка, «козацька мати», тричі репресована, членкиня, а потім — керівник УГС.

кутній патріотизм нікуди не виходить – випаровується на перших же зборах, коли хочеш-не хочеш – а мусиш проголосувати «як усі». Аби не випасти «з лав», з «шеренги».

Втім, якщо казати правду, Павличкова пісня – на глибині – **протестна,** і зовсім не завдяки аллюзії «двох кольорів» – самою журбою, навіть **тугою** за маминими цінностями. Та й сам Дмитро не про людське око чітко означив свої два кольори: «червоне – то любов, а чорне – то журба». Ортодоксія вимагала б від «червоного» не любові, а принаймні пролитої за революцію крові й звитяги – але він повернув усе в людський, а не державний бік – і пісня співається, звучить, живе!

Російською колір – «цвет», поряд – «цветок», квітка, тобто – кольорова абстракція (цветной – «розцяцькований квітами». «пестрый)». А ось технічне українське «фарба» (єдиний «нетехнічний» виняток – «хварба», тобто густа кров пораненого звіра) перекладається російською **образно** – «краска», від «краси». Отже, у нас – фарбують, у Росії – «красят», у нас – «розфарбовують», в Росії – «разукрашивают», «украшают». Втім, у професійних митців і там збереглося – «колер», «колорит», але це вже не від допетрівської Московії, а – з огляду на Европу, яку вони постійно лають, просторікуючи про її «закат» і про «гнилой Запад», але користаються з тієї «гнилизни» охоче (машини, годинники, літаки, медицина. мистецтво). Як жартує в таких випадках Оксана Яківна, – «Смачного, щоб вам поперек горла стало!»

Червоний колір – не просто «любов», а – **кохання** (пристрасть, жага, вогонь). Разом з тим людина **червоніє від люті** (теж – пристрасть і жага!), **у нестямі багровіє** – колір стає виявом душевного стану.

У Києві доби КТМ ми багато про це говорили – я прочитав на секції художників дві лекції («Лінія» і «Колір»). Галя Зубченко показувала мені потім щось із тоді за мною законспектованого – варто в неї випросити, бо все губиться

й зникає. Далі з'явився Писанко зі своїми цікавенними теоріями, потім Синиця – у кожного своя «таблиця впливів» через кольори та їх співвідношення. Кожен колір має свій символ (і не один). Якщо перевести на логіку мови – «**позеленів від обурення**», «**почорнів з горя**», «**зблід (побілів) зі страху**», «**посинів од морозу**» тощо.

Лише два кольори райдуги не мають у нас «місцевої» прив'язки – оранжовий і фіолетовий. Чому? Після порівнянь з тим, що дають словники інших мов, а ще – перекладаючи екзотичного для України Тагора, я зрозумів причину. Мабуть, тому, що вони запозичені з іншої географії – **orange** (франц. – помаранч, апельсин), фіолет – італійська **viola**, (поряд – фіалка).

Я завжди посміхався, коли Мамайсур читав нам свої

Голубі фіалки, очі голубі,
Скільки ще сказати хочеться тобі!..

пронизливо-ліричні рядки, які раптом ні сіло ні впало розряджалися в нього бурлеском:

Як писати і про що,
Що нам говорити,
Знає те один Хрущов –
Всесоюзний критик.

Але посміхався я не в передчутті цієї «розрядки», – а тому, що фіалки на те й фіалки, що вони не «голубі» (блакитні)», а – **фіолетові.**

До речі, в Алли Горської та Віктора Зарецького яскравий колір сонцесвіту – ніяк не «помаранчовий»; він для них завжди **жовтогаряий,** з високою температурою, вогнисто-жовтий. Алла обожнювала вогонь майже дохристиянськи, палила багаття в лісі на пікніках і тоді в Карпатах, – довго в той вогонь вдивляючись. Вона не раз допитувалась у мене: от ви актор – а могли би перевтілитись в Яна Гуса чи Жан-

ну Д'Арк, аби я зрозуміла, **що** вони там, **на вогні** відчували? Або ці індійські вдови, роковані на самоспалення – що це? Святий екстаз? Як таке збагнути? Як приєднання через священний вогонь до вічності? На зразок праху, розвіяного над океаном чи відданого морській безодні? Я відчував, що в цих її допитуваннях є якась **таємниця,** подолання Смерті – найпровокативнішу роль відігравав тут **колір** огню – колір розливу сталі, колір Сонця. Через те їй зразу так сподобався лобастий Іван Драч – сонцепоклонник («Соняшник», «Ніж» саме в «Сонці» – як у розпанаханому кавуні!).

Чого не скажеж про талановите «пльонтання» Івана Марчука, де емоцію загнано в сердечну аорту, де не існує «чистих кольорів», де все приглушене й земне, наближене до зеленавої чи осінньо-жовтої гами, де колір взагалі вирішує менше, ніж лінія, – плин, біологія натури, костомахи й жили життя. Іншого такого художника я не знаю, він – не мода, він – Іван Марчук. Тут на виставці, яку ми йому зробили (не першу) Москва (справжня – не офіційна!) сприймає його навіть краще, ніж Львів і Київ.

Може, його особливість у тому, що починав він з випалювання глини, з символічних мініатюр й умовних парсун, де головним був **рельєф**. А може, його заворожила **самотекучість фарби,** стікаючої з пензля чи пера, яку він завжди готував надзвичайно ретельно. Фарби примхливої – коли рука не стільки веде нитку фарби, скільки йде за нею сама...

Скажу тільки, чого точно немає в Івана – того, чого доста в Алли й у Вітька – **геометрії.** Алла – художник машистий, в ній жила бунтівна пам'ять Петрицького й Меллера, їй подавай декор і креслення; Марчук робінзонить на своєму острові, засіяному уламками старих гравюр й офортів (від Дюрера й далі) – і символістами; але традиційні символісти найчастіше самовиразні в графіці – він же творить свої дерева й перекотиполя буквально з усього, що бачить перед себе. В цьому він близький до авангардної поезії, яка після

Аполлінера заявила, що поезією може бути абсолютно все, і писати її можна будь-де й на будь чому – «навіть екскрементами на манжетах». Для Марчука цей світ – невпорядкований, його не можна передати графічно – дугами й хордами, колами й квадратами. як це блискуче пішло в Опанаса Заливахи, по-доброму заскоченому на Юнгові й Фроммі – в мого славного Опанаса, який майстерно володіє рисунком, класичним академізмом – але тяжіє до експресії і до шифрування натури. Ну та він мені у всіх варіантах рідний...

Львів нам з Аллою тоді не пропав марно – між пробами «Гуски» в театрі і після них ми ходили з нею по львівських майстернях і галеріях (музеях, вернісажах), слухали пісні й вірші на підпільних львівських «бімберах», а потім переходили в готель до самоосвіти – аналізували проби малярських форм. зокрема – таємниці кольору й виразність його жестикуляції.

Ми були переконані – кожен колір щось означає, в тому числі й у вербальному виразі, а не лише як музика (теж гамма – тут і там – сім нот як сім кольорів райдуги; і згадували, як намагалися втілити це в катеемівській виставі «Ніж у Сонці». Через хореографію Володі Нероденка, якому я вигадав сім балетних пар – семеро дівчат (Сім Нот Октави) і семеро тюнаків (Сім Кольорів Райдуги у сорочках апаш, кожен – у своєму кольорі).

Нічого подібного більше у мене в жодному театрі не виходило. На останньому перегляді ця кольорово–музична екстрема прозвучала на рівні еврики, студентська зала буквально шаліла від захвату. Жаль, сьогодні вже Нероденко цілком інший, йому так і не дали дорости до самого себе.

Серед семи кольорів (білого й чорного я не беру до уваги, вони – не кольори в повному сенсі, вони – початок і кінець, альфа й омега, світло й темрява) немає чисто **коричневого**, а він дуже природній (і в українськомі довкіллі, і, зокрема, в українській мові). І ширше – у цілому світі. **Гні-**

дий, карий (кінь, очі), **бурий** (чи не звідси – буряк?), **рудий.** Можна додати – **бронзовий** (коричневий із золотим відблиском смаги).

Поетична магія фіолета зрозуміла – маємо й до цього кольору кілька поетичних відтінків **– бузковий, ліловий.** Це, як на мене, тони ріноваги, грації й спокою.

На відміну від оних – **червоний** є колір збудження – і крові, й емоції. Радянські архітектори на замовлення високих, але позбавлених смаку чинуш, будуючи або реставруючи театри, люблять влаштовувати у залі для глядачів «розкішні» крісла з червоного оксамиту чи плюшу та ще й чіпляти між бублікою й акторами червону завісу. Не можу не послатись на обурення Юрія Завадського, режисера високого смаку й, мабуть, «останнього з могікан»: «*Если в зале сплошь и рядом красный цвет, можете себе представить, Лесь, какого напряжения должен быть спектакль, чтобы перешибить ожидания уже накачанной публики! Зал должен быть спокоен и гармоничен – только тогда спектакль может начаться с тишины, а не с боя барабантов и взрывов снарядов. Нет, в красном зале Чехову и Достоевскому публика внимать не станет, она для этого уже априори слишком возбуждена».*

Червоний колір може бути кривавий – і калиновий. відтінки – вишневий, бордо, черлений, гранатовий, малиновий. Наші старі козацькі прапори – не калинові (хоч «ми тую червону **калину** підіймемо»), а **малинові («**Калинка-малинка моя»?). Від червоного – рубіновий, маковий. червінковий (є така глина – червінька), карміновий, кораловий. Як таємниче звучить: «Шерхіт шарлатного шовку»! Шарлат – яскраво-червоний шовк. З червоним в'яжуться прикметники «полум'яний», «жаркий». У Карпатах влітку 1968 (наш спільний вояж із Світличними-Горською) Алла з Надійкою заблукали – та повернеулися з букетами жовтогарячих «жарків» – чарівні квіти-вогники, зілля карпатських відьом і мольнарів!...

Народ не випадково «опредметив» абстрактні кольори, перевівши їх у площину реального вжитку – завдяки таким вливанням **квітне** не лише мова – уяскравлюється, урізнобарвлється сам дюдський побут, **множиться** життя, в ньому проростає **багатоголосся.**

Наша партократія, привласнивши собі червоний колір, геть спотворила його одвічне многолике втілення – не можна його вживати абсолютно скрізь, тулячи, як горбатого до стіни. У нас з Аллою Горською у львівській виставі одна репліка котроїсь із дочок Гуски із закликом до мімікрії постійно викликал регіт у залі й зливу оплесків: «У Кияшок так і зробили – навіть на Мурку червого банта наділи – це кицька у них, на клітку з канаркою теж!» А то ж був рік хрущовський – рік погрому інтелігенції, і ми зі своєю виставою потрапили під погром і закриття.

Перетворивши червону потугу революції на банти, знамена й транспаранти, влада сама себе знекровила й розірвало зв'язок «красного» з «красою» (красный угол, красна девица, Красная площадь). Все вивернули навиворіт – і червоний, як сарана, почав пожирати всі інш кольори. Отож на якомусь етапі це стало, зрештою, **неможливо –** природа почала мститися нарузі, **самовідновлюватися** в розмаїтості, **розмивати** червоне.

Для України червоний – не «кумач» – у нас більше вживані – пурпур, китайка, кармазин козацький.

Червоного намагались уникати, щоб ним не дражнитися. Емігрант Іван Лозов'ягін, репресований червоним режимом, деякі марксистмські ілюзії проте зберіг, але назвався, ставши письменником, – Іваном **Багряним**! Це чудово звучить – був же колись навіть імператор **Багрянородний!**

Втім, багряний, як на мене, – ближчий до жовтого, у нас на Україні він широко вживаний – жовта солома, жовта кукурудза, жовта пшениця. Жовтий у нас багатий відтінками – золотий, цитриновий, бурштиновифй, гірчичний, пісочний, абрикосовий.

Нарешті, найприроднішою для нас є сполука жовтого з блакитним – зараз я не про політику, а про єдність українського жита з українським над ним небом, а про органіку народження **зеленого** із суміші цих двох барв. Небо й жито вкупі – символ української зелені, наших ланів і лук. У Горської теж багпато зеленого. Причому у відтінках – там є малахітовий, смарагдовий, навіть зеленкуваті фісташка.

Вона була чула до відтінків – пригадую, Аллі сподобалось, коли я сказав їй в Одесі, що на Маркові Безсмертнму має бути **зелениста** шинеля. Ми ставили «Правду й кривду» Стельмаха, який нас тоді, по суті, **здав** – виставу в Одесі **закрили**, як перед тим – «Отак загинув Гуска» у Львові. Алла допитувалась: «Це ви самі, пане Лесю, так вигадали – чи так у Стельмаха?» Зелениста – означало затерта війною, зелено-землиста, неяскрава – саме те, чого хотілося.

Білий – сніг, крейда, молоко. Чорний – сажа-ніч смола, агатові очі. «Чорнії брови – карії очі...» При цьому личко має бути неодмінно «білеє» – без панського «випендрьожу».

Важливо, що в ознаках кольорів немає поділу на «добро-зло», кожен може нести на собі і плюс, і мінус. Себто існує дише реальність буття, яку ми самі вбираємо потім в потрібні нам шати.

З іншого боку – чому тоді «чорні книги», чорна рада»? Чорний і чорт – якось узалежнені? (адже в европейських мовах чорта нема – є демон або диявол. А ми добродушно вигадали собі «нашого» свійського «чорта», або навіть «чортика». Цікаво вже мені з іншого боку: натільний хрест – чортогін. Блискуче! Сербохорваться мова від нас не така вже й далека, а там «краса» – «змія». Я б і над цим поміркував.

Перечитав. От що значть вихідний день, коли можеш поплавати «без керма і без вітрил». А все Павличкові «Два кольори», в яких мені найдужче подобається оте його ***обá***, до нього ніби не вживане в поезії. Й ота гразіозна гра наголосами – «два кóльори мої – два кольорú»!

З усіх моїх сьогоднішніх «надбань» припало мені до серця слово «**чорняк**» – чернетка.

Отак і мій діаріш – чорняк моєї душі. І все записане сьогодні – не про кольори. Про те, що **за** ними. Йдеться про наші душі – і про чорняк.

На тому й поставлю нарешті крапку.

Неділя, 20 жовтня 1974 року

Дошкуляють мені, як і раніше, «Васьок Бочкарьов і єго товарищи». Ця весела компанія почала ходити по партійних коридорах і доводити, що Танюк замислив «Тіні» як бомбу до наступного з'їзду партії («Понимаете? Сатиру? К съезду партии?! Нам только этого недоставало!»). На понеділок мене вже запрошено «на розмову» до райкому.

Понеділок, 21 жовтня 1974

Я не пішов. Передзвонила мені якась сувора пані й роздратовано допитувалася «В чем дело?» Я сказав, що надзвичайно обтяжений справами і не маю часу ані на які співбесіди. Мадам поцікавилась – доволі зловісно: «Может вас разгрузить?» Я збився з тону й спитав, чи не слід мені сприймати це як погрозу? Після чого розмова потекла в інше русло; але скінчилося все тим, з чого почалося: прийти я нікуди не можу й не піду. Роздратована, жбурнула трубку – «Я так и доложу».

Щось нового? Але мені, відверто кажучи, всі їхні реляції давно сидять у печінках. Треба буде розповісти про ці «ігри» акторам. Не всі ж там «Васьки».

Вівторок, 22 жовтня

Помалу-малу виходжу з депресії. Можливо, вона не зовсім була спричинена новим витком неприємностей по театральній моїй лінії…, додалася й астма, з якою мені часто буває тепер непереливки. Останнім часом нерідко почуваю зневіру й біль і переконаний, що чиню не якнайкраще; а проте не можу себе пересилити. Кликав мене на

розмову Жарковський (очевидно, по наслідках мого ігнорування рандеву з тією райкомівською дамою – ось бачиш, навіть не знаю її божественного імені, – нецікаво), – я відмовився говорити з ним, бо він уже в телефонній репліці сказав, що розмова буде про «Тени». А про що говорити, коли ми ще, по суті, й не почали роботи?

Амальрик, який працює в анімації, – чи не родич Андрія Амальрика?

Втім, хай усьому чорт, краще сяду за Шевченка. Вчора наніч розкрив «Кобзаря» – і помалу врівноважився. Дивовижна, як на мене річ, бо немає в Шевченкові жодної психотерапії, швидше навпаки. А проте вчора подіяло – безвідмовно.

23 жовтня

«До списку репресованих…»

Шинкарук Трохим (1931). Підлітком арештований як упівець, засуджений на 25 років. Вдачі твердої, на компроміси з адміністрацією не йде. Романтик: пише вірші. Вийшов 1970 року – знову арештований 1971-го, засуджений на нові 12 років. Політв'язень золотого запасу[20].

Джавахішвілі Михайло (Адамішвілі) (20.IX.1880 – 1937) письменник, автор сатиричних («Квачі Квачантірідзе, 1974), історичних (про Арсена та ін.) романів і повістей – «Джакос Хізнебі» (1924), в російському перекладі – «Обвал», «Гіві Шадурі» (1978), «Доля жінки» (1936) та ін.
Розстріляний. Допитував і катував його особисто Берія, шиючи йому троцькізм, антибільшовизм і підтримку опозиційних письменників. Берія розстріляв і його брата, а дружину відправив у табори.

---

20 У часописі «Зона» було повідомлення **про його страту 1981 року** (спровокована «кримінальна» справа). Іван Гнатюк видав збірку його віршів (псевдонім – Марко Зацькований). Існує така досить цікава обставина: у «справі» він йшов як «провідник УПА» – насправді хлопчиком перевів (провів) загін повстанців через поліське болото (Л. Т - 2012).

Після реабілітації Джавахішвілі у Грузії вийшло зібрання його творів у 8-и томах.

Джапарідзе Шалва, начальник табору біля Караганди, гвалтівник і садист (з розповідей Марії Капніст).

Коментар з 1998 року:

Дворецький (драматург) – це він уже сьогодні прокладає «трасу» в соціалізм і біжить попереду прогресу. Між тим він теж був репресований і відбував строк на Колимі – з 1940-го по 1947-й. Я підійшов було до нього – чи нема в нього спогадів про ці роки. Він – круто: «Я воспоминаний не пишу. Я не Шаламов! И не Солженицин!»

Розумію. Та в його невротиці було щось гідне жалю. І він зрозумів, що я це відчув, тому завершив як відрізав:

- Я свои воспоминания вложил в «Трассу»!

Шкода, що це той максимум, на який він здатний.

Джавид Гусейн, азербайджанський поет і драматург (Гусейн Расі Заде). (1884 – 1941) Автор поем «Азер (1926 – 1937), «Князь» (1929). **Репресований.** 1939 року його вислали в Магаданську область, де 1941 року він помер у Тайшетському таборі. Довідники фальшують його загибель 1944 роком[21].

Джугашвілі Юлія – дружина Якова.

Арештована у Москві восени 1941 року. Звільнена зразу після загибелі Якова.

Джансугуров Ільмас (1. V. 1894 – 1938) – Казахський письменник. Член партії з 1924 року, «ленінський призив» 1925–1928 Московський комуністичний інститут журналістики. Поеми «Степ» (1930), «Кулагер» (1936), п'єси «Турксиб», «Ненависть». Роман «Товариш» (1933). **Розстріляний.**

Дзеніс Освальд Петрович (Рига, 27.VI.1896 – 10.03.1937). Історик, член-кореспондент АН УРСР (з 1936 р.) Член партії з 1915 р. Знав німецьку і французьку. Арешт у Києві. Закінчив 1927 МДУ, в 1930 – Інститут Червоної професу-

---

21 Готуючись до 100-ліття від дня народження поета, азербайджанці перевезли його прах до Нахічевані й перепоховали там, спорудивши на його могилі мавзолей (Л. Т. – 1985)

ри. У 1934 – віце-президент, з 1935 по 1936 – президент ВУАМЛІНу. Праці з історії партії і права. **Розстріляний.**

Гедзь Юхим, Олесь Ясний (Олексій Васильович Савицький, 1896 – 1937). Розстріляний.

Член об'єднання «Плуг». З 1936 р. не брав участі у літературному житті. Гуморист легкого жанру, драматург. Понятим при його арешті був Іван Сенченко.

Плевако Микола (1890 – 1941), літературознавець. Редагував з Айзенштоком видання Т. Шевченка, репресований, перед війною за кілька днів до виходу його було вбито.

Його брат **Петро Плевако** збув у проводі УНР. **Розстріляний в Акмолінській області.**

Панченко О. – чоловік сестри П. Любченко Варвари. Репресований 1937-38 рр.

Любченко – Панченко Варвара Петрівна. Медик. Репресована. Звільнена 1946 року.

Овчаров Григорій Філатович – 08.02.1904р. – 1993. Редактор журналу «Критика». Прообраз авантюриста Ярчука у п'єсі І. Микитенка «Соло на флейті» (Вівця-Ярка). Реабілітований одним з перших у 1956 році.

Мороз Михайло (1876-1938) батько Тамари Мороз-Стрілець, дружина Гр. Косинки. Арештований – 15.IV.1938. **Розстріляний.**

Мороз Михайло (1905 – 1944?). Поет. 1932р. – п'єса «Зміна зміні».

Добровольський Аркадій Зехер (1911 – 1989). Автор книги про червоне козацтво – з кимось у співавторстві. Чоловік Ліни Костенко. Кіносценаріст. **Репресований.**

Зорін Володимир (Пащук Валентин) (1904 – 1937) – бесарабський циган – чабанчук. Воював у Котовського. Скінчив Харківську школу червоних старшин. Працював у газеті «Вісті». Писав прозу.

Жилко Юрій (1898 – 1942). Волинянин. «Плуг». Збірка віршів «Полустанок» (1930). **Розстріляний у Полтаві у травні 1938 року.**

Жмурко М. – працював у торгпредставництві. За наказом Політбюро видав позику галицьким кооператорам на 50 000 доларів. За що й був **ув'язнений** (Й. Гірняк).

Жарко Панас (1891-1939). Державний діяч, політик. Член партії з 1904 р. З 1907 р. – учасник руху в Полтаві. Член Полтавської Ради робітничих і селянських депутатів (1917). З кінця 1918 – нарком шляхів УССР. 1918-1919 – кандидат у члени ЦК КП(Б)У.

Блудов Яків ( ) Викладав філософію у ХДУ. Сидів на рудні у Кирті з О. Вишнею. Я застав Блудова у Харкові – про нього говорили як про стукача.

* * *

Від Ір. Стешенко

19. X. 74 р.

«Спешу уведомить Тебя, душа Тряпичкин...», що листа Твого я отримала. І хоч атака – найкращий засіб оборони, і хоч Ти прикриваєш свої позиції тяжкими гарматами (тобто розмаїтими критиками із вельми «звучними» іменами), проте – запевняю Тебе, душа моя, Тряпичкин, що я все ж стою непохитно, як «столб із телеграфом», а всі Твої аргументи стрибають навколо мене і відскакують назад, не завдаючи мені аніякісінької шкоди...

А чому?

А тому, що оті Твої славнозвісні «тяжкі гармати» (якими Ти, мій голубе, намагаєшся «пускати піль мінє в глаза»...) ніяк на мене не впливають; і вони (оті «гармати») – суть для мене сущие пустяки, которі або ніякого відношення до нашої колишньої роботи в театрі «Березіль» не мали і нічогісінько не знали (та й не можуть знати!), або ніц не тямлять (за одним, доволі спірним, винятком, звичайно)...

Але про те, як і взагалі про все, мова може йти тільки у формі персональних «переговорів на найвищому рівні», і то за овальним столом.

Не буду повторюватись. А ***побалакати*** *є про що, і то багато, і докладно...*

Проте... (і це найголовніше!) все вищезгадане слід робити «до того...», а не «после того...»

Таким чином, якщо Ти, браток, маєш на меті (у якийсь спосіб) «виправляти ход», – раджу Тобі зв'язатися зі мною і, за допомогою ***фактичних даних*** *(а не «размышлений у парадного подъезда...»), Ти зможеш поставити всі крапки над* **«і»,** *і тоді все стане на належне йому місце.*

Там, де я певна і можу свою правоту ***довести документально*** *– на мене не діють* ***ніякі*** *так звані «авторитети».*

А щодо «авторитетів», наведених Тобою (для подкрепления!!) – три ха-ха!!.. – то й «мы сами – с усами...»

Отож, – замньом, браток!

Між іншим, не можу збагнути, чому так сліпо треба «давати лише тон у енциклопедії російській»?!?!

По-перше: ***нині в російських*** *виданнях маємо одночасно, напр., і «Ганс» і ... і т. д., і напр., у виданні 1939 р.* ***стоїть*** *..., а у виданні 1958 р. – «Гаррис» («Трое в одной лодке...» Джерома К. Джерома).*

І все ж таки – «Гамбург», і все-таки «Гавр» і прочее...

Ну, то як же?? «Беруля, чи Боруля»? Га?!

*По-друге: хоч російська «Большая Энциклопедия» й твердить, а за нею й «Театральная Энциклопедия» (1961 г., т. I, стр. 267) повторює, що «Дон Карлос» написав Гюго (до речі «***Г***юго», а не* ***Х****юго»...), а не Шіллер, я думаю, що цього, мабуть, повторювати не слід! Гадаю, що Віктор Гюго обійдеться й без таких подарунків...*

Бідний Шіллер! І бідна-бідна культура!!

Вот так!

Бажаю Тобі, щоб усі Твої подальші плани були реалізовано. Ні пуху Тобі, ні пера!

Я наразі в Києві. Тим часом не збираюся виїздити, бо вже «зима катит в глаза...» А холоду я боюся.

Неллі – молодець, що так завзято працює. А я нічогісінько у філософії не тямлю. Бажаю Неллі і надалі «Доброї роботи» на її тернистому шляху.

Якщо все складеться гаразд, то поговоримо.

До побачення!

Цілую Вас усіх

Ор. Стешенко

P. S. Якщо зустрінусь із Лесею Даценко, то перекажу їй Твої вибачальні слова, але... «что написано пером – не вырубишь топором...», а спростування ж не було (і, мабуть, не буде)...

А по сій мові – бувайте здорові!

Ор. С.

* * *

Від М. Терещенко з Києва:
15/Х – 74
Киев

Здравствуйте, милые моему сердцу
Лесь и Нелли!

Думаю, что не раз вы подумали обо мне плохо. Но уверяю вас, творится что-то смешное и непонятное. Начиная с открытки, которую я получила 27-го августа. Но до этого я наводила «мосты» в «Культ. і житті» и «Літ. Укр.» и «Веч. Киеве». В первом случае Соломонов взял читать книгу и захотел сам, посоветовавшись, дать рецензию. В «Лит. газете» поставили условие – если будет с уклоном о работе с драматургами, К. Д. Б. и пр. Пока я выстраивала свои мысли, появилась информация, а зав. отд. ушла в отпуск. В «Вечерке» свої хлопці сказали, що це ж Москва, а не Київ видав, то мо' й не треба. А «Молода гвардія» засумнівалась, наскільки Крушельницький був класик і чи треба про книжку писати.

З книжками. Після того разу іще 10 екз. взято для Євгенії Одексіївни, та студенти мої по 10 – 15 штук закупили, а я скільки не заходжу в «Сяйво», «Мистецтво», книги – були, кажуть, розібрали, може будуть ще, і зараз (учора) книжки Танюка на прилавках нема. Захвилювались корифеї. Театрознавці балакають між собою, але ждуть, що Москва скаже. Я, відверто, спроб більше не робила по причині – вже двічі була у відрядженні, заміняю цілий місяць зава кафедрою, займаюсь орг. суєтою, дещо роблю для Є. О. як то пишу їй звіти, листи, заяви і т. д. Вона, доречі, справжній герой праці. Те, що їй довелось знову пережити нове поховання Мар'яна Михайловича, вдруге стояти над розритою могилою й ридати над труною, яку совали туди-сюди, бо пам'ятник завалився, і довелось їй за власний кошт (700 крб.) наймати, бігати домовлятись з підйомними кранами, обідами гробокопателів, а перед тим до ЦК, депутатів Гнатюків, роти міністрів Міської Ради – в результаті ніхто нічого – ані телень! І от вона сама знаходить бригаду ЦК! Яку підкоряє ласкою й людяністю, щедрістю й коньяком, і ті плазують перед нею на колінах, причитають над М. М. і вихваляють вірність його дружини, і готові цілувати руки. Пам'ятник оновлений, кращий, ніж був, і тепер після двох серйозних викликів швидкої допомоги (серце й печінка), нарешті, ляже в лікарню, якої так само треба було писаниною, квітами й іншим добиватись. В усьому цьому якусь крихітку допомоги роблю й я. А ще моя велика розкидана по Києву сім'я і різне інше, то, як бачите, зовсім часу невистачало написати листа. Та й місяць сподівалась, що «Літ. Укр.» от-от надрукує, а я візьму та з газетою й відішлю свого привіта.

Про книжку. Я тисячу раз щаслива, що вона є. Але не можу погодитись з надто об'єктивістським тоном автора по відношенню до вчителя. І вже щоб не дражнити бика, невже не влізло традиційних 5 слів подяки тій же Ірині Стешенко, Є. О.? Я – не указ і хочу пояснити собі, що можна й так. Але коли Танюк у своєму критичному об'єктивізмі стає вищим за об'єкт розгляду, тут є щось неприроднє. Хай вибачить мені автор і хай не думає, що від цього зменшилось значення самого факту книжки «Мар'ян Крушельницький», 1974 р.

Обіймаю. *М-та*

Симон Дрейден про Крушельницького

* * *

Лист від Симона Дрейдена з Москви:

Милый Лесь, Ваша книжка пришла ко мне – верней, в мой дом, а еще точнее, в дом, в котором живу – когда я был в отъезде; её приютили соседи, потом соседи уехали, а когда приехали, то забыли, что у них на побывке Танюк, и вот только сейчас она смогла, по прочтении, занять свое место в шкафу автографированных книг. Прочитал ее с большим интересом, эффект присутствия автора, пластичность описаний ролей и спектаклей придают ей особую прелесть. Возможно, что о годах, о которых хотелось забыть, о драматизме нестойкого – скажем так – отношения к учителю и следовало сказать внятнее, суровей, но – понимаю – это вне Вас. Не те ветры времени. Я Крушельницкого фактически почти не знал, видел, правда, в ЛГРаде «Дай сердцу волю», и тем интереснее было читать мне и видеть и слышать это через книгу. Как и о Курбасе.

Всякого добра Вам, новых книг и спектаклей.

Привет всему Вашему семейству.

Ваш

19. 10. 74 *Дрейден.*

Дякую Симонові Давидовичу на добрім слові; але за ним борг. Він обіцяв мені зробити спогади про Леся Курбаса і про Міхоелса, але не поспішає. Перевівши з ним з

десяток розмов, я переконаний, що ленінська проблематика – для нього виключно сфера **офіційного існування.** Насправді він набагато глибший за свої книжки про Кірова і про Ілліча як про основних глядачів театру; мені більше до душі дві його роботи про театр ляльок…

Спасибі Дейчам за Дрейдена. До речі, спасибі їм і за Мацкіна, знайомство з яким – просто знахідка. Між іншим, і Мацкін добре знав Курбаса, він повинен, просто **зобов'язаний** про нього написати! Хоч вони обидвоє – люди надзвичайно **обережні,** я переконаний, вони про Курбаса мені напишуть.

Дрейденові немає ще й 70-ти, він 1906 року народження.

Чи зберігся у мене його відгук на «Казки Пушкіна»? Там було кілька цікавих моментів. Треба знайти.

22/X – 74. Л.Т.

Четвер, 24 жовтня 1974 р.

Віктор Кордун (лист від 22 жовтня) повідомив, що «сьогодні я підписав уже на випуск у світ багатостраждального Крега». На його думку, «книга вдалася, незважаючи на те, що обкладинка зроблена (маю на увазі шрифт) не в плані і стилі змісту книги, – ну та гаразд – не все ж відразу».

«Це, очевидно, перша книга, – пише далі прискіпливий Кордун, – яка по-справжньому задовольнила мене з часу мого редакторства у «Мистецтві». Власне і робив я її «на свій страх і ризик», бо всі тут од неї відкинулися були. А тепер хотів би я запропонувати Вам чи що (якщо ви можете це зробити) організувати десь, бажано в центральній пресі, рецензію на цю книгу. Незручності в цьому немає, бо це не свої, а Крегові ідеї ви захищатимете, інтереси всього театру, зрештою.

Може, найкраще зробити це в «Советской культуре».

До речі, дякую Вам за книгу, Лесю Степановичу, вона мені сподобалася (Крушельницький).

Кордун підписав до друку Крега. Пропонує Антуана

Тепер – читав я в «Юності» подачу про Вас і вичитав там, що Ви готуєте чи вже друкували щось з Антуана. Це мені цікаво в плані наступної нашої роботи над виданням типу Крегової книги. Не вважайте це, звичайно, за офіційне замовлення, а лише за мою безумовну підтримку тут, у видавництві. Очевидно, якщо Ви того бажаєте, Вам необхідно вже зараз подати заявку не якесь наступне видання. Подумайте, подивіться, де можна дістати, і чи можна, там у Москві; оригінали таких людей, як Рейнгардт, Аппіа, Фукс і т. д. і що краще насамперед видати. Я хочу запропонувати тут робити серію цих видань під девізом «Майстри сцени про мистецтво» абощо. Можливо, підписне багатотомне видання, починаючи від Станіславського і т. п., але для цього треба докласти багато зусиль. І щонайголовніше – важитиме тут і резонанс у виході Крега.

Ото все, з чим я до Вас звертаюся. З повагою –

В. Кордун.

22 жовтня 1974 р.

Ось і на вашу вулицю зазирнуло свято. Крег – це була важка робота, вкрай важка. Невже справді вийде?

Дуже вдячний Вікторові, що він **саме так** мислить. Українському театрові просто необхідна світова театральна думка. Аппіа, Фукс – це день виключно вчорашній; але Антуан – вагомо. Я порадив би йому взятися за Арто, Гротовського, Пітера Брука, Паоло Грассі, Стреллера, – тільки почни рахувати. Для годиться треба відкопати закопаного Станіславського… З російських авторів я порадив би Михайла Чехова, Мейєрхольда, Коміссаржевського. І, звісно, Євреїнова.

І все те мало бути б тільки **сходинками до Курбаса.**

У Рейнгардта майже немає **текстів**, то прагматичний режисер, радше капіталіст мистецького виробництва, ніж видатний **митець.**

Дай боже нашому теляті та вовка з'їсти. Кордун – на правильному шляху, його треба підтримати. Та й мій Антуан лежить як на припічку.

Ні, добродію Маланчук, не всі шпарки вам удасться заткнути. Десь таки воно пролізе, – як не в Танюка, то в Кордуна, як не в Кордуна, то в Мовчана чи Миколи Рачука, а як не в них обох, то у Неллі Корнієнко. Не судилося вам панувати, месьє…

А про відгуки, взяла б їх холера, треба подумати. Це справді була б підтримка Кордуновій ідеї.

* * *

Лист і вірші від Л. Смирнової

Від Лідії Смирнової
20. X. 74. Кіров

Здравствуйте, дорогие Нелли и Лесь.

Привет от меня, от Верхотина и от Кирова. Старик был тронут Вашим вниманием, но свой юбилей он встретил в больнице, у него была операция. Теперь курилка жив и почти здоров, но когда я приехала, то меня прямо с поезда сняли и привезли на работу, несмотря на то, что осталась еще неделя отпуска. Я была обескуражена – не тем, что надо работать, а тем, что мое возвращение было так омрачено. Юбилей перенесли, и может быть, к лучшему, потому, что и сам старик теперь не отнесся к нему всерьез, а 60 лет – это не та дата, которую надо отмечать толпой. Но вот теперь выйдет на работу и, даст бог, все пойдет по-прежнему. Я часто вспоминаю Вас, Ваш милый дом и тот очаровательный вечер в дождь. Неплохо мы его провели. И часто вспоминаю Нелли и Леню.

Надеюсь, что встретимся еще раз сто по крайней мере и отметим наше знакомство. Работаю я сейчас много, но как всегда, неровно – то идет по конвейеру, то вдруг что-то вырвет из седла, стоишь, но потом берешь себя в руки и все начинаешь сначала. Такова моя жизнь. Но, в общем, наверное, лучше, чем в последние дни перед отпуском, когда моя душа дышала на ладан от всех положительно-отрицательных эмоций, которые жизнь на нас

обрушивает в изобилии. От Лениной книги я почти в восторге, но подробности потом.

А Вам тоже посылаю кое-что, плод послеотпускных упражнений в поэтическом ремесле. Прочтите, коль будет не лень, и при этом же напишите, как относитесь к поэтическим опытам.

Как поживает Оксана, рисунки ей за мной, но пока нет подходящей шляпы, в которую можно было бы сунуть подходящего слона, как это в свое время сделал Сент Экс.

Что Москва: все так же кипит, сплетничает, умывается дождями, бегает по театрам, магазинам?

Конечно, ужасно, что умер Шукшин, смерть никогда не бывает во-время, но эта смерть совершенно не вовремя пришла и для него и для нас.

Все книги Лени передала и все приняты с благодарностью, сегодня видела и Лешу (Бородіна – Л. Т.) и Лену (Долгіна).

Напишите несколько строк, хоть я и представляю, что в наше время и несколько письменных строк – проблема. И, все-таки, я буду ждать.

Привет от меня, от всех. Целую Нелли, Оксанку, а Лене желаю не только новых книг, но творческих взлетов всякого плана, он же у вас многогранный. Мира, тепла, уюта, благополучия и добра Вашему дому.

Ваша Лидия.

Лидия Смирнова

ДНИ ОСЕНИ

Душа моя покойна, слава богу.
Все раны зажили. Волненья улеглись,
Наверно, помогла мне в этом много
Размеренная отпускная жизнь.

Наверное... Ох, как дожди летели
Над грешною землею и душой.
Сентябрь был тонкослезкою-апрелем:
У моря плакал в три ручья со мной.

И выплакалось все: и боль обиды,
И шлак надежд, банальная мигрень,
И в середине вдруг сентябрь мне выдал,
Как всепрощенье, светлый тихий день.

Какой был день! Он маленькие страсти
И боли все мои дал позабыть.
Я поняла, какое это счастье,
Какое это счастье просто жить и быть.

И вслед за этим днем пошли другие.
Испить до дна мне было их дано,
Такие же наивно молодые
И светлые, как белое вино.

Печали претворились в сновиденья
И канули. И с новою душой
Я встретила день самый золотой –
День своего выздоровленья.

* * *

Я родилась и выросла у моря,
А вот теперь и север стал мне мил
За то, что в моем сердце породил
Он и таёжный, и морской просторы,

Соленый ветр и запах кедрача
Друг друга в моей жизни дополняют,
Участливо касаются плеча
Зеленая рука и голубая.

ДИАЛОГ С НАДЕЖДОЙ

Я больше не могу. Я так устала
И веры в моем сердце – ни на грош.
Куда иду, забыла, хоть и знала.
«Вставай, мой друг, за солнцем ты
идешь».

Какое солнце? День – сплошная слякоть.
Того гляди и голову свернешь.
Я упаду и буду тихо плакать.
«Вставай, мой друг, за солнцем ты
идешь».

Вокруг там пусто. Точно в чистом поле.
Один. И друга здесь не обретешь.
Знать, в одиночестве умру от этой боли,
«Вставай скорей! За солнцем ты идешь».

Где солнце? Где тепло? Пустые бредин.
Надежда, ты – спасительная ложь.
«Вставай, мой друг. В день первый
и последний,
Пока ты жив, за солнцем ты идешь».

* * *

Довяжу свой свитер красный,
И забуду я о том,
Кто со злости иль от скуки
Жизнь мою в свои брал руки
И играл с ней, как с мячом.

Довязала свитер красный,
Но не тает горький след.
Рядом ходит свежий, гладкий,

Тот, с чьим сердцем все в порядке,
Потому что сердца нет.

Сохраню свой свитер красный,
Пусть напомнит, как опасно
Кровью собственной своею
Омывать пустые души.
Все живое они сушат,
Точно злые суховеи.

В ДЕРЕВНЕ

В старых бабушкиных креслах
У лампадки без огня
На мгновение воскресло
Мое детство для меня.
Под лоскутным одеялом
Снилось много сладких снов,
Да и счастье состояло
Из веселых лоскутков.
Было холодно и худо,
Но не это помню, нет.
Никогда не позабуду
Через ставни утром свет.
Лучик солнца в быстром танце
По столу, половикам,
Он отчаянно старался,
Чтоб плясать хотелось нам.
И плясали – под гармошку
По утрам, по вечерам.
Под гитару, под расческу
Или просто – трам-тарам.
Вся деревня, все деревья
Бабы, дети, мужики.
Уходили в пляс, как в веру,

От заботы, от тоски.
И сейчас, когда мне туго,
Бела света не видать,
Я в родимую округу
Приезжаю поплясать.

* * *

Мы были в самом сердце гор.
Они нас окружали тесно.
Был неприветен свод небесный,
И мы в ночи зажгли костер.

Стволы деревьев пирамидой
Сложили, подожгли сушняк,
И каждый в свой полез рюкзак,
Потрепанный, видавший виды.

На общий плат сложили снедь,
Бутылка водки шла по кругу,
И каждый был готов за друга
Без промедленья умереть.

Не зелье в том виною, нет!
Его угар прошел бы скоро:
Мы десять дней шли через горы
К вершине вместе, шли – след в след.

* * *

Час музыки Баха
В День Золотого Листа.
Звуки светлы и почти невесомы.
Мне кажется, сердце играет с листа,
И сердце рождает то зовы, то стоны,
...Час музыка Баха.

О ЛЮБВИ...

А дни, как льдины, затрут все то, что было.
Верней, что между нами быть могло.
В нетопленный твой дом я не вступила,
Я только подышала на стекло.

Случился некто, заподозрил нечто,
И мне сказал, конечно, не со зла:
Дышать в ночи на стекла, человече,
Опасней, чем смотреться в зеркала.

Подумаешь, ответила беспечно,
Судьба несет, а я в ее седле.
Дыханьем отогрела я не вечность,
Всего лишь только дырку на стекле.

* * *

Пусть дни, как прежде, облик не меняют,
И алых парусов все нет вдали,
Другие волны сердце омывают,
И в дальний рейс готовы корабли

Они недавно вышли из ремонта,
Теперь вполне надежны, хоть просты,
И мне не жаль, что нет на горизонте
Бумажного кораблика мечты.

(«Кировская правда», 20.X.74)

25 жовтня, п'ятниця, 1974

Лист від П. К. Медведика, Тернопільщина:

Лист від П. Медведика про «Крушельницького»

Вельмишановний Лесю Степановичу!

Вашу книгу з автографом, так приємним для мене, – я одержав. Дякую Вам за виявлену до мене пошану й добре слово у мою адресу, сказане у книзі.

Всього 3 – 4 примірники Вашої книги було у Тернополі і дуже мало у Львові. Я був з тих, що встиг взяти 1 примірник у Тернополі, ще перед тим, ніж Ви надіслали. Тепер у Тернополі і Львові погоня за книгою, а її – немає. То ж один примірник позичив у Львів, де всі із запоєм читають.

Мої думки про книгу:

Ви написали чудову книгу про нашого незабутнього М. Крушельницького. Ваша книга може служити еталоном, як треба писати про митців театру. Скажу щиро – книга читається як художній роман, написана з любов'ю, з великою ерудицією (нерозбірливо) сценічного мистецтва. Ви вмієте просто і легко, доступно говорити про «велике і вагоме у мистецтві», говорити образно. Глибоко, сміливо, ґрунтовно говорите про етапні вистави Леся Курбаса з участю М. Крушельницького, даєте широкий аналіз вистав, що стане підручником для молодих режисерів.

Ваша книга – нове слово про мистецтво «Березоля», про майстерність М. Крушельницького, про основні етапи розвитку укр. радянського театру, роль у ньому «театральної школи» Леся Курбаса.

Високої думки про Вашу книгу і старенька Софія Федорцева, яка мені сказала слова найвищої оцінки про Вашу працю, вона читає із великим захопленням, «в восторге».

Не писав довго Вам після одержання Вашої книги, бо хотів зробити Вам деякі зауваження на малесенькі неточності тощо (назбирав я їх дещо, як кажуть, «наловив маленьких блох!»), які варто б виправити, якщо книгу будете колись перевидавати. А цього вона заслуговує. Думав накидати якусь рецензію для тернопільської преси, але не зібрався ще це зробити.

То ж у другому листі при нагоді подам Вам про виявлені мною дрібненькі помилки (якщо Вам цікаво), які чимало йдуть від попередників – авторів, які писали про Крушельницького. Мої зауваження стосуються сторінок 1–60.

Про одну істотну, об'єктивну недовершеність у Вашій книзі скажу тепер. На мою думку, на думку С. Федорцевої та інших львів'ян, які знають історію західноукраїнської радянської сцени, у Вашій книзі опущене і не висвітлене явище того позитивного мистецького впливу і сценічної науки, яких зазнав М. Крушельницький від співпраці у театрального діяча Йосипа Стадника, зокрема, у період з осені 1921–1924 р. р.

На цей час, правда, був деякий час у Львові Ол. Загаров. Це був час, коли західноукраїнський театр стояв досить високо, у ньому ставили паралельно вистави Й. Стадник і О. Загаров, починав-продовжував режисуру тоді й М. Крушельницький.

Про принципи у поглядах режисури на актора (Л. Курбас М. Крушельницький), про які ви говорите на стор. 70–71, то, по-моєму, вони йдуть з театру Й. Стадника і т. п.

І про те, що бачив, що взяв М. Крушельницький у «театрі Й. Стадника», пише сам М. Крушельницький (на схилі літ!) у 1962 році, 9 вересня у статті про Й. Стадника «Життя, віддане мистецтву» (Див. газета «Радянська Україна», 1962, 9. IX.).

Друге, що мені вкинулось у вічі, то те, що на окремих сторінках Ваших (в окремих виставах) Ви дещо недооцінюєте талант актора Степана Шагайди, зокрема, у «Шпані» Ярошенка. Із розповідей нар. арт. СРСР Сердюка Ол. мені відомо, що тут окремі сценки, зіграні М. Крушельницьким і Шагайдою, просяться на мазок Рембрандта. Чи не так??!

Про С. Шагайду я чимало студіював і написав про нього нарис (друкувався скорочено у газеті «Вільне життя» і в ж. «Жовтень», № 7, 1968). І тому в мене виникає така думка.

Просив би Вас, якщо в Москві є ще продажі Ваша книга про М. Крушельницького, то надішліть її з автографом –

а) у Тернопільський краєзнавчий музей, вул. Музейна;

б) у Львів, вул. Бібліотечна, 1. Бібліотека мистецтва Академії наук УРСР, завідуючому, для бібліотеки;

в) Софії Володимирівні Федорцевій, Львів-11, вул. Військова 2, кв. 4;

г) і живе двоюрідна сестра М. Крушельницького у Тернополі, яка хотіла б мати цю книгу (можна через мене вислати їй).

Чи не забагато вимагаю? Але це місця, де Ваша книга знайде свого шанувальника «на долгие времена».

У Києві готують до друку двотомну «Шевченківську енциклопедію». До неї я й написав статейку про М. Крушельницького – про його сценічно-концертну «шевченкіану». При написанні статті у мене виник сумнів щодо питання – чи робив Круш. як худож. керівник Харків. Театру у 30-х роках художню редакцію вистави «Назар Стодоля» (виставу ставили режисери В. Воронов і М. Веселов). Чи не уточните мені? Хто б міг точно сказати?

Розумію, що дорога у Вас кожна хвилина, але якби Ви могли допомогти мені в одній громадській справі. Я написав для «Шевч. енциклопедії» статтю «Перші фонозаписи (грампластинки) творів Т. Шевченка у виконанні…» (1910-14 р.р.)» А редакція УРЕ вимагає від мене подати ще й 20-і, 30-і роки. Там, у Москві, є Центральний архів звукозапису. А, можливо, у Московській фірмі звукозапису «Мелодія» є якийсь каталог чи що їх випусків, то чи не зробили б вони по заяві чи відношенні якісь виписки для «Шевч. енциклопедії»? Порадьте, допоможіть, або хоч подайте точну адресу цих закладів звукозапису.

У Центральному Архіві звукозапису працюють співробітниці – Н. І. Єлисеєва і О. В. Архипова. (Ви вибачте мені, якщо це з моєї сторони звучить наївно).

Вітайте від мене вашу милу дружину, радий би мати бібліографічний список її статей у російській пресі, бо не все читав, не все маю час доглянути.

З великою пошаною до Вас – Медведик П. К.

Моя адреса:
283117, Украинская РСР, Тернопольськая обл., Тернопольский район, Великий Глибочок, вул.Маркова, 10, кв. 7.

P. S.

1. Ярослав Геляс залишив Тернопіль і з 31/IX працює в Ужгороді головним режисером. Для Тернополя – це втрата.

2. З нового 1975 р. почнеться редагування, повторне видання 12-томної Укр. Радянської Енциклопедії. Слід би й Вам подумати над тим, щоб туди подати статейки про окремих укр. радян. акторів. Я думаю там співпрацювати.

Читаючи соціологів культури:

Структуралізм і семіотичні проби Лотмана значно цікавіші за нову соціологічну хвилю, яка здійнялася нині в океані культури (я не про рівень Дадамяна-Корнієнко-Хренова-Дондурея, а саме про «хвилю», про непомірний захват «новими підходами»). Соціологи культури, як на мене, частогусто забігають у хащу не так своїх анкетувань і досліджень (там все просто, здебільша – арифметика, а не алгебра), як своїх «наукових» висновків.

Зокрема, бентежить лексика цих спостережень і реляцій, де вже не зустрічаєш театру чи літератури як цілісності, а маєш справу лише з «масовими комунікаціями», коли мистецький акт чи твір – передовсім «функція» чи «структура». Не вірю, що можлива наука про мистецтво **без людського тепла** – он уже й фізики грають на скрипках, а найекспериментальніші найабстрактніші з них – дотепословці **– сміються...**

Такий підхіл до культури (статистичний, функціональний, комунікативний, оцифрування, кодування і розкодування) розмиває сам дух культури, її цілісність, Божественну сутність Творення – ми непомітно сповзаємо у ту ж вульгарну соціологію, з якої ледве виборсались у сталінські роки. Авжеж, Уряд і К і зараз вимагають від соціологів рецептів на керунок культурою й на маніпулювання масовою

свідомістю. Нелля з Дадамяном і пара-трійка їхніх колег це добре розуміють і чинять спротив (глухий, прихований – і відвертий), але поняття Духовності через оту «соціологічну» моду – масово знецінюється. За браком культури для цієї соціологічної «масовки» стають глибоко вчорашніми – Ніцше, Штайнер, мудрий Схід, богослови Середньовіччя і навіть Курбас з Обюртеном, не кажучи вже про Мережковського, містиків, Рабіндраната Тагора чи Бергсона. Хоч-нечоч – триває Тичинине «У нас одна турбація – традицій підрізація»; влада (наша!), не переобтяжена освітою й культурою, підсвідомо вбачає в культурі **спротив** системі, замах на здобуття свободи, себто – дисидентство.

Досліджувати мистецький твір і мистецький акт, як і все на світі – треба. Але так, щоб не забруднити Божого Лику творення й не знищити таїни Пре ображення (знову Курбас і його образне Перетворення). Алгеброю можна повірити гармонію, але алгебра при цьому залишиться алгеброю, а гармонія – гармонією. І все одно – неостандартизатори з підвищеною гормональною діяльністю ростуть, кожен чимдуж рветься на сцену й намагається співати: «Дайте в руки мне **гормон**, золотые планки...».

На відміну від цих «гармоністів» маю непоганих попередників у ствердженні примату Духу не лише над матеріальними чинниками. А й над понятійними категоріями інтелектуального кшталту.

Недавно до мене потрапив обірваний самвидавний трактат «У світлі істини». Автор його – такий собі Абд-Ру-Шін, що в перекладі означає – «Син Світла»! Це – фрагмент з кількох його «Послань з Граалю». За цим химерним псевдонімом, як мені пояснили, заховався Оскар Ернст Бернгардт (1875-1941) – драматург і релігійний філософ – жертва есесівців.

Ось що я переклав з його спостережень:

«Дух – не є кмітливість чи мудрування. Дух – не є здобуті знання. Помилково називати людину "духовною" лише

за те, що вона багато вчилась, читала, спостерігала за баченим і здатна талановито викласти це на папері. Або якщо людина – взірець дотепності. Дух – це зовсім інше. Він є самостійна сутність, яка бере початок у спорідненому з нею світі, влаштованому цілком інакше, аніж те, що стосується Землі й земного життя, а отже, й людського тіла. Духовний світ є життям на висоті, прообразом найвищої і найсвітлішої частини Творення. Ця духовна частина в людині крізь свою сутність заряджена поверненням до Духовного – тільки-но буде знищено всі її тілесні оболонки. Цей потяг стає незалежним від усього іншого за повнотою міри зрілості й підносить Духовне до споріднених з ним сфер уже навіть елементарно – дією сили гравітації».

Не знаю, як там стосовно гравітації, але на загал так воно і є. Цей взаємо зв'язок є запорукою мистецтва, яке – **дужче за життя й смерть**. Й афоризм «Vita brevis – ars longa» – якнайвлучніше відбиває суть домінанти Духовного у світі, будучи запорукою його Безсмертя.

Може, в мені ще промовляє мій недосвід (Маяковський: «А ви зазирніть до мене через тисячу років – побалакаєм!»), але в такому сенсі і мода на «соціологію театру» – явище скороминуще. Вона ж бо аналізує лише певну **статику** театру, літератури, кіна – тоді як процес розвою і поступу вище означених «масових комунікацій» – безперервний, за ним не вгнатися жодному науковцеві.

Звичайно, серед них можуть знайтися й чутливі Касандри, і добре натреновані футурологи і навіть провидці (у Жюль Верна дві третини нафантазованого збулося), можуть народитися «нові методи» – і «нові сили», «незаангажовані старизною», почнуть «на молекулярному рівні» виводити формулу нового щасливого соціалістичного майбутнього...

Я не поділяю таких ілюзій. Я вірю у футурологію і прогностику. Але не в культурі. Це все одно, що зробити замах на Божий Промисел. До Істини такого високого рівня можна лише наблизитись. Сьогодні. Зараз.

Бо завтра вона вже стане іншою.

Між світом видимим і явленням незримого, незбагненного така ж посутня різниця, як між днем і ніччю, як між світлом і темрявою.

Гемінгвей свідомо покінчив життя самогубством, поставивши крапку на житті тілесному, матеріальному. Лишились його творіння, які надовго переживуть їхнього творця.

Перед смертю він писав:

«Земля зрештою вивітрюється, і порохнява відлітає з вітром, усі люди на ній вмирають безслідно – крім тих, які віддають себе мистецтву. Економіки тисячолітньої давнини видаються нам наївними або малоцікавими, а мистецькі шедеври – вічні».

Може, він, якого я з юних літ духотворив, написав оте своє й не перед смертю? Але суті це не міняє.

26 жовтня 1974 р.

Дадамянові замовили зробити методичні рекомендації про соціологічні дослідження публіки театральної – десь ще на початку жовтня я передав йому кілька своїх реплік. Я в них проходжу як «театральний практик» – краще б сказати – «піддослідний кролик». Ну та я вже їхньої літератури начитався, мене на гарячому не спіймаєш. Отож – знайшов копії того, що дав тоді Геннадієві – вузлик на пам'ять:

Чого б я хотів від анкетування:

Найперше – аналіз проблеми відвідування. Категорії публіки.

Як і чим можна **інтенсифікувати** цей процес?

Як на мене, існує лише три способи:

а) посилити **частотність** відвідування театру його **завсідниками** (тобто, тими, хто ходить часто);

б) посилити частотність відвідування театру людьми, **які ходять на вистави перманентно.**

в) залучити до театру **новий контингент** публіки.

При цьому врахувати наступні характеристики відвідуваності:

частотність (інтенсивність); регулярність; тривалість знайомства з театром (стаж відвідування).

Мова йде про відвідини **конкретного** театру. Не можна вивчати відвідування «взагалі» – така абстракція мало чим допоможе. Але вивчити проблему лише на одному театрі – означає не вийти на узагальнення. Отже – кількість театрів має бути максимально значна (для вивчення різних категорій, жанрів, статусів. публічного визнання тощо). Добре було б дати в анкету запитання про: число бачених вистав, про регулярність відвідування театру (інтервал між приходами в театр) і про стаж відвідування – тобто про стійкість ставлення до конкретного театру, усвідомлення його реноме.

Звернути увагу на момент «організації» відвідувань: самостійно купив квиток, у касі театру чи поза ним, через БОРЗ; чи квитка нав'язали «примусово» на додаток до естради чи цирку і т.д.

Нарешті, важлива річ – визначення категорій глядача. міри елітарності чи навпаки.

Групи «за інтересами». Тут важлива структура групи, її склад і чисельність, спосіб обміну новинами, ініціативність у відвідування й залученні інших. Міра поінформованості про виставу з посиланням на **джерело** інформації, а також – параметри вибірковості вистав.

Це – лише кілька вступних загальників. Кожен з яких потребує розшифрування й деталізації. А чорт, як відомо, ховається у деталях.

Неділя, 27 жовтня 1974 р.

Знову проблеми й черги за хлібом. А щоб якось перебити враження, по радіо оголошують гучні вітання від ЦК КПРС – Україні, яка виконала свої соцзобов'язання й продала державі 1 млн. пудів зерна. Для справної цифри дають чомусь у пудах. В усіх інших випадках – у тоннах… Цікаво, як там справді з хлібом на Україні?

Жарковський пропонує мені емігрувати до Канади

У мене вирвалася ця фраза про пуди вчора на репетиції; я не помітив, що за колоною стояв Жарковський. Він раптом вийшов із свого сховку й діловим тоном каже: «Послушайте, Лесь Степанович, если вам все здесь так не нравится, почему бы вам не эмигрировать куда-нибудь в Канаду? Там ваших много… не жалуются на урожай… А то что ж хаять да хаять? Вы над этим не думали?»

Я, признатись, не думав. Хіба так, зрідка…

Жарковський більше знає, ніж виказує, та це вже його прорвало. Мабуть, йому таки дали за мене прочухана. Правда, мої актриси, які по слово до кишені не лізуть, влаштували йому невеличкий мітинг; але не в цьому епізоді суть.

Театр Станіславського, як і багато інших московських театрів, різко здає назад. Про це говорить і наш репертуар, і призначення героя Павлодарського комсомолу Кузенкова (як же танцюють навколо нього Віра Максимова, Костя Щербаков, Олег Фельдман – люди, які ще вчора «взывали к совести» і молилися на «етичний театр»!), і засилля естрадної Дорнівщини («дорновкусицы»). Ми – не виняток: варто погортати «Театральную жизнь», «Театр» (як вони його зіпсували!), газети… Сезон як бубон…

На цьому тлі розперезалися чиновники з Управління; навіть найінтелігентніші з них – в шорах. А вже про номенклатуру нема й мови. От і бере мене з одного боку сплін, з іншого – лють, бо гумору починає невистачати. Частина побігла у партайгеноссе, у половини акторів на обличчі – блуд, в іншої половини – розгубленість. Вони знову починають пити, групово, чого давно за ними не було. З лютого інтелігенція живе під вантажем страху, це відчувається. З іншого боку, цей страх вже не такий і страшний, тобто не сталінський; його пробують навіть переводити в чорний гумор; надійшла доба скепсису й роботи «у стіл». Відточується езопова мова, кращі вистави «проходять» у тих ви-

падках, коли їх авторам вдається достукатися до впливових родичів чи знайомих «на сіятельних вершинах» (а тут – коло тісне, у кожного як не сват то брат десь-таки працює, та-й-та вродливиця знялася в кіно й стала фавориткою самого Х., той одружився з донькою самого Т., а той живе на одній площадці з секретарем райкому чи міськкому – ото й усі проблеми). Я, признатися, почуваюся серед тих, хто не належить до цього болота: їх мало; однак наші бесіди й тексти, якими ми обмінюємося – варті дорогого. Ловлю себе на тому, що й половини **кращих** таких моїх хвилин я не протоколюю у своєму щоденнику, свідомо. Бо то не політика – мистецтво, дух, пір'їнка. Того не можна записати; а може й не треба? Відчуваю, що зараз – не слід. Колись згодом, як переживемо цю скруту, може й занотую **альтернативну** музику…

Але з якої речі Жарковський так знахабнів? Це його особиста імпровізація (бо він таки чолов'яга із спалахами), – чи **план?**

Думай, Танюче, – є над чим.

Фурцеву ховали з МХАТу, ініціатива Олега Єфремова. Ранг – опальний: там, нагорі, вона вже «не наша», підвела…

На всі сто – самогубство. Хоч «партія» і «родина» це всіляко приховують. Установка – не робити з того **подію.** «Обыкновенная сердечная недостаточность».

Кажуть, того дня їй сказали, що – зняли з міністрів, а тут ще й нова баба у Фірюбіна.

А ходила ж з серпня її фраза – **«Умру министром».**

На жахітному небосхилі міністра культури ця малописьменна ткачиха й доволі крутий управлінець, героїня анекдотів і легенд – вона таки була **найкращим міністром.** Мабуть, тому, що – баба, сентиментальна, з комплексом неповноцінності перед інтелігенцією. На неї можна було впливати…

Звичайно, була Фурцева породженням системи – система її й убила.

Згадується багато іншого, неприємного (приміром, Хрущовський погром у Манежі, не без її участі).

Але…

Aut bene, aut nihil…

_____

І все одно – акція жахлива, яка показує обличчя радянського істеблішменту **без гриму.**

29 жовтня, вівторок

Олександр Петрович Мацкін: Курбас – Берлін?

Цікава людина і цікава розмова – Олександр Петрович Мацкін.

Виявляється, він з України, і теж перейшов через столичний Харків. Як я й гадав, він не міг не знати Курбаса. А що про все інше у мене зібрано багато, то я попросив його розповісти безпосередньо про «Народного Малахія». Це ж бо друга людина після Копелева, яка не побоялася говорити про Куліша і саме про «Малахія» – все, що думає. Українці (від Рильського до Сердюка, від Верхацького до Тичини) уникали «слизької» теми, і якщо вже заходило про Куліша, то далі «97» не йшло.

Як і Міхоелс, Мацкін бачив «Малахія» уже в Києві, під час тих славетних гастролей в Оперному театрі. Так, було паломництво, – натовп, студенти, кінна міліція. Але, каже, кінна міліція була не тільки тому, що – успіх. А тому, що на денний перегляд прийшла **влада,** і мав бути **порядок.**

На його думку, Курбас ставив «Малахія» про трагізм **утопії.** Власне про трагедію утопізму; для Олександра Петровича це різновид проблематики Дон-Кіхота (я йому

розповів, що потім Малахія називали Дон-Кіхотом з вулиці Міщанської, та й взагалі тема **лицарства** була в пресі означена чітко, нехай навіть у лайливому, образливому сенсі, – і він був приємно здивований). А принагідно навіть **показав** двічі Крушельницького і один раз – Гірняка; добре показав, як справжній актор! А це ж минуло мало не півстоліття!..

Мацкін мав потім випадкову розмову з Бучмою. І – цікаве свідчення! – Бучма вважав, що це могла бути його роль, не Мар'янова, – «бо він грає смішно, а треба – трагічно». Олександр Петрович тлумачить це як певне розкаяння Бучми, який «бігав від Курбаса у кіно».

Про Бучму з ним треба поговорити окремо.

Високої він думки про Гірняка, наголошував на його витонченій формі, на самоіронізмі. «Я бы не сказал, что он был естественен. Но дьявольски хорош в рисунке, в жесте – мастер! Понимаете, это особый театр, не по-мхатовски они играли, нет – по Лесю Курбасу!»

Дещо нового розповів він мені про роботу Курбаса над «Ліром». Мацкін вважає – вони встигли **вирішити** з Міхоелсом (подумки? в задумі?) і образ Ліра, і в цілому образ вистави, і на цьому була побудована потім розлад Міхоелса з Радловим, який тягнув назад, до Ліра барочного; саме Курбас наполягав, щоб Лір був безбородий («такой, как мы все, – без бутафории; на то время риск отчаянный. Но Михоэлс это отлично понял»). Паралель – сам Курбас як король Лір, у якого забрали королівство.

І вже зовсім для мене цікава тема: Мацкін був з Курбасом у Німеччині, «Войцек» Бюхнера, естетика німецького експресіонізму. У Гамбурзі вони з Курбасом бачили виставу за «Войцеком». Мацкін обіцяв мені про це написати.

Велике спасибі Євгенії Кузьмівні за Мацкіна. Це просто скарб, треба все за ним записати. Він не лише свідок доби, а й блискучий театрознавець, знав Мейєрхольда, Луначарського, Кольцова, Радека.

Так от: при всій симпатії до Радека він переконаний, що Радек причетний до **вбивства** Карла Лібкнехта й Рози Люксембург, і що сигнал на це він одержав з **Москви.** Неймовірно! Але він так виразно розповідав, як Радека було послано до Берліна, як він перейшов кордон під чужим (власне, під своїм справжнім прізвищем, бо Радек – псевдо), як потім його звинувачував, здається, брат Карла Лібкнехта. Легенда?

Але навіть якщо й легенда, то – характерна. При нагоді розпитаю його краще. Хоч він мені сказав, коли я щось такого йому запропонував: «Нет-нет. Я об этом не напишу. Ни за что. Нет!» (Це про Радека) І розмову було закінчено.

Мені забракло часу й терпіння передрукувати лист Йосипа Кисельова з приводу мого Крушельницького (від 1 листопада ц.р.). У нього важкий почерк, і я не зміг його зразу «взяти до роботи», листа. Між тим Кисельов – критик своєрідний, добре було б його кут зору зберегти. Я не належу до його прихильників, він часом компромісна людина, проте типовий для певного кола українського театрознавства. Отже, спробую розшифрувати його писання.

* * *

Лист від Йосипа Кисельова з Києва
1/XI – 74

Дорогой Лесь Степанович!

Не знаю – получили ли Вы мою недавнюю цидульку – писал я ее еще в лежачем состоянии и с заторможенным от болей сознанием. (Боюсь, что я отчество перепутал, – если так, христа ради – простите!). Теперь я уже дома, хотя врачи держат меня по-прежнему на строгом режиме, не разрешают покидать квартиру. Впрочем, хватит о болячках.

Прочитал «Крушельницкого». Как я предполагал, книга интересная, содержательная, задиристая, хотя порой – спорна,

субъективна. (Впрочем, разве имеются не субъективные критические исследования?). Впервые Крушельницкий предстал в «синтетическом плане» (актер, режиссер, педагог, организатор театрального процесса). Спорна монография на том, что вы возражаете мне по поводу «Ярослава Мудрого»: это ваше право. Хотя и мог бы сослаться на Б. Захаву, который на обсуждении в ВТО повторил (конечно, не дословно) моим мысли. Тактичное замечание об «излишествах». Вы ж понимаете, что я имел ввиду не «дозировки» образности, а увлечение «орнаменталистикой». Спорно - в некоторых оценках, критериях пьес и сценических работ. Но это не мешает нам обоим любить и уважать Мастера с Большой буквы. Хорошо, что вы показали и раннюю биографию Марьяна Михайловича, то, как он пришел к зрелому, к самостоятельному художественному пути.

Книга вполне ***достойна****, чтоб ее защищать. Хотелось бы иметь более развернутый показ киноработ актера. Было бы также целесообразно подчеркнуть, что* ***первые*** *(в буквальном смысле слова) режиссерские работы Крушельницкого начинались с русской драматургии («Портрет» Афиногенова, «Глубокая провинция» Светлова). Это бы еще раз* ***предметно*** *засвидетельствовало интернационалистские позиции талантливого художника украинской сцены, да и его режиссерское кредо, вернее, режиссерские поиски, дало бы возможность поразмышлять – в чем заключалось развитие березильских традиций, в чем сказались собственные эстетические концепции.*

Думаю, уместно было бы напомнить – почему, по каким причинам Крушельницкий пытался уехать, покинуть театр после первой же встречи с коллективом. Ведь это была ***не человеческая*** *реакция, а* ***художническая****. Дело не в полноте описания творческого пути художника, в более объективном раскрытии его эстетических позиций в раннем периоде. (и это играло б на дальнейшую эволюцию Крушельницкого). Мы все повинны в том, что работу больших мастеров показываем в некоем «едином потоке», без должной дифференциации.*

А у Крушельницкого были и взлеты, и неудачи, и повторы. Он был замечателен в ряде ролей (Малахий, Иван Непокрытый, Тевье-молочник, Березин – хотя и не хотелось бы увековечивать автора пьесы) и в других образах. Но трудно причислить к бесспорным удачам Короля-Лира, хотя я и понимаю «трагикомическую» концепцию исполнителя. Лир проигрывал в соседстве с Шутом, которого Милютенко играл потрясающе, хотя это и недооценено критикой. Крушельницкий был бесподобен в «Плацдарме» (зловещая, почти параноическая фигура экзекутора) и в то время не очень-то впечатлял в более ответственных ролях. Но это мое мнение.

Как и следует ожидать, книгу восприняли не все одинаково, хотя она разошлась быстро. Мне говорили Бажан и Смолич, что получили ее от вас авторские. Смолич даже собирался поделиться с вами своими впечатлениями. Не знаю, сделал ли он это?

Мне сейчас даже по телефону не разрешают говорить, но хотелось бы сказать о книге свое мнение. Но пока слышу один ответ: «Еще не прочитал, собираюсь это сделать».

Думаю, все же скоро выйду в свет и лично поговорю.

Еще раз благодарю за статью – как всегда, умную и доброжелательную.

Привет супруге. Пользуясь случаем, поздравляю с Октябрьским праздником.

Извините за каракули. Рука все плохо слушается.

Ваш Иос. Киселев

Киев, Ленина, 68, кв. 6.

Рука й справді не тверда, і я довго розбирав листа.

Цілком згодний з ним щодо хибності «єдиного потоку»: мені й хотілося взяти Крушельницького на тлі театрофранкізму, курбасової естетики, галицького театру. Напевне, слід робити це виразніше, я справді трохи скутий, очевидно, у критиці деяких робіт. Так, мені здається слабкою його робота над Леніним, Крушельницький характерний комік, і портретні варіації – не його сильний бік. Звичайно, Кисельов про це не напише.

Щодо російської драматургії після Курбаса, то я дивлюсь на це трохи ікакще. Умови примушують Крушельницького братися **саме** за російську драму, і то – не першого ряду. Може, якби він взявся до Сухово-Кобиліна чи Гоголя, про те, що цікавить Кисельова, можна було б подумати. А тут інше. Тут вимушена ситуація, конвойна. Неволя. В неволі не зробиш відкриття. Вистави й зняли не лише тому, що чіплялися до нього як до актора Курбаса (навряд!), а тому, що НЕ ВДАЛОСЯ, не взяв він тієї висоти, на якій були **останні постановки Курбаса.** І лише у «Дай серцю волю» дещо йому вдалося, та й то не в режисурі. Інтернаціоналізм – не в тому, щоб ставити російську драматургію. Вона йому була неприродня, галичанинові; він і мови російської за ціле життя добре не вивчив.

Про короля Ліра – стою на своєму. А щодо Мілютенка – він абсолютно правий, критика недооцінила його в цій ролі. Взагалі він був у Юри трохи **інший;** курбасова школа?

Резюме: Йосип Кисельов не з моїх шанувальників, і я так само не його прихильник. А проте поважаю цих стариків, які й у лікарні не забувають про театр; уявити собі, щоб отак тремтячою рукою шкрябати, хотіти власного слова… Його книжки й оцінки – прямолінійні часом до прикрощів. Але він послідовний у своєму бажанні оживити Куліша, Микитенка, Кочергу. Напевне, молодий він був сміливіший. Чи будуть так само любити театр ті, котрі прийдуть після Кисельових, чи так само дбатимуть про актора, про виставу?

Зателефоную йому завтра вдень, привітаю.

6 листопада, середа

(Чернетка листа до київського критика Йосипа Кисельова[22], на який він мені так і не відповів)

22 Кисельов Йосип (1905-1980) літературний критик

Йосипе Михайловичу,

зичу – тричі – Вам доброго здоров'я й міцної руки.

Позаяк старші мої друзі – від Миколи Платоновича Бажана до Олександра Йосиповича Дейча – привчили мене відповідати на листи невідкладно, відсилаю Вам кілька реплік стосовно мого «Крушельницького» і Ваших мені побажань.

Усвідомлюю, що багатьох прикрощів можна було б уникнути (маю листи від Романа Черкашина, від пані Орисі Стешенко, від декого ще; читав книжку в Нью-Йорку Йосип Гірняк[23]) – якби писалося мені ***в Києві,*** *де й повітря допомагає, і якби не така постійна вибухово-мінлива атмосфера в Москві. Чимало насмітила й цензура (заборона на деякі важливі для мене прізвища, вимога «не торкатись культу» (?!), острах певних моїх «тенденцій»,* ***veto*** *на окремі вагомі для мене цитування і навіть – «єврейська проблема» (категорично вилучили розповідь про те, як Крушельницький змушений був припинити у Харкові виставу «Тев'є-молочник», коли п'яний офіцер почав кидати в залу з галерки: «Жид пархатий!» – актор домігся того, що офіцера скрутили й вивели – й навіть потім – судили! Хоч то були роки розгулу повоєнного сталінського антисемітизму!) Отож, якби не ці тиночки й не перелази, книжка була б на п'ять аркушів (тобто – наполовину!) більшою і, мабуть, точнішою. Збираю в кіш усі зауваги, дрібні й більші – бо неодмінно колись повернусь до «Крушельницького» – тоді вже обов'язково українською. Бо тут – «я тільки надпив свою чарку» (Рильський). Отож, як пишуть у журналах – «далі буде».*

Хоч з Києва мене й пробують лякати тим, що книжку туди на масовий продаж не дадуть (а що було – вмить розбіглося!) – бо там автор згадав тих, чиї прізвища «заборонені на Україні для вжитку»: вбитої (відомо – ким!) Алли Горської й « злісного емігранта Гірняка». Проте ці страхи моїх анонімних «доброзичливців» – здебільша їхні бажання; я особисто поки що жодної «такої» реакції на книгу нізвідки не відчув. Хоч видавці натякнули – один «донос на гетмна-злодея» у Москві з України вже є – висока інстанція пере-

---

23 Гірняк Йосип (1895-1989) актор «Березоля», учень і однодумець Л. Курбаса, репресований, емігрував до США.

слала їм на видавництво – «розбирайтесь, мовляв, самі». Знаю й прізвище цього «кочубея» – при зустрічі мило до мене посміхався хвалив видання й просив примірника з автографом. Гадаю, братчики з циновими гудзиками цього разу прорахувалися – монографія вже побігла по республіках і має в Москві підтримку тих, від кого великою мірою залежить громадська думка.

Але повернусь конкретно до наших баранів. Не Ви перший заперечуєте моє тлумачення Крушельницьким Ліра, хоч я студентом ходив на всі його представлення (17!) й щоразу знаходив на кожній з вистав нове для себе й повчальне. Зокрема, я зрозумів – емоційно! – через його Короля Ліра – як саме Крушельницький грав ***трагедійні моменти «Малахія»*** *– ідею самотності серед юрби й неможливості правди. А що казенна Україна звикла в цілому до* ***«героїко-романтичного театру»,*** *де Лір традиційно мав би бути могутнім велетом у дорогих шатах, то не слід забувати Курбасової проби Ліра з Міхоелсом моторошного 1933-го року (на одній з репетицій Курбаса наприкінці грудня арештували в Москві й доправили до Харкова) – так само у трагікомедійному жанрі. І я цій казенній Україні – до якої, звісно, не вписую ні Вас, ні Бажана, ні Черкашина – не суддя. А вистава з Крушельницьким – Ліром і Мілютенком-Блазнем справді була знаковою не лише для франківців (при цьому я не перебільшую ваги режисури Оглобліна – він був далекий від Курбасової лаконіки й багатовекторності!), а й для всього українського театру шістдесятих років. Тому – відкиньмо старі штампи й гляньмо колись на цю проблему оком аматора-прогностика принаймні з вікна 2000-го року!*[24]

Про деякі інші Ваші репліки, дорогий Метре.

Не такий уже для мене авторитет Борис Захава, щоб я безоглядно на нього покладався. Зокрема, тому, що він – «реаліст» – і «коливався разом з «установками» – в оцінках Мейерхольда й Таїровaa

---

24 Мої передбачення до певної міри справдились — Богдан Ступка продовжив у своєму «Королі Лірі» не героїко-романтичну, а саме трагікомедійну традицію Міхоелса-Крушельницького. і я маю великий жаль за тим, що режисура вистави, в якій грав Ступка, виявилась нижчою за його талант і пішла наперекір йому «шляхом героїки» — Л.Т.)

– попри те, що сам, вахтангівець, належав до тих, які «орнаментують» і розцяцьковують. Захава авнгарду не сприймав, криючи його отою «орнаментикою». До речі, у тому своєму виступі на обговоренні у ВТО, на який Ви посилаєтесь, він мав на увазі цілком інше – йшлося про «національне», яке він сприйняв як декор. Але то вже цілком інша (московська) проблема.

А ось Ваша порада мені зробити політику на тому, що перші свої режисерські постановки Крушельницький здійснив на ***російській драматургії*** *– викликала в мені хіба усмішку. Розумію, це наблизило б мене і мого Крушельницького до такого любого Вам «духу інтернаціоналізму» і впливу «старшого брата» на нас, горопашних українців, які без цього поводиря не годні й кроку ступити. (Через те Курбасові у них найвища похвала – «украинский Мейерхольд»).*

Не знаю, чи є «націоналізмом» те, про що я пишу, але чому німець Мейерхольд, вірменин Вахтангов, грузин Марджанішвілі, український караїм Таїров – «російський театр»??? Чому все на світі має неодмінно починатися з Островського, Горького й Чехова? Не сумніваюсь, що попри всі зусилля офіційних кіл перші двоє авторів ніколи не гратимуть ***провідної ролі*** *у світовому театрі, на сценах Парижа-Лондона-Берліна-Нью-Йорку. Ці «впливи і взаємовпливи» – широке річище проблем, від політичних до філософських, від соціальних до релігійних. І я не сприймаю Вашої «педагогіки» – «захистити» Крушельницького такою вигідною сьогодні ідеєю. До речі, перші режисерські проби Крушельницького були в Галичингі – Ростан та ін., – Европа, а не Росія. Знову ж таки – постановки «братньої радянської автури» – Афіногенова й Светлова (не секрет – то був вимушений крок!) стали його* ***поразкою.*** *І лише повернення на круги своя – до української п'єси («Дай серцю волю») – вивело Крушельницького на нову орбіту. От Вам і «равненіє на старшого брата»...*

Ще одна легенда, запущена Петровою, – що після приїзду з Праги в 1924 році він розчарувався в Курбасі й Березолі» (кульбіти! трапеції! – формалізм!) і мало не втік назад. Куди? До Праги, де не було українського театру? Чи до Галичини, покладену під Польщу?

Авжеж, абсурд. З його розповідей – все було ***полярно навпаки.*** *Круш притьмом закохався в «Березіль» (де, до речі, було багато рідних йому галичан!) – і в самого Курбаса – після першої з ним розмови! А вигадала це Євгенія Олексіївна, його дружина (яка ніколи не була в «Березолі» на перших ролях, дівчина з Подолу, що вимірювала перейдені з ним роки кількістю подарованим ним шуб) – пост-фактум, знову ж таки з* ***кон'юнктурних*** *«соображеній», коли треба було доводити, що Курбас – «формаліст» і бяка, а Крушельницький – «реаліст» і цяця. Вона не була в тому самотня – подібне вигадували і «від Мар'яненка». і «від Антоновича» і навіть «від Чистякової», не кажучи вже про Йосипенка і К^{о} – Бог їм усім суддя.*

Одне слово, дорогий Метре, я даю й даватиму ***правдивий,*** *а не відретушований портрет Мар'яна Михайловича Крушельницького; далі – Леся Курбаса й Миколи Куліша, Йосипа Гірняка, Миколи Хвильового, Миколи Зерова й усього Розстріляного Відродження. На тому стояв увесь наш Клуб Творчої Молоді і всі шістдесятники, які так чи інакше звідти родом. Нема жодного сенсу виховувати нас на «дружбі народів» – я того вже всерйоз не сприймаю. Особливо після українських арештів 1972 року, коли «густо большевик на каторгу пошел» – була в ходу така призвичаєна фраза в Росії після 1905 року. Переконаний – нам вдасться надрукувати тут Курбаса й Куліша – без тих втрат, які неодмінні сьогодні «на Вкраїні милій». І, скажу Вам одверто, в Москві багато освічених і культурних людей, які нам у цьому допомагають, бо, крім Росії «держать и не пущать!» – існує інша Росія, за яку не соромно.*

Не ображайтесь, я – іншої крові – на інше націлений – іншим живу.

Видужуйте.

З повагою – Лесь Танюк.

Москва, 6 листопада 1974.

P.S.:

З днем народження Троцького я Вас не вітаю – не люблю прикидатись.

* * *

Від Л. Резунової з Києва
28. X. 74 г.

Дорогие Неля и Лёня!

Книгу я получила почти месяц назад, и для Сергея Белоконя тоже.

Извините, что до сих пор не написала ни слова, большое-пребольшое спасибо. Но я лежала больная почти 3 недели, а затем у меня большая неприятность на работе. В письме всего не напишешь, поговорим при встрече.

Видела Игоря Безгина, он тоже прочел Лёнину книгу, обещал написать Вам пару слов.

В Киеве все по-старому, осень в этом году теплая и сухая, мы почти все время работали в колхозе на уборке урожая, и я так отличилась, что, кажется, останусь без работы. Ну да поживем, увидим.

Пока будьте здоровы, еще раз большое спасибо за книгу.

Целую

Люда

P. S. Сергея до сих пор не видела, и потому книгу не передала, при первой же встрече вручу.

Л.

* * *

Г. ШПАЛИКОВ

Загинув 1 листопада 1974 р.

Хоронят писателей мертвых,
Живые идут в коридор.
Служителей бойкие метлы
Сметают иголки и сор.

Мне дух панихид неприятен.
Я в окна спокойно гляжу
И думаю – вот мой приятель,
Вот я в этом зале лежу.

Не сделавший и половины
Того, что мне сделать должно,
Ногами направлен к камину,
Оплакан детьми и женой.

Хоронят писателей мертвых,
Живые идут в коридор.
Живые людей распростертых
Выносят на каменный двор.

Ровесники друга выносят,
Суровость на лицах храня.
А это – выносят, выносят –
Ребята выносят меня!

Гусиным или не гусиным
Бумагу до смерти марать,
Но только бы не грустили
И не научились хворать.

Не только бы мы не теряли
Живыми людей дорогих,
Обидами в них не стреляли,
Живыми любили бы их.

Ровесники, не умирайте...

* * *

А про кого – це?
Живет актриса в городе Москве.
Чего ж актриса суетится?
Актриса в зеркальце глядится.
Глаза хохлацкие – в тоске.

В глазах – хохлацкая тоска.
Давай, актриса, потоскуем –
Как жаль, что ты не потаскуха –
Тебя бы проще приластил.

(Далі є і «чумацькі воли» и «Тиха украинская ночь». Гурченко? Але й нього – «хохлаччина». Глибоко ж це в'їлося в їхнє «рукопятство».)

Субота, 2 листопада 1974

Можна сказати, що на обрії – в історичному аспекті – посвітлішало; нехай хоч на якийсь час. 30 жовтня, тобто минулої середи, Сахаров провів відкриту прес-конференцію (цілком нове для нас явище!). Не особисту зустріч із кореспондентами, а цілком легальну пресконференцію Ініціативної Групи. Тетяна Ходорович, Мальва Ланда, Сергій Ковальов, інших не розібрав. Цей день – 30 жовтня – оголошено Днем радянських політв'язнів. Водночас цього ж дня було проведено в кількох таборах Мордовії та Пермі голодування – на відзнаку Дня. Кореспондентам вручали папку із зверненнями, листами з таборів, іншими матеріалами. Заяву, яку віддала в друк Ініціативна Група, написана різко й гостро. Таке враження, що почався новий виток, – після певного спаду. Обіцяють мені 33-й випуск (спеціальний) «Хроніки…»

Конференція Сахарова 30 жовтня

Пішло?

Нонсенс: ніби агітатором проти присудження Сахарову Нобелівської премії миру є – ? – Жорес Медведєв! Цитовано було кілька його фраз із виступів на Заході. Чому він проти? Тільки тому, що Сахаров, мовляв, є батько радянської водневої бомби, – отже, не Янгол – Яструб…

Убитися можна з такими «моралістами»!

Ні, не можна бути реформатором явища – **в межах самого явища.** Потрібен все-таки відсторонений погляд, принаймні з пташиного літу, аби обійняти все, нехай спершу схематично, але – все разом, **цілокупно.** Сахаров це

зробив – Жоресові не по силі. З тих, що перебісилися, часто виходять найлютіші Бенкендорфи. Бо вони **знають,** куди дошкульніше стрілити.

І все-таки – на глибині душі – не розумію **мотивів** його агітації. Якщо все це, звісно, саме так і є.

В театрі – все ніби о'кей. «Пурсоньяк» іде на ура (в тому сенсі, що постійно вимагають квитків – і актори щасливі, що успіх). Дівчата замість своїх проблем обговорювали новий роман Валери Золотухіна, якась нова пасія з кіностудії; а в них із Шацькою хлопчик, Денис, п'яти років. Переживають – дуже: він, мовляв, «характерний», а Ніна була в інституті першою красунею. Шацька була закохана в нашого Володю Коренева: ось, я думаю, звідки всі ці переживання наших актрис. Так, про Шацьку розповідали легенди – один студент змушений був задля неї на одній нозі прострибати від ГИТИСа до її дому, а це далеченько, інший район. Бідаха таки доскакав. Але Золотухіну вона дісталась без фізкультури.

З якої речі мене потягло на московські плітки? Побачив зараз Золотухіна на ЦТ – от і згадав. Він – **актор маски**. Але дуже виразної маски. Ось тільки здається він мені не до кінця щирим, грає не лише на сцені. Дотепний життєвий тип.

Переказують, у дитячі роки він тривалий час кульгав на костилях, тобто на милицях, – хлоп'ям випав з балкону… Той комплекс і витворив йому особливий стиль спілкування, через «ерничество-завоевательство». На Таганці таких є кілька.

Вадим сказав, – в букіністиці біля МХАТу продається «Логос» за 1910 і 1913 роки, із статтями Степуна «Трагедия творчества» та «Жизнь и творчество». Криза з грошима, але треба десь перехопити й взяти. Він трохи режисер, мені траплялися статті про його «Едіпа» й «Міру за міру» Шекспіра, після яких його звинуватили у ворожому ставленні до пролетарського мистецтва й звільнили. Потім він писав про Шпенглера, на чому здається й погорів.

Геннадий Шпаликов

В. П. НЕКРАСОВУ

Чего ты снишься каждый день,
Зачем ты душу мне тревожишь?
Мой самый близкий из людей,
Обнять которого не можешь.

Зачем приходишь по ночам
Распахнутый, с веселой челкой,
Чтоб просыпался и кричал,
Как будто виноват я в чем-то?

И без тебя повалит снег,
А мне все Киев будет сниться.
Ты приходи, хотя б во сне,
Через границы, заграницы.

1974, октябрь

* * *

Від Л. Фінкеля з Чернівців:
30 октября 1974 г.

Дорогие ребята!

Скучаю без Вас ужасно и потому ничего не писал – письма только растравили бы душу. Но еще более смутила и огорошила меня собственная стойкость. И это письмо, как Вы легко догадаетесь, плод моего смущения.

Как и следовало ожидать, «свинцовые мерзости» после отпуска навалились на меня с новой силой. Работы по уши. Уже и ночи нехватает. Теперь ежели меня спросят (на манер известной Маврикиевны), что мне больше нравится, Новый год или половой акт, я отвечу: Новый год, ибо он бывает чаще.

Хорошие известия куда-то провалились. Чеботаревская прислала письмо, что моя статья (о твоей, Лесь, книге) нравится ей и интересна по мысли, но «Литературка», к сожалению, рецензии на книги по искусству печатает только в исключительных случаях. Следовательно, с этим все ясно. Она посоветовала отправить ее в «Сов. культуру». Но поскольку статью не вернула, придется перепечатать ее вторично и отправить.

Посеянные мною семена пока не взошли. То ли климат неблагополучный, то ли сеятель из меня хреновый. Макашин пока молчит. Из издательства молчат. Из ленинградских журналов молчат. Так что у меня создалось впечатление, будто бы говорят только на собраниях и все с озабоченностью, не мало ли на мою долю той сотни с небольшим общественных поручений, которые мне вручили.

Я сейчас принялся за новую повесть, которая начинается звонком из ЦК. Как Вы поняли, я выхожу на широкую гражданскую дорогу (может быть, даже на шоссе) и поэтому самое время поздравить Вас с наступающим праздником.

...Лесь, как прошла премьера? Как белка в зимней квартире? И вообще Жомини, да Жомини, не пора ли сказать те самые полслова?

Неллечка, милая, что со смертью наркома, не продвинулся ли структуранализ?

Ну давайте я Вас, братцы, обниму. Всех троих. Даже страшно подумать, до чего я привык к вам.

P. S.

1) Лесь, дорогой, как Рудика пьесы?

2) Читали ли Вы повесть Тендрякова в № 9 «Нового мира»? Конец ее написан почти по такому принципу, каким тебе хотелось бы видеть пьесу.

Я сразу подумал о тебе.

Целую Вас и люблю.

Ваш Леня.

Мои домашние со мной заодно.

Неділя, 3 листопада 1974

Я потрясен этими двумя смертями, последовавшими одна за другой. Шукшин и Шпаликов, может, и не были близкими друзьями, но дружили – несомненно…

Шукшин, если можна так сказать, сгорел. От слишком большого напряжения. Как предохранитель, на которого плохо действует переменное напряжение в сети.

Шукшин і Шпаліков

Шпаликов ушел из жизни по собственной воле… Из-за невостребованности. «Не утонул он в Северной Двине», а погиб – «как-нибудь иначе». Прийняв смерть з власної руки, у повнім відчаї, оточений червоними прапорцями. Як самотній вовк, довго никав у пошуках виходу, пропонував, писав, стукав у всі двері. І вирішив сам поставити крапку.

Якось я бачив Інну – в Будинку Кіно. Була вона в дуже поганому стані, я не відразу й упізнав. Отоді мені й розповіли, що вони час від часу входять у штопор; біда.

Шпаликов, Шпаліков, бідний Гено – навіщо? Я певен, опинись хтось поруч, простягни йому вчасно руку – все могло б бути інакше.

Але інший голос говорить мені, що все йшло саме до того, і менш за все – з його вини. Він жив так, бо то була його своєрідна форма протесту: не витримували нерви, у людей талановитих вони не з дроту.

Зникає щось незриме. Доба впевнено повернула на зиму. «Для веселья планета не слишком оборудована…» Список, розпочатий Єсеніним, Маяковським, Хвильовим, продовжений Фадеєвим, множиться…

Скільки мерзоти живе, забрьохавшись по вуха, живе й рохкає; а таких, як Шпаліков, як Василь Шукшин, як Алла Горська – відстрілює доба, **виморожує…** Куди йдемо?

8 листопада, п'ятниця

Чотири вільні дні, принаймні, є час перевести дух.

Лист від батька. Одержав мою бандероль з перцем, дякує: «Не можу їсти холодцю без перцю. А тут тобі перець для України – з Москви».

Під'юджує старий. Справді, їхати з України до білокам'яної за перцем – це вже чорт зна що.

Пише про Галю, – яка жалілась йому, що з колгоспу під нуль забирають усю картоплю. «Стрижуть як до війська. Олег свариться з начальством, та хто він такий, щоб його слухали? У Галі (?!) самим може невистачити на посадку…» Дожилися!

Але батько – крицево: «А мусить виконувати, бо то – завдання райкому партії. Вони свій план виконали – величезний, а їм новий дають, оддайте «лишки» – область має продати їх Миколаївському торгові, який не виконав плану».

Ото й увесь трудовий наш «героїзм». Так ліпляться «сводки».

Село на нашій Україні…

Іван Борисенко видає дочку заміж, – Валя скінчила Львівський інститут, товарознавець («батько підморгує: «Значить, не пропаде, товари будуть»), Максим з Олею женять Альошку, прапорщик, служить в Німеччині («на добрих закордонних харчах»). Старий на рибалці впав, болить рука, ходить на процедури («безплатні, звісно, але тих грошей, що ти прислав, уже на уколи невистачило»). Упорядкував мамину могилу. Водив Шуру Дем'янівну на Празький цирк («твій товариш з театру дав нам контрамарку» так там одна мавпа – «ну чистий тобі Корнійчук, прости Господи!») – нічого собі порівняннячко!..

А це вже мій казус: переплутав, і послав батькові «Крушельницького» з дарчим підписом Галі, а Галі – батькову. Ну я й розтелепа!

Цидулка сьогодні й від Галі. Сама на господарстві, важко. Лає свого директора школи, який «свирепствует» – вигадує «плани, збори, звіти», – «причем требует это все по-русски!»

Отака Чернігівщина! Сама пише мені листа російською, а директор їй не до вподоби. Не тільки тому, що – «мастак читать морали» й не тільки тому, що «за год нумерация приказов достигает за 100-шизоид!» й тому, що «требует все по-русски…»

Перед жовтневими днями секретар райкому зібрав усіх їхных голів колгоспів і наказав, щоб «зустріли свято у труді» (тобто як буде погода, хай возять льон). То Галя й не знає: чи скаржитися, що й у свято силують робити, чи радіти, що добрий секретар попався – не бюрократ щодо «праздников». (*«На май – идет посадка и сев, время действительно дорого, не до демонстраций. А теперь и с Октябрем покончим?»*

Це вже щось для села нове. За Сталіна вони б і не писнули на такі теми. Тепер Галя й сама пише, що нормально у селі святкують хіба один Храм, – і в найнезручніший для хлібороба час. *«Зате вчителі і партійці трудяться і в неділю, а люди в селі того не люблять»*.

Цитую Галю так детально, бо для самого себе роблю відкриття: щось таки змінюється в українському селі, навіть русифікованому. Той же Олег – передовик, член партії, – каже, виконав мало не три плани по здаванню картоплі – «просто був якийсь розбій, забирали геть усе, як по «продразвйорстке!». Каже, – довелося ховати. («Як колись…»)

Село – консервативне, але в цьому є і свій рятунок: воно й **консервативно** піддається, тобто – не спішить поперед батька в пекло, як заводські стахановці. У селі серед простого люду менше **обману,** не так світяться кар'єристи, – хіба з великого начальства.

«Кажется, мое письмо дышит явно упадочнически, правда? – пише моя сестра Галина Павленко з далекої Мени. – Ну такое сейчас настроение…»

Я її розумію.

З батьком вони не вельми дружні. *«Знаешь, и хочется в Луцк, а почему-то не могу простить ему прошлогодние обиды и письма. Знаю, что стар и все остальное, но не могу, обидно за маму»*.

«Мовчан – плюшевый дед с кудрявым носом». Таку дефініцію дав своєму татові малий Богдан. Дуже симпатичне росте хлоп'я. Хоч Павло бачить його не часто.

Мораль гордині, Ніцше й колгосп тварин

За Ніцше – мораль є спроба обґрунтувати людську гординю. Поворот несподіваний, бо в такому сенсі Бог – моральний? Якщо забобоном вважати тезу «людина відповідає лише за те, чого вона **хотіла**», якщо звести всю цінність людини лише до цінності моральної, то **лихе** має бути добровільним (хоч би для того, щоб можна було не сумніватися у добровільності **доброго** вчинку). Проте зло теж має свій чин, і він полягає в порятунку душі. Якщо я чогось **не хотів**, то я не маю вини? За що ж тоді покарання? Воно ж є тоді актом дії **Доброго Бога**? Адже кара є **божий спосіб виховання,** удосконалення мого «Я». Висновок: Бог не може бути **добрий чи недобрий.** Він – поза моральними оцінками.

Немає нічого принципово відмінного між самовивишенням Ніцше, котрий прагне перетворити надлюдину у сенс буття, і самохвальством наших вождів – од Сталіна й до Мао. Кожен з вождів апріорі виходить з того, що для нього, душпастиря, закони – одні, для його отари – інші. Вони страшенно дивуються, коли одного чудового дня їх починають судити саме за загальними законами «отари»…

Я не належу до людей, які обожнюють рівність в отарі. Мені ближче Хвильовий з його елітарністю, ніж плужанимасовісти. Але як театральний режисер, розумію, що актори і публіка – єдине ціле, без однієї з цих складових немає явища театру, тобто **явища перетворення.** Проблема тільки в культурі й меті взаємин. Не люблю натовпу за те, що він є пародія на народ: юрмище є тільки юрмище. Але я так само не люблю водіїв людства, переконаних у тому, що вони герої й титани. Якщо замислитись, то і Заратустра, і Сталін – персонажі **комедійні**, попри всю їхню «богошуканість». Лише отарне людське сприйняття перетворило їх на легенду. І фрази на кшталт «треба бути морем, щоб прийняти в себе брудний потік і не стати брудним» – лише машкара, за якою ховаються неврівноваженість і страх. Такий

же страх сидить у гаслах «Догоним и перегоним Америку», «превратим Москву в образцовый город» або й навіть «Это есть наш решительный…» Вінцем цього страху рано чи пізно стають репресії.

До речі, – якось раніше не звертав на цей пасаж уваги: що означає «и как один умрем в борьбе за это…»? Яке ж тоді це «это», у боротьбі за яке мають вмерти «всі як один»? Себто людство має вдатися до масового самогубства? Нічогенька ціна за «это»! Для кого ж воно тоді буде виборене? Для тих, хто завбачливо не пішов сам, а послав на «боротьбу» інших?

Алла Горська – і Катерина II. Лист від Атени

Цариця, вбійниця й наложниця, –
Холодний камінь обійма;
Всесвітня курва і безбожниця –
Уперше спить вона сама….

Ці мої рядки подобались Алочці, я склав колись кілька катренів на ходу, коли ми читали з нею у Львові Костомарова, – «Книги битія українського народу». Крім епітафії Катерині, була ще й «петрівка», я її забув. А це чомусь виникло зараз. «А німкеня Катерина, курва усесвітня, убійниця мужа свого, доконала козацтво, – і пропала Вкраїна. Ні, не пропала – то так лише здається. Лежить у могилі Україна, але ще не вмерла…» Ми тоді з Аллою завчили це на пам'ять – і змагались у цитуванні. Треба спитати у Брилинського, чи не пам'ятає він рядків моїх – про Петра. У нього пам'ять геніальна, як у верблюда.

11. XI. 74.

Одержав листа від Атени, дуже поетичного й теплого. І прислала вона мені кілька відбитків екслібрису, що його виготував для мене Богдан Сорока. Блискучий графік, гарно відчуває форму, особливо малі жанри!

Неприємних новин не відписує; може, й справді все йде рівно? Хоч з деяких джерел – навколо Чорновола щось таки крутиться, нового…

Вівторок, 12 листопада 1974 р.

Театр. Проба. Потім – тексти Курбаса.

Середа, 13 листопада

Тексти Курбаса. Трохи повозився і над коментарем; тут роботи – непочатий край.

* * *

Від Ігоря Герети:
Тернопіль, 5. XI. 1974

Дорогий Лесю!

Ви написали чудову книжку про нашого незабутнього Мар'яна Крушельницького.

Її моментально розібрали, і хоч в книгарнях всі знайомі, мені не залишили. Чи не змогли б Ви надіслати мені один примірник, звичайно з автографом.

Вам посилаю дві свої книжечки. Розумію, що це надто сміливо з мого боку, бо ж можуть не сподобатися; все ж – «чим хата багата». Також відсилаю Вашу «Сповідь» і прошу автографа.

Чи не буде Ваш театр гастролювати на Україні? Що ставите тепер?

Знову обіцяють Москву мені, але вже маю страх. Бо ті два випадки пов'язалися з хворобою і смертю тата. Тяжко мені, все ж працюю, як працював він.

Поклін дружині!

Ваш Ігор Герета.

Четвер, 7 листопада 1974

Лист від Людмили Блажкової, вона ж Люда Бердник, дружина Олеся Бердника, драматург. Прислала мені дитячу казку.

* * *

Людмила Бердник, п'єса, лист

«Дорогий Друже! – пише вона. – Перебуваючи у Москві, я так і не змогла з Вами зустрітись і поговорити. Певна річ, Ви дуже заклопотана людина, і заволодіти Вами, бодай на часинку, справа неможлива. Та мені й не хотілося Вам набридати домаганням зустрічі, хоча мене дійсно дуже хвилює Ваша думка про п'єсу. Вона була написана на замовлення нашої російської Драми. Літчастина і дирекція поставились до п'єси позитивно, але, на жаль, досі не можуть знайти режисера-постановника, який працював би в казково-фейеричному плані. Я сама розумію, що це справа не легка, оскільки в сучасній драматургії це досить рідкісний жанр.

Якщо п'єса Вам імпонуватиме своїм ідейним спрямуванням та жанрово бо я не наполягаю на тому, що в художньому і сценічному плані це річ цілком завершена. Але мені здається що в ній є зерно, яке може бути Вам до смаку. До того ж це річ для музично-драматичного театру.

Отже, якщо бодай процентів на 70 вона здобуде Вашого позитивного відношення, то я пропоную Вам у співавторстві довести її до сценічного втілення. Оскільки цілком покладаюсь на Ваш літературний хист і режисерський смак. Можливо це був би початок нашого цікавого творчого співробіт-

ництва. оскільки спілка чоловіка і жінки завжди плідніша і багатогранніша, ніж, скажімо, між чоловіками чи жінками!

З щирою повагою –

Людмила Блажкова.

P. S.

Хоча Ви й дуже заклопотана людина, але дайте відповідь у будь-якому випадку. Чекатиму.

Вона була чорна як циганка і дивилась зазивно. Читаю листа й уявляю собі, як вона вимовляла б «заволодіти вами» чи про «плідність» «спілки чоловіка й жінки». Жарти-жартами, але маю застереження проти людей, які пишуть листи з помилками. Я зумисне передрукував усе як в оригіналі, повторивши усі розділові знаки за відсутністю оних. Чому люди переконані, що, йдучи до літератури, можна не дбати про граматику, оказенювати лексику й пускатися берега в пунктуації?

П'єса написана російською, і – поганою. Звичайно, Російська драма не могла знайти на такий твір режисера. Дописувати ж чужі твори – ні, боронь мене Боже

А чому не вийшло в неї творче співробітництво з власним чоловіком Олесем Бердником? То ж його стиль – феєрія… Ну та й «спілкування!»

* * *

Від Зінаїди Пігулович
з Києва

Вас поздравляю, желаю бодрости, неустанности, энергии, здоровья! А главное – неуклонно стремиться к новым и новым свершениям!!!

Расположенная в Вам
Зинаида Александровна.

* * *

До пані Орисі Стешенко:

Наша люба пані Орисенько!

Дякую Вам за гарного листа. Одержав його в останніх числах вересня, а саме здавав Управлінню нову виставу (її не прийняли з першого разу, на 11 жовтня призначили повторний перегляд), вибігав уранці з дому, а вертався десь опівночі – і так щодня. А потім до всього було ще й кілька нічних репетицій. Отож і відкладав відповідь –щоб поговорити «обстоятельно и со вкусом».

Почну насамперед з цитати. Один мій знайомий філадельфійський кореспондент взяв інтерв'ю у пана Юзика. Г(ірня)к йому пише: «…читаю одночасно і для моєї старушки, бо вона прихворює на очі, а до того всякі інші недомагання не дають їй змоги – терпеливо чекати на свою чергу до цієї цікавої праці про актора, з яким ми були колись у незабутньому «Березолі». І далі: «Коли Танюк такий режисер як автор монографії, то театр має гідного нащадка березільської доби. Жаль, що він не має змоги працювати на своїй батьківщині. Його книжка – це перша серйозна спроба охопити золоту добу історії нашого театру!..»

Я розумію, що «не хваліть, дядьку, а то перехвалите на один бік» (як сказано у «Дай серцю волю…»), що Маестро занадто високо оцінює мою скромну працю, але я радий, що саме він сприйняв її так. Хоч там дійсно багато прикрих недоглядів, помилок, які я неодмінно правитиму, якщо книжка виходитиме другим виданням (домагаюсь). Поки що відгуки в цілому гарні, доброзичливі – Бажан, Сердюк, Кирилюк, Смолич, Черкашин (він пише в основному про останній період, коли він працював спільно з М. М. над «Євгенією Гранде» та ін. – дуже гарний лист, проаналізував у всіх деталях, і теж знайшов деякі неточності, за що я йому вдячний), а також молодь – до сотні листів. Приємно, що люди читають, цікавляться і в цілому сприймають історію ***під дорогим мені кутом зору.***

До речі, щоб я не забув. Неодмінно напишіть мені, п. Орисенько, як по-батькові Добровольську – а то якось незручно переказувати

вітання (Липочці? Для мене треба було б якось солідніш). Справді вона нездужає? Це ще з тих часів, як тоді він писав?

Отже, першого рифа я оминув («ода» на честь виявилась, як кажуть люде, не такою вже одою, бо поруч названо і колег, і вчителя, не оминув я й драматургів) – і це добре. А от з протилежного боку – з боку української театральної критики – сучасної – доходять чутки, що мене «рідна ненька» лаятиме. Збираються, готуються, шукають аргументів – а компанія відома – Йосипенко та «іже с ним». Проте я вжив деяких заходів тут, у Москві – побачимо. Була поки що рецензія в «Книжном обозрении» та з України прислали вирізку з «Радянської Буковини» («Слово про вчителя» – так, поверхово, зате з ***дуже державних позицій).***

Не знаю, коли вирвусь до Києва, – може, десь під Новий рік. Отже, тоді й поговоримо детальніш. А поки що – спасибі Вам, п. Орисенько, за «гражданський долг» – бо праці Ви на ті зауваги поклали чимало.

Справді, з «Молодим театром» і «молоддю, яка вийшла з т-ру Садовського – група ентузіастів» –формулювання неточне. Зміню. В цілому я хотів для російського читача провести думку, що «Молодий театр» було створено як ***антагоністичну акцію*** *проти театру Садовського, який вже тоді занепадав – і Курбас це відчув. Звідси й неточність про «групу».*

Дату приїзду Загарова до Києва – теж слід перевірити або зовсім не давати, бо тут є умовність – різні джерела по-різному її подають. Цей факт мене не дуже тривожить, бо у книжці можна його й оминути.

Прізвище Рейнгардта у мене дається вірно – бо, на жаль, можна давати лише так, як у енциклопедії російській, щоб не виникало запитань. Нагадую – книжка виходить у Москві, російською.

До того ж, якби йшлося про український правопис, про українську мову, можна було б говорити про м'яке «г». Російською мовою дуже наголошуватиметься тверде російське «г» (РейнГардт», що невірно було б, тому що – h). Тому я вважаю, що вірніше російською мовою писати в середині слова через «х», а вимовляти як глухе (українське «г»).

Так, на стор. 60 не дуже точно перераховано режисерів й акторів. Бондарчук потрапив туди як активний учасник «Молодого театру», Верхацький – як режисер-теоретик (мені це було дуже важливо, бо йшлося про спадок Курбаса в цілому!), та й як практик він поставив ряд вистав – за методою Курбаса, що теж важливо. Федорцеву згадую – хоч вона у Курбаса не грала, але актриса значна, «з того ж коша», вчилась на певних традиціях. Хоч, може, Ви й маєте рацію – слід уточнити. Ігнатович випав у редакційній правці, а я не зауважив, не перевірив – відновлю. Ну, а Стеценко дійсно потрапив «як ошибка природи» – це вже я сам винен, каюсь. Наслідок якихось публікацій, очевидно.

Про одночасних «Кукс» маю вже гарне підтвердження. Згодом розповім. Тут я не помилився (між іншим, одне з джерел – це ВИ, дорогенька моя рецензентко! – і я радий, що цей факт не пропав).

Так, то накладка моя, звичайно, що «Любаша пела "Колечко"». Я просто механічно переплутав імена (десь на самому початку роботи), співала, звичайно, Оля, я саме її мав на увазі – це й з самого тексту монографії виходить. Спасибі, що помітили – на це ніхто не звернув уваги; неодмінно виправлю.

Цитата на стор. 111 – не розумію, що в ній неясного. Поясніть. У мене є повний запис лекції – дуже цікавий.

Отже, ви весь вересень у Києві? І хворієте… Чи може вже знову поїхали до Львова? Якщо приїде Даценко, перекажіть їй від мене моє вибачення – ті помилки я спробую виправити.

Загальні ж справи у мене – невідомо які. Після цієї прем'єри (сучасної п'єси) беруся ставити «Тіні» Салтикова-Щедріна. Сатира на чиновну бюрократію. Теж буде, очевидно, нелегкий хліб. Бо, як казав один керівник

«Очень нам сейчас нужны
Салтыковы-Щедрины
И такие Гоголи,
Чтобы нас не трогали!..»

А на той рік буде ювілей Салтикова-Щедріна – хочу встигнути поставити «Тіні». Обсада не найкраща, але загалом нічого – спробую.

Наприкінці року обіцяють видати нашого Крега. Чекаємо.

Нелля цілком перейшла на соціологію театру – стала така вчена пані, що тільки й роз'їзджає по театрах республік: анкети, опит глядачів, аналіз вистав і т. ін. Завтра зранку летить у Єреван, а ще не прийшла додому.

Вітання Вам від неї та від Оксани, яка вже досить велика дівчина і в основному захоплюється звірями. Леви, тигри, коні, собаки – то її колеги. Вона їх усіх гарно вигадує і з вигаданими має справу.

Будьте мені здорові. Хочу Вас бачити – скучив без наших «вечірніх розмов», втомився у Москві, і стало мені сумно…Особливо коли думаю про перспективи.

Хай усе Вам буде добре. А головне – здоров'я. Все інше – буде.

Цілую Вас, обіймаю –

Ваш Лесь Танюк

8. X. 1974

Лист до Л. Сердюка від 5 листопада

* * *

До Леся Сердюка з Харкова

Дорогий Лесю Івановичу!

Ми з Неллею вітаємо Вас із святом. Хай Вам не буде сумно. Прочитали Вашу гарну статтю в «Українському театрі» (№ 5). Справді добре, що тих «білих плям» стає все менше.

З України рідко доходять гарні вісті – так собі, всі новини загального враження про театр не міняють. Головне – нема що ставити (по суті!). А звідси й все інше – і акторська майстерність, режисура, театрознавство. Всюди зараз становище з театром не найкраще – але українські театри, як завжди, попереду.

Що робиться у Москві Ви, звичайно, знаєте. Ждуть нового міністра. Пліток багато. Я мав розмову з секретарем ЦК ВЛКСМ Матвеєвим (з його ініціативи) про ЦДТ. Замовили мені після того раптом статтю в «Известия» з пропозицією написати про дитячі театри: але здається, на тому усе й ущухло. Почав ще одну

книжку – про Олександра Дейча. Перекладаю (половину зробив) мемуари Антуана (українською) – наприкінці року вийде наш з Неллею Крег, а далі готуватиму Антуана. Випустив сучасну п'єсу (А. Кутерницький «Ще не вечір»), почав ставити «Тіні» С.-Щедріна до його ювілею. Складненька п'єса, як на сьогодні. Її треба дуже гарно акторськи зіграти – не вискакуючи з епохи, бо інакше здорово чіплятимуться до його текстів.

На книжку про Крушельницького приходять гарні відгуки. З Миколою Платоновичем була приємна розмова – він тут відпочивав, коли його нагороджували Героєм. Анастасьєв, Дмитрієв, Рудницький, Йосип Кисельов, доктор наук С. Дрейден, доктор-філолог Івакін (з Києва, Ви його, напевне, знаєте), Смолич, Дроб'язко, чимало акторів та режисерів, не кажучи вже про письменників молодшого віку (Драч, Коцюбинська, Жиленко, Покальчук, Череватенко), – поки не лають. Були й деякі критичні листи – Ірина Іванівна Ст-ко, наприклад, вважає, що я переоцінюю Крушельницького у своїй книжці і надто мало пишу про Курбаса; переказують, що заочно десь мене лаяв мадам Гаккебуш. Було вже кілька добрих рецензій (і в Москві, і на Україні). Але, гадаю, бути й протилежного змісту – на всіх не вгодиш.

Як малий Лесь? Я його бачив у Києві – але поговорили нашвидкуруч.

Обіймаю Вас – Ваш Лесь Танюк.

5. XI. 74

* * *

Лист від Атени, від Л. Серюка, від Т. Козловського

Від Атени Пашко-Чорновіл зі Львова: 8.XI-74р.

Дорогі наші!

Вже цілий місяць канув у прірву з того часу, коли я грілася теплом Вашої хати, щирістю і гостинністю Вашою. Навіть не уявляєте, як це багато для мене. Згадую ці хвилини, як одні з найприємніших в мойому теперішньому житті.

Як Ви там? Чи здорові?

Так і бачу Вас зараз: Нелля у своєму фотелі пише нахилена над столиком, або пояснює терпеливо і трохи суворо Оксаночці урок. Лесь друкує на машинці, захоплений працею, час від часу стримано посміхається, і у напівголос веде діалог зі своїм персонажем. Білочка притихла за вікном…

Заговорили. Нелля вся засвітилася ізсередини і вже віриш кожному її слову, кожному рухові, Лесь усміхається своєю страшенно доброю всерозуміючою усмішкою, встає, підкидає декілька разів маленькі м'ячики (адже це повністю вистачає для відпруження). І тепер можна на декілька хвилин піти на кухню попити кави, приготовленої Лесем у якійсь чудо-кавоварці, безперервно розмовляючи про щось дуже справжнє, найнеобхідніше, приголубити Оксаночку, нагодувати білку.

А у нас все по-старому ніби. Іруся працює, атестату ще нема, я теж закрутилася, від ранку до вечора служба, безліч побутових і не побутових справ. Ввечері страшенно прикро, що день замордований.

Софія Володимирівна і Богдан дякують за книжки. Розчулені. Про печатку для exlibris'у говорила, але це просто маленька гумка, яка може робити відбитки тільки при допомозі спеціального станку. Тому поки що Богдан надрукував декілька штук сам. Висилаю.

Софія Володимирівна обіцяла найближчим часом написати свої доповнення і думки, щодо книжки.

Холодно, дощить. Не було цього разу золотої львівської осені. Насувають на думку японські хокку:

"Листя ж на землі!
Чи воно і справді все
На гілках було?"

Неллю, Ти слухаєшся Леся і лікуєшся, правда? Може, заглянете під Новий Рік? Привозьте Оксанку.

Незабаром подзвоню. А тепер будьте!

Цілуємо Вас, дорогі. Щиро Ваші

Атена, Іра.

* * *

Лист від Є. Кирилюка з Києва

Дорогий Лесю Степановичу!

Вітаю й Вас із Святом!

Усього Вам і родині – найліпшого!

Вам слід попроситися на Вкраїну. Бабійчука (не проти ночі згадуючи) всі забули. Новий міністр Олексій Корнійович Романовський дуже хороша людина. Я його давно знаю: як секретаря МК по культурі, потім уч. секретаря в нашому інституті, директора інституту іноземних мов, педагогічного інституту й нарешті міністра. Він – член Спілки письменників, автор книжок. Живе в нашому селищі (коло нас) – добудував собі фінську хатину й не хоче жити на урядових дачах.

Після призначення не змінився.

Недавно він допоміг мені переслати в ПНР одну фотокопію.

Коли хочете, можу з ним поговорити.

Дякую за добре слово про моє «Слово…». Зроблено воно, як і все в мене, наспіх. У мене нема повної бібліографії. Я багато писав про Мирного, а не подав жодної статті.

У мене є ще примірники: Франка, Котляревського, «Шевченко і наш час", доповіді в Варшаві «Український романтизм»…

24.XI. виїзджаю до Москви на Міжнародну славістичну конференцію з ініціативи ЮНЕСКО.

Може, буде вільна хвилина…

Будьте здорові й щасливі!

Ваш Євген Кирилюк

12.XI.74

* * *

Від Леся Сердюка
з Харкова

Дорогі Танюки!

Вітаю Вас з Жовтнем:

Люблю і бажаю щастя...

А «лаятися» будемо десь у наступному «№» «Укр. Театру». Мені обіцяли.

Лесь Сердюк

* * *

Від Івана
Козловського
Москва,
10.XI.74

Дорогой Лесь Степанович!
Крайне ценен Ваш труд
"М. Крушельницький"!
В жизни искусства – сегодня
и завтра много нужного, –
и доказательного. Спасибо!
Ваш І. Козловський

* * *

Від Леся Сердюка з Харкова
09.11.74

Дорогі друзі Неллі і Лесю!

Спасибі Вам за листа. Я дуже радий за Книгу, щасливий, що про неї добрим словом відгукнулись люди, яких я глибоко поважаю і ціню...

Лист від Л.Т. Сердюка від 9.11.74

А ці самі «Мадами» з «високими прізвищами»... Звичайно, Бажан, Смолич і інші «русаки» та «інородці» – це те справжнє, що і цінить усе по справжньому.

Я Вам вже писав, що «Український театр» замовив і мені висловлюватись на його сторінках Правда, з деякими «підтекстами» і «застереженнями» – «не дуже захоплюватись». Я там щось «нагелькотав» (адже я не спеціаліст і маю право на «гелькотання»). Людмила Григорівна теж по-моєму домовилась із московським «Театром», щоб і їй дали можливість і місце висловлюватись. Немов обіцяли.

Тут днями у нас у Харкові було виїздне засідання Президії УТТ і «усний» «Український Театр».

На ньому Луцький призвів мене у «Почесні Кореспонденти Журналу», дав посвідку... То може й не дуже «поправлятимуть» мій «Твір» «Вчителю – учень», який має вийти в шостому числі.

Сердечний привіт.

Лесь С-к

* * *

Від Анастасії Петрової з Москви
11.XI.74

Многоуважаемый Лесь Степанович,

Разрешите напомнить Вам о себе. В начале лета я послала Вам пьесу «Вольноотпущенник» (о матери-собственнице, разбившей семью сына), и Вы были так любезны, что позвонили мне и сообщили некоторые свои замечания. К сожалению, мы не смогли встретиться для более подробного разговора из-за отъезда.

Если Вам кажется, что в пьесе есть что-то стоящее (и только при этом условии), мне бы хотелось, чтобы эта отложенная беседа состоялась. Со временем нашего телефонного разговора я никаких шагов не предпринимала. Я автор довольно опытный, но исключительно по своей специальности, и больше всего боюсь оказаться в положении той чеховской авторши, которую заслуженно убили мраморным пресс-папье.

С приветом, *А. Петрова*

11.XI.74

P.S. На днях (6.XI) в «Лит. Газете» была моя статья Петрова Анастасия Владимировна под заглавием «Скачки в день бокса». Это тоже не по моей специальности: на старости лет меня куда-то начинает заносить.

Четвер 14 листопада 74

Бажання переіродити Ірода в театрі психологічної драми, тобто перевести все в площину дидактики, повчання, ілюстрації життя (або й гірше, замінити театр виробничою, цеховою ідеологією) – побільшує відстань між театром і людиною. В такому сенсі має рацію Кокто, який пише:

«Якщо театр справді хоче стати знову необхідним, він повинен дати нам все те, що можна знайти в коханні, у злочинстві, у війні чи в божевіллі».

Кокто, Аполлінер про мистецтво

Іншими словами, мистецтво треба збільшити за рахунок не-мистецтва, розширити його обшири. Аполлінер: «Мистецтвом може бути **абсолютно** все. «Вірші можна писати навіть екскрементами на манжетах», – з цього ряду.

П'ятниця, 15 листопада

Старію і стаю неуважним. Зацитована вчора теза – не Кокто, а – **Арто.** Антонен Арто! З «Театру жорстокості». Арто хоче воскресити в театрі мистецьку магію, апелює до нашої надсприятливості, хоче посилити увагу за рахунок різкого й раптового потрясіння, шокового вибуху. Його «жорстокість» абсолютно не тотожна життєвій жорстокості, це швидше Брехтове «відсторонення», спосіб очистити сприйняття. Якби не лихоманкова хворобливість реального Арто з його клінікою та наркоманством, яка доволі активно зіпсувала розуміння

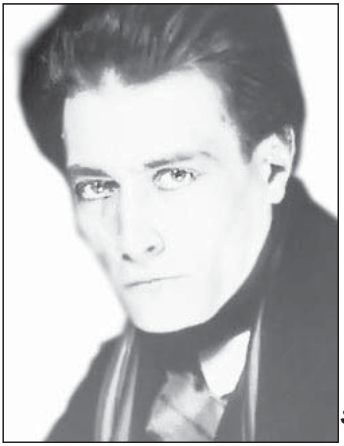

Арто, а не Кокто!

театральності за Арто, я б сказав, що на глибині підсвідомості – всі з одного космосу: Курбас, Арто, Гротовський, М. Чехов, почасти Брехт (там, де кінчається його марксизм, пролетарство духу, вказівний перст). Всі європейці в театрі (виразно це – у Крега!) закохані були у театр Сходу з його масками, магнетизмом і символікою, з його знаками, які дають не сюжет, – всесвіт. Гоген втік шукати того особливого чару на Таїті, Арто шукає його у «Театрі жорстокості». Термінологічно це дуже неточна назва, яка вельми звужує суть маніфесту Арто.

На відміну від цього Кокто – ближчий до євреїновської монодрами. Для нього театр – дзеркало, очі у власну душу, маска, крізь яку автор пізнає **самого себе.** Отож всесвіт тут – власне Я.

Я знову ж таки переконаний, що хибно роблять ті, хто протиставляє космос Арто – дзеркалові Кокто. Вони просто ідуть у цей тунель з різних боків; але тунель – один для обох.

Як і для всіх інших режисерів. Різниця, може, тільки в тому, що один малює театр на папері, заманіфестовує новий напрям в уяві, а інший – творить на грубій фактурі кону й публіки. Мейєрхольд чи шлягерний Рейнгардт так само витворювали те, про що поетично пише Кокто. Просто на французькій території була більша диференціація – смаків, змістів, шкіл...

Я б хотів поставити «Інфернальні батьки» Кокто. Починаю не любити театру – через те, що в ньому доводиться ставити всю оту нездалу таблицю множення. Театр нашого часу («Це ж у нас, у нас!») заангажований на підтримку **ілюзій** істинного життя. Ще одного-другого Розова чи там Салинського поставлю – і піду з театру геть. Як я розумію Блока з його неможливістю вписатись у «нове життя», який близький мені Молодий театр Курбаса з його **формальними** «изысками», як мені хочеться «башти із слонячої кістки» чи на гірший випадок **болотяної** Лукрози!

Пишу про Кокто – а ставлю Андрюшу Кутерницького, якого це життя прожує і виплюне. У Франції з нього міг би вийти авангардист майже релігійного чину. У нас із нього виховають театрального журналіста. Якщо взагалі не залишить театру. Бо мислить прозою. Гарною.

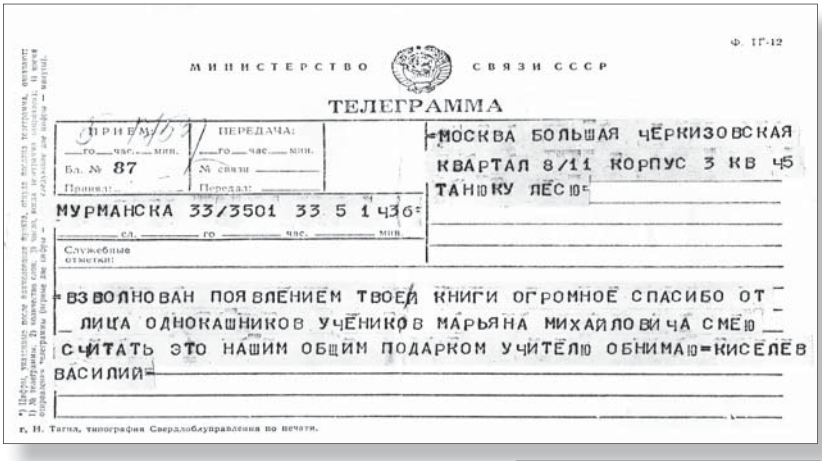
Ф. 17-12

МИНИСТЕРСТВО СВЯЗИ СССР

ТЕЛЕГРАММА

ПРИЕМ: ___го ___час. ___мин.
Бл. № 87
Принял: ___

ПЕРЕДАЧА: ___го ___час. ___мин.
№ связи ___
Передал: ___

МУРМАНСКА 33/3501 33 5 1 436

___ сл. ___ го ___ час. ___ мин.

Служебные отметки:

МОСКВА БОЛЬШАЯ ЧЕРКИЗОВСКАЯ КВАРТАЛ 8/11 КОРПУС 3 КВ 45 ТАНЮКУ ЛЕСЮ

ВЗВОЛНОВАН ПОЯВЛЕНИЕМ ТВОЕЙ КНИГИ ОГРОМНОЕ СПАСИБО ОТ ЛИЦА ОДНОКАШНИКОВ УЧЕНИКОВ МАРЬЯНА МИХАЙЛОВИЧА СМЕЮ СЧИТАТЬ ЭТО НАШИМ ОБЩИМ ПОДАРКОМ УЧИТЕЛЮ ОБНИМАЮ=КИСЕЛЕВ ВАСИЛИЙ

г. Н. Тагил, типография Свердлоблуправления по печати.

Каліграфічний лист Івана Івановича Сварника

Субота, 16 листопада

Колишній мамин співробітник Іван Іванович Сварник (школярем у Луцьку я показував йому свої перші «байки», казочку і навіть «роман з в'єтнамського життя» – вісім шкільних зошитів... комедія!) відповів мені з «Жовтня» каліграфічним почерком редактора, що **мав розмову з Мельничук-Лучко,** і вона розповіла таке. «Нещодавно в Києві відбулася нарада театральних критиків. І там вона завела розмову про Вашу книжку, мовляв, цікава монографія. Її підтримали: так, мовляв, навіть талановита, але написана **з хибних позицій,** бо автор ставить поруч Крушельницького і Гірняка, який служив фашистам, писав антирадянські статті, й навіть смерть його не реабілітує». А ще, пише, мають на мене «зуб» за трактування «деяких творів, зокрема, «Мини Мазайла» та інших. Одним словом, поруч із симпатиками маєте в Києві і Харкові купу запеклих противників, які не то збираються кудись (?) писати про Вашу монографію, не то обговорювати (може й не будуть, а тільки поговорять собі)».

Його ж позиція, що в «Жовтні» не треба давати рецензії, бо «неодмінно знайдуться «опровергателі», і все це для автора гірше, ніж мовчанка». Посилається й на власне начальство: – рецензія – «не на часі».

Розповідає, що Станішевський (він там у Києві головний редактор «Укр.театру») – «також настроєний щодо книжки недоброзичливо».

То для мене не новина. Не марно ж Юрій Олександрович переказував – двічі! – і раз навіть зателефонував, що книжка йому **дуже подобається,** «але тут, сам розумієш, **Лесику,** рідний, існують **сили...**»

Станішевський – брехунець. Сварник – з того ж тіста, але він зацікавлений у своєму перекладі «Автобуса», отож **не хоче псувати зі мною стосунків...** Добре, що хоч у такий спосіб дізнаєшся про деякі «акції». Це співпадає з тим, що я вже знаю. Іван Олексійович Волошин, колишній ворошиловський стрілок і смершівець, очолив хрестовий похід проти мого «Крушельницького». Виконавцем одного доносу став Юрій Григорович Костюк (у Ленінград, «Звезда»), інших – «група мистецтвознавців». Очевидно, це ті, що про них пише Сварник («неофіційне обговорення у Києві і Харкові, в театрі Шевченка чи в Інституті культури»). Мотають нерви з Сердюка, а той вагається. Між іншим, недобре повівся і Толя Горбенко... у кущі, давши оцінку – «політично неточно, с **националистическим** уклоном». Принаймні, так мені відомо.

Крім того, Волошин вийшов на Держкомвидав, і Стольна вже панікувала, але там не вжили заходів, бо лист був анонімний, а дзвоник до діла не підшиєш. Шкода тільки, що промовчали березільці, той же Черкашин... не прийшов, хоч Юля Гаврилівна його дуже просила, каже.

Страх на Україні і відчай, як у третій брехтівській імперії...

Але – моя рибочка Сварник! – фінал – з сердечним привітом. Ваш...»!

Проте нема чого кепкувати, їхній страх має підставу, вони пам'ятають, щó два роки тому діялося на Галичині і в Києві; та й зараз Україна недалеко пішла. Погрози Маланчука – реальні.

Інша справа, що мені особисто вони – солі на хвіст насиплють. В крайньому разі більше не надрукують і не дадуть ставити. **Це вже було.**

Шкода тільки справи з книжкою Курбаса. Тому потрібні нормальні, правдиві відгуки на книжку, – відгуки фахівців. Це заспокоїло б Стольну, Кисунька (хоч він і не дуже тим переймається), відділ.

Що ж вони зробили з Україною, що рятувати її треба тепер – з Москви?

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА І РОСПУСК АРМІЇ

Отже, це трохи легенда – насправді все було складніше. Одна з легенд для дискредитації Центральної Ради. Ось як це свідчить Ісаак Мазепа:

(35-35) «Саме в цей час (в кінці грудня 1917 року) світська влада в Московщині видала спеціальний декрет про скасування всіх титулів і рангів в армії. Також в українському війську всі старі титули, як генерал, полковник та інші, разом з уніформою, перестали вживатися, бо панували демократичні настрої, і все це було зненавиджене як спадщина старих царських порядків. (Л.Т.: уніформу й ранги відновили в українській армії пізніше, в рр. 1918-1919. До того часу старшина вищого рангу здебільш називалися "отаманами"). Цим пояснюється, що Центральна Рада в своїм IV Універсалі, беручи на увагу тодішні настрої на Україні, обіцяла "після затвердження мирових переговорів – розпустити армію зовсім; потім, замість постійної армії, завести народну міліцію, щоб військо наше служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств».

Не дивно, що при таких настроях припинення війни з центральними державами зробило большевиків надзвичайно популярними в народних масах. Навіть утворені в Московщині українські полки,

що носили імена українських гетьманів, заявляли, що вони проти большевиків битися не будуть. Один з таких полків – полк гетьмана Орлика на початку грудня прибув з Петербургу через Київ до Катеринослава. Це був свого роду "троянський кінь", якого московські большевики після відповідної агітаційної підготовки, вислали з Петербургу до Києва, щоб підтримати Центральну Раду зсередини. В Києві це помітили і цілий полк "сплавили" до Катеринослава. Пригадую, з якими радісними надіями зустрічали це військо катеринославські українці. Але надії завели. Большевицька пропаганда так затуманила голови цим "синам України", що коли пізніше дійшло до боротьби з большевиками, вони проголосили нейтралітет і не схотіли битися за українську владу».

* * *

Від І. Сварника
Львів, 13.XI.74

Добридень, Лесю!

Давно вже збирався Вам написати, але все очікував з рецензією. Нарешті оце, повернувшись з відпустки, знову звернувся до Л. Мельничук-Лучко, з якою була домовленість про рецензію. І от що вона сказала. Нещодавно в Києві відбулася нарада театральних критиків. І там вона завела розмову про Вашу книжку, мовляв, цікава монографія. Її підтримали: так, мовляв, навіть талановита, але написана з хибних позицій, бо автор ставить поруч Крушельницького і Гірняка, який служив фашистом, писав антирадянські статті, й навіть смерть його не реабілітує. А ще мають на Вас "зуб" за трактування деяких творів, зокрема, "Мини Мазайла" та інші.

Одним словом, поруч із симпатиками маєте в Києві і Харкові купу запеклих противників, які не то збираються кудись писати про Вашу монографію, не то обговорювати (може, й не будуть, а тільки поговорять собі). А от, мовляв, якби виступив "Жовтень" навіть із напівкритичною статтею про "М. Крушельницького", тоді неодмінно знайдуться "опровергателі", і все це для автора

гірше, аніж мовчанка. Відповідно настроєне і має журнальне начальство – не на разі. До речі, була розмова з головним редактором ''Українського Театру'' Станішевським, який також настроєний щодо книжки недоброзичливо.

Було начебто якесь неофіційне обговорення і в Харкові – не то у театрі ім. Шевченка, не то в Інституті культури. Теж закидали автору.

На жаль, у цій ситуації нічого не вдію. А шкода, бо книжка справді гарна. Цікаво, як там ''Автобус''?

На все добре!

З сердечним привітом

Ваш І. Сварник

Неділя, 17 листопада

Був один чоловік з Ужгорода. Радився, щó можна зробити тут у Москві в справі **Василя Федоренка**. Нове для мене ім'я. Сидів уже в 50-х, вийшов 1966-го, потім взяли знову й вийшов щойно 1972-го. На початку року послав заяву до Москви на вихід з громадянства, відмови не було, але не було й відповіді. Отож вирішив сам податися за кордон; мішка на плечі, цибулину з хлібом – і гайда. Десь у нього в ФРН сестра, з воєнних часів там, – от і вирішив до неї... У вересні здійснив свою акцію; але за ним очевидно, стежили, бо відразу ж узяли... Світить йому новий суд. То чи не можна знайти в Москві адвоката?

Василь Федоренко?

Був він завчора. А сьогодні, як домовились, не зателефонував, хоч я про дещо домовився.

Ніхто з моїх знайомих про цю справу ще нічого не знає.

Подумки прокручуючи кінострічку московських років, я все частіше доходжу висновку, що з цим треба зав'язувати. Все губиться у пістряві речей, назагал абияких, заяложених. Мене ж вабить до простоти, я волів би милуватися тим, що зникає в потоці часу... І в цьому для мене є сенс театру, письмового столу, розмови з Неллею, суперечок із Загоруйками чи проб з акторами. Бракує мені **кола.** Бракує тих, з ким ми

робили Клуб Творчої Молоді, з ким так жорстоко потім повівся час. То який же сенс мого московського буття?

Єдиний цвяшок, у серце вбитий – Курбас; у Києві й думати про це не вийде. Там – панування все тієї ж заяложеності. Курбас для офіційного Києва – чужий, непотрібний. Ще якби я погодився **пристосувати** його до нашого часу, як це роблять деякі **там,** влада змирилася б. Але я б собі радше відрубав руку, ніж написав «щось такого». Отож не тратьте, куме, сили?

Дао і методи керівництва державою

У системі Дао мудреці стверджують, що не слід пояснювати народові методи й мотиви керівництва державою; народ не повинен знати ані мети, ані способів, якими влада хоче їх досягнути. Прихований вплив вагоміший за вплив демонстрований, явний.

Так-то воно так. Проте даосизм виходив, очевидно, з того, що державою керують мудрі, а не мудрагелі. Примітивна мета вимагає і примітивних засобів досягнення. Не можна просто гальмувати, просто зупиняти хід годинника; то не є вирішення проблем. Наші ж мудрагелі з геронтології соціалізму – інакше не можуть.

Тут – суть. Те, що вони приховують, стає очевидним, – як на долоні. Це примітивно й гидко.

Ось куди ми йдемо. Ось куди прийшли.

Понеділок, 18 листопада 1974

«Пять коней подарил мне мой друг Люцифер...»

Пять коней подарил мне мой друг Люцифер
И одно золотое с рубином кольцо,
Чтобы мог я спускаться в глубины пещер
И увидеть небес молодое лицо.

Кони фыркали, били копытом, маня
Понестись на широком пространстве земном,
И я верил, что солнце зажглось для меня,
Просияв как рубин на кольце золотом.

Много звездных ночей, много огненных дней
Я скитался, не зная скитанью конца,
Я смеялся порывам могучих коней
И игре моего золотого кольца.

Там, на высях сознанья – безумье и снег,
Но коней я ударил свистящим бичом,
Я на выси сознанья направил их бег
И увидел там деву с печальным лицом.

В тихом голосе слышались звоны струны,
В странном взоре сливался с ответом вопрос,
И я отдал кольцо этой деве луны
За неверный оттенок разбросанных кос.

И, смеясь надо мной, презирая меня,
Люцифер распахнул мне ворота во тьму,
Люцифер подарил мне шестого коня –
И Отчаянье было названье ему.

День був важкий, сірий і непривабливий. Отож удома випив горілки й читав на сон грядущий Гумільова. Ні, все-таки перші десять років століття дали **поезію**! Від того нікуди не подінешся.

Вівторок, 19 листопада

Зателефонував той чоловік, уже з Ужгорода. Вибачався, що не зміг. Пояснив, що мав ще одну московську адресу. Прийшов туди – й потрапив у ситуацію, після якої змушений був того ж вечора сісти на поїзд і додому.

Середа, 20 листопада

Отже, не так уже й погано для мене минув цей рік? «Крушельницький», Гордон Крег, фільм «Казки Пушкіна». А ще ж були переклади, і не всі – погані...

Дожився – сам себе хвалю.

Перекладаю Антуана

Добре пішло мені з Антуаном. Він трохи пісний, як на мене, – після Крега, – але для Києва міг би правити сьогодні за модель творення нового українського театру – **на літературній основі.** Якби створити таку хвилю, щоб у драматургію пішли **нові,** театр неодмінно народився б. Григір Тютюнник. Дрозд. Валерій Шевчук. А Череватенко – не міг би – для театру? Не в натуралістичній кіно-манері, а через поезію, через переклад. Вдача в нього – **драма.**

Перекладав Антуана – ніби це зашифровані **наші,** Київ та Львів. Ну й, частково – Харків з Одесою...

* * *

Від Петра Медведика з Тернополя

Шановний Лесь Степанович!

Сьогодні одержав 2 книги про Мар'яна (передам, де слідує!) і Вашого листа. Досить скромно Ви зустріли мої зауваження щодо Вашої книги – це характерно для людей високої культури й інтелекту, тобто Вас. Приємно, що вчора у "Друзі читача" я прочитав, що Л. Танюк і Н.М. Корнієнко у київському "Мистецтві" видали переклад Крега Е.Г. "Про мистецтво театру" (1 крб. 33 коп). Ще не бачив я книги, але виходить (за ціною!), що товста. Тож вітаю Вас подвійно з новими успіхами.

Вибачте за наївні питання щодо "фоношевченкіани". Я встиг їх зробити, але дякую за адресу Архіву звукозапису.

Сьогодні надсилаю Вам невеличку "анотацію" на Вашу книгу "М. Крушельницького" у Чернівецькій газеті "Радянська Буковина". Хочу виступити з рецензією про Вашу книгу, як вийде вільний час.

Сьогодні подам деякі зауваження (невеличкі!) щодо Вашої книги, хотілось би, щоб Ви їх зустріли як доброзичливі листовні думки, думки, які, крім мене, Вам, напевно, ніхто не скаже.

З глибокою пошаною, П. Медведик

Замітки до книги Л. Танюка «М. Крушельницький»:

На стор. 21. До цього кореня належить і М. Крушельницький і Соломія Крушельницька (покійний М. Крушельницький, у розмові зі мною 1961 говорив, що співачка С. Крушельницька – якась дальша його родичка, але – насправді, – вони не родичі.

Стор. 24. Російську мову М. Крушельницький вивчив у гімназії (у гімназіях Галичини російської мови не вивчали, хоч знали твори рос. класиків літератури, але в перекладах).

Стор. 27. «Кам'яна душа» Івана Франка, а не Г. Хоткевича. Це дві різні речі!

Стор. 30. До жовтня 1915 р. за дозволом російських військових властей – ставили тільки концерти у Тернополі.

Стор. 32. «Теория реалистич. маски» – Все те йшло з театру товариства «Української бесіди» – від О. Стадника.

Стор. 38. М. Крушельницький згідно афіш «Тернопільських театральних вечорів» – співав Імама, а не Карася у «Запорожці за Дунаєм».

Стор. 44. Ганна Бабіївна – не була у «Тернопільських театральних вечорах» – артисткою. В УРЕ моя стаття «Тернопільські театральні вечори» – там і моя помилка! Г. Бабіївна прийшла в театр у 1919 р. у Новий Львівський театр.

Стор. 45. М. Крушельницький 1921 р. керував як режисер Терноп. театром. і разом з тим у червні 1921 р. закінчив Тернопільську гімназію (VIII клас) екстерном. (Див. звіт Тернопільської гімназії, 1921 р. Списки випускників. Друкований звіт, Тернопіль, 1921 р.(Сам бачив!)).

Стор. 51. Невірно, що театр укр. у Галичині розпався у 1923 р., бо О. Загаров виїхав у Чехословакію. Театр продовжував працювати до 1939 р.

Стор. 55. Ви пишете, що весною 1913 р. Л. Курбас вийшов з групою артистів з театру і т. п. – Це сама негарна Ваша помилка – бо Л. Курбас (згідно архівних документів!) вийшов з театру товариства «Української бесіда» у липні 1914 р., на рік пізніше.

Зауваги П. Медведика до «Крушельницького»

Стор. 55. Театр «Тернопільські театральні вечори» почав свою роботу не з весни 1915 р., а з 15.Х.1915 р.

Стор. 62. Чи не слід було Вам, автору, умотивувати переробки класиків української драматургії??

Стор. 71. Все – що Ви пишете – на мою думку, йде від режисера Й. Стадника.

Про С. Шагайду – недооцінюєте його талант.

П. М.

* * *

«Говорит и показывает Москва»'
Ноябрь – декабрь №48.1974
Стр. 20 20.XI.74

«НЕ ПОЛЕ ПЕРЕЙТИ»

(ИЗ ЦИКЛА «НАШИ СОСЕДИ»)
СРЕДА, 27 НОЯБРЯ, 1 ПРОГРАММА, 20.10: 1«А» – 18.10;

В новом выпуске передачи мы попадаем в две молодые семьи, полные радостного предчувствия предстоящей им большой счастливой жизни. Любовь ведет за собой их планы и мечты, поэтому впереди все так ясно и радостно. Вера в счастье огромна и, самое главное, обоснована...теоретически. Практически дело тоже стоит за малым: надо мыть полы, посуду, готовить обеды, стирать, убирать комнату и доверять друг другу. Все это так естественно, что ни у кого из молодых не вызывает сомнений; вопрос состоит лишь в том, кто этим должен заниматься. И тут оказывается, что, «к сожалению, в брачном контракте по поводу быта ничего не сказано». Недоумение переходит в огорчение, огорчение – в сожаление, далее следует раздражение, наконец, ссора и разрыв.

Усилиями умудренных годами родственников – Татьяны Алексеевны и Валерия Васильевича – удается восстановить в семьях мир и порядок, но главный вопрос, поставленный автором пьесы

А. Гуляевым и режиссером Л. Танюком, остается открытым: всегда ли люди, воспитанные эгоистами и себялюбцами, могут быть достойными своей любви?

В спектакле снялись народные артисты РСФСР Л. Пашкова и Е. Весник, артисты О. Бган, Ю. Дуванов, А. Балтер и Ю. Крюков.

А. ТРУШКИН

П'ятниця, 22 листопада

Лист від Медведика; мені з ним клопіт, бо дряпає як курка лапою, пише по суті, але мусиш передруковувати. Отож:

«…Сьогодні одержав 2 книги про Мар'яна (передам, де слідує) Вашого листа. Досить скромно Ви зустріли мої зауваження щодо Вашої книги – це характерно для людей високої культури і інтелекту, тобто Вас…»

Он як! Коли читатимеш, Оксанко, такого роду компліменти, діли, як кажуть одесити «всьо на шестнадцать». Бо то швидше говорить не про те, кому пишуть, а про того, хто пише. Медведик – традиційний галицький інтелігент, славний чоловік, багато працює…на таких людях трималися українські «Просвіти», українські гімназії… отож він хоче зробити приємне іншим.

«Хочу виступити з рецензією про Вашу книгу, як вийде вільний час.

Сьогодні подам деякі зауваження (невеличкі!) щодо Вашої книги, хотілось би, щоб Ви їх зустріли як доброзичливі листовні думки, думки, які, крім мене, Вам, напевне, ніхто не скаже.

З глибокою пошаною – П. Медведик»

А далі – низка зауважень. **От за це спасибі чоловікові!** Ні, не перевелися добрі люди!

Дуже добре! Хоч воно до перевидання, гадаю, ніколи не дійде, але добре, що він все це відслідив. А з датою виходу

Курбаса – я це вже й сам помітив, помилились у наборі, в рукописі було вірно.

Умотивувати переробки? Навряд чи треба. Це для України (сьогоднішньої) – проблема. Тоді – норма, як і зараз. Вистава – лише **версія** письмового твору. А може й слід буде окремо про це колись сказати, не лише стосовно Курбаса, – ширше?

Лосев

Геночка Пархоменко дав мені читати потаєного Лосева. «Диалектика мифа» – справді геніально. Звісно, з його невизнанням марксизму він був приречений. Каганович любив пишатися тим, що він – «сапожник». Ото й біда, коли «сапожники» починають керувати філософами. Цей «сапожник» учинив форменний погром Лосєва на 16-му з'їзді партії чи на партконференції. Але ж і «образований» Горький так само пішов в атаку на Лосєва, от же в чому штука!

А Сергій Аверинцев (щоб урятувати?) повідомляє, – «в дальнейшем Лосев переходит на марксистские позиции» (КЛЭ, 4, 430). Том виходить 1967-го року, де в першій статті про В. Лакшина наголошується на Солженіцинові, на публікації Лакшина про «Один день Івана Денисовича». Чи так уже було треба переводити Лосева на лівий берег?

Але Горький, Горький? Великий гуманіст? Хто б дослідив, скільки ще людей пішло в табори через його гуманізм? Одного Лосева подарувати йому – не можна. Не розумів? (Воно може так бути, він же – «мы университетов не кончали!» (Чи розумів – але вів якусь свою гру?

.

«Логика математики и музыки». Це треба показати Шнітке, неодмінно. Між іншим, щось подібного мені колись переповідав Михайло Осокін. А ще – показати Леонідові Грабовському, він теж логік у музичній формі!

Лист від Ігоря Герети з Тернополя: 19.XI.1974

23 листопада 1974 року, субота

Отримав книжки «М. Крушельницький» та «Сповідь». Сердечно дякую!

Лесю! Ми – ровесники. То чи пристало козакам, неначе тим шляхтичам, викати собі? Пропоную «брудершафт». Як ти на це?

Недавно я з великою приємністю слухав розповідь про твою виставу, взагалі про твою творчість, а тепер отримав твого дуже багатого на інформацію листа. Лесь є Лесь!

Поки ми з тобою кореспондували про книжку «М. Крушельницький», я дістав усе таки одну й відіслав до Польщі колишньому акторові «ТТВ» Т.Демчукові, якого ти добре знаєш. І от що він пише:

«Дякую Вам за книжку «Мар'ян Крушельницький», яка мені припала до вподоби... Книга написана цікаво і читається її з приємністю. У книзі я знайшов у розділах «Ролі і режисерські роботи М. Крушельницького» деякі недоліки, а саме: на стор. 214 (1915 рік) додано йому і роль Карася («Запорожець за Дунаєм»). Крушельницький цієї ролі ніколи не грав. Грав її Іван Рубчак. Рік 1921. Він не грав ролі Гусмана в п'єсі «Плут», а тільки роль його Дядька. Стор. 230. «Новий Львівський театр» не ставив п'єси «Царевич», а Крушельницький у цьому театрі не ставив п'єс. Під 1921 р. це не був «Український театр», а «Драматичний театр» у Тернополі і допіру в тому

Лист від І. Герети з Тернополя

театрі М. Крушельницький поставив п'єсу «Царевич» уперше на українській сцені. Ще раз дякую Вам за цю книжку».

Думаю, ці зауваження тебе не образять і стануть в певній мірі в пригоді; хоч, звичайно, я не настільки компетентний у цих питаннях, щоб знати, у чому Демчук прав. Якщо вважаєш це можливим, то виклади, будь ласка, свою думку щодо цього.

Моя поїздка до Москви знову відклалася. Тепер опрацьовую матеріали з розкопок могильника, де є пам'ятки зарубинецької культури (10 ст. до н.е. – 11 ст. н.е.), черняхівської культури (11-IV ст. н.е.) та давньої Русі. Цікавий могильник.

Мізкую також над матеріалами з мистецтвознавства. Актуальною залишається справа музею Леся Курбаса та розширення музею С. Крушельницької.

Напиши, якщо матимеш хвилину.

Ігор.

Гарно, що пішли **зауваження**. Само в руки йде, – де б я ще дізнався про такі деталі? Молодець мій Бальзак!

Як кажуть в Одесі – «Вы будете смеяться...», але сьогодні я зробив сім останніх сторінок з Антуана – пішло! Марна праця? Ну, ще правка, – чистка

Бердяєв про Троцького:

«Беззаперечно – Л. Троцький у всіх розуміннях набагато вищий за інших більшовиків, не рахуючи Леніна. Ленін, звичайно, більший і дужчий, він глава революції, але Троцький талановитіший за нього і блискучий».

Неділя, 24 листопада 1974 р.

Отже, Федір Августович Степун, (1884 – 1965). Учився в Гейдельберзі, вивчав філософію, право, історію мистецтва. Дисертація про Володимира Соловйова (1910). Висланий 1922 року з Росії – в непоганій компанії, і лише тим порятувався. Берлін. В 1931 випускає з іншими в Парижі

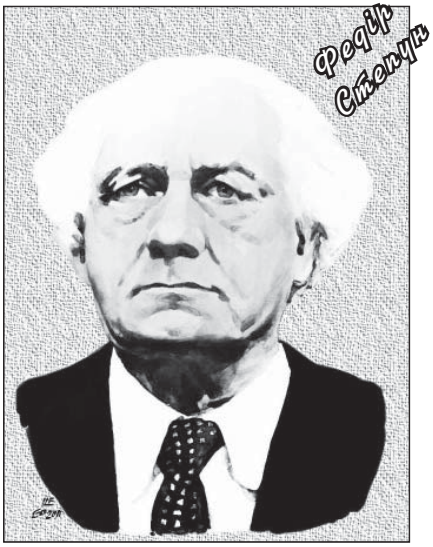

журнал «Новый град». Останні роки викладав у Мюнхені в університеті, де спеціально для нього створили російську кафедру (у тридцятих викладав у Дрездені, після приходу Гітлера до влади його звільнили). Дещо про нього я прочитав у Еренбурга.

Дістати його спогади – «Бывшее и несбывшееся» (Нью-Йорк) та останню працю (1964), присвячену символістам.

1917-й рік, цитата – з його розмови з Плехановим. Плеханов:

«Как только я познакомился с ним, я сразу понял, что этот человек может оказаться для нашего дела очень опасным, так как его главный талант – невероятный дар упрощения».

Це – про Леніна.

«Думаю, – пише Степун, – что подмеченный Плехановым в Ленине дар упрощения проник в русскую жизнь гораздо глубже, чем это видно на первый взгляд. Быть может, он не только материально, экономически развалил Россию, но и стилистически уподобил себе своих идейных противников».

Це триває й досі, сліди тягнуться й до нас, до нашого рецептурного балакання, до калатання у дзвони, до тих, хто переконаний, що знає істину в останній інстанції.

Спробував учора пошукати Степуна в театральній бібліотеці. Дівчина, дивлячись мені в очі всерозуміючими очима, сказала: «Степун? Что вы? Это же наш идеологический противник. Нет-нет, это спецхран».

Але вона мені сказала, что «Сбывшееся и несбывшееся» – двотомник, видано 1956-го року.

Цитата – з його «Думок про Росію», він друкував цикл з десяти статей у журналі «Современные записки»; мені дали поки що три. Можливо, дадуть мені ще мюнхенське видання 1962 року про літературні зустрічі («Встречи»)?

Штрих для нашого часу. Поки я читав – дзвінок у двері. Сусіда, відчим Лєни, вони з Оксаною приятелюють. Трохи випив… Так собі, хоче побалакати. Побалакали, – казна про що. Мав, очевидно, якусь мету – але забув. Бачить статтю Степуна. Бере (?), читає… Тужиться, але Віктор хлопець гоноровитий, хоче задемонструвати, що й він не ликом шитий. Отож починає мені доводити, що «эмигранты Россию не понимают». А этот, конечно, хохол» (вирішив, раз Степун – то вже й «не їхній». Степун, між іншим, з литовців, хоча й роджений у Москві).

Сміх та й годі. Повчає!

Чехов мав рацію: розумний любить вчитися, а дурень – вчити.

Але чого він приходив, – «вот вопрос». Просто так?

* * *

Лист до Кордуна від 25.12.74, копія. Заявка (Антцан)

Лист у Київ до В. Кордуна

Вікторе!

Спасибі Вам та Світлані Миколаївні за авторські примірники. Нарешті наш бідолашний Крег виходить на люди – я думаю, це корисно і йому, і «Мистецтву», і нам з Вами. Ви поклали на це багато праці, і недаремно. Дякую.

Книжка справді вийшла гарна, тираж у неї малий, і я так думаю, за місяць-два її дістати не можна буде. Чи не замовити мені через «Мистецтво» примірників з 50 (або в рахунок гонорару, або вишлю гроші)? Бо тутешня «Українська книга» не замовила ані примірника, – не було в плані. Отже, можу пропустити – а не хочеться. Тому про всяк випадок посилаю Вам заяву про це. Повідомте відразу, що з того вийде (чи не вийде).

Про рецензії я вже говорив. Думаю, все буде гаразд. Очевидно, на перший раз «Советская культура» і «Театр». Говоритиму з Дмитром про рецензію у «Всесвіті», водночас – з «Иностранной литературой» (не певен, що вони оглядають республіканські видання, але спробую. Є ще «Литературное обозрение», та це, здається по всьому). Ну, може «Український театр». Одне слово, щось буде – не зразу, бо черга всюди величезна, але…

Про Антуана. Відразу після Крега я перекладав Антуана – і маю вже понад 10 авторських аркушів з його мемуарів. Книжка могла б вийти дуже симпатична, в ній – уся історія створення ВІЛЬНОГО ТЕАТРУ й ТЕАТРУ АНТУАНА, боротьба за новий реалізм репертуару, акторської гри та ін. Порівняно з Крегом це легше захищати, бо тут йдеться про підгрунток ідей Станіславського. Нема ніякого символізму, ляльок, Метерлінків, ідолів – самі тобі форми «життя як воно є». Золя, Мопассан, Гонкури, натуралізм на сцені, демократизація театру як способу відтворення навколишнього життя. Одне слово, Антуан – повна антитеза Крегові, і це дуже добре, що вони такі полярні автори-режисери. Магнітне поле більше.

Отже, Нелля могла б написати вступну статтю, я зробив би ще зо 3 аркуші, загальний обсяг – 15 авт. аркушів. Коментарі – мінімальні, тут нічого пояснювати не треба, та й післямова зайва. Отже, суцільна вигода – та й годі.

А далі можна було б перекладати Рейнгардта, а там і до сучасних метрів підійти. Тексти у мене є – зокрема, сучасний французький театр, гарно було б видати колись Ґротовського, але про це поки що розмови не починаймо. Текст Йонеску про авангард я вам передав.

Аппіа та Фукса нема сенсу видавати, не великі птахи, а можна б було видати Брехта, Кокто, Копо, Леона Шіллера, в цій же серії Мейєрхольда, Курбаса, Таїрова, Ахметелі, Вахтангова. Поле неміряне, роботи вистачило б не тільки для нас із Вами, – на цілий інститут.

До речі, я почав був років зо три тому перекладати «Театр» Р. Роллана (в його ідеях багато спільного з тим, що майже одно-

часно писав про театр для народу Франко), і чимало зробив. Слід може продовжити?

Отже, обміркуймо все.

На все добре. Вітання від Неллі.

Будьмо.

Лесь Танюк

25. XI. 74

ДО ВИДАВНИЦТВА «МИСТЕЦТВО»

Від Корнієнко Н. М. і Танюка Л. С.

ЗАЯВКА

Пропонуємо Вашому видавництву підготувати до друку книжку відомого французького режисера й актора АНДРЕ АНТУАНА, одного з основоположників сценічного реалізму.

Андре Антуан (1858–1943) на базі Гальського театрального гурту створив ВІЛЬНИЙ ТЕАТР, в якому співпрацював з такими авторами як Золя, Доде, Бек, Гонкури. Світовий театр завдячує Антуанові демократизацією сцени, розвитком реалістичних традицій, новою школою режисури та акторської гри.

Свої творчі принципи він виклав у кількох книжках спогадів про театр Антуана, про Вільний театр та про свою роботу в театрі «Одеон».

Творчість Антуана високо оцінював К. С. Станіславський, який писав, що він цілком і повністю сприйняв реалістичну платформу Антуана, у своїй подальшій роботі намагався лише розвивати Антуанові ідеї.

Обсяг книжки, що її ми пропонуємо Видавництву – 15 авт. аркушів. Десять авт. аркушів з книжки Антуана «Мої спогади про театр Антуана та театр Одеон (перша дирекція) – (ПАРИЖ, 1928) вже перекладено нами з французької мови (переклав Л. Танюк).

Книжку починатиме передмова Н. М. Корнієнко. Післямови й розгорнутих коментарів книжка не потребує, вона проста в читанні, ніякої складності у тлумаченні тих чи інших категорій тут нема. Отже, розмір передмови, де мусить бути детальний розгляд всього шляху митця, аналіз його ..і, часткова реконструкція вистав та ролей – не менше двох авт. аркушів. Коментар – побіжний – можна вкласти у 0,5 авт. аркуша. Сам текст роману займатиме в книжці біля 12–13 авт. аркушів.

Якщо Видавництво схвалить ідею видання такої книги, рукопис її міг би бути готовий навесні 1975 року.

Книжка може бути цікавою для найширшого кола шанувальників театру

З пошаною – (Н. Корнієнко)
(Л. Танюк)

25.11. 1974

Коментар з 2015 року.

Переклад Антуана в ті роки не вийшов, і я зміг надрукувати його лише 2014 р. (Додатки до т. 31, 32, 33).

До редакції театру та кіно видавництва «МИСТЕЦТВО»

ЗАЯВА

У Вашому видавництві вийшла друком книжка «Про мистецтво театру» Е. Г. Крега (переклад з англ., вступна стаття та коментар Н. Корнієнко та Л. Танюка). Прошу допомогти мені придбати 50 (п'ятдесят) примірників з тиражу. Видавництво могло б вислати їх в рахунок авторського гонорару. Якщо ж такий нам уже перераховано, я надішлю необхідну суму відразу ж після одержання позитивної відповіді на цю заяву.

З повагою – (Лесь Танюк)

25. XI. 1974

26 листопада, вівторок

Мені сверлило, що я щось забув із тієї розмови з Юрієм Олександровичем. Раптом – згадав. Він сказав тоді про себе **незвичним** для мене словом. «Я, понимаете ли, стилофил...» Я «понимающе» кивнув. Хоч нічого зразу не втямив.

А тепер згадав цей його вираз. Та ж ідеться просто про любителя олівців! Він збирає, колекціонує олівці, тобто

Завадський як «стилофіл». Тичина. Варпах-Шаламов

«стила» (і ручки, але метр заскочений саме на олівцях). Отож він і **стилофіл.**

Це – я спитав його, чи він – теософ. То він мені й відповів жартом, перевівши стрілки.

Тичина в молодості, розказує пані Орися, молився до портрету Шіллера – перед тим, як сідати до столу. Дуже хотів тиші, а її ніколи не було. В 1922-ому учив курбасових акторів співати в хорі, це самий початок «Березоля». Тичина – хормейстер! – непогано!

В театрі – Ліда Савченко: «А вы знаєте, Лесь Степанович, – Володе Высоцкому **разрешили** уже делать встречи! Ну, вечера, выступления...»

Теж цікаво. Я не став допитуватися, хто саме і в якій формі; Ліда все добре знає – через Мишу Рощина або через Єфремова. Мабуть, це пов'язано з успіхом «Гамлета» на Таганці. Заглушити те, що є направду талановите, не можна. Та й бачать вони, що Висоцького все одно підпільно співають на кожному кутку. Хай уже він робить це відверто. Все одно прогрес.

Леонід Вікторович Варпаховський розповів, як він їздив до Шаламова (у Москву?), хотів інсценізувати «Колимські оповідання». В травні 1964 чи 1965 року. Він знав Шаламова ще по Колимі. У Шаламова є оповідання про Івана Федоровича (*«Это он обо мне написал, – в «Левом береге»: так он хотел назвать всю книгу. Кажется, она и не вышла. Мы с ним ехали в одном этапе в спецзону Джелгала, это был, знаете, самый-самый сталинский Освенцим тех лет – дело было в 1942-ом»)*. Інсценівку вони почали робити, але тут відлига скінчилася – так само раптово, як і почалася. І ніхто не схотів ризикувати. Найперший – сам Варпах...

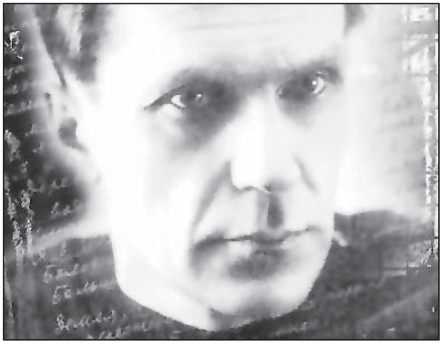

В. Шаламов

По кількох наших розмовах він перейнявся до мене симпатією і дав читати свій рукопис про режисуру та інше. Не до кінця впорядкований і трохи сухуватий за викладом. Тепер маю висловити йому свої коментарі, і якщо той, то продовжимо. Добре, що він пише, життя в нього промовисте.

Про Курбаса він знав лише загальне й дуже розпитував. Він теж вважає, що Курбаса розстріляли в 1937-му, крайній варіант – 39-й, а цифра 1942 – фікція. Після Соловків на «материку» про Курбаса ніхто не чув; якби його перевезли кудись, це просочилося б. Значить, із Соловків він не виїхав. Або розстріл, або – баржа.

Варпаховський обіцяє ще написати про власні табори. Про театр на засланні.

А ще міг би про це розповісти-написати Жженов.

Варпаховський – Давид Боровський.

На думку Л.В.-ча, Алдан-Семенов, Дьяков, Серебрякова, Горбатов – пишуть про ті умови і про тих людей «на межі фолу». «А в отдельных магазинах нет отдельной колбасы». Правдивий Шаламов, правдивий Солженіцин, правдива Гінзбург. А ті непомітно намагаються **виправдати** добу, владу, ідею. Ці ж пишуть реалістично. «Был еще третий отряд, от «Аристократов» Погодина – они романтизировали убийц и проституток... вредная пошлость. Только такие люди как... Охлопков, могли на это клюнуть»...

Я розповів, що «Аристократів» ставив у таборі й Курбас. Варпаховський відразу ж підняв пальця:

– Это – другое. Спектакль в лагере – совсем другое. Там все воспринимается иначе. Природе лагеря пафос противен, там каждая реплика, даже самая положительная, воспринимается с гоготом. При этом охрана воспринимает точно так же, как зеки.

27 листопада, середа

Зірвався такий лихий вітер, що моє білченя ніяк не хотіло до своєї хатки на балконі. Забилося за книжки на верхотурі стелажа й гризло там чи то горіхи чи палітурки.

У білок взагалі своєрідний смак. Перша пара гризла лише граніт науки – товстелезні «Основы марксистской этики». Бембі начисто з'їв «Грошову реформу в Чилі» і «Золотые россыпи» (вирішив, що й це про фінанси?) – збірку афоризмів.

Дейч – Марінетті, «Бродячая собака». Загоруйко: відгук

Вузлик на пам'ять: розповідь Дейчика про приїзд Марінетті, – «Бродячая собака» на Михайлівській площі. Монолог Марінетті – здравиця на честь російського футуризму («громокипящий футуризм»).

Якщо вже спогади, то спогади. Треба описати розповідь Миколи Платоновича про Дебору зі студії Курбаса в Умані. Про те, як раптом виявилось, що та дівчина, котру він вважав загиблою, – жива... Звуть її Раїса Ратова. Прочитала друковану у «Вітчизні» поему й обізвалась. Звичайно, не знаючи про всі ті кампанії, які розгорілися навколо Бажанової поеми.

Також: Бажан – Суровцова.

28 листопада, четвер, 1974

Володя Загоруйко приніс копію свого відгуку на «Крушельницького». Приємно, коли твою роботу хвалять. Але я відрадив йому це друкувати. Наголос слід перенести з компліментів книжці – на доповнення про самого Крушельницького. То було б цінніше, адже Володя міг би згадати щось такого, чого не пам'ятає ніхто. Він же написав майже як... Бракує особистої інтонації. Не слід приховувати, що він так само учився у Мар'яна Михайловича, – саме на цьому й виникне **своє.**

І взагалі він мав би сам написати **спогади** про Круша. Пообіцяв.

П'ятниця, 29 листопада

«Наши соседи» – «Не поле перейти» – прийняли ніби гарно. Серія має успіх, але це успіх того, що в Америці називають «мильною оперою». Домашні турботи, родина, комунальні взаємини. Якщо в американських серіалах – «дольче віта», розкіш і пригоди, «Наші сосіди» – проба буденності, такий собі мистецький довідник на тему «як треба жити в злагоді». На другу половину грудня поставили продовження – «Здравствуйте, я к вам»: там гарні роботи Перова і Сперантової, вони справді майстри, плетуть мереживо хіба ж так! Вчора переглянув знятий матеріал: треба різати, підкладати музику, словом – роботи ще багато.

Але то все – чисто ремесло. Умови гри такі, що на більше не тягне.

«Вечерняя Москва» от 30 ноября:

«ЕЩЕ НЕ ВЕЧЕР»

Завтра Драматический театр имени К. С. Станиславского покажет премьеру драмы «Еще не вечер».

Вот что рассказал корреспонденту «Вечерней Москвы» постановщик спектакля Л. Танюк:

– «Еще не вечер» – дебют молодого ленинградского драматурга А. Кутерницкого. Искренность автора, доброе отношение к людям – вот что привлекло нас в этой пьесе. Вместе с драматургом мы продолжили работу над ней. Хотелось создать спектакль – размышление о неоднозначности человеческих судеб, о том, как важно остаться верным идеалам юности, не променять их на видимость внешнего благополучия.

Оформила спектакль художница Т. Элиава, автор музыки – композитор В. Махлянкин, песни на стихи Е. Евтушенко. В главных ролях зрители увидят артистов Ю. Гребенщикова и В. Ломизова. В спектакле заняты заслуженные артисты РСФСР Р. Быкова и Н. Салант, артисты А. Роговин, Н. Антонова, М. Янушкевич, Т. Назарова, М. Менглет, Д. Гаврилов, К. Шинкина, Л. Розанова.

УССР

ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНО-ДРАМАТИЧНИЙ

ДОНЕЦКОЕ ОБЛАСТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ

ТЕАТР

К 175-летию со дня рождения А. С. ПУШКИНА

Инсценировка Л. ТАНЮКА

Музыка М. ОСОКИНА

А. С. ПУШКИН

Сказки Пушкина

музыкальное представление в 2-х частях

АРТЕМА

Донецк, 1974 год.

Донецьк

В ПРЕДСТАВЛЕНИИ УЧАСТВУЮТ:

СКАЗКА О РЫБАКЕ И РЫБКЕ

Шут Гороховый	арт. **В. Ступаков** арт. **А. Шевченко**
Старик	арт. **В. Козак** арт. **Н. Крамар**
Старуха	арт. **А. Скрыпник** арт. **Е. Шведская**
Рыбка	арт. **Е. Вержбицкая** арт. **В. Кондратенко**

СКАЗКА О МЕРТВОЙ ЦАРЕВНЕ И СЕМИ БОГАТЫРЯХ

Царь	арт. **В. Козак** арт. **Н. Крамар**
Царица	арт. **Е. Герчикова** арт. **М. Тонкая**
Царевна	арт. **Е. Вержбицкая** арт. **В. Кондратенко**
Злая царица	арт. **А. Бобина** арт. **Л. Пономаренко**
Зеркальце	арт. **Н. Бузницкая** арт. **Л. Лесовая**
Чернавка	арт. **Л. Долгих** арт. **Е. Шведская**
Королевич Елисей	арт. **В. Кондратенко** арт. **В. Токарь**

Скоморохи, девушки, стражники, бояре, дворяне, богатыри — артисты театра, хор, балет.

Спектакль ведут Е. ЛИХМАН, Ж. СОЛОВЬЕВА

Неділя, 1 грудня 1974

Останній місяць **амбівалентного** року, коли я вже було категорично поклав собі не писати далі щоденників, не дражнити гусака з червоним дзьобом. Але сьогодні не останнє число місяця, – перше, а «число один» діє на мене виключно спонукуюче. Отож знову сів сьогодні до машинки з гарним настроєм.

Щоденники як потреба рівноваги. Сахаров – Айрікян

Щоденники як виклик, як потреба постійної самоповаги, як «виставити вартових і жити так, ніби немає облоги»? Так. З якогось часу я не дуже з тим і ховаюсь. Звісно, не лізу на рожен, аби мої нотатки не поповнили й чиїсь без того заповнені підвали й шафи; але страх поступово одійшов. Бо як же це: не матиму навіть власного кутка у цій комуналці, де кожен так і поспішає зазирнути тобі в душу? Не може такого бути, не повинно. То моя приватна справа, і державі до цього зась. З плином років я все більше почав розуміти оту суперечку між моїми батьками (**Мама:** «Веди, непременно веди дневник. Иначе можно надорваться. Ты слишком впечатлителен». **Батько:** «Та ви що, подуріли? Ти розумієш, куди його тягнеш?») Ні, мама нікуди мене не тягнула, проте мала рацію, щоденник урівноважив моє Я, прив'язав до пам'яті, до самооцінки вчинків, примусив спостерігати не лише за життям – за собою.

І тепер перечитую часом – ніби заглядаю вночі у чуже освітлене вікно, де своє життя, для мене нове й дивовижне. Як швидко все стирається з пам'яті! А ця постійна дискусія між двома Танюками, хоч не хоч – баланс.

Шпаликов – 1974 – роковой год. Тридцать семь лет прожил, в тридцать седьмом родился...

В мастерской у Михаила Ромадина я видел его портрет. Прекрасно выполненный и полный уже тогда неизбывного драматизма. Кто меня тогда водил к Ромадину? Борис Бланк?

Сьогодні – вдруге чи навіть утрете – Бі-Бі-Сі передало протест Сахарова проти засудження Паруйра Айрікяна. А ще ніби арештували редактора «Вече» Володимира Осипова.

Понеділок, 2 грудня 1974

«Новый мир» вийшов із запізненням на місяць, 10-е число. Дали мою рецензію на «Тальма» О. Дейча.

Оксана хвора.

АЛЕКСАНДР ДЕЙЧ. Франсуа-Жозеф Тальма. («Жизнь в искусстве») М. «Искусство». 1973. 248 стр.

Французский театр был одной из самых больших привязанностей Александра Дейча. В молодости он увлекся мольеровской проблематикой. Так, не один год он отдал разработке истории бродячих сюжетов, в частности, сюжету о Дон Жуане. В последующих публикациях Дейч анализирует французский театр в его противоречивой связи с проповеднической философией XVIII века. Он обращается к Вольтеру, Даламберу, Дидро. Драматургия Мариво, Реньяра, Мерсье, комедии Бомарше, антиклерикальные пьесы — вот материал, которым оперирует А. Дейч в этих публикациях. В 30-40-х годах выходит серия очерков А. Дейча об актерах эпохи французской революции, оформленная затем в книгу «Красные и черные» (1939). Тогда же он обращается к жизни и деятельности одного из реформаторов французского театра той эпохи, выпустив в серии «Жизнь замечательных людей» монографию «Франсуа-Жозеф Тальма» (1934).

Интерес к личности великого Тальма не покидал А. Дейча всю жизнь. Накапливались новые материалы, происходило переосмысление целых исторических пластов; не один год А. Дейч работает в архиве Комеди Франсэз, в Национальной библиотеке и в Библиотеке Мазарини в Париже, консультируется в Драматическом центре имени Леона Шансереля. И вот спустя сорок лет после выхода его первой монографии о Тальма издательство «Искусство» А. Дейч выпускает вторую, завершающую книгу. Речь идет, конечно, не о переиздании – в центре этой работы новая постановка проблемы, новый концептуальный ход, новые данные, хотя принцип остался прежний – хронологический.

Особенность работы А. Дейча – в полноте передачи острого трагизма эпохи, эпохи столкновения доктрин якобинцев и жирондистов, монархистов и республиканцев, бонапартистов и идеологов режима Реставрации; Тальма становится камертоном этой трагической эпохи.

У А. Дейча он не столько актер, сколько воин, и подмостки для него – не просто место для выступления, а скорее поле брани. Тальма выступает в книге А. Дейча как провозвестник той новой театральной эстетики, которая проложила путь французскому демократическому театру XIX века.

На родине артиста нет новейших исследований о нем – только фрагментарные заметки «по поводу» можно встретить о Тальма в двух-трех суммарных работах по истории французской сцены. Элементы канонизации и идеализации образа великого трагика ощущаются в монографии Огюстена Тьерри, равно как и в ряде статей, появившихся в 1963 году, когда Франция отмечала двухсотлетие со дня рождения Тальма.

В отличие от такого подхода к жизнеописанию Тальма советский исследователь стремится показать не только взлеты, но и падения великого артиста. А. Дейч вскрывает противоречивость взглядов Тальма после переворота 9 термидора. Пристрастие Тальма к мятущимся героям шекспировского репертуара он объясняет тем, что герои эти обычно оказываются разочарованными в идеях, которым они себя посвятили (так трактовал Тальма ряд пьес Шекспира, шедших во французских интерпретациях).

Выходом из нравственного тупика стал для Тальма его приход к идеям молодого В. Гюго, к рождающемуся романтизму. Прекрасно написан эпизод встречи старого Тальма с юношей Ламартином, принесшим актеру свою трагедию «Саул». Один из столпов театрального классицизма, отвергаемого романтиками, по существу, готовил почву для нового искусства.

Но не только в новой постановке проблемы ценность книги А. Дейча. Александр Дейч пишет о Тальма так, словно он видел его лично, присутствовал на его спектаклях, словно великий артист делился с ним своими сомнениями, надеждами, желаниями. В подлинности источников не сомневаешься – они названы тут же, по ходу развития сюжета; но документ вплетен в художественную ткань столь неназойливо, столь органично, что становится главным побудителем эмоционального воздействия книги. Париж, эпоха, люди, одежды, нравы — все прописано мягкой акварелью современника. При этом А. Дейч не стилизует свою прозу виньетками эпохи, а умело реконструирует «жизнь человеческого духа» времени.

ЛЕСЬ ТАНЮК.

Вівторок, 3 грудня

Серед невеселих підсумків року – і від'їзд В. Максимова. Урожайний рік.

10 грудня ООН робить Міжнародним днем прав людини. Особливо святкуватимуть нащадки головного борця за права людини в СРСР – Вишинського. Це день його народження.

Четвер, 5 грудня

Телепрем'єра моїх «Казок Пушкіна». Лист від батька

По 1 програмі ЦТ дали телепрем'єру моїх «Пушкінських казок». Ні, вистава прозвучала на екрані зовсім не гірше, ніж в театрі – тут народилось щось своє. Операторська робота блискуча, гарно звучить музика. Вистава йде в театрі 8 років, але Сперантова, Щукін, Андросов, Люся Гнилова, Юра Лученко, Воронов, Єлисеєва – у формі. Як на прем'єрі. Воронов навіть ходив на ходулях.

Телефонували станіславці, вітали. Жора Бурков раніше вистави не бачив, то він взагалі перевершив себе; як правило, він скептик, – або мовчить. Про «Рибака й рибку» говорив особливо гарно.

Ну, хвалити Бога, що не зіпсували телебаченням театральної каші. Це ще й тому, що я заборонив їм знімати в театрі, – ми ретельно розпланували кожен кадр у студії, знімали як фільм.

1974 г. **«Говорит и показывает Москва».**

«ПУШКИНСКИЕ СКАЗКИ»

Четверг, 5 декабря, 1 программа, 11.40 (цвет.).

На этой неделе телезрители увидят премьеру спектакля Центрального детского театра «Пушкинские сказки» (производство творческого объединения «Экран»). Об этой работе рассказывает постановщик спектакля Лесь Степанович Танюк:

— «Пушкинские сказки» – спектакль зрелищного характера. Он решен в стиле традиционного старинного нпродного скоморошьего театра. Скоморошьи представления всегда строились на демонстрации умения народных артистов: кто чем богат был, тот тем и хвастался. Один шары бросать был мастер, другой на голове ходил, а третий был непревзойден в прыжках. Словом, ловкость, юмор, задор. Не обходилось дело и без пересмешника Петрушки. Игровую природу театра скоморохов мы и взяли за основу спектакля. Она помогла нам объединить пушкинские сказки «О рыбаке и рыбке» и «О мертвой царевне и о семи богатырях». Надо сказать, что, работая над постановкой, мы с огромным уважением относились к тексту, к слову Пушкина, не исказив ни одной строчки. И еще одна задача стояла перед нами – сохранить поэтичность пушкинских сказок, их глубокий смысл. Так родилась не совсем обычная форма спектакля, в которой большая роль отведена музыке. Я бы назвал спектакль комической оперой или мюзиклом. Композитор Михаил Осокин написал очень интересную музыку, с элементами восточного мелоса, доходчивую и простую, несмотря на сложность и модерн оркестровки.

«Пушкинские сказки» поставлены силами актеров детского театра, но предназначены они не только для детской аудитории. Взрослые зрители тоже с интересом смотрят спектакль. Он идет уже восемь лет, много раз был показан на зарубежных гастролях театра. По моим наблюдениям, первая сказка – «О рыбаке и рыбке», может быть, более философская, интереснее взрослым зрителям, а вторая – скорее приключенческая, с затеями, выдумками – ближе к детям. Это сложный вопрос – о восприятии детьми сказок Пушкина, я посвятил этой теме статью, которая скоро появится в журнале «Детская литература».

Мы волнуемся перед показом спектакля по телевидению. Как воспримут зрители эту необычную форму, да еще перенесенную на пленку? Надо сказать, что при постановке «Пушкинских сказок» мы советовались с крупнейшими советскими пушкинистами. Сначала наше решение вызывало у них недоумение, мы спорили. Теперь спектакль прошел проверку временем, многие спорные вопросы отпали, мы получили одобрение ученых.

В спектакле заняты актеры Центрального детского театра: В. Сперантова, И. Воронов, А. Щукин, А. Елисеева, Л. Гнилова, Ю. Лученко, М. Андросов, Г. Иванова и другие. Балетмейстер – Н. Авалиани.

Вівторок, 3 грудня

Дзвонив Копелеву. Він майже в прострації. До всіх його проблем – помер його батько – «крепкий был мужик, свалил его второй инфаркт»… Зіновій Якович. Батькові було 87 років, української закваски, агроном.

– Понимаете, у меня самого борода больше, чем у тебя, а вот же почувствовал себя сиротой.

Продиктував мені нову адресу Світличного… Каже, вислав Іванові синонімічні словники, – а я маю тепер знайти Іванові французького Бодлера. Але я вже, здається, передав його – Надійці? Не дійшло?

Перевірити!

«– Мы жили в Киеве на Менжинского 37, это Дмитриевская.

А отец с 1936-го – уже в России.» (Копелев)

Понеділок, 9 грудня 1974

Дуже мені стало шкода – до болю – мого самотнього батька. Листа починає веселим зачином: *«Здоровенькі були! Бачу, геть перестали писати. Це після першої книжки. А на підході друга… То й дзвонити не будете? Жартую, звісно, не сердьтеся…»*

Якби ж то жартував. Справді треба писати частіше.

Цікавиться, як я після грипу й погрожує «нагрянути з ревізією», якщо не лікуватимусь. Салом, часником і чаркою («не більше!») горілки з перцем.

Справді запрошує до Луцька на Різдво.

Далі – про сумніші справи. У Миколи – «нічого нового». *«Не розуміє, що я йому кажу. Був побитий з виду…»*

То його там б'ють?

«Прийшов я чи не прийшов – для нього вже все одно. Не впізнає. Спершу, як побачив, ніби зрадів: усмішка з'явилась. А коли я його погодував, сів у куток і сумно так дивиться, – я мало не заплакав. Я думав, він переживає, а лікар каже – ні. Якихось там реакцій у нього немає, атрофовані. Дуже змарнілий».

Батько приніс показати йому «Крушельницького». Микола неосмислено посміхався і погодився: «Книжка…» Говорить дуже тихо, ледь чутно.

Здає і батько. До теременців своїх на два весілля не поїхав; бережеться після того, як йому стало погано – ані чарки. А Шура Дем'янівна – не хоче теж, але з меркантильних причин: він без подарунка не піде, а це «саме менше 300 рублів, за ці гроші можна прожити 3 місяці». Ходить по рибу, і тільки на річці почуває себе краще.

Бачив по телевізії «Золоту рибку», але прізвища мого не помітив, воно було на початку. Сердиться – «Твоя вистава чи вже хтось украв?» Вимагає повного звіту – що, де, коли, друк, радіо, теле…

Заманює до Луцька новинками. «Побачите приміщення нового театру, вже кінчають. Місто виросло. Стало дуже гарне. У всякому разі, по красі займає тепер друге місце». (Після Києва? Гадаю, ні, це в нього такий прийом: сказати – «перше» – не повірять. А друге – це вже правдивіше.)

Воює з обкомом чи міськрадою: в Луцьку мають бути водоймища. Перше він планує через низину Сапалаївки до Теремного. Друге – через Гнідаву, від Ковельського до Гнідавського мосту. Третє – через русло Стиру до Гнідавської дамби. Робить креслення й четвертого – «від передмістя Кічкарівки до села Мілуші». «А Чорногузку розчистити й перетворити на ширше озеро. Запустити туди рибу. Це мій проект». І хоч узгоджувати свої «проекти» він ходив до архітекторів та землевпорядників, місцева знать на нього сердиться, що люди підписують колективні листи під його диктовку. Крім того, через ці «проекти» можуть постраждати ділянки для панських дач і персональних забудов.

Про це він не пише, – докотилося до мене через Рисака, який приятелює з Євгенією Кузьмівною. Проти старого виступив якийсь Бездушний, колишній голова Луцької міськради.

В Україні багато керівників – без «чогось».

Традиція?

Лист від Миколи Рацка.

* * *

10 грудня 1974

Лист від Миколи Рачука.
(Чернівці, Строительная 15/1.)

«У тому листі, що я передавав через Л. Ф., я тобі писав, що не вмію писати листів. Справді, Лесику, листи пишуться у мене тяжко, а тому я їх не люблю писати. Та цей лист щось мене спонукує написати. В думках вже не один «лист» я надіслав тобі. Ті «листи» були різні. В одних аж розпливався гнилизною песимізм, а в других, навпаки. Чогось же цільного, живого, яке б могло виявити мій справжній стан, моє внутрішнє я, не приходило навіть у тих «листах», що в подумках «писав» я в далеку Москву. А зараз, сівши за ось цей лист, я розгубив, мов курка при переполосі пір'я, і ті думки, які надходили. Та вже коли взяв ложку, то мусиш їсти.

По-перше: відносно інституту. Це, якщо не помиляюсь, тебе цікавить більш за все інше. Із того, що ти наголошуєш завжди, постає одно. Це Одно звучить незаперечною істиною «учитись» і т. д. І це справді так. Це настільки так, що й справді не піддається ні найменшому сумніву. І я з цим згоден. Згоден тому, що не знаю, як «ставити крапки», як зазначив один наш спільний знайомий. І це зауваження я сприймаю. Коротше, щоб не забирати в тебе зайвого часу, перед граматикою визнаю повне невігластво. Звичайно, цим справа далеко не вичерпується. Та чи варто про це говорити?

Здається, що може бути простішим, як зібрати необхідні документи, вірші, і надіслати це все у Москву? Підготуватися до іспитів (час іще є), і таким чином поступити в прославлений інститут Горького? Але ж потім яка винагорода! Диплом, ...а зв'язки, а там гляди, й видався у Москві, як то робить Павло Мовчан. Здорово. Тим більш, Москва – мозок літературного життя. Бо ж там перехрещуються всі шляхи-дороги течій і підтечій. Там бо народжується Первісне, а вже від нього, від того Первісного, «розливається по жилах кров». Але чи так це? Я все-таки навчився за 34 роки брати все під сумнів, хоча й тут, на Буковині, говорять, що сумніваються лиш після 50.

Звабна штука Москва. І якби це було років, ну, скажемо 6–7, а може навіть менше, назад, я тому тільки зрадів би. Але на все свій час. Кажуть, коли А. Тесленку надіслали гроші (він лежав безнадійно хворий), той відмовився, хоча за душею не було ні копійки. Я розумію, що зовсім це про А. Т. недоречне. Але ця недоречність чисто зовнішня. Адже, Лесику, тобі відомо, що я навчався у Києві, і знаєш напевне, чим це все скінчилось. Найбільша біда моя полягала не в тому, що я не міг учитися, хоча правди ніде діти, все те, що другим давалось легко, мені або ж зовсім не давалось, або ж мені треба було перенапружуватись, і я відчував, як мене щипало за серце. Найгірше було те, що та атмосфера такою стіною навалилась на мене, що вибила мене геть із колії. За два роки, що я прожив у Києві, написав хіба що два рядки. Не знаю, хто кого не сприйняв...

Боюсь, що це саме може статися і з Москвою. Тільки, якщо Київ не забрав мене всього, якщо я зміг від нього звільнитися, то боюсь, що Москва мене проковтне повністю і буде в шлунку своєму переварювати мене на власний сік. Ось цього я чи не найбільше боюсь.

У такий вік, коли в людини склався власний світогляд, і вона до певної міри керується ним, тяжко їй ламати його і з ніг, які ще можуть служити, переходити на ходулі. А світогляд мій зводиться до одного: Служити Духові Людини. Якими засобами, то вже якими хто може. Але в наш час, коли все віддалося в «зуби машини», і вона усе це молотить і жує безсердечно, коли

весь живий світ заполонила безпощадна, можна сказати, кафкіанська матерія, а Дух десь тиняється під парканом, нам, хто може тримати перо у руці, мусить завести його, Духа, до хати і посадити на його справжнє місце.

Нікому не відомо, скільки ще лишилось дихати, ходити. Одне ж відомо, – людина досить таки недовговічна, а тому треба використовувати той час і ті умови, які вже є, які надбані тобою протягом твого минулого. А моє минуле – ось воно.

Уже перегорає у мені самому мій роман «Ранок зіграний у нічийну», якщо я до нього зараз не повернусь, він так і залишиться у мені. А воно мені болить. Бацили недописаного гризуть мене день при дні. Якщо я їх не витягну, то, відчуваю, вони мене спотрошать. Про цей роман не хочеться писати. Може колись почитаєте. Драму «Над пропастю» теж «засекречено». А вона хоче на волю, хоче поламати всі замки і вилізати на світ божий. Та й поема, яку я присвячую моєму брату, що помер оце 6 листопада, висапується диким полум'ям із горлянки моєї. І все це найближчим часом. Бо згорить. Якщо ж я віддамся у руки інституту, боюсь, що мені треба буде знову переодягатися і все надбане викидати геть. А в ім'я чого? Невідомого. А невідоме то є міраж. Відносно ж того, чи друкуватимуть мене, то їй богу, я вже настільки до того звик, що, якби друкувати почали, то це мене більше здивувало б, аніж порадувало б.

І все-таки, Лесику, я остаточної відповіді не даю, чи буду поступати, чи ні. Ще може все бути. У мене такий характер, що навіть на щось вагоме рішучою стає остання мить. А вона ще попереду.

На жаль, «Пушкінських казок» не дивився, бо у мене телевізора немає, а сусіди, в яких ми можемо іноді щось подивитися, десь поїхали в гості. Твоєї книжки ще у Чернівцях немає.

Якщо маєш що-небудь сказати, напиши пару слів. Може, щось там чути з перекладами? Хоча я в те ні грама не вірю. Тебе ж, Лесику, міцно-преміцно обіймаю. Я знаю, що ти в даний час є. Люблю тебе.

Вітай Неллю й Оксанку.

7. 12. 1974 р. *Чернівці від Миколи Рачука*

Цікаво спостерегти його вдачу. Спочатку він довго розходиться, топчеться на місці, – шість разів слово «лист» чи «листи» на чотирьох рядках, ходить по колу, багатослівно повторюється, – доки не виходить на своє, виношене. І тут з'являється фраза, народжується інтонація, виникає рефлексія – правдива, по суті, сповідальна…

Я виходив з того, що митцеві треба щокожні три-п'ять років міняти шкіру, заново народжуватися… переживати шок втрати вчорашнього себе. Авжеж, Москва могла б його перемолоти, як перемолола, скажімо, талановитого (!) Ступака, котрий пречудово розповідає задуми, та жодного вже не втілить – енергія розбризкується урозсип…

Микола – ніжної душі хлопець, справді зосереджений на Духові, і листа його мені захотілося передрукувати повністю, бо він сам по собі – вже окрема Доля. І – певний Час.

Але він явно застоявся у чернівецькій стайні; Москва чи не Москва, а щось такого йому б не завадило. Все-таки мірятися силою **з дужчим** іноді треба – не тільки світу, що у вікні.

Про його роман і драму – не віриться, бо це й було б оте «помірятися силою»; чому роман перегорає? Через зовнішні умови? Але ж це для нього не таке важливе, вирішальною є проблема Духу, – чому роман існує лише в думках? Миколі потрібен великий струс, інакше цей сплін здолає його – і тоді кінець. Він і до інституту ставиться так, що доведеться «переодягатися», як у Києві; знову ж – свобода всередині нас. Та він справді не зуміє бути самим собою **в чужому оточенні,** і це об'єктивна драма – Вінграновського, Валерія Шевчука, авторів глибоко природніх… Шербакові чи Коротичеві легше, так само як і акторам, що перейшли на московську сцену – Коркошко, Лановий… тут їх легіон. Для них проблема пракореня не є така суттєва, як для того ж Валерія Шевчука, найпотужнішого з нових прозаїків Йому Москва непотрібна не тому, що він «не любить москаля», а тому, що він виростає з коротких штанців «общероссийской литературы» і робить своє, своє, своє…

Миколи мені шкода. Він субтильний, йому треба допомоги, сприяння, любови. Україна сьогодні – не для таких, як він. Він там не виросте в потужного поета (немає пружності, ритму, баского слова), хоч є в нього рядки просто блискучі. А для прози потрібен тренаж, треба писати (не подумки – пером!) – багато, щоденно, у стіл і не в стіл, потрібна **кількість,** яка лише з якогось моменту почне переходити **у якість.**

Сам не помітив, як збився на марксизм. Згадалась Старинкевич, покійна, Єлизавета Іванівна, яка – жартувала: «Ах, це така якість, така якість, яка переходить у **какість…**»

Напишу Миколі неодмінно, славний він чоловік, безумовно здатний (але вчитися треба, і граматики в першу чергу).

Показово, що всі його рефлексії зрештою зводяться до того, аби не зрадити Духа. Отут він увесь, мій Микола.

Копія листа до батька в Луцьк

* * *

11. 12. 74.

Здрастуй батьку!

Так от тобі зразу новини – все, про що ти писав. «Пушкінські казки», – фільм, який ти бачив 5 грудня – моя вистава. А прізвище моє як автора інсценівки та режисера-постановника було назване спочатку – ти включив передачу десь пізніш, от і не побачив. Наприкінці були тільки прізвища тих, хто ***допомагав*** *це робити мені. Надсилаю тобі вирізку з програми «Говорит и показывает Москва», де все це «удостоверено», то ж не хвилюйся, все гаразд.*

Ще одна вистава з циклу «Наши соседи» («Не поле перейти») демонструвалася наприкінці листопада. 21 грудня увечері буде ще одна вистава з цього ж циклу під назвою ***«Наши соседи» («Здравствуйте, я к вам!…»)*** *Там грають Сперантова та Перов з Центрального Дитячого театру. Ефір призначено на 21 грудня, але вони можуть і змінитии час передачі – треба стежити по назві. Зараз роблю ще одну виставу з цього циклу, піде у січні – трохи згодом напишу і назву, і день ефіру.*

*З публікаціями: глянь журнал «**Новый мир**» **№ 10 за 1974 рік,** там була моя рецензія на книжку О. Дейча про актора Тальма (стор. 285).*

*В журналі «**Новый мир**» (№ 1, 1975 рік, січень) буде рецензія П. Мовчана на мою книжку про Крушельницького. Журнал «Детская литература» (№ 2 за 1975 рік) обіцяє надрукувати мою статтю про дитячий театр. Лежить моя стаття про дитячий театр в «Известиях».*

*Зайди в Луцьку книгарню – там уже мусить бути **книжка «Про мистецтво театру» Едварда Гордона КРЕГА,** наш переклад з англ. мови. Прислати поки що не можу, бо продається вона тільки на Україні, у Москві її не буде, а їхати зараз на Україну не виходить. Та й наклад малий – 2 000 примірників.*

*Ось тобі повний звіт про нашу роботу. А так – здав прем'єру п'єси «**Ще не вечір**» – публіка сприйняла добре. Беруся за комедію С-Щедріна «**Тени**» – але випущу не скоро.*

Оксана почала добре вчитися, чимало читає, знає напам'ять багато віршів. Математика у них складна, але вона нічого, дівчина тямуща. Від неї тобі й Олександрі Дем'янівні вітання й побажання гарного Нового Року. Приїхати не виходить – спасибі за запросини – може, відвеземо її днів на 5 (січневі канікули) у Київ – все-таки ближче.

Твої грандіозні плани про Волинські водоймища – ми з Неллею всіляко вітаємо. Якби ж тільки наші плани залежали від нас! Життя їх корегує – як каже Мольєр в одній п'єсі, «до діла від думок далеко ще чвалати…» Дай боже нашому теляті (Стирові) вовка з'їсти. Великі затрати потрібні на таку складну іригаційну систему.

Ми з Неллею вітаємо Вас обох з Новим роком. Всякого щастя, здоров'я та приємних новин Вам. Це так, попередньо – щоб не запізнитись із поздоровленням, бо пошта затримує на свята листи на 7–10 днів – не можуть впоратися з усе зростаючою кількістю.

Не хворійте. Наші грипи – то не найгірше: все якось минає.

А от заувага про те, що ти можеш приїхати – це було б дуже добре. Щоправда, ти все «можеш та можеш», а насправді ніяк не виберешся. То одне, то друге. Приїздіть – будемо раді. Покажемо

Москву. Та й поговоримо нарешті про життя, а то в листах воно все ні те ні те.

Цілуємо.

Доброго здоров'я Олександрі Дем'янівні.

Ваші –

Нелля, Оксана, Лесь.

8-11 грудня 1974

Комунізм як минуле.

Закут комуністичної ідеї очевидний. Найвидатніші її захисники – в прострації, серед мотлоху книг і брошур, що їх друкує ИМЭЛ та спарені з ним видавництва – жодної яскравої. Оті найвидатніші, що в прострації – неодмінно пишуть про комунізм з додатком «але», яке часом перетворює його на «некомунізм». Радянський приклад давно потьмянів, його розмили «ревізіоністи», «реалісти без берегів», «дружні партії» Італії, Франції, Югославії. Орієнтири пливуть, корабель в тумані, а десь там уже чекає на нього айсберг… Не рятують ситуації й «конвергенція» Сахарова, і пропозиції Лешека Колаковського, і Джілас, і правники на чолі з Твердохлебовим і Чалідзе.

Чи взагалі можлива модернізація комунізму? Теоретично – так. Практично – ні. Так само як неможливою була модернізація фашизму – обидві системи ще сяк-так стоять на ногах на ґрунті тоталітаризму, а модернізація – вибиття з-під їхніх ніг цього грунту; звідси й така лють на кожного, хто мислить хоч на мікрон інакше.

Але ж зі світлою ідеєю людства про рай на землі нічого не вдієш, вона не просто спокуслива. Того, хто її заперечує, люди не сприймають як свого, він для них – від лукавого, позаяк він – проти мрії, проти сподівань, проти надії. Через те комунізм не «Титанік» і не зіткнеться з айсбергом, – помалу-малу відбувається передислокація людських ідеалів і сподівань. І сьогодні найпомітнішими критиками комунізму стають європейські (насамперед німецькі) соціал-демократи. Вони заперечують **подібне подібним**, але

в їхньому «все добре, але ось тільки трішечки не так» – більше загрози комунізмові, ніж лобовий удар під час зустрічі з айсбергом.

Я мав змогу переглянути-вивчити з добрячий тузінь різних «ревізіоністських» публікацій, в основному – німецькою; особливо пожвавились дискусії після статті Юрія Жидіна у «Правді», після якої навіть стали помітними тенденції до зближення позицій (стаття А. Дея про відхід від антикомунізму і зближення між комуністами і соціал-демократами). Але все це вулиця в один бік – зближення через наближення до комунізму, а не через відхід від нього. Плутанина в головах теоретиків жахлива, єдність дій змішується з єдністю ідеологій, а Герхард Грюндлер прямо заявляє, що єдність дій означає смерть для соціал-демократів. Тамбурано вважає, що італійська КП пішла найдалі в критиці марксизму-ленінізму, в протесті проти інтервенції Праги, – але у них самих домінує той же тотальний принцип централізму – вони виключили з партії своїх ухильників – групу «Маніфесто».

Я радий, що мені передали мюнхенське видання книги Ульріха Ломара «Die Koalition der Zukunft-Demokratie und Wissenschaft in der Indutrie, 1973 і його ж статтю роком раніше – «Соціал-демократія чи комунізм?». München. Pezume: Ломар побиває комунізм (наш!) соціал-демократією (європеєйською).

Про що ж пише цей Ульріх Ломар?

Ось його десять тез:

1. Соціал-демократія виходить з моральних цінностей свободи, справедливості й солідаритету. Комунізм виходить із закритого ідеологізованого суспільства, в якому діалектика цінностей, суспільного аналізу й стратегій ідеологічно визначена наперед. За умов комуністичного режиму, пише автор, погляди й переконання окремої людини не відіграють жодної ролі. Вирішальне слово завжди належить суспільству. Неминучі суперечності між суспільним «буттям» та індивідуальною «свідомістю» комуністи долають за допомогою так званого «демократичного централізму», який

ніби передбачає вибори й прийняття рішень формально знизу, а за своїм змістом це рішення завжди зверху, – диктатура, підфарбована через «незалежне» волевиявлення… Якого нема й на дух.

У комуністів: суспільство – міра всього, особистість – засіб, партія – інструмент. У соціал-демократів: особистість – міра всього, партія – засіб, суспільство – поле дії.

2. Соціал-демократи прагнуть демократично узаконити існуючі форми владарювання в суспільстві і водночас видозмінити їх шляхом демократизації, наскільки це буде можливо у видимій перспективі поступу суспільства.

Комуністи на базі усуспільнених засобів виробництва побудували нове класове суспільство некапіталістичного типу з тотальною ієрархічною структурою.

Демократичне узаконення в розумінні соціал-демократів означає такий суспільний лад, в якому ніхто не зможе мати панівної позиції без згоди інших членів суспільства. При цьому на основі загальних демократичних виборів узаконення здійснюється не згори, а знизу. У такій ситуації самоствердження людей може виявлятися лише опосередковано, де і яким чином – одна з найголовніших проблем соціал-демократичної теоріх суспільства. На підприємстві, в системі освіти, в масовому житловому будівництві і соцстраху робляться спроби дати людині змогу співучасті в ділі, або можливості приймити самостійні рішення.

Такого демократичного узаконення влади в суспільстві комуністи не визнають, позаяк з усуспільненням, а практично з одержавленням засобів виробництва вони буцімто раз і назавжди поклали кінець пануванню одних шарів суспільства над іншими. Відповідно до цієї теорії, стверджує далі Ломар, комуністи повністю ігнорують виникнення нових класів, які не ґрунтуються на приватній власності на засоби виробництва, на думку комуністів взагалі не може бути жодних нових форм панування людей над людьми, вони цілком упускають з виду народження в їхніх державах і партіях могутнього ієрархічно-бюрократичного апарату.

3. Соціал-демократи у питання про приватну власність намагаються скоротити капіталістичний сектор, покладаючи соціальні зобов'язання на власність, розширюючи усуспільнений сектор, встановлюючи контроль над економічною потугою і накопичуючи виробниче майно у найманих працівників.

Комуністи повністю зліквідували приватну власність на засоби виробництва, замінивши її державною власністю. Але при цьому становище робітників не конче поліпшується.

Контроль за економічною потугою й зростання усуспільненого сектора створює, вважають с-д, підґрунтя для розширення свободи особистості. Комуністи ж цілком заперечують необхідність контролю, здійснюваного знизу вгору – за тими ж ідеологічними мотивами, за якими вони висловлюються проти будь-якого контролю над своєю державою. На противагу соціал-демократам комуністи розглядають громадський сектор не як учасника змагання у рамках ринкової господарської структури суспільства з різними видами власності на засоби виробництва, а тільки як попередній етап на шляху до повного одержавлення всіх засобів виробництва.

4. Соціал-демократи виходять з того, що розбіжності в поглядах і переконаннях можуть привести суспільство до соціалізму, і що множинність і змагальність думок всередині партії є умовою прогресу й розвитку.

Комуністи визнають своєю ідеологією виключно марксизм-ленінізм. Будь-який відхил від нього засуджується як «ревізіонізм» чи «фракційність».

Плюралізм ідей і мислення, стверджує автор, цілком чужий комуністам, хоча й виявляється на практиці (Угорщина – 1956, Польща – наступні роки, ЧССР – 1968).

5. На всіх рівнях й у всіх ланках с-д партії найважливіші рішення стосовно курсу партії завжди приймаються більшістю голосів. При цьому партія прагне до формування думок знизу вгору.

Принцип «демократичного централізму», яким скеровуються повсюдно комуністи, призводить до того, що рішення приймають більшістю голосів лише в керівних ланках – в центральних комітетах і політбюро партій. Після винесення рішення воно стає обов'язковим до виконання для всіх членів партії – і низи «одностайно» його затверджують.

Так пише Ульріх Ломар, соромлячись нагадати, що в 90 випадках зі ста генеральні рішення приймала спершу клака Сталіна і його «секретаріат», а вже після цього розігрувалась вистава «більшості». Там же, де більшість виходила на небажаний результат, цю більшість елементарно **знищували,** створюючи іншу, слухняну «більшість».

6. Соціал-демократи виходять з того, що між суспільним і груповим чи індивідуальним сприйняттям можуть виникати суперечності й конфлікти. Через те вони утримуються від однобічної чи «об'єктивної» оцінки таких суперечностей.

Комуністи ж намагаються пристосувати свідомість людей до пануючої ідеології м-л-му. При цьому суперечності між буттям і свідомістю фактично не ліквідовуються, – їх силоміць витісняють. Нерідко – разом з тими, хто про ці суперечності заявив (як це було за Хрущова у Новочеркаську – Л. Т.)

Ломар підмітив ще одну різницю між ними як на мене, – найсуттєвішу. Соціал-демократи кладуть багато надій на підвищення рівня політичної свідомості громадян – через культуру, освіту. При цьому вони заперечують принуку, способом якої завжди діють комуністи. «Комуністи, – пише Ломар, – сприймають всю багатогранну й диференційовану реальність суспільного буття під кутом виключно політичної економії. При цьому суперечності між буттям і свідомістю на іншому, неекономічному рівні комуністи цілком ігнорують або витлумачують їх «як тимчасові, проминальні труднощі» на шляху розвитку суспільства від соціалізму до комунізму». У випадках, підкреслює автор, коли така суперечність між буттям і свідомістю приводить до напру-

жених ситуацій, останні вирішуються суто диктаторськими методами через пряме насильство.

7. Соціал-демократи протидіють капіталістичним бажанням одержувати непомірні прибутки – через надання найманим працівникам права співучасті в управлінні виробництвом, шляхом накопичення виробничого майна в руках трудящих, орієнтацією на громадські потреби.

Комуністи, за Ломаром, повністю зліквідували принцип приватного прибутку у використанні засобів виробництва, замінивши його різкою диференціацією рівня різних ланок своєї нової ієрархії.

8. Соціал-демократи розглядають оборону країни як «необхідне зло», здатне зберегти мир шляхом встановлення військової рівноваги.

Комуністи розглядають армію як засіб захисту своїх ідеологічних цілей. «Стосовно великих комуністичних держав, – пише автор, – до цього треба додати ще замасковану політику сили, яка проводиться з метою становлення своєї гегемонії».

9. Соціалісти орієнтуються на рівні можливості, гласність, контроль, на плюралізм поглядів і думок. У комуністів такий підхід практично застосовується лише в Югославії. Для них їхній лад – конечний і гармонійний наслідок історичного розвитку. В СРСР це почали Ради, але потім їх цілком замінив партійно-бюрократичний апарат насильства.

10. Висновок суттєвий: «Загальних цілей у соціал-демократів і комуністів у галузі ідеології й стратегії **не існує».**

Який висновок напрошується з перспективи цих позицій? Комунізм розглядав на певному етапі соціал-демократію як коня, на якому він в'їде в світле майбутнє. Але сказано у Пушкіна:

– И примешь ты смерть от коня своего…

Переконаний, «вдохновенный кудесник» мав рацію. Тут – Родос, тут вони й стрибнуть зі скелі.

Не «акули капіталізму» завалять комунізм. Розмиватимуть його «друзі» – соціал-демократи, конвергенти, ліберал-комуністи, прихильники «комунізму з людським обличчям». Комунізм неприступний лише в герметичній якості, тобто комунізм тотальний, збройний, поза мораллю й культурою. Найменший просвіт в його обладунках, найменша прогалина в його ідеології вмить наповнюється живим соком життя, яке руйнує його фактуру. Бацили лібералізму, проникаючи в його глибини, для нього смертельні. Тому виживає лише той «комунізм», який – казарма, який – на штиках, який – ГПУ-НКВД-КГБ. «Акули капіталізму» якраз **зміцнюють** комунізм – протистоянням, загрозою, міліарними наскоками. Між тим він поступово трухлявіє зсередини, його лідери перманентно перероджуються в маразматиків та ідіотів, а ідіоти вгорі потребують ще більших ідіотів на низах; створюється цілком непроточний порядок, болото ідеології, герметика – **смерть.**

Не знаю, як саме це станеться. Але в нашому суспільстві нема мудреців, яких могли б послухати наші геронтократи. Вони нічого не хочуть змінювати, одна надія – на кулак і концтабір. В такому розрізі ідеї соціал-демократів виглядають привабливіше, – хоч, відверто кажучи, й вони утопічні. Але їхня утопія смертельна для утопії комуністичної. Не знаю навіть, чи може виявитись плідною для СРСР ідея лібералізації, якби вона комусь прийшла в голову. Надто далеко все зайшло – комуністична система створила певний **народ,** народ натовпу й рабства, який не сприймає і не сприйме півтонів; йому подавай разінщину або Соловки для нових «ворогів народу». Ну й, нарешті, Союз – не однорасове явище, багатонаціональність – те, чого не розуміють і в Європі, де все це давно в минулому.

Прокол соціал-демократів і в цьому, – коли вони пишуть про Югославію, Китай чи Союз непорушний. «Гладко было на бумаге, да забыли про овраги, а по ним ходить…» Ці яри

та яруги і є «національне питання», – нічого подібного в Європі не відчувають (поки що?).

Симпатизуючи Ломаровим текстам, я все-таки відповім на його запитання в заголовку – «Соціал-демократія чи комунізм?» – по-своєму. Ні те, ні друге. Життя народить щось зовсім інше, закорінене в комунізмові і в соціал-демократії, але – третє, неплановане. Все вирішить **склад** соціуму, його моральний та інший рівень, його вольовий чин. Радянські республіки не пройшли крізь систему власних національних держав, отож їм найважче. Там живе специфічний люд, який завжди вірить новим цяцянкам-обіцянкам; після того надходить величезне розчарування, як це сталось після революційних геройств 17-го року.

Якби мені Мафусаїлового віку, я б, може, й побачив те, про що пишу. Бо зміни, яких усі хочуть – проблема вже не нашого покоління, радше навіть наших онуків, а не синів.

Попри все те не маю жодного сумніву, що «і це мине». І ніякого комунізму не буде. У його герметичному концтабірному варіанті. Наростають нові ідеї, нова цивілізація диктує інший рівень комунікацій, свобод, смаків, громадських здвигів, національних формувань, об'єднань за групами й інтересами. І це така ж неминучість, як зміна зими весною чи літом, літа – осінню, а осені – зимою. Одна ластівка весни не робить. Але цикли цих змін – поза ластівками, поза нашими бажаннями й діями. В кращому разі ми можемо їх лише збагнути. Зрозуміти – і сприяти входженню в ці нові умови…

Попри все це повторюю ще раз: «И примешь ты смерть от коня своего». Яким там уже не був той Олег Віщий, а – на те не було ради.

І за тим комунізмом ніхто не заплаче. Як у тій пісеньці про безпритульного: «И никто не узнает, где могилка моя…»

Аби тільки ця криза не стала нашою загальною братською могилою…

11 грудня 1974, середа

Перечитав Миколу Рачука; може, з нього справді вийшов би **драматург**? У нього є заглибленість на **атмосферу,** є тяглість настрою, – не в тому, як він пише листа, а в тому, як живе. В Україні дуже мало людей тягнуться до драматургії, – винен театр, не провокує.

У Оксани – краснуха, бідолаха переносить терпляче. Її сумні оченята не дають мені спокою. Сьогодні, здається, діло пішло на поправку.

12 грудня

День нічим особливим не позначений, крім листа від Сегеді. Після похвал – а їх було багато, говорили іноді цілком протилежне, але вистава йде на глядачеві добре. Крім, може, останньої картини першої дії, – там, де наплив, «Софі Лорен» тощо – ніяк не виходить по світлу. Та й трохи істерично. Отже, після багатьох похвал – витверезуючий душ листа Ірини Сегеді. Вона відпочиває в Рузі.

Лист Ір. Сегеді («Еще не вечер»: холодный душ)

* * *

«Милый Лесь! Кажется, уже сложилась такая традиция, что, посмотрев Вашу премьеру, я немедленно уезжаю из Москвы, а поздравить Вас и поблагодарить за приглашение приходится уже письмом.

Вот и поздравляю, и благодарю, а что еще сказать как-то не знаю. Честно говоря, пьеса произвела на меня удручающее впечатление своей назидательностью, прямолинейным противопоставлением двух человеческих судеб и путей. Автор как будто все время иллюстрирует свою мысль примерами того, как надо и как не надо жить.

Понимаю (во всяком случае, как мне кажется), что Вы хотели спасти пьесу, превратить ее недостатки в определенные стилистические плюсы. Именно так объясняю введение песен,

прямо комментирующих основные мысли пьесы, и музыкальные напоминания-комментарии. Ценю и понимаю Вашу попытку, Ваши старания, но боюсь, что решающих результатов она не дала и дать не могла: когда пьеса состоит из иллюстраций, песни подчас тоже воспринимаются, как иллюстрации.

Что касается сна, он, как мне показалось, выпадает из общего строя пьесы, неорганичен для нее. (Не знаю, вы ввели эту сцену, или автор, но это не так уж и важно).

Можно ли было добиться большего от актеров, не знаю, т. к. мало кто из них мне знаком. Но, вероятно, кое-что здесь еще можно сделать. Я обратила внимание, что актер, играющий Костю (к стыду своему, не помню его фамилии) в первых картинах был неорганичен, фальшивил, наигрывал, а потом (пожалуй, после сцены с Ниной) стал гораздо искреннее, убедительнее. Может быть, это издержки именно того спектакля, который я смотрела?

В общем, я Вам от души желаю, чтобы в следующий раз Вам достался более интересный и полноценный материал, а проще говоря – пьеса, из которой можно сделать интересный спектакль, такой, какие я у Вас неоднократно видела.

С уважением –

И. Сегеди.

Фото Серьожі Павленка, мого племінника [25]

Так, після похвал – холодний душ. Але справедливий. І хоч вона кидає мені рятівного пояса – це ніякі не «издержки» тієї

[25] Сьогодні –– видатний український історик, видав у Чернігові цілу бібліотеку оригінальних досліджень про Мазепу і його добу і багато іншого. (Л.Т.)

вистави, яку вона дивилась. То гандж всієї постановки. Ми граємо недороблену річ, закудикану Управлінням культури. Успіх вистава має – я зауважив – у наймолодших; вони сприймають через пісні, пісні для них є свій модус, свій всесвіт, вони знаходять там багато більше, ніж у сюжетних перипетіях власне п'єси. Пісні – не ілюстрація, а – розширення проблематики, більша міра абстракції. Але, хоч як це дивно, саме вони й видають слабість п'єси; що глибше сприйняття пісні – то більша відстань між її абстрактністю (адже Євтушенко писав тексти, не підозрюючи про те, що вони звучатимуть разом з п'єсою) і конкретністю побутової сюжетності.

Сегеді має рацію. Я й без неї у глибині душі вважаю це за свій «прокол». Деякі моменти, може, ще дороблю. Але тієї злагоди, яка є між публікою і театром на тих же «Казках Пушкіна» чи на «Пурсоньякові», тут немає. Може, Євтушенко й пішов тоді з перегляду зовсім не тому, що мало було його пісень (так воно прозвучало?)…

Актори ж хвалять власну роботу, бо вони в процесі, їм зсередини не видно.

Який урок? П'єса не повинна бути повчальною, абсолютно зрозумілою. Мистецтво живе таїною, таємницею, потаєним світом. Краще ускладнене сприйняття, ніж газетна простацькість. Я не про геніальну простоту, – про симуляцію простоти. Ми надто хочемо **доводити** щось театром.

І ще одне визнання: мене підвів Брехт, естетика якого мені була в роботі над цією виставою близька. Але Брехт вибудовує **парадоксальні** сюжети, де простота позірна. Його вказівний перст сам по собі є знаряддя шоку, а не підказка для малописьменних.

Отже, Танюче, тобі є над чим подумати.

Андрій Кутерницький все одно талановитий і перспективний хлопець. Хворобливий (у житті), налаштований, як і Микола Рачук, на Дух. От тільки заскочений був на тезі **довести**, що ось ТАК жити треба, а ось ТАК – не можна. До-

вів, але такі завдання – не для театру. Тому я й спробував вискочити за межі.

Мабуть, не вийшло…

13 грудня, п'ятниця, 1974

Щоденник як спосіб існування... Навколо все так гримить і свистить, що живеш, як у цеху. Невротика позбавляє нас зосередженості на внутрішньому житті. А треба ж одриватися того хаосу й хоч колись подумати про душу. Бо існуємо наче у натовпі – постійно.

Фатальним чином вийшло, що цей щоденник – за числом – п'ятдесятий том; може, останній? Полишити ці рефлексії і запрягтися у воза?

Ні, то просто день такий випав, – п'ятниця, та ще й тринадцяте. Обмірковував з усіх боків поправку Джексона; спершу був налаштований проти галасу на цьому фронті. Але, поміркувавши, доходжу висновку, що поправка є **логічною і вартою підтримки.**

* * *

Голос з публіки:

Дорогие товарищи!

Мне так понравился Ваш спектакль «Еще не вечер», что захотелось еще поговорить о нем. Выступая на обсуждении, я успела сказать только о пьесе, но мне понравилась и ее постановка.

Мы – старшее поколение зрителей – привыкли к вертящимся сценам со сложными, нарядными декорациями, часто включающими в себя и свет луны, и пение соловья, и все, что угодно. В современных театрах на зрителей обычно обрушиваются сильные звуковые и световые эффекты.

Я не против всего этого. Но мне особенно пришлась по душе Ваша постановка. Здесь все направлено на то, чтобы сблизить актера со зрителем. Отсутствие сложных декораций сосредотачивает внимание зала на игре актеров. Зритель должен что-то и сам

додумать, вообразить себе, что должно окружать героя в тот или другой момент его жизни.

Мне кажется, что хороши и декорации. Отдельные деревья, липы, в меру освещенные, хорошо смотрятся. Удачно, что актеры могут появится и исчезнуть то из-за одного дерева, то из-за другого.

Хорошо-то, что всего в меру. В спектакле нет ничего назойливого, кричащего, навязанного зрителю, как по форме, так и по сути его.

Я считаю, что очень удачно вступление к спектаклю, которое сразу настраивает зрительный зал на удивительно интимный и теплый лад. В этом, конечно, большая заслуга и режиссера и актера Гребенщикова. Я уже говорила, что мне понравился Ю. С. Гребенщиков. По-моему, он очень удачно ведет роль от начала спектакля до конца. Он правильно понимает душевную борьбу и драму героя. Хорошо, что актер не делает большого разрыва между молодым Алексеем-мечтателем и Алексеем-зрелым, уже сложившимся человеком. Волею судеб став карьеристом, Алексей в глубине души остается все равно хорошим человеком, потому что он постоянно страдает, его мучает совесть.

Есть кое-что в спектакле, что мне не совсем нравится. По-моему, не совсем удачно то, что в основу сюжета заложена честолюбивая, мелочная идея с названием улиц, именем знаменитости со всей шумихой вокруг этого.

Я много имею дело с молодежью и в том числе с самой зеленой. Уверяю вас, что не так уж редко встречаются люди, которые рано понимали себя, чем-то серьезно увлекшись, и тогда ради счастья познания, счастья творчества, а не тщеславия, не мелочной погони за внешним эффектом, они готовы жизнь свою положить в полном смысле этого слова.

Виктор Трубин именно такой. Он бескрайне увлечен своей темой. Он настоящий Ученый, Исследователь. Уж он-то не честолюбив! Он доказал это всей своей короткой жизнью. Зачем же вкладывать в его уста столь тщеславные мечты? Ведь он наверняка и мальчишкой должен был бы мечтать не о том, чтобы прославиться.

Вообще, мне кажется, что вся нить с названием улицы и реакция на это Алексея несколько примитивна и как-то обедняет такую хорошую пьесу.

Артист Ломизов в общем справился со своей задачей – создал образ увлеченного самоотверженного ученого. Но я бы от него хотела большего. Он как-то очень скован. Я понимаю, что он должен быть застенчив, сдержан, но все-таки он бы мог быть более, что ли, одухотворенным и располагающим к себе. Его негативное отношение к дяде Аркадию Николаевичу проявляется в том, что он демонстративно поворачивается к нему спиной. Удачно ли это?

В. Ф. Ломизова не всегда слышно (я сидела в 27 ряду партера), когда он говорит тихо, проникновенно – не всегда можно разобрать все слова.

Т. Б. Назарова лирична, трогательна в своем горе, располагает своей искренностью, но говорит тоже очень тихо, не все можно понять.

Я думаю, актриса Л. И. Розанова должна была бы несколько лучше сыграть роль Людки. Это небольшая роль, но достаточно ответственная. Она должна быть более непосредственна и более жизненна. Я имею смелость посоветовать актрисе побольше бывать в обществе девочек, понаблюдать их.

Вот и все мои замечания. В целом спектакль оставляет прекрасное впечатление и главное, заставляет о многом задуматься.

Очень, очень хороша К. И. Шинкина в роли Сотрудницы. Вот именно такие «добрые», «заслуженные», желающие угодить начальству, все знающие раньше всех – кого повысили, кого понизили – дамы до сих пор встречаются во многих учреждениях.

Мне понравился также и Н. В. Салант, и заботливая мамочка-наседка Р. А. Быкова, и «правильно» понимающий жизнь дядюшка А. В. Роговин, и все, все, кто принимал участие в рождении такого замечательного спектакля.

Обсуждение спектакля тоже очень большая удача театра. То, что так много людей горячо хотели обсуждать виденное – необыкновенно ценно.

Пожалуйста, позовите меня, когда у вас снова будет что-нибудь обсуждаться. Я очень люблю театр, а за последние годы сильно оторвалась от него, и мне жалко, что это так.

С наступающим Новым Годом, всех вас, дорогие товарищи!

18. XII. 74

Москва 107066, Доброслободская ул. д. 2, кв. 140
Карасева Евгения Васильевна

14 грудня 1974

Перечитав свій «Комунізм як минуле» – і не знищив. І ось яка рефлексія, якщо ближче «до нас».

Українець – не для комунізму. Можливо, десь там у вже сталій (?) Європі, де людина відчуває свій зв'язок з минулим (а тому – й з майбутнім?) ідея комунізму для неї прийнятна. Там вона – в історії, добрій чи лихій, але це принаймні, хоч якась прив'язка до **кореневої системи**, а, отже – і відчуття (передчуття) крони…

Українець в масі своїй істота розгублена, історію в нього систематично крадуть і підмінюють, він знає (якщо знає!) лише **найближче** своє минуле – отож не усвідомлює свого місця у світі. Не відчуваючи себе пагоном чи плодом древа життя, позбавлений національної ієрархії, українець ще сяк-так може шукати себе в релігії, шукати себе через віру, але без усього іншого (особистого!) цей пошук дає або рабство, або розчарування. Без власного вчора й особливо позавчора (навіть якщо це вчора сяк-так живиться ностальгійними піснями і крашанками) без глибокої предківщини в ньому нема твердості, він не впевнений у собі, дійово розмитий. Тому такий українець почувається заблукалим у лісі людей, живе тимчасово й випадково. Ця неприкаяність українця, звична асоціальність – плюс чи мінус? Як на мене, його пошук себе в історії (в тому числі й через фольклор, звичаї, віру), спроба зазирнути **якнайдалі** – і є прихований інстинкт європеїзму (на відміну від північного сусіда, для якого українець має бути **мало**росом, придатком, знаряддям). Українець щодалі послідовніше шукає в історії і майбутньому **собі подібних**, гуртом – простіше й зрозуміліше, «гуртом і батька легше бити» (треба ж додуматися до такого мотто!).

Індивідуалізм українця (на відміну від «общинності росса!) – пошук особистого світла в темряві, протест проти безплотності і безплідності формули «з нічого й не вийде нічого».

Вийде. Вже виходить. Бо наше «нічого» – ілюзорне, за ним завжди стояло те «щось», яке нам теж належить розшифровувати, усвідомити й ін'єктувати це «щось» у жили нації.

З такою психологією українець **коренево** – не для комунізму. Він його не просто гальмує, він його розмиває, гасить своїм українським єством, як вода – вогонь.

Неділя 15 грудня

Ростислав (Пилипчук)прислав автореферат Анатолія Горбенка «Режиссерское и актерское искусство театра «Березиль». Він захищатиметься в ІМФЕ, керівник – Бобошко…

Перед тим і Вітя Утенін, і дехто з березільців (Черкашин, приміром) натякали, що це буде «бомба», революційний випад проти «йосипенківщини» й таке інше; – гай-гай, – вашою б сметаною та по наших вустах!..

Я прискіпливо проштудіював реферат – і нічого сміливого там не знайшов. Балансує, як для нього звично. Вже на перших сторінках – стандартні посили на Брежнєва (виступ на 50-річчя СРСР) – пустопорожня банальщина, посилання на «КПСС в резолюциях» і «партийную печать».

Ота «печать» лежить на всьому рефераті – навіть не «печать», а звичний штамп. Канцелярський.

Ось теза, «у світлі» якої Толя подає Курбаса:

«Обогащая и развивая метод социал. реализма, отображая жизнь во всем ее разнообразии, утверждая успехи социалистического строительства, воспевая духовнцю красоту нового человека, советское искусство является ярким примером торжества ленинских принципов коммунистической партийности и народности» (ст. 3).

Цілком у стилі Миколи Йосипенка – наголос на ідеї «массового агитационного театра», яка, мовляв, «пленила многих выдающихся художников – В. Маяковского и В. Мейерхольда, Е. Вахтангова и С. Ахметели, Н. Охлопкова и С. Эйзенштейна, – «а на Украине – Курбаса». Який, виявляється, «принадлежит к замечательной плеяде основателей

укр. сов. театра Г. Юры и А. Загарова, Б. Романицкого и В. Василька…» Треба мати велику фантазію, щоб «вліпити» Вахтангова у любителі «масового агітаційного театру». Не кажу й про те, що «агітаторів» (?) Мейєрхольда й Ахметели, – «а у нас – Курбаса» – ті, за кого вони ніби «агітували» (невдало? з недостатнім ентузіазмом?) **розстріляли** як «ворогів народу», а Маяковський з тих же причин одним з перших поповнив список самогубців…

Не вписується Курбас і в «плеяду» – він «не з тих Тертик». Курбас – **основоположник**; ну як його можна поставити **в один ряд** із Загаровим чи Романицьким , Васильком і навіть Гнатом Юрою, який на початку кар'єри заявляв про своє **учнівство** у Курбаса? Проте не в табелі про ранги суть – суть у спробі знову подати Курбаса **поза головним** для нього, визначальним – поза Розстріляним Відродженням і Курбасовим українством. Звідси – багато просторікувань відносно початкового періоду (Горбенко так і не зрозумів, що таке Молодий театр), «Курбас як дитя Червоної Армії» (?), – і, звичайно, вся та ж абракадабра навколо Миколи Куліша, чий «Малахій» і «Мина» – Курбасові «збочення з шляху соц. реалізму». Між іншим, йому варто було б знати, що й самий термін «соціалістичний реалізм» народився вже **після** Курбасового зняття й ув'язнення.

Неотесаний український патріот майбутнього на підставі таких «рефератів» зможе й справді вирішити, що Курбас був співцем «компартії», національно-інтернаціональної «дружби» et zetera.

І вже зовсім неприємно було прочитати таке:

«Режиссерскому искусству Л. Курбаса была посвящена также кандидатская диссертация Н. Корниенко, автор которой только **вскользь** *касается творчества актеров и режиссеров театра «Березиль».*

Нічого собі – «вскользь»! Там про це сказано було вичерпно, дефінітивно, чітко – і головне, саме під необхідним для сьогодення кутом зору, **доказово**, – у Неллі все

побудовано на документалістиці, та й рівень аналітики – не порівняєш з Горбенковим.

Комедія (прикра!) в тому, що Горбенко спеціально приїздив до нас, жив у нас в хаті три дні, виписуючи щось для себе мало не з кожної сторінки Неллиної дисертації. Вивчав відгуки, перефотографовував список літератури – і т. ін.

Опрацьовуючи все це, він у нас вдома визнавав, що не можна повертати Курбаса на рівень спогадів 1969 року, не можна вилущувати з теми Миколу Куліша й Хвильового… Одне слово, налаштований був справді «революційно».

І маєш – **гора народила мишу**! Я не читав самої дисертації лише реферат!– неодмінно познайомлюсь, але такого відвертого крутійства – **не розумію**! Звичайно, вони там на Україні бояться власної тіні – воно й у Москві проходило нелегко, але хоч би спробував!

«Диссертанту удалось найти первую редакцию пьесы «Народный Малахий»… Першу редакцію я йому передав особисто у себе вдома, колись я зробив копії цього тексту з архіву театру – Горбенко чомусь туди й не зазирнув…

«Чем же можна объяснить подобные срывы театра?» (Це про вершинну українську виставу 30-х – хай би тебе підняло та гепнуло!). Він же й пояснює: «Нечеткость идейных положений драматургии не увенчалась успехом» (ст. 25).

Абсолютна нісенітниця – навколо «Диктатури» Микитенка – Курбаса.

А на прапор виставляє березільські концерти-одноденки, – до дат – «М.Р.Т.О.», «Товарищ женщина» та ін.

Жодної фрази про роботи режисерів «Березоля» – а тема ж саме так сформульована, мали бути Лопатинський, Бортник, Тягно, Крушельницький, Скляренко.

Шкода. Мені здавалось, після того, що зробила Неллі Корнієнко (журнал – 1968, статті, дисертація) повернути стрілку українського театрального годинника назад вже не можна буде.

Можна.

Розумію, Бобошко – не зовсім Йосипенко (його ідея – дорівняти Курбаса до Юри), але це все одно «прохіндейство», викривлення історії, **халтура.**

Висновок? Звичайно, своє резюме я не подаватиму на захист, хай уже вони там як можуть. Ми з Неллею – маємо прискорити вихід нашої книги про Курбаса, – **нашої.**

А вже «список літератури», де він особисто нібито «розкрив дисертаційну тему» – комедійний. Він подає 5 своїх передмов до гастролей шевченківців як завліта, статтю про «Правду» Корнійчука і сторінку до ювілею Д. Антоновича.

Не густо, дисертанте.

Додзвонився до Леся Івановича Сердюка. Його реакція на мої «зауваги»:

– Ну що я вам скажу? Яке їхало – таке й здибало… Слава богу, хоч не лає. А про «Малахія» ви колись самі розкажете, він цього не може. Ніхто з них Курбаса не розуміє. Ні Бобошко, ні Тернюк, який теж, як і я, в опонентах. Це все «для блезіру».

Та й вам я зараз не раджу наполягати на своєму… Пішла чорна полоса. У нас в театрі – повний завал… То ви там держіться. Мольєра вашого там ще не заборонили? У нас тут хтось уже паніку сіяв – Танюк у Москві знову відзначився, ніяк не вгамується.

Трохи перечекайте.

Передихніть.

Вівторок-середа, 17-18 грудня 1974 р.

Свого часу я наївно зрадів створенню часопису «Український театр» і навіть сподівався пов'язати з ним Богдана Бойчука, привести туди молодих театрознавців – свіжоголових і мислячих (а вони вже на Україні пробиваються, – той же Гайдабура, міг би там багато по західноукраїнській сцені зробити Ростик Пилипчук, є Рая Скалій, сестри Новоселицькі, Юра Богдашевський, львів'яни). Та го-

ловним редактором завбачливо призначили Юрія Луцького з ЦК, затятого волошинця й чинушу – і все пішло шкереберть. Варто переглянути лише список членів редакційної колегії – Йосипенко, Левада, Ужвій, Поляков, з молодших один Станішевський, але ми знаємо йому ціну. Правда, є там Драк і Добровольський, але це нічого не міняє... Луцький, «театрознавець у цивільному», – ревно взявся до виконання своїх **нетеатральних** обов'язків – і журнал швидко зійшов на пси. Не хочеться й брати до рук, – хоч річну передплату я зразу оформив, тепер – бачили, чортові очі...

Портрет видання? Фотосвітлини – актори X та Y у ролях Леніна й Дзержинського, «Герой Соціалістичної праці екскаваторник такий-то», хвацькі дівчата у військових строях, майстри сцени в шахтарських касках, з рушницями й відбійними молотками. Не відстають од вимог час й назви статей: «Образ людини праці», «Співдружність митців і трудівників», «Важлива ділянка ідеологічної роботи». «Герої сцени – люди праці», «Сталевари». «Ми – шахтарі», «В строю єдиному» і тому подібне. Дуже сподобавсь один **велетень** у ролі бородатого Ковпака, – натуральний Сидір Ковпак був майже **карлик** – авжеж, соціалістичний реалізм вимагає позитиву й перспективи…

Виступають тут і столичні метри – Ю. Дмитрієв, М. Зілов, а Віктор Скатерщиков дав установочну передову «Вчення В.І. Леніна про соціалістичну культуру і сучасність» – панегірик вождеві – опікунові й фундаторові культури. (А мені клята пам'ять умить викидає Леніна роздратовану репліку Луначарському: «Все театры надо положить в гроб!»)

Є кілька винятків. Так, у № 2 – замітка Ольги Красильникової «Це був початок» – плюс фото, на якому курбасівці разом з Лесем зустрічають на Харківському вокзалі грузинський театр на чолі з Марджанішвілі. За звичкою – влучаю цю репліку до щоденника – «Архів Курбаса».

ЦЕ БУВ ПОЧАТОК

Старе фото... В центрі поруч стоять двоє: Лесь Курбас і Коте Марджанішвілі. Два режисери: український і грузинський, два визначних імені в історії радянського театру.

Київська постановка «Фуенте Овехуна» Лопе де Вега не тільки прославила видатного революційного режисера К. Марджанішвілі, але й мала значний вплив на розвій усієї української театральної культури.

Історія не донесла до нас, чи були режисери знайомі між собою у київський період творчості. Але у 1930 році у Харкові вони зустрілися під час гастролей грузинських акторів на українській землі.

Два керівники великих театральних колективів (К. Марджанішвілі очолював Кутаїський грузинський державний театр, який потім прибрав його ім'я; Лесь Курбас керував «Березолем»), два різні за творчою манерою, уподобаннями режисери зустрілися як давні друзі, щирі побратими. Їх зближувало розуміння сучасного театру як театру багатогранного, синтетичного, в якому грають висококультурні, пластичні актори і де немає місця «шаблонній театральщині».

Кутаїсці показали на кону «Березоля» вісім вистав: «Урієль Акоста» К. Гуцкова (постановник Марджанішвілі, режисер Суліашвілі,

Зустріч на Харківському вокзалі. Зліва направо: В. Меллер, В. Чистякова, О. Курбас, К. Марджанішвілі, Г. Донаурі, М. Куліш, В. Василько.

художник Оцхелі, композитор Вахвахішвілі), «Гопля, ми живемо!» Е. Толлера (постановка Марджанішвілі, режисер Антадзе, художник Кокебадзе), з національної драматургії – «Тетребі» (постановка Марджанішвілі, режисер Суліашвілі, художник Ахвледіані), «Хатідже» (постановник Марджанішвілі, режисер Абашідзе), «Рочар» (постановник Марджанішвілі, режисер Кокебадзе), пантоміму «Хандзарі» режисер Д. Мачаваріані).

Найбільшу увагу привертали головний режисер Марджанішвілі, а також ті, що спільно з ним засновували грузинський радянський театр: Т. Чавчавадзе, і Є. Донаурі, А. Жоржоліані і ще зовсім молодий тоді С. Закаріадзе.

Але найбільше компліментів випало на долю У. Чхеїдзе, блискучого героя-любовника грузинської сцени (Урієль Акоста, Карл Томас, чабан Гулбаат) і Веріко Анджапарідзе, нині народної артистки СРСР. «Прекрасна, ніжна й тендітна актриса. Жест, міміка, ритм, пластика, вміння носити костюм, прекрасна мова – всім володіє актриса... Юдіта-Анджапарідзе виповнена справжньої трагічної краси. Антонія – уся злом, уся химерність. Танок з «Гоп-ля, ми живемо!» – переконливий доказ як з «нічого» справжній художник робить «усе». Нарешті, наречена в пантомімі... її очі, усе її тонке, нервове обличчя розмовляють, грають... Веріко Анджапарідзе – переможне, тріумфальне затвердження театру, його право на життя...» – писав журнал «Радянський театр» (1930 р., № 1-2).

22 квітня відбувся прощальний вечір єднання двох культур. Наступного дня березільці проводжали гостей додому.

Того ж року на афіші Кутаїського театру з'явилась «Комуна в степах» М. Куліша (режисер Гогоберідзе, художник Абакелія), як відгук минулих гастролей, а згодом «Світіть нам зорі» І. Микитенка, «Загибель ескадри» О. Корнійчука.

На Харківській сцені був поставлений «Тетнулд» Ш. Дадіані.

Підсумовуючи враження після приїзду грузинських друзів, харківський рецензент зазначав, що це не «просто гастролі, а початок постійного, глибокого зв'язку між двома культурами братніх народів, далеких своєю територією і близьких спільною роботою, єдиним настановленням, єдиним прагненням...» («Радянський театр», 1930 р., № 1-2).

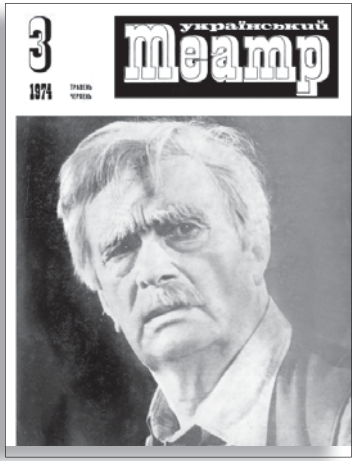

І сьогодні, знаючи про півстолітні творчі зв'язки українського і грузинського театрів, не можна не визнати, що ці слова були глибокого пророчими.

Л.Т.:

«Пророчого» тут було тільки те, що «верхи» все одно спрямували до Грузії офіціальщину – Микитенка й Корнійчука. Грузини, правда, поставили «Мину Мазайла», але їм це швидко прикрили. Розстріляли не лише Курбаса, а й Ахметелі, який був близький до Берія, але – постать. А радянська влада постатей не любила.

У 3-му числі на обкладинці – старий Романицький у ролі Стефана Ґраси з «Маклени», теж знадобиться в архіві. Далі стаття Валентини Міліци про нашого Влодка Глухого – теж пам'ять, хоч публікація могла б бути й глибшою. Отже.

Валентина Міліца

ЗАВЖДИ ВПІЗНАВАНИЙ І В ЧОМУСЬ НЕСПОДІВАНИЙ

Діалог з актором Львівського театру імені М. Заньковецької Володимиром Глухим та авторськими відступами у ньому.

Журналіст: Володимире Йосиповичу, Ваш творчий діапазон надзвичайно широкий, адже Вам довелося створювати сценічні образи різні за жанром, темою, віковою категорією. По-різному оцінювала їх критика, не однаковий успіх був і у глядачів. А от на Вашу власну думку, – які з робіт здаються Вам найбільш вдалими, які для Вас найбільш дорогі?

Актор: На аналогічне запитання Леся Українка колись відповіла, що всі її п'єси це її діти. І якщо якесь дитя хворобливе, саме за нього

у неї болить душа. І болить ще більше від свідомості того, що вилікувати його вже неможливо. Ось так і для мене всі мої роботи дорогі, хоч вони, природно, нерівноцінні.

Мій Сашко Зеленін з «Колег» зараз був би незрівнянно мудріший, не такий «зелений» чи що. Але він мені дорогий, бо це дебют на професіональній сцені.

Веня Альтман з арбузівської п'єси «Місто на світанку» дорогий тому, що це роль у дипломній виставі нашої театральної студії першого випуску. Це було п'ятнадцять років тому. Мій герой і я були тоді ровесниками. В ньому говорила і моя юність з її максималізмом.

Дуже люблю свого Гатиня з вистави «Вій, вітерець!». І тому, що тема образу – беззахисність знедоленої людини у світі несправедливості і зла, протест проти нелюдськості – дуже близька моїм акторським устремлінням. І тому, що це герой вистави, яка довгі роки була прикрасою сцени театру імені М. Заньковецької. Ввід на роль Гатиня був для мене справжнім творчим щастям і хорошою школою акторської майстерності. Бувають такі вистави...

А взагалі в кожній з моїх робіт я, беззаперечно (якби то було можливо!), щось би підправив, щось зробив заново. Це стосується і Градобоєва, і Падура, і Медведенка, й Івана, і Гогола («Гаряче серце», «Маклена Ґраса», «Чайка», «Моє слово», «Пора жовтого листя»), про які кажуть, що це найкращі з останніх моїх робіт...

Журналіст: Зовсім недавно, років зр два тому, у статті про В. Глухого (а його правду кажучи, преса не балувала, хоч в усіх рецензіях на спектаклі, як правило відзначала) він був названий майстром епізоду. І хоч на той час серед «сценічних дітей» Володимира Йосиповича були вже герої, які явно переросли епізодичних персонажів, така оцінка ні у кого протесту не викликала.

Де і коли зникла ця межа? Та й чи була вона? І сьогодні В. Глухий поряд з великими роботами знайомить нас з героями, яким драматург приділив скромний сценічний час. Але сьогодні сказати про нього таку, – значить сказати не все.

Загальновідомо, що значущість, масштабність образу далеко не завжди відповідають кількості сторінок ролі. Герої Глухого масштабні і тоді, коли вони проходять через весь спектакль (таких за останній

час більше), і тоді, коли з'являються ненадовго. Саме тому поряд з названими актором великими роботами ми не можемо не сказати доброго слова про його Федора з бойового комсомольського племені перших п'ятирічок («Горлиця» О. Коломійця), про чесного, беззахисного Зозулю, розчавленого «хазяйським колесом» («Хазяїн» І. К. Карпенка-Карого), про одуреного романтика Аугустаса, що заплатив життям за сліпоту, яка привела його до табору ворогів народу («Називай мене матір'ю Д. Урнявічюте), боязкого Пухова, який знайшов у собі громадянську мужність зрозуміти свої помилки («Людина зі сторони» І. Дворецького... Але про одну з цієї серії маленьких ролей Глухого мені хочеться розказати докладніше. Це Іван з новели В. Стефаника «Кленові листки» (інсценізація «Моє слово»).

З яким простим, нетеатральним трагізмом оплакує В. Глухий гірку долю покривдженого несправедливістю світу, в якому живе його герой, бідолахи Івана. У нього відняли навіть найсвятіше право людини – право на батьківське щастя. Така нужденна ця батьківська оселя, та ще й «в самі жнива, в самий вогонь» знайшов його такий клопіт – ще одним жебраком стало більше на світі.

... Сидить край столу зажурений Іван. Рука тяжко лежить на колінах. Зігнувся під тягарем своїх невеселих дум. І слухають його куми, сусіди. А десь поруч помирає дружина, залишаючи йому трьох сиріт. Слухають його монолог...

Іван (у В. Стефаника) «дрожав цілий, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів»,... «він аж почервонів, аж задихався».

Іван Глухого блідий, як полотно його сорочки . Губи «заціпились, аби не кричати». І віриш, що цей відчайдушний крик душі може злетіти тільки з «білих губ».

Він, здається, скам'янів від горя. Але ми відчуваємо, як «блискавки гніву вдаряють громом з його грудей».

Він неймовірним зусиллям намагається випростатися... Та ні! Новий каскад сповіді пригинає його.

Він замовкає, і пауза його сперечається з текстом. І тільки в очах, в голосі його – така «безодня смутку, увесь жаль і безсилий страх».

Актор застосовує найскладніший прийом – різноманітність внутрішнього ритму, його тонкі і точні нюанси, при одноманітних зовнішніх барв, і досягає цим трагічної сили.

Кажуть, на монолог треба наважитись. Так, наважитись. Бо він вимагає зрілості, викриває недосвідченість. Володимир Глухий чудово витримав іспит. А готувався цей успіх кожною з попередніх робіт, кожною з сорока...

І тепер вже з усією очевидністю визначився шлях В. Глухого у створенні сценічних портретів. Це настільки ж важка, наскільки яскрава площина акторського пошуку – гостра характерність, перевтілення, гротескність.

Усю силу вбивчого сарказму спрямовує актор на владу самодурства, створюючи колоритний образ городничого Градобоєва. В образі Сганареля («Камінний господар» Л. Українки) актор зумів гротескно переломити риси «рицаря свободи» Дон-Жуана, ставши другим «я» свого пана, його своєрідним відгуком, спотвореним двійником. Таке трактування перекреслює театральний штамп, що вже виробився при виконанні цієї ролі – слуги-пройдисвіта, такого собі шалапута при панові-негіднику.

В. Глухий уміє сміятися зло, як посміявся він над породою плазунів, пристосуванців, спекулянтів, довгоносиків з корнійчуківської комедії «В степах Україннни».

І може добродушно усміхатися, кепкуючи з самозакоханості і чванливості такого, наприклад, товариша, як Гогол з вистави «Пора жовтого листя» М. Зарудного.

Актор: На Гогола я ніяк не міг внутрішньо настроїтись. І це тривало досить довго. Поки не вхопився за одну ремарку: «Входить Гогол, чхає, повідомляючи, що *він випав з човна».*

З таким безталанним мисливцем, як Гогол, це могло траплятися якщо не постійно, то й не рідко. Отже, він часто застуджується. У нього вже хронічна нежить. І він заговорив у мене «в ніс».

Журналіст: Важко повірити, що актор йшов до свого Гогола таким склад шляхом, настільки легко й невимушено тримається він у цій ролі. (Чи це не підтвердження відомої істини: природа легкості – піт). Те, що Володимир Йосипович тонко відчуває гумор, гарантувало йому успіх у створенні сценічного образу свого антипода – людини з підвищеною повагою до себе, свого мундира, чину і ввіреної

йому магістралі – «хоч і вузької, але довгої...»

Так, Гогол – це не Глухий з його постійним невдоволенням собою!

У цій ролі прихований певного роду підводний риф – оглуплення героя, грубий шарж. У Глухого це людина, яка помиляється, має свої виверти, але загалом непогана. В цьому – його віра в людину.

Так само як і у його Ігнатія Падура, музиканта, який перетворився на жебрака («Маклена Ґраса» М. Куліша). При всьому трагізмі цієї постаті лишається місце для віри в те, що його стихійний протест переросте у свідомий, що він підніме його з колін. В цій ролі ми відкрили для себе Глухого, який досягає успіху, можливо, у найтруднішому жанрі – трагікомедії.

Що ж до комедійних «партій» Глухого, то тут ніяк не обійдеш його акторських удач у виставах «Доки сонце зійде – роса очі виїсть» (Гордій Поварьонков), «Сватання на Гончарівці» (Стецько), «З коханням не жартують» (Дон Луїс), «Шельменко-денщик» (Лопуцьковський). Це був сміх Глухого, що викриває людські пороки.

І ми завжди впізнаємо В. Глухого по його сміху, який дарує глядачам хвилини веселощів, виплескується як фонтан добродушного гумору».

Але повернімось до нашого діалогу з актором, що такий же скупий на інтерв'ю, як економний у виражальних засобах на сцені.

– Володимире Йосиповичу, уся Ваша творча практика свідчить, що ви віддаєте перевагу ролям гостро характерним. Цікаво було б почути Вашу думку про перевтілення.

Актор: К. Станіславський постійно нагадував акторам, що нехарактерних ролей не існує. Робота над будь-якою роллю починається з «я в запропонованих обставинах». Але це тільки початок, відправна точка, перший крок...

Журналіст: А кроки подальші? Який Ваш шлях до створення характеру? Чи є в ньому певна послідовність?

Актор: Шлях до характеру не завжди проаналізуєш докладно, крок за кроком. Можна говорити лише про два моменти: народження образу «зсередини» і від зовнішнього рисунка.

В роботі над образом Падура я йшов від найскрупульознішого аналізу змісту ролі, логіки думки, в ній закладеній. Важливо було знайти її внутрішній ритм. Він і визначив пластичну пластичну партитуру ролі. А пластичний рисунок (музикант майже не підводиться з колін, рухи його рук то підкреслюють емоціональну відкритість, то у якомусь новому жесті – душевну надломленість), у свою чергу, сприяв глибшому виявленню внутрішньої суті образу – трагедії талановитої людини, поставленої на коліна суспільством, що переживає духовну кризу, суспільством, що плазує перед диктатором, якому не потрібні генії, а лише вірнопіддані. Але Падур визнає за краще життя мандрівного музиканта, життя справді собаче, ніж вірнопідданство соціальній системі, яка не терпить чесної думки, вбиває слово правди.

Хід від внутрішньої сутності до зовнішнього рисунка лежить і в основі моєї роботи над образом Медведенка («Чайка» А. Чехова). Тільки в цьому випадку я відштовхувався від педантизму героя (видимої частини його натури) і незібраності (її суті). Перша якість робить його внутрішньо скутим, друга породила зовнішній рисунок – розгонистість ходи. Але за нею ховається вивіреність педанта, крок в одному ритмі, ніби раз і назавжди відміряний.

Градобоєв – це вже ілюстрація іншого шляху, від зовнішнього. Його кульгавість задала тон усій роботі над образом.

Журналіст. І за весь час репетицій вистави «Гаряче серце» заньківчани бачили в театрі Глухого тільки кульгаючим. Він уживався у незвичну для нього ходу.

Такий зовнішній рисунок меткого дідугана, гордого свідомістю своєї безмежної влади, який ходою нагадує коника, викликає відповідну реакцію глядача.

– Володимире Йосиповичу, а чи не доводилося Вам свідомо йти на деяке зловживання засобами створення зовнішньої характерності у вузькому розумінні (товщинки, наклейки, товстий шар гриму, ніс, тощо)?

Актор: Один раз. В ролі Козачківського народного артиста УРСР, незабутнього Доміана Івановича. Це було під час капусника на честь його ювілею. Довелось потовщити себе вдвоє. Портретна схожість, кажуть, удалася. І голос зімітував точно.

Журналіст: Заньківчани, народні артисти УРСР В. Максименко і О. Гай, що в різний час керували драматичним колективом Львівського університету імені І. Франка, який закінчив В. Глухий, стали його партнерами по сцені. А Д. Козачківський, що передав йому у спадщину свої ролі, продовжував бути вчителем свого колишнього студента, який став його колегою. І якийсь час у Глухому ні-ні та й проглядав його наставник. Що ж, на перших порах не соромно наслідувати майстра. Але тепер Глухий – це Глухий і тільки!

У числі 4 – сподобалось фото невідомої мені артистки на прізвище Шалапут, Донецький ТЮГ – чисто мистецьки гарне, в кольорі й русі.

У числі 5–- фото Льоні Тарабаринова на обкладинці (у виставі за Д. Валеєвим, треба буде йому показати), радий за нього, він наша з Неллею симпатія.

У цьому ж числі – виступ Леся Сердюка, цікавий назагал, але я візьму до щоденника лише його розповідь про першу зустріч з Курбасом (трохи було щось такого у збірнику «Лесь Курбас». Київ - 1969). І – кілька компліментів Крушельницькому, якого він подає тут у найважливішому для себе героїко-романтичному ключі.

Чим же став для мене, 12-річного пастуха з села Бзова, багатьох кондукторів і вагоноводів київського трамваю, а також трудящих Києва Троїцькій Народний Дім, в якому «Товариство грамотності» дало можливість працювати першому українському стаціонарному театру?

В цьому Домі я вперше побачив те, про що почав розмову – чудо театру. Тут я зустрівся з Курбасом-актором.

Трапилося це на виставі за п'єсою видатного представника революційного романтизму Юліуша Словацького «Мазепа». То був дебют О. Курбаса в театрі Садовського. Пам'ятаю навіть афішу: «Для першого виступу артиста Леся Курбаса такого то числа піде «Мазепа» Словацького». Одразу мені чомусь усе не сподобалось на цій афіші: ім'я і прізвище дебютанта, п'єса якогось «невідомого» автора. І навіщо це Садовському, у якого репертуарі «Богдан Хмельницький», «Сава Чалий», «Тарас Бульба» і ще багато славних вистав? Одне слово, я не злюбив Курбаса заздалегідь.

Але театр Садовського був уже тоді моїм любимим театром, я знав, що в ньому робиться, і моя фантазія сільського хлопчиська, якому замість іграшок було подароване чисте поле і чисте небо, сонце, місяць, дощ, сніг, тумани, пісні матері під прядку, сумний простір рідного села і нев'янучі барви стародавнього Сулимівського лісу з його історичними бувальщинами про Коліївщину й гайдамаків, – ця моя фантазія, якій з дитячих років були близькі буйність ритмів, гарячий порив і пристрасний шепіт стихій рідного краю, знайшла їх відгомін у театрі Садовського. Тому було просто цікаво, хто ж цей Курбас, який вийшов на місце І. Мар'яненка на ролі героя-любовника? Мені не терпілося його побачити.

І от я на прем'єрі. Іде завіса. Відкривається розкішний замок польського воєводи. На сцені гості. Виходить занепокоєний, схвильований і разом величний Воєвода-Садовський. Його перша

репліка: «Мій сину... Піди». Він наказує сину щось перевірити до приїзду важливого гостя. І ось заходить Збігнєв-Курбас. Ого! Яке прекрасне обличчя, яка струнка постать, яка осанка! І як усе це відтіняє рицарський костюм, як гармоніюють з постаттю героя легкі лати! «Стій, – кажу я собі, – усе це я вже бачив у цьому театрі. Такий приблизно, вірніше, той самий костюм!»

Але цього вечора костюм був ніби інший. Мені тоді й на думку не спадало, що різні актори можуть носити той самий одяг по-різному. Все, що робив Курбас, було нібито не бачене досі. Проте, в цього манері, рухах, в усьому (ось що було цікаво!) я вловив не лише індивідуальну неповторність, а й глибокий внутрішній зв'язок з усім найкращим в цьому театрі.

Так, тільки на Садовському-Богдані Хмельницькому міг так сидіти гетьманський червони жупан, це тільки у нього – Гната Голого, Сави Чалого якимись особливими складками спадала кирея з могутніх плечей і особливо владно звучав голос. То була природна пластика, природна музикальність, що її взято у народу геніальними акторами, серед яких першими були Заньковецька і Садовський.

У той незабутній вечір Курбас стояв поруч з гордим аристократом Воєводою-Садовським. Він стояв поруч, і був йому під стать, голова непокрита, гордовите чоло, полум'яні очі, над якими орлиним розмахом лягли крила-брови. Як дивовижно він ну, просто стоїть, як вписується у простір, як ходить! Здається, зовсім просто і водночас як незвичайно, як легко і плавно торкається рука Збігнєва-Курбаса шпаги! Я нічого не міг зрозуміти. Я був зачарований, вражений і відчував на собі подих могутньої сили.

І лише десь пізніше, через багато років, коли я працював уже в «Березолі» й мучився у пошуках просторового рішення того чи іншого етюда, коли бився над тим, щоб пояснити Курбасу на його студійних заняттях, як я розумію ритм в архітектурі, тільки тоді я зрозумів, що було на першому виступі Курбаса в той вечір, з якими новими якостями, новою стороною акторської майстерності я зустрівся. То була культура «просторової виразності» актора, чітко зроблений графічний рисунок ролі!

А те, що це було роблено свідомо, я зрозумів пізніше, коли уже став професійним актором.

Жовтнева революція народила новий, радянський театр, вдихнула в нього риси нової революційної героїки і романтики. Усім єством своїм вбирали ми разом з глядачем, який після вистави часто йшов на фронти громадянської війни, революційну полум'яність «Гайдамаків», поставлених Лесем Курбасом, вогняну патетику марджанівської «Фуенте Овехуни».

Нові імена прийшли в театр, нові барви відкрили в собі його визнані майстри: Є. Вахтангов, О. Таїров, М Охлопков, О. Попов, В. Мейєрхольд, С. Міхоелс, С. Ахметелі, Л. Курбас, К. Марджанов! Вони були першопрохідцями ще небаченого досі Радянського театру, вони стояли перед його колискою. А бути першими – це і радість, і важкий труд, і величезна відповідальність.

Це відкриття приніс мені талант М. Крушельницького, актора і режисера передусім героїко-романтичного плану.

На перший погляд, акторські дані Крушельницького не відповідали загальновизнаному поняття романтичного і героїчного. Та якщо вдивитися у внутрішні людські якості його Тев'є, Малоштана, Івана Непокритого, стає зрозумілим справжнє єство романтичного. Вірні романтичному його дяк Гаврило з «Богдана Хмельницького», і Єгор Буличов, і генерал Ватутін.

Це відчуття суті романтичного й героїчного допомагало режисерові Крушельницькому бездоганно використовувати у виставах музику, світло, хореографічне й образотворче мистецтва (згадаймо лише справді симфонічну картину, створену на музиці – бій на Жовтих водах у «Богданові Хмельницькому» або вступ у «Ярославі Мудрому»).

Розквіт харківського театру ім. Т. Шевченка в період, коли ним керував Крушельницький, безумовно, найяскравіший. Неповторність почерку театру, романтична піднесеність і спря-

мованість кращих його вистав – таких, як «Богдан Хмельницький», «Ярослав Мудрий», «Правда», «Молода гвардія», «Навіки разом», «Фронт», «Генерал Ватутін», «Далеко від Сталінграда», «В степах України» зв'язані з ім'ям Мар'яна Михайловича. Мені випало величезне щастя бути учасником створення цих незабутніх сценічних полотен. І всі мої досягнення як виконавця тали можливими завдяки рідному моєму колективу й одному з кращих його режисерів і художніх керівників – М. Крушельницькому.

Як актор я передусім прагнув бути співзвучним з творчою спрямованістю мого театру, з полум'ям його пристрастей, з виразністю майстерності, відточеністю форми, до якої нас, виконавців, завжди спрямовувала режисура.

Пам'ятаю, як, працюючи над однією з своїх улюблених ролей, – монаха-художника Микити у виставі «Ярослав Мудрий», що була відзначена Державною премією СРСР, ми шукали і темні складки капюшона, і пасма чорного волосся, які мусили підкреслювати полум'яність погляду й мармурову суворість обличчя. Як прагнули в епічних віршах Івана Кочерги передати інтонацію живої мови, силу пристрастей, що її породжувала складність психологічних порухів душі.

Звичайно, розлого представлений російський театр – Пушкін, Островський, Щепкін, Мартинов, С. Шумський. («А как же без этого?»).

А коли мова заходить про європейську сцену, то – виключно в розрізі «Боротьба ідеологій і західний театр». Отож Богданові Бойчукові з його нездоровим захватом театром Гротовського та європейським модерном тут нічого робити. Нема чого робити там і нам з Неллею – не скажу, що добрий кожух, але й навіть такий – не на нас шитий.

Є фото макету Данила Лідера до вистави «Таке довге, довге літо» у франківців. Зберегти.

ПАТЕТИЧНА СОНАТА – МУЗИКА – МЕШКІС

Хто-зна, чи доживу до втілення своєї «божевільної» ідеї – видання Повного зібрання творів Миколи Куліша. Наталя Борисівна каже – Кулішем переболіла, втомилася від нього й хотіла б переключитись на щось інше. То збиратимемо Кулішів архів. Не ми видамо – хтось після нас до якогось чергового століття – народження чи розстрілу...

Слід систематизувати все, що є в щоденниках (а зібрати їх мені докупи – вже проблема!) про Куліша і про постановки його п'єс. Особливо – про постановки, бо цей список попри всі рогатки зростає.

Отож – зафіксую й цю нотатку музичного критика Миколи Линника в «Українському театрі» № за 1974 рік про «Патетичну сонату» М. Куліша в Харкові, якої я не бачив. Тут, принаймні, є тема для коментаря «Куліш – і музика».

Творчим екзаменом для Харківського театру імені Т. Шевченка була «Патетична соната». Написана М. Кулішем у 1931 році., п'єса була новаторською для театру 30-х років. «Патетична» – це експериментальна робота, це спроба конденсованого драматичного образу, стислої сцени, стислого слова, це спроба запровадження у драматичний твір музики як складової частини, а не як супроводу, це спроба ритмічної будови п'єси од початку до кінця,» – так характеризував свою драму автор. Він майстерно вплітає в її драматургію музичну драматургію «Патетичної сонати» Л. Бетховена і створює своєрідний тип літературно-музичної драми, близький до естетики сучасного театру.

Сценічна історія п'єси М. Куліша характерна тим, що саме за допомогою музики (додатково вводячи уривки з увертюри «Егмонт», фіналу IX симфонії Л. Бетховена, дописуючи нові симфонічні фрагменти і відповідно обмежуючи функціональну роль бетховенської сонати) театри намагались надати виставі героїко-епічного звучання, що вступало у суперечність з драматургічним матеріалом твору, відсувало ліричну драму Ілька Юги на другий план.

На противагу попередникам, режисер Б. Мешкіс зробив значний крок вперед, вирішивши виставу як ліричну драму Ілька в буремний, сповнений революційної патетики час, отже найближче підійшов до творчого задуму М. Куліша. Завдяки цьому події Революції не виглядають у виставі фоном, а навпаки, показані через призму сліпого «романтичного» кохання Ілька до Марини, стають для нас зрозумілими, по-людськи близькими. Більше того, революційні події у шевченківців є тією об'єктивною дійсністю, що руйнує ілюзії Ілька Юги, який рішуче пересідає з «примрійного» коня вічної любові на «огнягривого» коня Революції.

Але вірно визначений задум театр не зумів втілити у відповідну ритмічно-композиційну сценічну форму, не відтворив «ритмічної будови п'єси від початку до кінця». Виставі бракувало необхідної для драматургії М. Куліша внутрішньої музикальності сценічної дії. Вдало знайдене просторове рішення у вигляді вертикального розрізу будинку генерала Пероцького (художник В. Кравець) створювало максимально можливості для сценічного монтажу майже п'ятдесяти епізодів. Проте театр не використовує цих можливостей до кінця, гальмуючи темпоритм дії оповідним текстом Ілька-ведучого, що побудований на авторських ремарках і здебільшого виголошується саме в момент зміни епізодів. У ці моменти сценічна дія не перетворювалась на пряму ілюстрацію оповідного тексту і, звичайно, про «стислий драматургічний образ» вистави не могло бути й мови.

Від таких помилок М. Куліш застерігав: «Ліричні ремарки «Я» хай будуть проблемою настановлення режисерові , хоч ці всі ремарки можна легко викинути!, - писав він. Але якщо кожний музичний епізод сонати , зазначений у п'єсі, має точне драматургічне завдання, то театр не завжди керується у цьому принципом художньої необхідності. Додатково вводячи у виставу фрагменти сонати, режисер ставиться до неї як до звичайного матеріалу для музичного оформлення дії, а не як до музики вистави. Адже на зіставленні різних за характером тем сонати Бетховена М. Куліш створив музичну драматургію своєї п'єси. І саме там, де театр іде за драматургом, синтез слова, музики, кольору, світла досягає високої художньої довершеності. Проте таких «попадань» у виставі мало. Лише подив

викликає те, що в постановочній групі цього від початку до кінця музикального твору М. Куліша відсутній... композитор.

Через непрофесіональне вирішення питань, зв'язаних з музичною драматургією спектаклю, театр не спромігся створити його переконливий синтетичний художній образ (с. 10).

18 грудня

Приїздив Льоня Череватенко. Ночував у нас – не в Наталки. Я спитав – він буркнув: «Про це не може бути й мови!» Буркнув сердито – і я до цієї теми не повертався…

Л. Череватенко

Нелля не оминула й іншої теми – чому, приміром, так проти нього налаштована Льоля. Тема дітклива. Льоня пояснює конфлікт неточною поведінкою Світличного на слідстві – у його, Череватенків, бік. Але Льоля говорить те саме – звісно, з протилежним змістом.

– Як же це, Льоню, – сказав я, – ти на волі, а Іван – сидить… То чи маєш ти право на таку моральну позицію?

Льоня – погодився… І пояснив свої, може, невдалі свідчення – переляком… «Не зразу зорієнтувався…»

Наскільки я знаю, ніяких особливих «свідчень» ні Іван, ні Льоня – не дали. А підставив його слідчий у **типовий** для таких справ спосіб. Льоню спитали, чи давав він такі-то вірші читати такому-то. Він підтвердив – давав. А в протоколі, під яким від поставив підпис, слідчий зафіксував: «Так, я давав такі-то **антирадянські** вірші такому-то…» Елементарна підстава, треба бути уважним, коли щось підписуєш…

А ввечері ми згадували «минувшие дни и битвы, где вместе рубились они…»

Як ми познайомились? У легендарній 13-й кімнаті Жовтневого палацу я розпочав цикл лекцій-семінарів, закриті зустрічі – «Білі плями Розстріляного Відродження». На

себе особисто взяв, крім Курбаса, Миколи Куліша, Йосипа Гірняка – Косинку й навіть Тодося Осьмачку, – на півтора місяця (семінари були раз на тиждень, одна персона на раз). Антоненко-Давидович розповів про Миколу Хвильового. Порфирович – запланував собі Миколу Зерова й Драй-Хмару. Не пригадую, хто – про Михайла Бойчука (Колос? Врона?). Виступив Бердник – загальний огляд фантастики. Віктор Іванисенко – про молоду поезію Тичини, Бажана, Рильського. Два виступи мав, пригадую, Михайло Брайчевський.

Так от: Кочур дав мені координати Л. Ч. – «його треба залучити на лекцію про Плужника, він за нього взявся…»

Отут і почалося. Череватенко виступив архіблискуче – «пішла луна гаєм» – і дуже скоро мені переказали, що той його блискучий виступ спричинився до зупинки Солдатенком видання поезії Плужника!

То був удар нижче пояса. Стукача ми так і не вирахували. Судячи з усього, то був наслідок балакучості Валі Горчинської, саме її «невпорядкованих емоцій».

Тоді я й пішов – особисто – до свого постійного опонента (!) – Івана Солдатенка. Пішов ніби в інших справах, але спровокував його на розмову про Плужника й розіграв перед ним Швейка. Коли Іван Миколайович роздратовано заявив мені, що ми (КТМ) його «підставили», тому що Плужник – «націоналіст» і за націоналізм розстріляний, я – розродився монологом:

– Як? Націоналіст? Та ви при своєму розумі? Це ж найвидатніший український комсомольський поет! Так, принаймні, вважає Москва – що він на кшталт Йосифа Уткіна, Михайла Светлова! І ніхто його не розстріляв – він помер від туберкульозу, яким заразився під час громадянської війни!

Солдатенко розгубився – після чого я задекламував йому – дуже темпераментно:

Чорного попелу хмари осінні,
Тіні привидь і пожежі душ!

Ми постаємо з мороку й тліні –
Нас не руш!

Наше знамено не впáде додолу.
Хоч би хто там хотів!
Я український поет комсомолу –
Син пролетарських степів!

Це не могло не справити враження на Солдатенка, і – важко повірити – збірка поезій Плужника **вийшла!**

Льоня:

– Було й продовження. Після виходу книги мене перестрів у Спілці на якійсь зустрічі твій Солдатенко, й почав дуже емоційно допитувати мене, чому у збірці немає того програмного комсомольського вірша Плужника, якого йому читав Танюк?

– Ну й чому?

– Я тільки огризнувся: «Бо цей вірш у старих газетах знайшов сам Танюк! А ви його вигнали до Москви. От він і відмовився дати нам ці тексти! Там ще були вірші, не гірші!»

Євген Плужник

Звичайно ж, нічого подібного **Плужник ніколи не писав.** Солдатенко став жертвою нашої з Льонею містифікації. У ті часи доводилось бути вигадливим.

P. S. Повернув мені Л. Ч. й одну мою архівну фотоплівку, я її колись через нього передавав Брайчевському. Михайло зробив собі розкадровку, а плівку Льоні повернув – так вона й пролежала в нього дотепер. Знайшов, каже, випадково й вирішив повернути мені для архіву.

Йдеться про Михайлову роботу над «Возз'єднанням чи приєднанням» .

Нічого особливого – йшлося про угоди між царем і Б. Хмельницьким, – з архіву ЦГАДА. Допуск туди був обмежений, але всюди є гарні люди…

Отож я маю змогу сьогодні перечитати цей договір – від 21. 03. 1654 року. Ні, не марно Гриць Халимоненко вмовив мене викинути з моєї книгозбірні всі три видання «Переяславської Ради» Натана Рибака – справді макулатура, та ще й «со значенім»…

З якого боку не підходь – угода васальна, цареві слуги пишуть Богданові відповідь як **підданому** (!) Про рівність нема й мови, усе «по-руськи», «порівну» – «один рябчик – одна лошадь…»

Суттєво, що головна умова – «они его царскому величеству… служить будут вовеки».

Уже в 1 статті – «урядники» збиратимуть в Україні податки «вправду в казну царского величества».

Гроші – «заробітну платню» – яку нібито щедро дарує українцям Цар – «давать те деньги из тамошних доходов». Так само й на військо козацьке, і на пушкарів, і «работных людей» – платити їм «из тамошних доходов».

У міжнародному плані – «извещать» царських слуг про закордонних послів («А с турецким султаном и с польским королем без указа царского величества не ссылаться» (!))

На додаток – Цар «посылает доходы описать дворян».

Цар дозволяє Хмелеві мати 60 000 Війська Запорізького – але за умови, що «царевим слугам» дадуть «**поіменку**» – авжеж, з дальнім прицілом.

Виговський цю угоду розірвав, підписавши Гадяцький договір з Річчю Посполитою…

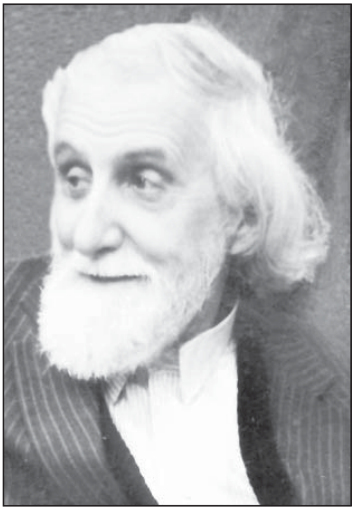

М. Брайчевський

Череватенко:

«Сюди в Москву треба запустити пару десятків українських аспірантів – у російські центральні архіви, з доступом до україністики. По всіх напрямках. У Білі Стовби, у ЦГАЛИ, в історичні архіви, у Ленінку, в академічні інститути».

Він має рацію. Нашого матеріалу тут – тисячі тонн. І не лише стосовно радянського періоду чи війни або репресій. Сотнями років Росія відбирала у нас найвагоміше, найсуттєвіше – правду історії.

Час збирати каміння. Те, що ми тут виловлюємо українські книжки й переправили вже до України – тисячна частина необхідного. Треба думати про стратегічну цілісність такого роду **діяльності.**

P. P. S. Це – крім приватних архівів!!!

Цікаво:

Іван Богун не голосував за Переяславську Раду

P.S. До березневих статей 1654

На Раді боярин В. Бутурлін відмовився присягати на користь Україні – отож старшина дала присягу лише під чесне слово царя. Хмельницький зажадав письмового підтвердження прав і вольностей; до Москви поїхали генер. Суддя Війська запорізького С. Богданович-Зарудний і переяславський полковник П. Тетеря. У документі було 23 статті.

У Москві проект Хмельницького скоротили до 11 пунктів – після чого його схвалила Боярська дума.

Збір податків на користь царської скарбниці доручалося робити українським урядникам, встановлювалася плата – всім. Заборонялось зноситися з турками і поляками, військові походи чинили лише з дозволу царя, встановлювалося число козаків реєстрових (60 тисяч).

Але: Україна зберегла власний адмін. устрій, власні суди. При тому всі витрати на військо мали йти з гетьманської скарбниці – яку відтепер контролювали чиновники царя.

Отже, це не була Братська угода, це було підпорядкування цареві.

Березневі ст.-ті були чинні лише 5 років – Переяславські статті 1652 р. скасували і ці крихти самостійності.

Оригінал березневих статей не зберегся. Мені дали копію з фонду Посольського приказу.

Л.Т.

Черленими
щитами
поля
перегородили..
Ей вдарило
гаківниць,
гуднемо
гармати:
Слави добувати...

Первый договор между Украиной и Россией

21 марта 1654

В письме, каково прислали великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Великия и Малыя Росии самодержца и многих государств государя и обладателя его царского величества к ближним бояром, к боярину и наместнику казанскому ко князю Алексею Никитичю Трубетцкому, к боярину и наместнику тверскому к Василью Васьльевичю Бутурлину, к окольничему и наместнику коширскому к Петру Петровичю Головину, к думному диаку к Алмазу Самойло Богданов да Павел Тетеря с товарыщи в нынешнем во 162-м году марта в 12 день написано: бьют челом великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Великия и Малыя Росии самодержцу и многих государств государю и обладателю его царского величества подданные Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир християнский российский, чтоб его царское величество пожаловал из тем, о чем посланники их бити челом учнут, а они его царскому величеству во всяких его государских повеленьях служити будут вовеки. И что на которую царского величества изволенье, и то подписано под статьями.

1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урежати и доходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как тутошние их люди будут старшие, то они против прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти урядником в городех войтам, бурмистрам, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его го-

судареву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотрить чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых польских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да на хорунжего полкового по 50 золотых, на хорунжего сотницкого 30 золотых, на бунчюжного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по из челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судейских войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что расход имеют великой.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хорунжего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно принятии, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должни они царскому величеству извещити.

По сей статье царское величество указал: послов о добрых делех принимать и отпускать. А о каких делех приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и

тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланника били челом, чтобы царское величество пожаловал велел дать на его маетности свою государственную жаловальную грамоту.

Царское величество пожаловал: митрополиту и всем духовного чину людем по маетности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать не отсрочивая ничего, чтобы неприятель не мог исправитца с сыными сопокупитися, для того что войска ныне принужены, чтоб никакой из лести не верили, естьли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими ратьями по просухе, как конские кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

9. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать.

И в прошлых годах присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и били челом многижды, чтоб его царское величество их пожаловал, для православные християнские веры и святых божиих

церквей за них вступился, и принял их под свою государеву высокую руку и на неприятелей их учинил им помощь. И великому государю нашему его царскому величеству в то время под свою государеву высокую руку принятии было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли польскими и великими князи литовскими было вечное докончанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу и многих государства государю и обладателю, и деду его государеву, блаженны памяти великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии самодержцу его царскому величеству учинились многие безчестья и укоризны. И о том по королевским грамотам, и по соймовому уложенюю, и по констытуцьи, и по посольским договорам царское величество ожидал исправленья. А гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотел с королем польским помирить через своих государевых великих послов тем способом: буде Ян Казимер король учинит с ними мир по Зборовскому договору, и на православную христиоянскую веру гонения чинить не учнет, и униятов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государскую честь довелись, смертные казни, вины их хотел отдать. И о том посылал к Яну Казимеру королю своих государевых великих и полномочных послов боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарыши.

И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами. И Ян Каземир король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что, и тех царского величества великих и полномочных послов отпустили без дела. И великий государь наш его

царское величество, видя такие с королевские стороны многие неисправленья, и грубости, и неправды и хотя православную християнскую веру и всех православных християн от гонителей и хотящих церкви божия разорити и веру християнскую искоренити от латын оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял. А для вашие обороны собрал руские, и неметцкие, и татарские рати многие. Идет сам великий государь наш его царское величество на неприятелей християнских и бояр своих, и воевод шлет со многими ратьями. И на тот ратный строй по его государеву указу роздана его государева казна многая. И ныне им, посланником, о жалованье на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближней боярин и наместник тверской Василий Васильевич Бутурлин с товарыщи, и гетман говорил с ними в разговорах о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60 000. А хотя б де того числа было и больши, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просит не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что в малой Росии в городех и местех каких доходов, и про то царскому величеству не ведомо, и велики государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяне доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на Войско Запорожское по розсмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давним обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей российских, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астарахани и от Казани надобно на них наступити. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне ещо в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон к козаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинять, и в то время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом к наряду изволил построити. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставляти.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, но скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что в письме ж в вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет казак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60 000. и великий государь наш его царское величество на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана Богдана Хмельнитцкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал к царскому величеству вскоре. Таково письмо дано посланником. Писано на столбцах белоруским письмом без дьячей приписи. Писал Степан, да Тимофей, да Михайло.

ЦГАДА, ф. Посольский приказ, Малороссийские дела, 1654, д. 4, лл. 328 – 374а. Отпуск 1654, марта 21.

* * *

Лист від Н. Алексєєвої-Горбунової

«Дорогие мои Леня и Неля! – пише нам Наталя Павлівна з Ленінграду. – Мне кажется, что мы с вами играем в игру – кто кого перемолчит. Ладно, каюсь – очередь таки за мной – Твои книжки, Леня, получила, одну передала Мише, другую себе оставила, прочла – благодарю, что не забыл нас, а то ведь я думала, что и вовсе забыл о нашем существовании. Потому и не очень спешила написать вам.

А вот теперь получила о тебе сведения от Белоконя (о твоих постановках), да и еще подумала, чтобы получить от вас весточку к Новому Году – придется написать вам письмо. Заранее поздравить с наступающим, пожелать всех благ, передать поздравления и добрые пожелания от всех наших ленинградцев и тогда уже ждать своевременного поздравления от вас – правильно?

Лист від Н. П. Горбунової. Чому я передрукувала листи?

Итак, пишу и жду сообщений о вашей жизни – дочка с вами? Как идет ваша жизнь, как белочки – живы ли? А у нас кот появился, Тихон Васильевич называется или Тишка. Приезжайте посмотреть.

Мы все живы, но нездоровы – я-то понятно – мне уже по штату положено – у меня спазмы сосудов наблюдаются, Тата все с животом своим мается – вечная диета, пою ее травами и другими лекарствами. Танюшка снова простужена, дома сидит. Юрик постоянно в отлучках – то служебные командировки, то с Галей в «Репино» в усадьбе «Пенаты» – там Катюшка с бабушкой и дедом, который работает (это бывший главный конструктор большого завода) там дворником, а Юрик его помощником. Так и ездят все время. Дома комната пустая стоит.

Алик пока дома, но тоже часто в командировках. Вот так и живем все. Старшая моя внучка (дочка Ларисы) вышла замуж – месяц тому назад свадьбу праздновали. И вторая уже собирается – все мне дорогу к повышению в чине прокладывает – в прабабушки.

А я все выставками занята – вот и теперь увезли у меня около 40 живописных работ и штук 30 деревянных. В кинотеатре под названием «Космонавт» монтируют в большом зале выставку. Жду еще 4 старых эскиза из Киева из Театр. музея. Все еще никак не угомонюсь. Еще и к вам вдруг нагряну – от меня можно и этого ждать – берегитесь!

А то еще и в Киев хочу поехать – люблю свою милую родину!

Ленечка, Неличка напишите о себе подробненько – очень хочу узнать все о вас.

А Белоконю скажите, что буду ему писать, и просьбы его постараюсь выполнить (о всяких записях). А вот только получил ли он мое письмо с московским адресом жены (вдовы) худ. Крамаренка С. И., ничего об этом не написал мне. А нужно торопиться разговаривать с нами стариками. Вот и еще один товарищ умер, художник Мандель – скоропостижно!

Ну, хватит – места больше нет.

Целую вас всех троих крепенько и желаю всего, всего наилучшего.

Любящая вас тетя Наташа Г.»

Іноді я замислююсь над тим, чому мені приємно передруковувати чужі листи, чому іноді навіть почерк мене тішить, нові ситуації, нове знання… Це ніби заземлює мене на простих речах. Життя не вичерпується повінню роздумів, вони втомлюють, як далеке плавання. А тут – подробиці, подробиці, подробиці, звичайні людські клопоти, – ловлю себе на тому, що заспокоююсь, урівноважуюсь. Це ніби включає мене в якийсь інший ритм. Конкретні речі – якір настрою?

* * *

В. Делоне

Утро косится воровато,
Снег сверчком под окном скрипит.
Тень, как узник мечась, обратно
Возвращается с полпути.

Сны, как розы, за ночь усохнув,
Распадаются на глазах.
Бой курантов разводит вохру.
Задубевшую на часах.

Сходят пятна фанерной сыпи
С лика улиц, как пот со лба.
Вот и с этим рассветом свыклись,
Как с махоркою голытьба.

20 грудня 1974 року

До вчорашнього: ні, чужі листи – ніби п'єси. Я взагалі люблю читати прозу, і не лише філософську, абстраговану, а й ту, де є побут. І взагалі, в кожній справі є своя **деталізація.** Сама вона визначає остаточну вартість речі, навіть стратегічно вибудованої. Позбавлене подробиць життя є умовність. Якщо можна сприймати умовність як мистецький код, то чи можна **умовно жити?**

П'ятниця, день як день – і хай йому грець.

Про п'єсу Анастасії Володимирівни Петрової «Вольноотпущенник»: ні, не зацікавила мене ця історія. Вона знову телефонувала, просила зустрічі. Родинна ситуація, яка не виходить за межі новели. Немає дії, – попри всю інтелігентність самої авторки… Зустрівся, пояснив.

«Вечерняя Москва», 19 декабря 1974

«ЕЩЕ НЕ ВЕЧЕР»

Жестокая цена самосожжения. И самозагашения. Измена своему таланту, с которой начинается цепь измен...

Гамлетовские проблемы бытия. Вопросы, вопросы, вопросы. Кажется, вся пьеса А. Кутерницкого, поставленная на сцене Театра имени К. С. Станиславского, соткана из них. И из иллюстраций к ним.

В ней есть победители и побежденные. Но победитель умирает в 42 года, и признание его, слава, улица его имени – все посмертно. Он об этом не знает. И не узнает никогда. А побежденный живет. В окружении комфорта. И начисто лишенный комфорта внутреннего. Потому что завидует тому, умершему, имевшему смысл в жизни. И мужество делать свое дело. Не думая об устроенности и неустроенности, о том, скажут ему «спасибо» или нет...

Впрочем, автор дает этому своему герою очень мало слов. Гораздо больше его интересует история превращения такого же талантливого юнца в обывателя, или, как он сам себя характеризует, – «жильца». И в этом слове «жилец» есть что-то очень временное и неустойчивое.

Путь измены себе долог, мучителен и очень конкретен. Призвание – поэзия, временно отложенная ради поступления в вуз. Любовь, на которую не хватило душевных сил. Женитьба на нелюбимой. Нелюбимая работа. И карьера, на которую тратятся душевны силы. И уговоры: сначала со стороны других, потом – самого себя. Уговоры в своей правоте. Которые всегда являются признаком сомнения. И в этом постоянном сомнении – истинность рассказанного со сцены.

Вера в себя дается трудно. Измена себе тоже дается нелегко. А третьего не дано вообще. Выбор приходится делать каждому. Пьеса об этом.

Ее автору А. Кутерницкому 23 года. И он дебютирует этой пьесой и на сцене Театра имени К. С. Станиславского и вообще в драматургии. Привлекательны его откровенность, распахнутость его размышлений и сомнений, нравственная бескомпромиссность позиции, юношеский максимализм в немедленном поиске ответов на самые главные вопросы.

В этой нравственной бескомпромиссности – удача пьесы, потому что за ней – правда. И в ней – и трудности сценического прочтения пьесы, ибо играть цепь пограничных ситуаций, когда не распределишь силы на спектакль – каждый эпизод требует максимального эмоционального накала, а стало быть, и напряжения, – задача чрезвычайно сложная.

Автор специально выбирает кульминационные моменты в жизни своих героев, и каждый эпизод – это мини-спектакль со своим сюжетом и с непременной тенденцией к обобщению. Зрителям так же трудно «работать» на этом спектакле, как и актерам, ибо вопросы ставятся и перед ними, и им предлагается каждому для себя решать: «быть или не быть»... Эта трудность естественна, она желанна, коли театр призван не только развлекать. Но, к сожалению, режиссурой не соблюдено здесь чувство меры.

То ли от недоверия к автору, то ли в погоне за «современностью» режиссер Л. Танюк вводит в спектакль песни-зонги. Сами по себе талантливые. Но здесь, в этой и так до предела насыщенной пьесе, они ведут, если можно так выразиться, к переобобщению. А в результате отвлекают от пьесы, переключая внимание на себя.

К сожалению, опытному режиссеру изменило здесь не только чувство меры, но и вкус: в строгую ткань спектакля он врезает вдруг откровенно шаржированную сцену сна с приездом кинозвезды. Зачем? Ради смеха в зале? Этакая режиссерская щекотка для развлечения слишком задумавшегося зрителя.... Но, берясь за постановку этой пьесы, нельзя было не видеть, что она создана не для увеселения...

И когда пытаешься понять, почему исполнителю главной роли Ю. Гребенщикову не удалось пока избавиться от некоторой монотонности игры, одна из причин видится в естественном желании актера сохранить цельность образа в то время, когда режиссер «отвлекает» на зонги, на пародию...

Конечно, откровенная публицистичность пьесы рождает опасность схематизации образов, превращений живых людей в рупоры тех или иных идей. Но автор, несмотря на молодость, умеет писать роли. А Театр имени К. С. Станиславсного обладает хорошей труппой. И работы в этом спектакле Р. Быковой, Т. Назаровой, Н. Салантa, В. Ломизова, Д. Гаврилова – убедительное тому подтверждение.

Театр показал спектакль, сделанный в одном из самых трудных жанров. Здесь в публицистике, как ни в чем ином, – «единожды солгавший, кто тебе поверит». Театр сумел не солгать. И там, где от строг и серьезен, на его стороне – удача. Ну, а там, где... Впрочем, в том и преимущество спектакля перед кинофильмом, что все поправимо. Даже когда премьера уже произошла.

С. ОВЧИННИКОВА.

21 грудня.

Здається я належу до людей, закорінених більше в минуле, ніж до мрійників, які марять майбутнім. Від того, що ти береш з майбутнього, майбутнє **дуже** залежить.

Перечитував усе, що недобрав, – ревізував журнали 1968 року. «Вітчизна» – просто спалах української прози! «Собор», «Мальви», «Катастрофа», «Дебора», «Хроніка міста Ярополя»! Потім усе це почали «штрафувати», затирати й нищити, але воно розійшлося – розбіглося по людях.

Щербака повністю перечитав лише зараз. Давно вже час нашим реалістам вийти за межі «нормативів» і взятися за сотворення **фантазійного минулого.** Є Гоголь, є Булгаков, є «Сто років самотності», є Жіроду й Ануй, які «довигадують історію»…

Юрко – тут справді «новий», історія для нього лише веселий маскарад трагікомедійних анекдотів, гра молодого

українського ерудита у піжмурки з часом. Гра, яку він виграв! Хуліганить, як Майк Йогансен!

А яке почуття свободи й незалежності!

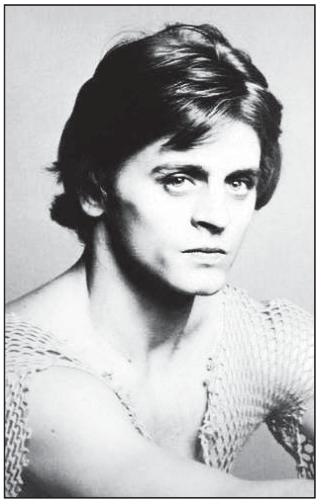

М. Баришніков

Під час гастролей Кіровського театру залишився на Заході Михайло Баришніков. Соліст балету № 1.

Скандал!

дзвоник від Юрія Костюка

Дзвоник від Юрія Григоровича Костюка – вітає з Новим роком і просить «Крушельницького» з автографом, нагадує – «ви ж обіцяли!» Я – обіцяв??? Ну й клоун! Адже це той самий, який – «кочубей» – з доносом. От і промацує, чи не розкрилося...

Зйомки «Наших сусідів» – Ткачова з театру Завадського. Відзначили як кращу роботу в кварталі. Дали найвищу категорію. Компліменти режисурі. Треба ж! Краще б виплатили гонорар...

Розмова з Гал. Бор. Волчек на ЦТ – про Валерія Івченка для «Современника». Він у Харкові.

Оксана Яківна: «Ще не вечір...» Повезіть виставу до Львова, з прізвищем Танюка на афіші – там відразу зметикують: «Ще не вмерла... «

Новий шкандаль навколо «Катерини Ізмайлової».

Діалог з Жарковським: після критики публіка повалила на «Ще не вечір». І райком через це трохи «здав назад». Але – каже – тимчасово; мотне Євтушенко у черговий закордон – і виставу «прикриють». «Может, слегка ужмете зонги и мрачный колорит?»

А «Монолог о браке» – публіки не густо. Підвів Саша Свободін – «Кто пойдет на «блоки»? Никакого чутья у него нет!» Квитки продають «в нагрузку» до «Пурсо», на якому – зрідка, але ще «культбавимось».

З батькового листа:

«Треба тобі буряків послати. Рецепт нашої Насті – три ложки соку в день – і за місяць гумор повернеться.»

Тут – гумор в гуморі. Він добре знає про мою відразу до будь-чого бурякового. Після гнилої табірної брюкви мені той огидний запах – як червоне для бика. Буряк лише останнім часом не викидаю з борщу, – вплив Оксани Яківни.

Чорт – чорнопикий, чортополох – відганяє чорта.

Чорногуз – білий лелека з чорним гузном. «чорнобривців насіяла мати...» - навпаки.

«На тебе прийшла така чорнуха!» – абсолют негативу.

Чорнороб. Уже з повагою. Працювати по-чорному. Повага в квадраті

І найвагоміше – **чорнозем.** Тут уже цілий **куб.**

Жак Деррида «Похоронный звон». Геночка Пархоменко: «Я тоже слыхал про этот звон, да не знаю, где он, где его достать.. Ну да подождем, просочится»...

* * *

24 грудня 1974 року

Здрастуйте, наші майже новорічні волиняни!

Дякую тобі, батьку, за всі вітання й побажання – дай Боже, аби справдилося. Гарного Вам Різдва.

Оксана трохи хворіла (червінка), але вже вийшла з болячок. Відвеземо до Києва (на тиждень), – їде один хлопець, то візьме й малу. Самі ж будемо у Москві. Неля має виступ на всесоюзному симпозіумі. Готується...

Був гарний лист від Нат. Павлівни Горбунової. Нездорова, та попри клопіт із серцем – молодець: влаштувала вже з п'ять виставок своїх робіт! Ось у кого треба повчитися. Обіцяє навіть приїхати до Москви. Ні, стара інтелігенція багато кому ще дасть наперед фори.

Побачиш Миколу – вітай від нас. Так мені образливо й боляче за все те, що з ним сталося, що запеклося рубцем і довіку житиме. Таких речей пробачити не можна.

Розумію, Ти зараз кривишся, аби я таких фраз у листах не писав. Не буду. Ось хіба розповім останні політичні новини.

Повертає все кудись у темряву, швидше за все, будуть зміни. Захворів Б.(режнєв). Відразу після зустрічі з Фордом (а це діялося на військовому аеродромі під Владивостоком) стало йому зле, і до мешканців Владивостоку він не доїхав, хоча вони вийшли на вулиці (звичайно, «добровільно», з прапорцями й квітами). Робили йому у його персональному поїзді (з ним завше їздить ціла бригада реаніматорів) різні маніпуляції, і він трохи відійшов (серце, мозкові спазми). Але замість Москви його все-таки послали до Монголії, – план, ритуал, світова думка! Звідти ледве привезли живого, і зараз він у надзвичайно важкому стані, – такому поганому, що «найближчі друзі» відразу почали сваритися про наступника. Отакі справи з нашою геронтологічною владою. Відверто кажучи, боюсь гіршого варіанту – у нас кожна зміна – ніколи не на краще. До того ж зараз, з усього знати, піднеслися Суслов, український варіант – Маланчук; це «сусловіє» – найнебезпечніше.

Оскільки листа передаю через нормального хлопця разом з усіма харчами й сувенірами, не думаю, що пропаде. Але ти вже, зроби милість, родичам листа не показуй. Бо хвороба вождя звісно, велика державна таємниця, розголошення якої – три-ха-ха... Краще за все прочитай і спали.

Прохання наостанку: якщо трапиться в Луцькій книгарні наша з Неллею книжка (Гордон Крег «Про мистецтво театру»), вишли мені пару примірників. Гроші на це та ін. я поклав тобі у пакетик, де перець і спеції. Книжки у Москві нема (бо українська), а на Україні враз розійшлась.

Обіймаємо, цілуємо – Лесь Танюк, Нелля, Оксана.

І що нам робити з тими вождями, знає один Бог. Враження, що він на нас дуже розсердився і карає немилосердно. Є за що!

Середа, 25 грудня 1974 року

На Різдво після двох веселих келихів шампанського все одно обсідають думки сумні й невеселі, як сотника Забрьоху. Вітряків ніби вже й немає, а вітри дмуть як раніше. Якщо відповідає дійсності історія з хворобою Ілліча, то хто? Суслов? Черненко? Різка зміна курсу (на краще – майже неймовірно, немає підстав – тільки на гірше) – чи помірковане продовження «лінії»?

Коли помер великий Торквемада. Зняття Хрущова

Коли помер великий Торквемада, суспільство ридало й колотилося в істериці. Як далі жити, що з нами, сиротами, буде? Хіба якісь одинаки – на зразок мами, царство їй небесне, – сприйняли його смерть не як національну трагедію, а як звільнення. Згодом, коли істерика скінчилася й надійшло витверезіння, з'ясувалося, що таких «одинаків» були мільйони. Але інші мільйони справді відчули себе обійденими, пережили страх власного гріха, хочуть повороту керма... Отже, коли помер великий Торквемада, країна існувала ніби в епосі, було всього: не було лише байдужості й рівноваги.

Коли ж зняли Хрущова, у суспільстві, як не дивно, майже не буде незадоволення. Це при тому, що його радісно вітала інтелігенція за антисталінізм, за повернення Берії. І навіть за те, що до влади прийшла людина **яскрава,** своєрідна, з індивідуальністю.

Хрущов сам себе знищив. Партійці не подарували йому роз'єднань обкомів на сільські й промислові, ліквідацію деяких пільг (це я про середняка: високі чиновники ненавиділи його за Сталіна). Народ робочий – не простив йому підвищення цін на м'ясо, молоко й масло, хлібних черг. Сьогодні вже зрозуміло, що то робилося зумисне, – приховати товари, а після перевороту – викинути «изобилие», підкріпивши у такий немудрий спосіб нову владу. Інтелігенцію

він налаштував проти себе погромом у Манежі, манерою приниження поетів і художників, демонстративним плебейством «жлоба», подальшими Іллічівськими розправами. Політичну інтелігенцію – посиленням репресій: мало кому відомо, що після постберіївської відлиги (короткої), після хвилі реабілітацій почалися нові утиски, в таборах ввели суворіші норми. А шок від розстрілу у Новочеркаську? А чудом відведена світова війна – Куба й ракети? А черевик на трибуні ООН?

Починаючи справу, слід хоча б у загальних рисах намітити її фінал. Звичайно, жодна подія в історії не була здійснена так, як її планувалося, жодна війна чи революція не досягли того, про що заявляли; але все колись кінчається, і кінцеву точку треба уявляти собі хоч би приблизно. Хрущов, як вірний ленінець, пішов старим шляхом («Ввяжемся в драку – а там посмотрим!») – і згорів. Фраза ця годиться хіба для розминки юнацьких м'язів, у державній політиці вона віддає авантюризмом, – нехай мені пробачать ревнителі мавзолейних істин. Росія завжди відрізнялась від Європи відсутністю тверезого розрахунку, тут завжди процес був усе, конечна мета – ніщо, хоч говорилося – навпаки. Ото воно так і вийшло.

Хрущов був плоттю від плоті старого р-р-революційного порядку, в принципі нічого суттєвого не відрізняло його від Ворошилова чи Молотова, нам лише здалося, що він – **інший.** Коли він, трохи прочинивши «двері в Європу», після перших же окриків номенклатурної масовки почав закривати їх знову, в кожному з нас, хто покладав на нього надії, почало міцніти відчуття непролазної безперспективності правління. А явлений ним рівень культури, взяли б його чорти, постійно викликáв лише сором...

Гадаю, всі ці настрої і вплинули на те, що «кремлівська змова» сталася у «пом'якшеному варіанті», безкровно, що цього разу не полетіли голови «соратників» і не загриміли тюремні двері. А тих, нагорі, лякало все – і Берія, і Маленков, і Хрущов, і «нові», їм хотілося колегіального спокою і

гарантій (у Салтикова-Щедріна: «Посоветовались и решили сделать все, **чтобы ничего этого не было...**»). Потрібен був сірий, нормативний, без особливого блиску в очах чоловік, **перевірений** в ділі, і Підгорний, вдачею самолюбний і гонористий, «пропустив» перед себе колегу Брежнєва, сподіваючись, що це наблизить його час, час Підгорного. Він зробив такий хід для власної безпеки, знаючи, що перші кладуть голову частіше за других, а на їх місце приходять ті, хто збирає врожай. Та Брежнєв виявився не таким простаком. У нашій системі існує лише **перший** (так завжди було в історії), народ визнає лише Генерального, Головного, Єдиного; далі – загал. Брежнєв робив свою справу ніби через колегіальність, але він із них чи не найдосвідченіший апаратник, і до останніх місяців я мав підозри, що він частенько розігрує «номер» Івана Грозного з його «смертельною хворобою» – і раптовим видужанням на страх ворогам...

Другим у тій справі повернення Хрущова був Суслов, який так і лишився другим чи третім, типовий образ «сірого кардинала». Певна рівновага була в тому, що Суслов – дуже «русский человек», а Брежнєв чи то циган, чи то чоловік «еврейской женщины», – інтернаціоналіст, словом... що Суслов – раціональний, а Брежнєв – суцільні емоції.

З усього виходило, що зробили тоді свою роботу Шелепін і Семичастний, але «старики» боялися «комсомольскої» реформи – знали по собі, як це може діятися, і «нову когорту» відшили. Фраза Корнійчука про Огнєва «возраста Шелепина» дуже мені багато сказала (коли знімали з посади Горлова-Хрущова, котрий у свою чергу – «діалектика!» – був Огнєвим при Горлові-Сталіну...)

Допомогла, подейкують, тоді й армія: начальник Генштабу Бірюзов та Миронов, який в ЦК відповідав за всі силові структури; вони тоді так раптово розбилися біля Бєлграда (літак наскочив на гору – ? така була версія), через тиждень після зняття Хрущова.

Випадок? Той, хто добре читає російську та радянську історії, в такі «рятівні» випадки вірить з великою осторогою.

А Підгорний, попри всю його амбіціозність – на декоративній посаді, яка нічого не вирішує. 70-річчя його відзначали надто скромно, – торік; не думаю, що його можуть розглядати як претендента, якби щось сталося.

Отже, що рік майбутній нам готує?

Четвер, 26 грудня

У «Кн. обозрении» за 20. XII вийшла нотатка Евг. Дейч про нашу книжку. Переказує коротко суть. Зауважила, що стаття Нелі «в отечественном театроведении» – **перша монографічна.**

Листівка від Грінбергів: «Дорогая Нелличка и Лесь! Мы Вас очень любим, Вы нам очень нравитесь и поэтому мы от всей души желаем Вам счастья. Ваши Л. и И. Гринберги». Москва 125319, Красноармейская, д. 25, кв. 9.

1974-й – рік втрати Некрасова Віктора Платоновича, якого, просто кажучи, витурили. Винна тут і українська Спілка теж. Рік Вигнанців?

Є. Дейч «Об искусстве театра». «Кн. Обозрение». Крэг

«Кн. Обозрение», № 51, 20. XII. 1974

ОБ ИСКУССТВЕ ТЕАТРА

Выдающийся английский режиссер и художник Эдвард Гордон Крэг (1872 – 1866) прожил жизнь яркую и сложную, оставив после себя не только поставленные им спектакли, но и много печатных работ. Основной труд его жизни – книга «Об искусстве театра» был впервые издан в Лондоне в 1911 году. Годом позже он был переведен на русский язык. Сейчас книга Крэга вышла в Киеве (издательство «Мистецтво») в переводе на украинский язык Н. Н. Корниенко и Л. С. Танюка.

Издание открывается обширной вступительной статьей Н. Н. Корниенко «Эдвард Гордон Крэг и его теория «идеального театра». Необходимо отметить, что в отечественном театроведении до сих пор не было не только ни одной монографии о Крэге, но и ни одной более или менее подробной статьи о выдающемся реформаторе сцены, если не считать воспоминаний о Крэге в мемуарной литературе и исследования Н. Чушкина «Качалов – Гамлет», где автор анализирует постановку Крэгом «Гамлета» во МХТ. Статья Н. Н. Корниенко не только подробно реконструирует спектакли Крэга, но и воссоздает личность режиссера – экспериментатора, знакомит читателей с его эстетикой. Послесловие Н. Ваниной суммирует значение творчества Крэга. Обстоятельный комментарий Л. С. Танюка помогает читателю понять, какие именно тенденции современников и предшественников Крэг положил в основу своей театральной эстетики.

Е. ДЕЙЧ.

Субота, 28 грудня 1974

Іде до відмирання старої шкіри. Я мав би оптимістично чухатися об зашкарублі стовбури вчорашнього дня й стиха радіти у передчутті життя нового, нових поворотів. Проте наповерталися – далі нікуди. Рік утомив мене, як китайська п'ятирічка. Ніби й багато зробив, а все не те, не так, **недостатнє.** Дві вистави у театрі (Саратов і станіславці), три готові й дві запроектовані вистави на телебаченні, Крушельницький і Крег, ще деякі речі[26]. Стаття Крима в «Юності», «Крушельницького» сприймають добре й досі не погромили, хоч як хваляться. Ніби рік для нам не з гірших.

Але – сплін і суцільна чернь душі. Як там у Мандельштама – про «Эсхила-грузчика», «Софокла-лесоруба»? Я був цього року і тим, і іншим.

Он – эхо и привет, он – веха, нет – лемех.
Воздушно-каменный театр времен растущих
Встал на ноги, и все хотят увидеть всех:
Рожденных, гибельных и смерти не имущих.

Дещо з історії проблеми

26 Фільм «Казки Пушкіна", «Екран" + ЦДТ. 2 серії. 1974 р.

Це – з останніх віршів Мандельштама, Вороніж – січня-лютого 1937 року. Я в такому ж засланні, тільки тривалішому, бо Київ для мене – давно вже виключно «эхо и привет».

Київ? Кочура й Лукаша виключили зі Спілки. Там суцільний маланчукізм. Це означає, що лінія товариша Суслова взяла гору. «На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує...» Є чутка, ніби Світличного привезли до Києва. Щось накрутять нове? Ніби немає за що. Умовляти? Марна річ.

Рік запам'ятається і як майже епічне Морозове голодування. Нормальна людина витримати того не годна. Валентин – стоїк.

З середини лютого, коли сколихнуло всіх висилкою С(олженіци)на, пішов відрахунок іншого часу. Скніюче наше суспільство проковтнуло цю гірку пігулку... І зробило вигляд, ніби нічого не сталося.

І Європа? На неї так само соромно дивитися, як і на Москву.

З усього того душевного безладу чистив сьогодні свої стайні, чи то пак вулкани, і спалив купу власних віршів (недороблених), перекладів; звичайно, почав не з них – набралося чернеток на десять слідчих справ, нехай краще йде димом. Перечитав Антуана, свої переклади з Аполлінера й Гете, – так усе воно мені остогидло! Така неміч, така невправність! Пішов в огонь Гайне, пішов Мольєр (дуже невеселі переклади), спалив усе, що робив для Михайлини з «Аталі», геть Квазімодо, пішли у вогонь поляки. День вогню завершився тим, що я вчасно схаменувся, бо мало не спалив кількох Іванових перекладів з турецької. Горіло все під три чорти ясним вогнем, і мені стало легше, як новонародженому...

А найприємніше було післати на смітник Тараса Мигаля, який розродився ганебною книжечкою «З-під ганебного стовпа». Агітаційні прокламації, націоналісти – бяки, УПА – запроданці й вороги. Все навиворіт, ніби писав під п'яну руку. Хтось переслав цей «труд» Євгенії Кузьмівні, я

побачив і попросив переглянути – подарувала. Скільки того бовдуризму на Україні!... клініка, палата номер шість! До речі, цього року вийшов Драч, раніше – Нечерда: у мене немає. У Копелева помер батько.

Йосип Йосипович трохи зашкодив мені, – тим, що статтею «До недобитків Березоля» розродився саме цього року. Почалась нова хвиля антигірнякізму, дійшло й до Москви, до «Искусства» (київські й львівські «братчики» не дрімають). А проте книжка моя вийшла, нехай тепер заднім числом сваряться. Треба зробити все, аби притихлих Сердюка і К° не наструнчили відмивати Курбаса й Танюка від Гірняка. Інакше буде весело, – як у пісеньці Тельнюка про гуронів.

З однієї передачі довідався, що «Президія Спілки письменників України перетворилася на придаток КГБ, на орган духовного ґвалтування...» Серед «душителів української літератури названо Козаченка, Шамоту, Збанацького, Леваду і... полковника КГБ Солдатенка, фактичного господаря Спілки...» Ось тобі й маєш! Отже, Іван Солдатенко – полковник КГБ? Це щось нового. Цікаво, став він ним до того, як його призначили на посаду спілчанського комісара – чи після? У часи Клубу Творчої Молоді цей «білорус» (ніяк не хотів визнати себе українцем!) дуже й дуже нам шкодив.

А ще він залицявся до Неллі і мав у моїй особі не тільки громадського, а й особистого «неприятеля». Як він мене паплюжив! Якби позбирати всі плітки, які вони розкручували навколо мене, навколо моїх вистав, моїх виступів, – можна було б скласти цілий архів. Утім, такий архів безумовно, існує... їм прикро, що я у Москві і певною мірою недосяжний для власне українських доброхотів... Звичайно, недосяжний умовно, до дня Х., коли буде дано наказ хортам «взяти його»!

Але що Солдатенко полковник, – цікаво! Тоді Козаченко – генерал? І взагалі добре було б намалювати портретну галерею наших керівників «творчих спілок» – з погонами. Зворушлива вийшла б картина.

Я б сказав, минулий рік – рік занепаду українського руху. Рік торжества сірятини.

Не лише українського. Після висилки Солженіцина, хоч би що там казали, запанував страх. «Лист вождям» дехто вже боявся читати. Так, люди змінюються. І ті, хто найсміливіше волав років сім тому, нині висувають нову теорію. Мовляв, спротив, самвидав, листи за кордон – тільки привід для погрому, провокація для противної сторони. Мовляв, краще не вилізати, як дурний з маслом на сонце, якщо наслідком будь-якої дії стає арешт гарної людини, зняття з роботи, зміна редактора журналу, заборона фільму чи вистави. Мовляв, політична боротьба за права людини – така ж шкідлива для поступу, як і терор з боку партноменклатури. Так урівнюються кати й жертви, етика спротиву й свободи – з «етикою» фашизму. Причому говорять це люди бувалі, найчастіше – високочолі інтелігенти (серед них письменники). Цей блуд душевного смітника вражає мене найдужче. Я швидше погоджусь із Геною Шпаліковим у виборі **методу,** ніж... Арбітром у такому виборі не може бути ні Дмитро Павличко, ні Борис Олійник, ні благополучний Смолич, які обережно виглядають з кущів. Не може тут бути арбітром і голосистий соловей «оновлення марксизму» Жорес Медведєв; ми вже бачили, як оновили його танки на вулицях Праги. Не сподіваюсь я і на «героїчне закордоння», погрузле у власних чварах; для багатьох з них Україна лише **спосіб** для життя, а не ціль і мета; їхні повчання часом дратують до кривавиці. Я вірю лише в істинну інтелігенцію. Світличний, Чорновіл, Стус, Сахаров, Мустафа Джемільов, Оксана Яківна Мешко, Гірняк. Кочур з Лукашем. Пані Орисенька, навіть з усіма її «вибриками».

Дякую Богу, що Неллі поруч; у срібній чарці, налитій з ночі, вода на ранок стає чистою і дзвінкою, – така аура у моєї коханої Неллі, мого сонечка, моєї любови... Мала́, хвалити Бога, пішла в неї... отож є світло наприкінці чорного тунелю.

У першій частині суботньої сповіді, – перечитав попереднє – суцільний морок. Тепер про інші симптоми.

Бульдозерний погром і все, що сталося потім, наводить на думку, що спротив пішов іншими каналами. Мистецькими. Багато пишуть у стіл. Але – пишуть, хоч би там що! Раніше ж – більше говорили, ніж писали. Самореалізація-бо раніше була іншою, через спробу «відкрити правду». Минув час, і люди зрозуміли, що суть «не у відкритті нової правди», а в категоріях морального порядку. Треба просто **інакше** жити. Не підставлятися під ідіота. Але робити своє, без огляду на страх і цензуру.

Новорічна листівка від Олени Костівни Кисіль. «С теплотой вспоминаю вас. Буду рада, если увижу Вас весной-летом в Чернигове в этом году». (Майбутньому році? Але його 75-річчя було **цього** року, в березні, здається). Я послав цій славній жінці «Крушельницького». Чи не продовжити ідею видання Кисіля російською?

Ну, все це принагідно, найважливіша річ цього року для мене – вихід «Крушельницького». Яким я, звичайно, не до кінця задоволений. Проте з реакції на видання виходить, що свою справу воно робить. І може прокласти шлях до видання Курбаса і Куліша.

Стольна і Кисунько дещо-таки познімали, а Вася Кисунько, холера йому в печінку (жартую), самотужки долучився до ленініани. Як редактор, він зняв мою **інтонацію.** Дещо я подавав з певним гумором, чисто по-акторськи: Василь випрямив у відповідності з «правилами». Спрацювала ідея «паровоза», без якого нині нічого не виходить. Запропонував йому після того записати його в співавтори... Пожартував. Він спершу хотів образитись... А потім...

А потім була цікава деталь – для характеристики «нравов XX века». Василь зателефонував мені, – хочу тебе потішити, виписали тобі гонорар. Так от чи не був би я такий ласкавий на радощах позичити йому 170 чи навіть 177 карбованців, бо йому бракує на підписку газет, а справа не

терпить? Я, звичайно, одержавши гроші, дав йому ці 177. Він їх мені досі не віддав. Лише **тепер** – та й то після роз'яснення Євгенії Кузьмівни, я зрозумів, що це він просто взяв з мого гонорару – собі; так би мовити, **доплата за редактуру** (!) Бо такса, пояснила Євг. Кузьмівна, у них в «Искусстве» 10%. «А гонорару, – швиденько змикитив я, – виписали мені 1770.

Комічно? Раніше я про таке не знав.

До інших баранів. Не так уже все й понищене. Після погрому й перерви вийшли відразу чотири «Хроніки...» Є чутки про сьомий «УВ». Отож, вона крутиться?

Звідки ж моя вселенська втома й роздризг? Напевне, тому, що – ювілей: я у Москві майже 10 років! Одержати мені тут власний театр – не світить, це Марк з його прагматизмом може дозволити собі певні відхилення від порядности, аби заробити право на керівництво театром. Як ото із вступом до партії. Як ото з його підписом проти Сахарова. Я був приголомшений, побачивши Марка Захарова «в такій компанії». І в такій «кампанії». І зустрівши його, запитав: «Як же це?» Марк спокійно розвів руками, пояснивши – хочеш робити гарну справу – мусиш піти на компроміс... Це і є Москва, це і є її герої, які «идут в обход», бо вони – «нормальные».

Звичайно ж, є в Москві й багато іншого, але нормативність цих «нових людей» – лякає.

Я для цієї категорії людей – **інший.** Не свій, не кінчав ГИТИС, маю якісь ідеї, ношуся, як дурень з писаною торбою, з Курбасом, не цураюсь земляків і навіть «украинский националист». Отож який сенс пропускати мене на перші ролі?

Про Україну нема й мови. Ставити там Корнійчука з Левадою під наглядом полковника Солдатенка – даруйте. Та й нові наші класики, Зарудний і Коломієць, недалеко від того пішли. Чисто по-людськи я проти них нічого не маю: хвалити Бога, вони таки пишуть для театру, уже добре. Але все це на рівні «Наших соседей»; провінційні радощі, ілюстрація, сповзання до примітивізму. Я їх ставити не хочу.

Не хочу, не можу, не буду.

Треба видати тут Курбаса. А потім Куліша. Лише після того можна говорити про якусь іншу **територію.**

Скажи мені, хто твій противник, і я скажу тобі, хто ти? Якщо взяти цю тезу глибше, система й опозиція міцно пов'язані й узалежнені. Вони **визначають** одна одну. Мудрий Мандельштам на дорозі кинув (у нього багато таких скарбів – на дорозі):

Прометей – скалы подспорье и пособье.

Отже, з кола цієї запрограмованості можна вирватись лише **через творчість**, через мистецький акт. А саме цього мені не дають робити, саме від цього постійно відлучають. Навіть юнаком я не почував себе людиною від агітації: мене й тоді, як і зараз, вабило до роздуму, до аналізу, до перетворення. Люди мені були цікаві передовсім у творчому, образному чині, я ніколи не вдовольнявся їхніми **текстами,** намагаючись не лише зрозуміти, а й **відчути** кожного, з ким шукав спільної мови.

Чи не записатися в анахорети бодай на рік-другий, щоб навести лад у себе в голові? Бо кінці не сходяться з кінцями, золоті мої, і життя втрачає красу й сенс. Все вицвітає, для чого ж тоді всі наші забавки?

Ховаю глибше думку цюю,
Що точить серце, мов іржа,
І знов живу, і знов танцюю
На лезі гострого ножа.

* * *

ГОЛОС З ПУБЛІКИ:

Здравствуйте т. Л. Танюк, актеры, принимавшие участие в спектакле «Еще не вечер».

Вот уже несколько дней я нахожусь под влиянием от спектакля. Такое со мной случилось второй раз. Впервые я получила большое

удовольствие, когда посмотрела в вашем театре спектакль «Исповедь молодого человека» по Ф. Достоевскому. И, простите, не могу не написать вам. Я была и на обсуждении спектакля «Еще не вечер», где можно было услышать много хорошего и плохого о спектакле. И, возможно, все, что я сейчас скажу, не будет каким-то открытием, скорее откровением, раздумьем, на которое толкнул этот спектакль. Спектакль, по-моему, обращен и к людям старшего поколения и нам, людям молодого поколения, которым кажется, что все впереди, все еще успеем. Но не все смогут добиться исполнения своих юношеских мечтаний. Так случилось с главным героем пьесы Алексеем Кузнецовым. Постепенно из него – мечтателя – получается подхалим, главный смысл всей его жизни – продвижение по служебной лестнице. Это заставляет задуматься нас, заставляем бороться за свое призвание, место в жизни.

Спектакль будоражит, он выводит нас из состояния самоуспокоенности, что сейчас свойственно многим молодым юношам и девушкам.

Честно говоря, я больше ждала от сцен, где мы видим Алексея Кузнецова и его друга Виктора Трубина. Если вначале это мечтатели, то позднее мы не видим, как из Виктора получается настоящий человек, в то время как из Алексея – подонок. Мне очень жаль, что образ Виктора дан очень схематично, не развит. Если Алексей полностью раскрывает свой образ мыслей, свой смысл жизни, то у Виктора этого нет. Обо всем приходиться додумывать за него, много осталось в подтексте. А хотелось бы, чтобы именно Виктор – друг детства, лучший друг Алексея – дал самый первый отпор нарождавшемуся поддонку. И хотя эту роль играет очень обаятельный актер Ломизов, все же остается непонятно многое в этом образе.

На обсуждении спектакля было сказано много хороших, добрых слов в адрес исполнителя главной роли – Ю. Гребенщикове, но почти никто не обратил внимания на игру других актеров, а ведь без этого не было бы спектакля. Чудесно играл Гребенщиков, но для успеха спектакля этого мало.

А в этот раз мы увидели игру очень слаженного актерского коллектива. Великолепно были сыграны все женские роли. Особенно мне понравилась актриса Быкова Р. А., сыгравшая роль матери Куз-

нецова. Будто бы наяву я увидела собственную маму, которая волнуется, переживает, хочет «вывести в люди» своего единственного сына. Очень веришь этой актрисе.

В спектакле есть и еще одно главное действующее лицо – музыка В. Махлянкина. Именно она создает очень хороший боевой тон всему спектаклю. Она не стоит вне спектакля, а входит в него, усиливает драматизм отдельных сцен, полнее раскрывает характеристику главного героя, тему всего спектакля. И это, на мой взгляд, действительно удача композитора.

Очень понравилось мне и оформление этого спектакля. Этот парк с деревьями, который показан то в самые волнующие для нашего героя дни (выпускной бал), то в минуты горечи (потеря любимой девушки), то в финале спектакля, когда в него входит уверенность, что все еще можно изменить, не все еще потеряно, этот парк не просто фон, на котором развертывается действие, а нечто большее.

Вообще, мне очень понравился спектакль и хочется сказать вам всем большущее спасибо за огромное удовлетворение, полученное от него. Неверно сказал на обсуждении тот молодой человек, который утверждал, что этим спектаклем театр не сказал ничего нового. Сказал! Уже то, что на сцене появилась эта пьеса, говорит о многом. Немногие театры осмелятся со сцены говорить о подобных вещах так резко, как мы услышали здесь. Не очень много у нас еще спектаклей, которые заставляют нас, зрителей, думать о себе самом, о жизни, о своем месте в жизни. А этот – большое событие в театральной жизни Москвы! А ведь театр это не просто учреждение, дающее веселье, радость, а нечто большее.

И вот за это «нечто большее» я и люблю ваш театр, пьесы которого я просмотрела почти все, и ни одна из которых не оставила меня равнодушной.

Может быть, не стоило писать такое большущее послание, но извините, не могла сдержаться, чтобы не выразить вам всем: и постановщику, и актерам и всем, кто принимал в нем участие, большое спасибо.

ЛЕВАГИНА А.

* * *

«Букет» Гніздовського (1963)

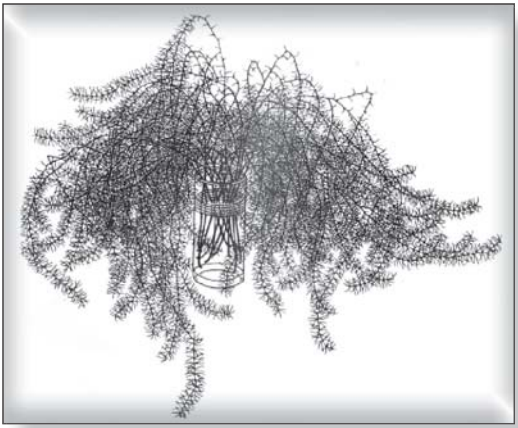

Soviet Union
С.С.С.Р
Москва Б-61, Большая Черкизовская,
квартал 8-11, корпус 3,
кв. 45

Танюк Лесь
З Новим Роком
віншуємо. Щастя,
здоров'я і многая літ!
Софія і Тит Геврик

* * *

Від Ю. Розумовської з Одеси
12. XII. 74 р.

Дорогий Лесь Степанович!

Прошу Вас знайти час і написати мені – де Ви зараз, що робите і чи не завітаєте в нашу Республіку, аки я мала можливість зустрітись з Вами, порадитись, а може чимсь і зацікавити Вас.

Вітаю дружину.

З пошаною
Юлія Миколаївна.

* * *

Від І. Нодзакі з Токіо:

Уважаемая Нэлли Николаевна!

Получил книгу Вашего супруга. Сердечно Вас благодарю. К сожалению, я почти незнаком с историей украинского театра, поэтому с удовольствием прочту эту книгу.

После нашей встречи я два раза был в Москве – один раз на Международном конкурсе артистов балета, и второй раз – этой весной. В последней поездке мне удалось посмотреть в театре им. Станиславского «Прощание в июне» Вампилова. Пьеса и постановка мне очень понравились.

В будущем году, осенью, я наверное, опять приеду для ознакомления с новыми постановками. В следующий раз я обязательно хочу встретиться в Вами и поговорить обо всем. Передайте мой искренний привет и благодарность Вашему мужу.

Поздравляю Вас и Вашу семью с наступающим Новым годом. Желаю Вам всего наилучшего.

С уважением

Yoshio Nozaki

16 декабря 1974 г.

29 грудня 1974 року

Ось і новий результат маланчуківських погроз. Сухуватий лист на бланку «Мистецтва». Головний редактор І.Соломарський «з повагою» повідомляє: «Шановні тт. Н.Корнієнко та Л.Танюк! На жаль, Вашу пропозицію щодо видання спадщини Андре Антуана **прийняти не можемо,** оскільки вже маємо аналогічну заявку від іншого автора». № 3505 від 25 грудня.

Замість новорічного привітання.

Звісно ж, ніякої «аналогічної заявки» від іншого автора нема й не може бути, це лише форма відмови. В Україні, я цікавився, навіть немає **оригіналу** книжок Антуана. Кордун, який зрадів моїй пропозиції – і Соломарський, який змушений був відмовити. Шкода праці, я перекладав Антуана більше року.

Проте – логічно, і нема чого рефлексувати. Бо ж і Крег проскочив випадково – Олег Микитенко і Дейчі, Кордун плюс загальне українське чиновне невігластво. А прочитали – допильнували, що – антиреаліст, глузує з МХАТу, символіка, якісь привиди у Шекспіра. Антуана ніхто не читав

(бо він таки реаліст, навіть натураліст), але, обпікшись на молоці, дмухають тепер на воду. Ну й, звичайно, заборонене прізвище – Танюк.

* * *

Від В. Рубана з Києва:

Добрий день, Лесь і Неля!

Сердечно вітаю вас з наступаючим Новим 1975 роком! Бажаю вам і вашим близьким нових успіхів в праці, радості і щастя в життя!

Віктор Рубан.

P. S. Хай буде новий кращим від старого. А старий, мабуть, був для нас хорошим? Дві книжки і вистави, обидві статті читав Лесеві, у журналі і про нього в «Юності». Може є хороша п'єса, нова? (27.11.74)

* * *

Милый мой Лесь Степанович!

Поздравляю вас с Новым годом!

Желаю вам в Новом году хорошего здоровья и успеха в творческой вашей работе, будьте счастливы и здоровы в Новом году.

С приветом к вам.

Ваша тетя Таня, сторожиха театра

Саратов 410078, Пушкинский пер. 27-в

Коровиной Т. С.

Суттєво для року:

Андрій Дмитрович одержав дві міжнародні премії:

– Дім Свободи США

– премія Чіно Дель Дука (1899 – 1967) – до нього – Ануй, Конрад Лоренц, Сілоне.

Видавництво «МИСТЕЦТВО»

№ 3505 25 грудня 1974 р.

Шановні т.т. Н. Корнієнко та Л. Танюк!

На жаль, Вашу пропозицію щодо видання спадщини Андре Антуана прийняти не можемо, оскільки вже маємо аналогічну заявку від іншого автора.

З повагою

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР І. СОЛОМАРСЬКИЙ

* * *

Дорогі Танюки!

Ми, анахтемські безбожники, молимо Аллаха (а кого ж іще?) щоб у 1975-му Вам було завжди сонячно на душі!

І щоб добре писалося, ще краще друкувалося, а ще краще ставилося! За Ваше здоров'я!

Л. Коваленко

29. 12. 74 р.

* * *

Від І. Драча з Києва:

Дорогого Леся та ще й Неллю вітаємо просто і безпосередньо з Новим Роком, бажаємо цвісти собі на радість і на здоров'я, бути оптимістами і не висушувати свою голову – сім кіп радості на поріг!

Ваші Драчі

* * *

Від Л. Барабана з Києва:

Дорогие мои Неллю и Лесь!

Спасибо от всей души за книгу «Марьян Крушельницкий»! Молодец! – постараюся об этом сказать в печати. Крепко Вас обнимаю, целую и поздравляю с Новым годом!

Барабан Л. Ив.

* * *

Від Леоніда Фінкеля, Чернівці:

Дорогие мои Танюки!!!

С Новым годом! Здоровья вам и радости! Надеюсь, Всевышний, наконец, начнет раздавать удачу в порядке очереди, где все мы давно стоим первыми.

Лесь милый! По итогам 1975 года увидел тебя во сне лауреатом Государственной премии. Проснулся и подумал – неплохо...

Да сбудется!

Неллечка, родная!

Поскольку доктором наук (строгим, в очках!) никак не могу тебя представить, пожелаю тебе хорошей нирваны во все 365 дней Нового года.

Да сбудется!

Оксанка! Пусть целый год будет у тебя огромной сказкой, в которой ни одного злого волшебника – целых сто добрых.

Да сбудется!

Ну а Микитке – хорошей зимы и прокорма...

Целую Вас, друзья, мысленно с Вами.

От всех Финкелей –

Ваш Леня.

На пороге 1975 года.»

* * *

Телеграма від Василя Кисельова з Мурманська:

5. 01. 75

ВЗВОЛНОВАН ПОЯВЛЕНИЕМ ТВОЕЙ КНИГИ ОГРОМНОЕ СПАСИБО ОТ ЛИЦА ОДНОКАШНИКОВ УЧЕНИКОВ МАРЬЯНА МИХАЙЛОВИЧА СМЕЮ СЧИТАТЬ ЭТО НАШИМ ОБЩИМ ПОДАРКОМ УЧИТЕЛЮ ОБНИМАЮ КИСЕЛЕВ ВАСИЛИЙ».

Ірина Мик. Давидова – з Ірпіня, де, очевидно, пише чергову свою працю.

«З Новим 1975! Добра і багато успіхів і великих. ІРИНА.

Ве-е-личезний лист надіслано в Ужгород. Книжки віддала. Молодь збирається днями до Москви (Л. Т. Якщо я правильно розібрав її почерк, бо ті закарлючки важко збагнути, щось про Драча, який ніби теж в Ірпіні. Остання фраза: «Ще одну б книжку КОСТЮКУ Ю. Г., Енгельса 8, кв. 11».

А мені ж саме Костюка й називали як основного виконавця розпорядження Маланчука на погром книжки й збирача «команди» критиків!!!

Молодець Давидова! Ве-е-личезна любов!

Ніна Миронівна Новоселицька:

«Эдик мне клятвенно обещал, а в «Укр. театрі» у меня брали супер на фото» (29. XII. 74). Отже, рецензія (чи погром?) в «УТ» запланована? А що саме Эд. Митницький «клятвенно обещал»? Я б хотів знати його думку, він теж трохи ходив на лекції Крушельницького, і міг би сказати щось свого, власного.

* * *

Ростислав Пилипчук:

«Дорогий Лесю!

Дякую тобі за книжку,яка стала мене милою несподіванкою, бо один примірник ти вже надіслав мені в серпні. На склероз хворі всі ми троє: Нелля насамперед – бо твердить, що книжки ти мені не посилав; ти – в другу чергу, бо забув, про те, що посилав, і піддався намові Неллі, як Адам – Єви; я теж склеротик, бо не пригадую, чи подякував улітку за книжку (бо якби ж подякував, то це мало б, очевидно, більше запам'ятатись, аніж сам факт надсилання мені книжки).

Що книжка вельми талановита, то це тобі відомо й без мене, і що читав я її не без доброї заздрості, бо ти можеш здогадуватись, але про неї я хотів би поговорити з автором при першій же нагоді побачити його. Шкодую, що таку нагоду мала Давидова, а не я.

Ще одне уточнення: дедикація на першому примірникові книжки, надісланому мені влітку, була не віршами, а прозою. Вірші – то були для когось іншого, мабуть представниці прекрасної половини роду нашого.

Бажаю всім Вам, Танюкам, щоб сіялось і родилось у Новому році.

Мало не забув привітати Вас обох з чудовим виданням Крега, якого я вже купив, але ще не читав.

Ваш Пилипчук.

Київ, 25 грудня 1974 р.

Цікавий чоловік. Крега він уже насправді гортав і висловлював подив, що вийшло в такому вигляді, цензура не догледіла. І розмову про «Крушельницького» відкладає на невиразне «потім». Обережний галичанин, який не поспішає втручатись у «процес».

«Как бы чего не вышло?»

Ні, брате-Пилипчуче, на кожне явище реакцій має бути дві (або й більше). Перша – спонтанна, відразу ж, емоційне сприйняття, цілісне враження, як на театральній виставі, яку треба пережити **у залі.** І друга, коли треба відійти від неї, проаналізувати, піддати сумнівові першу, і або повернутися до неї або дійти чогось іншого. Але не можна не мати **першої** реакції, бо тоді нема фундаменту. Тоді кожен наступний вплив змінюватиме твій кут зору.

Я хочу вірити, милий мій і обережний театральний колего, що в тебе **перше** враження є. Просто ти з ним не поспішаєш. Інша річ – чому. Власні сумніви, скерованість на інше, чи – ситуація?

Поживемо – побачимо.

* * *

Лесь Ів. Сердюк, Харків:

А чого ж іще я можу побажати Вам
від усього серця?
Хай буде він 75-й,
щедрим, добрим, здоровим.
Лесь Сердюк. 28. XII. 74.

* * *

Дорогие Лесь и Нелли!

Поздравляю Вас с Новым годом! Крепкого вам здоровья! Большого счастья! Новых творческих успехов!

Обнимаю вас.

Искренне ваш – Андрей Кутерницкий.

P. S. 20 декабря в Пскове состоялась премьера Нины.

192194, Ленинград, ул. Чайковского 22, кв. 47. Кутерницкому А. Д.

* * *

Дорогі Танюки!

Щедрий вечір, добрий вечір, добрим людям на здоров'я!

А чого ж іще я можу побажати Вам від усього серця? Хай він, 75-й, буде щедрим, добрим здоровим …

125319, Москва А-319, ул. Черняховская, д. 4, кв. 134. Е. К. Дейч.

* * *

Дорогой Лесь!

Лев Адольфович дал мне еще экз. «Кн. Обозрения», который и посылаю Вам. С Новым годом!

Е. Д.

29. XII. 74.

Лист від Петра Кравчука з Торонто

* * *

М. Торонто, Канада,
2 грудня 1974 р.

Шановний Лесю Степановичу!

Вашу книжку «Мар'ян Крушельницький», вислану ще 25 серпня 1974, одержав нещодавно. Прочитав її з великим зацікавленням, задоволенням і користю.

Бачите, я був знайомий з Мар'яном Михайловичем, хоч зустрічалися один раз в житті. Правда, я багато читав про його акторську і режисерську діяльність, як також маю книжку спогадів про нього.

Зустрічався я з ним у листопаді (можливо, у грудні) 1947 року. Було це в Харкові. Я, покійні сьогодні Василь Тересьо з Канади і Михайло Ракочій із США, привезли подарунки дітям-сиротам, батьки яких загинули у Вітчизняній війні проти фашистських загарбників. Кошти на закупно таких подарунків склали українські трударі в Канаді і США через Товариство Об'єднаних Українських Канадців і Лігу Американських Канадців.

Ми були делеговані тими Товариствами доручити на місці ці скромні подарунки. Ми відвідували різні міста України і так загостили до Харкова. Мали зустріч з колективом Драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка. На цій зустрічі, пам'ятаю, були Іван Мар'яненко, Мар'ян Крушельницький, Лесь Дубовик, Л. Сердюк, В. Чистякова, Д. Антонович і мабуть ще інші актори. З нами з Києва були Олекса Полторацький і Олександр Перегуда. Тому що Перегуда мав ко-

лись відношення до театру і кіно, був особисто знайомий з цими акторами, зустріч була дуже тепла і навіть інтимна. Перегуда, подорожуючи з нами по Україні як представник Українського товариства культурних зв'язків, багато розповідав про видатних акторів України: Бучму, Гірняка, Курбаса, Крушельницького, Чистякову, Федорцеву, Коханенка і інших. Він дуже тепло про них говорив і давав високу оцінку їхній грі. Ось таке було наше знайомство з цим колективом. До речі, після зустрічі того ж вечора ми дивилися постановку «Ярослав Мудрий».

Пробачте мені за таку довгу «преамбулу».

Кажу, що книжку прочитав з цікавістю, бо у першій частині («Першій дії») Ви багато цікавого розповідаєте про «Березіль», про який колись гриміла слава і в Канаді, особливо тоді, коли в Канаді жив Мирослав Ірчан. Він багато разів згадував про цей театр у журналі «Робітниця». Здається, як не помиляюсь, навіть була стаття про «Березіль» Михайла Биковця.

Дуже мені подобається, як Ви аналізуєте п'єси Миколи Куліша, зокрема «Народний Малахій» і «Мина Мазайло».

Наприклад, цікава і Ваша оцінка гри Йосифа Гірняка, про якого на Україні дуже рідко згадують, або дуже мимоходом. Олександр Перегуда також був дуже високої думки про його гру.

Коли прочитав, що Ви режисерували п'єсу Миколи Куліша «Ось так загинув Гуска», то усміхнувся, бо ж, як кажуть по-англійськи, я був «інструментальним», що український текст п'єси попав після другої світової війни на Україну. Справа малася так: Олекса Полторацький написав, що десь у США живе дружина Миколи Куліша, в якої є деякі рукописи (машинописи) п'єс драматурга, наприклад, «Ось так загинув Гуска», бо на Україні його нема, є тільки російський переклад (здається, Зенкевич). Я через знайомих «визичив» на одну ніч машинопис і зробив фотостат, одну копію вислав, одну залишив у своєму архіві. Не знаю,

чи Вам відомо про це, як «Гуска» з США дістався знову на Україну.

У своїй книжці Ви багато згадуєте людей і питань, про які хотілося з Вами поговорити, бо я вже давно задумав написати більший нарис про художню самодіяльність у Канаді (для цього вже зібрав чимало матеріалів. Мабуть Вам відомо, що в 1920-х і 1930-х роках в Канаді дуже популярними були п'єси, крім Мирослава Ірчана, М. Куліша, Я. Мамонтова, І. Микитенка, О. Корнійчука, І. Кочерги й інших.

Можливо, Вам уже говорила Євгенія Кузьмівна, що я, мабуть, буду в Москві 14–19 січня. Якщо у Вас знайдеться час, то хотів би зустрітися, особисто поговорити про прочитану книжку, як також про свою задуману працю. До речі, в 1920-х роках про діяльність драматичних гуртків (особливо Вінніпегу) часто писалось у журналах «Червоний шлях», «Плуг», «Сільський театр», «Музика». Авторами цих нотаток були або Мирослав Ірчан, або Матвій Шатульський.

Зараз я працюю над нарисом про канадсько-українських добровольців, які боролися в Іспанії проти фашизму. Нарис друкується з першого номера в 1975 році нашої газети «Життя і слово».

Свою книжку «Українці в історії Вінніпега» привезу з собою.

Тому, що листа пишу напередодні Нового 1975 року, вітаю Вас і Вашу сім'ю, бажаю всім Вам щастя і здоров'я, радості і творчих успіхів.

З пошаною
Петро КРАВЧУК.

Ніби два цілком протилежні портрети Петра Ільковича Кравчука. Хоч би що там писали про нього бандерівці, він не такий простий. Але й сам він так хворобливо примітивізує реальність – маю на увазі в пресі! Коли я почав «щось такого» про нього говорити, мені тицьнули в руки «Літ. Україну» за 10 грудня 1974 року, і довелося замовчати. Бо лексика його там – чисто маланчуківська: «націоналістичні лицеміри», «націоналістичні главарі бояться України»

тощо. Може, вони й бояться (чого гріха таїти), але – якої саме України? Чи не тому вони й вдаються у політичних своїх «пристрастях» до крайнощів, що ця наша зграя ґвалтівників розуміє тільки силу? Звичайно, я не назву нормальним обливання пам'ятника Шевченкові чорнилом, хоч би хто того пам'ятника ставив, не скажу, що підтримував би заборону українській молоді їхати до Києва з побоювань, що її там «перевиховають»: **то все маячня.** Але Кравчук, зашорений власними конфліктами, теж вдається до маячні, тільки з протилежного боку. Ділові його статті багато кращі навіть те, що у дванадцятому числі «Всесвіту», він привіз мені цей журнал. Цікаво, що статтею в «Літ. Україні» він переді мною не пишався…

А ось його лист – цілком інше. Йому подобається, як я аналізую «Народного Малахія» та «Мину Мазайла», і надрукуй він десь таку підтримку, український офіціоз зробив би йому «зауваження». «Цікава і Ваша оцінка гри Йосифа Гірняка, про якого на Україні дуже рідко згадують, або дуже мимоходом. Олександр Перегуда також був дуже високої думки про його гру». Отут він справжній, а не в оцінці **табору,** до якого належить той же Гірняк. Тут він говорить як митець, а не як політик, і це мені втішно.

Історія ж з текстом «Гуски» – справді його заслуга, без нього той переклад Зенкевича міг би не відшукатися. Це треба буде неодмінно відзначити у коментарі, якщо колись вийде тут у Москві добірка Кулішевих п'єс.

* * *

Лист від Леся Ів. Сердюка з Харкова:

Дорогі Мої і любимі друзі!

Я отримав Вашого «Крега», сердечно дякую! Ви, звичайно, навіть не уявляєте, як багато він приніс мені радісних спогадів і таких-же хвилювань!

Коли ми починали «Березіль», Олександр Степанович настійно нам рекомендував читати про театр все, що тільки попаде під руку... «Не зрозумієте – читайте вдруге, втрете», – от і носилися ми з Крегом, Фуксом. Справді багато чого не розуміли, але «гризли...»

Як живете? Як настрій? Ми – по-шевченківськи: «Не живем, а тільки ходим. Та згадуєм тії роки, як жили колись...»

Публіки, п'єс, радощів – ніяких... Почуття якоїсь непотрібності, зайвини...

Попова послала у «Театр» (Московський) рецензію на «Крушельницького», хвастала, що по телефону обіцяли надрукувати. Десь завтра виїжджаю на Донбас-Дніпропетровщину шукати п'єси до тридцятиріччя. Оце і все.

Ще раз дякую і за Книги і за добре Слово і Пам'ять.

Лесь Сердюк.

14.01.75. Харків.

Бідний старий Актор, які спогади це в ньому розворушило! Він тепер відчуває себе чи не єдиним, на чиїх плечах лежить відповідальність за «Березіль» і за «все, що було»; а підняти вже важко, не те здоров'я, не та доба. Побита арміє березільців, як мені за вас і боляче; і любо, що ви ще тримаєтесь, Курбас не зник безслідно, він почне повертатись, в тому числі й через цю ностальгію за «Колись». Цікаво, якби вони зустрілися з Гірняком, просто так, без свідків «збоку», – порозумілися б? Гадаю, – так, попри все.

* * *

Від Наталі Алексєєвої-Горбунової з Ленінграду:

Дорогие москвичи!

Поздравляем вас с милым праздником. Желаем вам всем здоровья и успехов, большущих тиражей и длиннющих аншлагов.

Иногда вспоминайте провинциальных родственников.
Приветы вам от всех Горбуновых и Непомнящих!

* * *

Від Валерія Івченка з Миколаєва:

Дорогие Леня, Неля, Оксанка!
Поздравляем Вас с Новым годом!
Счастья Вам, исполнения желаний!
Валерий, Марина, Женя.
Николаев, Б-Морская 5-а, кв. 36. Ивченко В. М.

* * *

Від Грінбергів з Москви:

Дорогая Нелличка и Лесь!
Мы Вас очень любим, Вы нам очень нравитесь, и поэтому мы от всей души желаем Вам счастья.
Ваши Л. и И. Гринберги

* * *

Лист від Тараса Марусиха з Яремчи:
2. 12. 74 р.

Cher Лесю Степановичу!

Trois mois ont déjà coulé, et moi, je reste silencieux. On peut trouver un tas de raisons afin de me justifier. Mais à quoi bon? Vous allez me comprendre – c'est la vie pleine de mécontentements, d'illusions. Je m'y habitue coup sur coup. C'est déjà le temps de comprendre cette saleté de notre vie. Il vaut mieux de ne pas penser à toutes ces choses grises! L'institut a tué en moi l'optimisme si nécessaire pour ceux qui commencent la vie indépendante. Il ne me reste que souffrir encore une année et demie pour terminer cette «académie» (Vivat, academia!).

Maintenant, je vais vous causer affaire. Mon travail scientifique sous le titre «Король Івето» П.-Ж. Беранже в українських та російських перекладах» n'est pas certainement parfait. Il se compose de deux parties: «Беранже на Україні» та саме аналізу цієї пісні. J'ai tâché de traduire moi-même les citations qui se trouvent dans le travail. Vous allez juger ces «preudotradictions», et, peut-être, les corriger. Je n'insiste pas que vous donniez cet article dans la revue «Всесвіт». Cependant je vous prie, si c'est possible, de le renvoyer dans le cas de son complet échouement.

Quand on tâpait ce travail on a admis des fautes. Je les ai corrigées avec crayon. Mais je crois que vous allez vous débrouiller dans ce «gribouillage».

Avez-vous trouvé quelques livres pour moi? J'ai en vue le grand dictionnaire bilingue français-russe et des livres français.

Et encore une prière. Pouvez-vous trouver ces livres: «Littérature française de XIX et celle de XX siècle? On les a édités à Leningrad.

Et comment chez vous? Je pense que tout va comme sur des roulettes? Saluez de ma part Нелю Миколаївну та Євгенію Кузьмівну.

Pour terminer, je vons envoie l'assurance de mon profond respect à vous.

Cordialement

ТАРАС.

J'attends aves impatience vos nouvelles.

* * *

Від Михайлини Коцюбинської (Київ):

Дорогий Лесю! Читаю Твою книжечку (про яку хочеться сказати, що вона «томов премногих тяжелей») і проясніло якось на душі, стільки згадалось, стільки подумалось... Знаю, що не все Ти сказав там, що хотів і так, як хотів – і все ж сказав. І взагалі – так рідко, так пекельно рідко стрічаєш на рідному ґрунті ту культуру думки, ту інтелек-

туальну широту, те називання речей своїми іменами. І добра заздрість охоплює – за змарновані задуми, за ненаписані сторінки...

Отже, сил Тобі і доброї творчої долі! А нам усім – щоб таки могли ми творити, писати те, що хочемо, те, що вміємо, те, до чого рветься перо і незгаслий розум.

Твоя М.

І Нелю, звичайно, вітаю не менше, це ж Ваша спільна радість.

* * *

Від Олени Кисіль з Чернігова:

С Новым годом, Леонид Степанович!

Всего Вам желанного!

С теплотой вспоминаю Вас. Буду рада, если увижу Вас весной-летом в Чернигове в этом году.

С приветом Е. Кисиль

23. XII. 74

* * *

Від Василя Кисельова з Мурманська:

Дорогие Леня, Неля, Оксана!

Сердечно поздравляю Вас с Новым, 1975 годом!

Будьте здоровы, всего Вам самого прекрасного во всех делах больших и малых!

Под вечер Нового года желаем без суеты, тихо, мирно в семье вспомнить ближних и далеких, родных и знакомых о ком забываем все в той же суете сует.

С Новым годом!

Обнимаем всем семейством

Василий.

26/XII

* * *

Від Ольги Кучерівської з Чернівців:

Льоня, дорогий, поздоровляю з Новим роком, з новим щастям!

Бажаю тобі й твоїй сім'ї в Новому році здоров'я, успіхів, радощів.

Так мене зворушила моя зустріч з тобою в Москві. Я вже заспокоїлась була в своїх творах терзаннях, бо я бачу, що мені одній зробити щось в нашому театрі – надсилу. Але після Москви знову почала горіти душа. Так мені жаль, що я не була в вас останнього вечора, затримали наші друзі. Стільки хотіла розпитати і розказати. Напишу я, мабуть, листа тобі.

Мрія про спільну творчу роботу мене ще не покинула…

З новорічними побажаннями

Оля К.

грудня 1974

Деякі підсумки 1974-го року

А тут ще й тихий чар Різдва, аромат свічок, коляди – спогад – «Щедрик» Леонтовича, який ми так ніжно співали 1959 року в Голосієвому у Рильського...

Пам'ять людська – явище феноменальне. Її можна порівняти хіба з пам'яттю гір, моря, скелястих урвищ або ранкового неба... Не знаю, як там у кого, а в мене – трапляються химерні спалахи. Запахів, смакових відчуттів, видив...

Купив ялинку. чіпляв на неї іграшки, що збереглися від торішнього – і вночі не склепив очей – картинки, голоси, музика – мама. Раптом згадалось-примарилось майже неймовірне: боса Діва Марія перед зграєю псів, які падають перед нею ниць... і ми – з Миколою – повзаємо рачки біля печі-голандки (стара кахля, зелені вершники, чудернацькі птахи й квіти); у кімнаті присмерк – ялинка, свічки – і силуетом – мама в блакитній сукні біля «Бекккера», грає-наспівує:

Прийшла до багатого – на ніч ся просити,
Пане-господарю, переночуй мене,
Бо темная нічка надходить на мене.

Ця картинка – ми з братом біля пічки і мама – снилася мені й раніше, але не так, як зараз – без мелодії. І якось уже студентом я запитав маму, що це таке вона тоді виконувала – про собак, які стали на коліна перед дівою Марією. Мама здивувалась і заперечила – я не можу нічого подібного пам'ятати: «Це тобі, мабуть, Катя після війни розповіла?» (Катя, батькова племінниця з Теремного, допомогала нам по господарству і доглядала нас, малечу). А співала вона тоді німецьку колядку, – **німецькою** мовою:

Цю коляду дуже любила бабуся Аделя, вони з батьком на кожне Різдво виводили її дуетом. Микола Юлієвич мав чудовий слух і знав багато німецьких пісень.

Батько (похмуро):

– За це й забрали! За пропаганду хвашизму!

– Стьопа!

– Мовчу... Но ти ж сама розумієш – час був такий дурний, і кожен німець був у них тоді на учоті. Боялися, щоб вони ліхтариками з дахів самольотам не світили...

– Стьопо! Тоді ще про літаки не йшлося!

– Знаю! Мир з ними підписали, а німецьких пісень співати – ні-ні! Може, боялися, що це якийсь шифр. Або візьми критику німців – проти німця сказати нічого не можна було – зразу в кутузку! Друззя-таваріщі! Но пісень не можна було – ніяких! Особливо українських! Тільки те, що по радіо. (Це вже як пост-скріптум – любив, щоб за ним лишилось останнє слово).

Я попросив – і мама мені ту пісеньку наспівала тихо, у напівголос – про Діву Марію, яку багач не пустив переночувати й наказав слугам спустити на неї собак.

А тії собаки Марію впізнали,
Перед Мати Божу на коліна впали...

Після чого я, вже здоровий тоді дилда, розплакався. Та й у старого бриніло на віях щось сентиментально.

Собаки – виявились вищими у правді й добрі, ніж багатий «пан-господар» і його лукаві слуги. Але ж не пустив до

себе в хату Мати Божу потім і бідняк... Який, правда, потім жалкував, що не спричинився до чуда – мав би якусь од того вигоду...

О люди. люди-небораки!
В ж таки люди – не собаки! –

таврував людський непотріб Шевченко. А тут воно он як вийшло!

Я до великих собак ставився обережно, в таборі вівчарки були люті, один такий чорний вівчар мене дуже покусав, мало не відтявши половину вуха... З Оксаною прийшла до нашого дому любов до звірини – ми залюблені в нашого Річка, Річарда III-го, вирятували його від усіх хвороб. Ось він і зараз – розуміє, що я записую саме про нього, дивиться на мене своїми жовто-блакитними очима й ніби хоче підказати мені щось дуже суттєве; коли він сердиться, скажімо, на Івана Марчука, очі в нього стають фіолетові – але це так, попередження, про всяк випадок. Отакі собаки й впізнали Діву Марію.

Так от: було чи не було? Якщо було, то мені – два з половиною? Чи це вже за німців – і мені три з половиною? Але тоді в нас уже не було «Беккера» – виміняли на дрова й картоплю: не могло бути і ялинки, як і того **спокою,** який я відчув уві сні.

Чи може дитина в два з половиною рочки таке пам'ятати? До того ж мама каже – співала **німецькою**, а я німецької тоді ще не знав. Чи це вже пізніша асоціація?

Але в пам'яті – все реально, як у кольоровому фільмі; ми з братом біля теплої «голандки», а мама в блакитній сукні – біля роялю.

І – мелодія, яка вже кілька разів виринала і аж тепер оформилась у тексти, щоб посіяти в мені неспокій. Який межує з почуттям якоїсь провини.

Саме моєї.

Додаток №1

N.B.

Тут раніше були карточки з прізвиськами репресованих. Ці 32 картки я вписав у наступні щоденники. А сюди вирішив вкласти брошуру Генріха Алтуняна, пізнішу, видання 1994 року. Роблю це ще й тому, що й наступний текст Померанца теж дістався мені від Генріха Алтуняна.

Від Генріха в мене ще один текст (1968), добірка присвячена пам'яті Олексія Костеріна. Раніше я мав лише окремі виступи на похоронах Костерина, тепер у мене є вже вся збірка.

Генрих АЛТУНЯН

ПРОЗРЕНИЕ

Харьков 1994

ПРЕДИСЛОВИЕ

Весной 1969 года, в самый разгар репрессий, в Москве была организована Инициативная группа защиты прав человека в СССР. Первый документ этой группы (припоминаю, там было около тридцати обвинений в нарушении прав человека) попал ко мне в июне. Я перевел его на английский и окольным путем, через бразильское посольство, отправил на Запад. Письмо появилось в европейской прессе, его распространили в ООН.

Это письмо, кроме известных мне Сергея Ковалева, Татьяны Великановой и Татьяны Ходорович, Петра Якира и Натальи Горбаневской, подписали киевлянин Леонид Плющ и харьковчанин Генрих Алтунян. Припоминаю, там говорилось про крымских татар (кажется, была еще подпись Мустафы Джемилева), о суде над Вячеславом Черновилом, о Даниэле и Синявском и т. д. Леню Плюща я знал. Про Алтуняна услышал впервые.

Затем «самиздат» сообщил, что Алтунян — майор военного училища Харькова, исколючен из партии, а после того, как он поехал в ревизионную комиссию ЦК КПСС с протестом против исключения (и, понятное дело, увольнения с работы), его арестовали. При этом на партсобрании ООН называли не иначе как шпионской фашистской организацией; какой-то местный генерал всенародно доказывал, что Алтуняна «взяли с оружием»; распространяли слухи, что он хотел уехать в Израиль и разрабатывал «антисоветскую экономическую теорию» (потом выяснилось, что у него нашли фрагмент статьи академика Аганбегяна, спутав Аганбегяна с Алтуняном). Изъяли у него тогда и Дзюбин «Интернационализм...».

В общем, Алтунян проявил себя одновременно националистом украинским, армянским, еврейским и крымско-татарским. Однако судебный процесс над ним носил прежде всего откровенно антисемитский характер — украинской проблематики судьи не

желали замечать. Алтунян отбыл в Красноярский край, и сообщений о нем приходило мало.

Очень хорошо говорила мне о нем Ирина Авдиева, бывшая актриса Леся Курбаса, скорее всего со слов Леонида Плюща, который ездил на харьковский суд (его туда не пустили); а немного позже — об Алтуняне тепло отзывался генерал Петр Григоренко.

Потом Генрих Алтунян сел вторично — на 7 лет лагерей и 5 лет высылки, и встретились мы с ним только в украинском парламенте.

В 1982 или 1983-м году мне привезли из-за границы книгу Петра Григоренко «В подполье можно встретить только крыс...». Там я нашел интересные страницы о многих, кого знал, в том числе и об Алтуняне.

Так, рассказывая про свое посещение партколлегии ЦК КПСС, Петр Григорьевич буквально приходит в бешенство от того, что встречает здесь не восстановителей справедливости, а мафию, обычную коммунистическую мафию, для которой прежде всего — собственные шкурные интересы. И комментирует: «Партколлегия ЦК КПСС своеобразное учреждение. Как во всех цекистких учреждениях, сотрудники здесь обильно обеспечены. Мой друг инженер-майор Генрих Ованесович Алтунян, который через 7 лет после меня тоже побывал в этом учреждении, красочно описывал партколлегийные буфеты и явственное изобилие в них. Это описание попало в «самиздат» и привело к тому, что проход в районы буфетов для приглашаемых в партколлегию оказался закрытым».

Я читал в «самиздате» «беседу» Алтуняна в ЦК, но не подозревал, что именно он тогда лишил московских партноменклатурщиков буфетных «льгот». Вот когда это у него начиналось — борьба с привилегиями для партийных бонз!... Продолжил он эту борьбу в Харькове и Киеве.

Поучительным был и эпизод из книги Григоренко, когда группа кагэбистских «топтунов» из оперативной машины напала на него и Алтуняна. Их забрали в милицию, но провокация провалилась, так как «топтуны» оказались пьяными. КГБ работало халтурно. Оформить 15 суток Григоренко и Алтуняну за «хулиганство» не удалось.

Или еще эпизод, когда Григоренко хотели подсунуть «иностранного агента» от НТС, а они с Алтуняном, Джемилевым и Петром Якиром сорвали и эту «операцию глубокого бурения». Генрих может много рассказать о своих друзьях — Григоренко и Петре Якире, Джемилеве и Андрее Дмитриевиче Сахарове. Очень много. Он умеет рассказывать, и книжечка, которую вы раскрыли, об этом свидетельствует.

Это рассказ честного и мужественного человека о пережитом, о борьбе с системой, о преодолении чужой подлости, о последовательности веры. Генрих рассказывает о своей жизни без патетики, он, как и во всем другом, самоироничен и оперирует простыми понятиями. Тепло и лаконично рисует он тех, кому симпатизирует, кто в трудную минуту поддержал его, помог, не предал. И действительно, хорошему человеку везет на хороших людей — жизнь подарила ему очень много друзей.

Но было бы неправильным говорить об Алтуняне как про улыбчивого рождественского Деда-Мороза, которому присущи исключительно добросердечие и участие. Парламент видел его непримиримым и неумолимым, когда речь шла о лжи и измене. Темперамент Алтуняна не раз поворачивал русло парламентской комедии в другую сторону. Он умеет заставить депутатов слушать себя. Он умеет коротко сказать о главном. Он умеет сказать вовремя и по делу.

Весь его житейский опыт, все его драматические университеты реализуются здесь, в парламенте. Он относится к тем, у кого всегда есть собственная позиция — позиция, которую он никогда не скрывает.

Весомейший вклад Алтуняна — вклад в защиту прав репрессированных и реабилитированных, в реорганизацию системы госбезопасности, в реформу армии. К нему ежедневно обращаются обиженные — за юридической помощью, и не один из них обязан ему спасением. В этом он настоящий профессионал. Алтунян — член Центрального Провода РУХа, активный деятель «Мемориала» имени Василя Стуса. Он очень нужен демократии в новом украинском парламенте.

Генрих Алтунян — типичный эпикуреец: он любит людей, любит выразительное слово, любит угощать гостей, говорить женщинам комплименты, а мужчинам —отпускать «шпильки». У него чудесная семья, и в своем сплошь женском коллективе он ощущается настоящим хозяином. Попробуйте поговорить с ним серьезно — он непременно отшутится. Этот Кола Брюньон украинского парламента умеет объединять. Он много знает. Он владеет талантом человеческого общения.

У Алтуняна веселый нрав, несмотря на все испытания, которые он пережил. И он не желает того, что выпало на его долю, другим.

Непременно почитайте эту книжечку. Ведь она не только о нем.

Она — о каждом из нас.

ЛЕСЬ ТАНЮК.

Глава I. ПРЕДИСТОРИЯ

Разве кто-нибудь из нас готовится заранее к тюрьме? Разве можно до того, как закроется за тобой железная дверь камеры, понять, чего ты лишаешься и какие испытания ожидают тебя впереди?

Ко времени своего первого ареста я прожил тридцать шесть лет. Причиной для столь решительного шага властей стало то, что «Алтунян Генрих Ованесович родившийся 24 ноября 1933 года в городе Тбилиси, армянин, гражданин СССР, с высшим образованием, женатый, беспартийный, работающий в Харьковском участке «Энергоавтоматика» и проживающий в Харькове... на протяжении длительного времени проводит антисоветскую агитацию, направленную против правомерной деятельности государственных и судебных органов СССР, возводит клевету на советскую действительность и в целях давления на КПСС и Советское правительство обратился в ООН с призывом вмешаться во внутренние дела Советского государства».

А беспартийным я стал за несколько месяцев до появления этого ордера на арест, почти одновременно лишился офицерского звания и должности преподавателя высшего военного училища. А по поводу обвинений я тогда же, 11 июля 1969 года, прямо на постановлении об аресте написал: «Протестую против предъявленного мне обвинения — никакой антисоветской агитацией и пропагандой я никогда не занимался».

В самом начале свего диссидентского правозащитного пути я искренне считал, что в социализме, а затем коммунизме будущее человечества. Плохо только то, что негодные правители нашей страны извращают светлые идеалы. Впрочем, может быть, все началось значительно раньше...

Моего деда, Густава Антоновича Клингенберга, расстреляли в апреле 1929 года. Северокавказское железнодорожное ОГПУ признало его «организатором покушения на товарища Сталина». Бог его знает, каким образом дед мог покуситься на вождя народов.

Объединяло их лишь то, что Сталин действительно бывал в Сочи, а дед работал на тамошней железнодорожной станции.

Лишь совсем недавно мне удалось ознакомиться с «делом» деда. Вот тогда я и узнал, что был он правым эсером, а арестовали его по доносу человека, который припомнил сказанные дедом еще в 1917 году слова: «К власти пришли пьяницы и бандиты». Через двенадцать лет это стало достаточным для вынесения смертного приговора...

Про деда — «заговорщика» и о его печальной судьбе я узнал только после смерти Сталина. Откровенно говоря, тогда это известие не произвело на меня большого впечатления. И все же этот трагический штрих в истории моей семьи, думаю, повлиял и на мою судьбу.

В Харьков наша семья переехала в 1944 году, когда моего отца — офицера Советской армии — направили сюда для дальнейшего прохождения службы. Для меня отец был во всем примером, и неудивительно, что в 1951 году, после окончания средней школы, я стал слушателем высшего военного училища. Передо мной открывалась военная карьера.

В 1956 году после окончания училища я поехал в часть, где работал инженером авиационного полка, обслуживал огромные самолеты, ракетоносцы. Четыре года пролетели быстро, но... проклятая язва желудка. Строгая медицинская комиссия признала меня негодным к строевой службе. И я вернулся в Харьков.

Тогдашний начальник моего училища Степан Петрович Хадеев взял меня начальником отделения. И снова жизнь потекла вполне благополучно. Я стал начальником отделения, лаборатории, преподавателем, поступил в адъюнктуру, уже ожидал присвоения звания подполковника. Но тут моя судьба сделала крутой поворот. Впрочем, стоит ли винить судьбу? Больше виновен в происшедшем был я сам.

Как мне сейчас кажется, истоки моего инакомыслия были заложены в детстве, а точнее — в той интернациональной среде, в которой я тогда находился. Отец у меня армянин, мать — наполовину немка, наполовину шведка, была в ней даже польская кровь. Моя теща еврейка. Что касается меня самого, я считал себя поклонником

русской культуры. Это значительно позже, уже в заключении, я начал интересоваться украинской и армянской культурой. Итак, вокруг интернациональная, демократическая среда и такие же взгляды. И убеждение, что по тем же принципам живет вся страна. Потому такой неприятной неожиданностью стал для меня эпизод, с которым мне пришлось столкнуться, когда замполит бросил мне в лицо: «Как вы себя ведете! Опять защищаете еврея! И вообще у вас на кафедре одни евреи». Я сначала опешил, а потом сказал: «Какого цвета у тебя партбилет? Коричневый, не иначе».

Но не только сомнения в отношении кадровой политики нашей партии посещали меня. У меня пропала уверенность в том, что мы идем «ленинским путем». Более того, я уже знал совершенно точно, что нас всех, коммунистов, ведут не туда, допускаются искажения учения ленинизма. И происходит это из-за порочности руководства страны. Естественно, что я, как честный коммунист, не должен был скрывать свое мнение. Повод высказаться перед товарищами у меня появился в октябре 1964 года, когда свергли Хрущева.

В то время я был секретарем партийной организации кафедры. Мы собрались, чтобы поддержать новое партийное руководство и решительно осудить старое. Представьте себе всеобщее удивление, когда на этом собрании я вдруг попросил записать в протокол мое особое мнение: «Политическим доверием товарищи Брежнев, Микоян, Подгорный у меня не пользуются. Я им не доверяю».

Уверен, что многие втайне разделяли мое мнение. Ведь, как известно, Брежнев за несколько месяцев до этих событий, вручая Хрущеву четвертую звезду Героя, говорил, как всем советским людям повезло с таким руководителем. И вот, на тебе — какой-то волюнтаризм.

Между прочим, тогда никакой реакции на этот мой демарш не последовало. О нем как бы забыли, сделали вид, что ничего не произошло. Зато через четыре года, когда меня исключали из партии, все припомнили: «Вы давно не доверяете партии, ее центральному руководству».

Но это случилось годы спустя, когда я уже четко и в истинном свете увидел многие происходящие в стране процессы.

Глава. 2. «ПРОРЫВАЮТСЯ СОКРОВЕННЫЕ МЫСЛИ»

До чего просто стать политическим заключенным в Советском Союзе! Для этого была достаточно трезво смотреть на окружающую действительность и говорить то, что думаешь. А я не считал нужным скрывать свои мысли.

И вот — август 1968 года. На кафедре училища, где я работал, проходило очередное партийное собрание. Вопрос на нем был поставлен один, и ответ на него был известен зарат нее — исключить меня из рядов КПСС.

Когда мне предоставили слово, я еще сохранял надежду достучаться до сердец и умов своих товарищей-офицеров. Я настаивал на том, чтобы документы, отобранные у меня, были оглашены, чтобы все могли убедиться в том, что они не носят антипартийного или антигосударственного характера. Ведь подрывными документами признали обычные письма советских людей, обращавшихся в ЦК Коммунистической партии, стенограммы обсуждений различных проблем в Институте марксизма-ленинизма. Но почему-то все это считалось секретом для рядовых коммунистов.

Может быть, дело было в том, что в конце шестидесятых годов в нашей стране стал шириться и все большую роль играть неосталинизм. И процесс этот явно направлялся сверху. Доходило до того, что отрицательное отношение к этому явлению могло поставить человека вне партии, а иногда и вне общества.

Можно снять Хрущева, отстранить от работы академика Сахарова, исключить из партии историка Петровского, запретить произведения писателей Солженицина и Костерина, арестовать генерала Григоренко — но разве остановить этим ход жизни, истории? У меня было время хорошо проанализировать руководящую роль Компартии в нашей жизни. И я давно пришел к выводу, что у нас грубо нарушались даже ленинские принципы построения партии и государства. В частности, давно стала фикцией выборность руководителей. Еще одним тормозом на пути развития нашего общества стало забвение марксистских принципов создания подлинно

демократического государства. Что уж там говорить о единстве партии и народа!

Обо всем этом и многом другом я говорил на том последнем для меня партийном собрании, а позже — в июне 1969 года, за полмесяца до ареста — писал в ЦК КПСС. К сожалению, мои коллеги по кафедре не захотели, а скорее побоялись, меня понять.

И вот в моих руках пожелтевшие документы — протоколы тех давних партийных собраний. Читать их нельзя без горечи в душе. Обидно за людей, принимавших на веру лживые обвинения в адрес своего же товарища. И в то же время невольно горжусь тем, что уже двадцать пять лет назад знал и понимал многое из того, что миллионам людей стало очевидным лишь в последние годы. Позволю себе привести несколько цитат, чтобы напомнить это, казалось бы, далеко ушедшее время.

«Я знаю Алтуняна недавно, но основное в человеке можно увидеть и за самый малый срок. Его идеология глубоко враждебна нашей стране. Она далеко не безобидна. Алтунян часто горячится, и тогда прорываются его сокровенные мысли: «Я не уважаю Брежнева». «Сталин — фашист», «Революцию нельзя нести на штыках...».

«Я утверждаю, что антипартийность в деятельности Алтуняна появляется именно там, где есть отклонения от линии партии. Кто сказал, что Сталин — враг народа, фашист? Алтунян говорит, что культ личности есть и сейчас. Тогда его можно так понять, что и Брежнев — враг народа. В вопросе о Чехословакии Алтунян не разделяет нашего общего убеждения в правильности решения о вводе туда наших войск. Значит он разделяет убеждения чешских контрреволюционеров?».

«Разбирательство показало, что Алтунян нашим единомышленником — не является. Но не убежденный в правоте нашей партии человек не может, быть воспитателем. Кстати, неужели он не знает, что право печатать листовки и газеты принадлежит только партийным и советским органам?»

Меньше месяца отделило это партийное собрание, после которого меня изгнали из училища и лишили звания майора, от другого — в «Оргэнергоавтоматике», где я только начал работать

инженером (до этого мне отказали в приеме на работу в пяти организациях). И та же повестка дня: «О поведении тов. Алтуняна». Не сомневаюсь, что оба собрания «посоветовали» провести сотрудники КГБ. Негласно, конечно. Рядовые коммунисты об этом не подозревали. Что касается их упреков, то они лишь свидетельствовали все о том же закомплексованном, строго ориентированном мышлении. Налицо было одно из основных достижений советской идеологии — люди-винтики.

Я пытался, конечно же, отстоять свою позицию. Я напоминал своим товарищам о том, что еще Ленин говорил, что с идеями нужно бороться только идеями. Писал письма в «Правду», «Известия», обращался в райком, обком партии, областную прокуратуру, Верховный Совет СССР, к Генеральному прокурору. Ответов не было.

Я чувствовал, что надо мной сгущаются тучи. Начались обыски, вызовы на допросы, Правда, пока как свидетеля. Однако теплилась надежда отстоять свою правоту. Все же не тридцать седьмой год на дворе,. а тюрьма — это только угроза. Я всю жизнь был и остаюсь оптимистом.

Но вот однажды, после очередного обыска, не выдержали мои родители.

— Ради Бога, сынок! подумай хорошенько. Вдруг ты не прав, — просила меня мама.

Каюсь, я отвечал ей резко и раздраженно. И вдруг мать, как сейчас помню, в дверном проеме кухни стала передо мной на колени.

— Пойди, повинись. Скажи все, что они от тебя хотят, — со слезами на глазах молила она. — Ты не понимаешь, чем это может закончиться.

Я обошел стоящую на коленях мать и ушел. У меня и сейчас начинает болеть сердце, когда я это вспоминаю. И как оказались правы мои родители, пережившие тяжкие годы революции, гражданской войны, сталинщины. Они предвидели тот тяжкий путь, на который выходил их сын. И это страшное, что они ощущали, было совсем близко.

Глава 3. УЧИТЕЛЯ

Судьба подарила мне счастье познакомиться, а потом и дружить с Петром Григорьевичем Григоренко. Это был человек особый, уникальный во всех отношениях. Вот уж кому было что терять. У Григоренко было всег блестящая военная карьера, генеральское звание, кафедра в московской военной академии... Но ничто не могло его остановить.

Было в нем нечто, что поражало и притягивало людей к нему. Позже я осознал, что Григоренко обладал редким качеством, подобно людям типа Радищева, который говорил: «Я взглянул окрест меня — душа моя страданиями человечества уязвлена стала». Вот так и Петр Григорьевич не мог видеть страдания и несправедливость.

Мне кажется, что именно после первого разговора с Григоренко у меня началось переосмысление жизни. Встретились мы летом 1968 года. Я тогда был в отпуске и приехал в Москву, где зашел к знакомым — к родственникам Петра Якира. Их вопрос, не хочу ли я встретиться с генералом Григоренко, застал меня врасплох. О Григоренко я слышал по зарубежным «голосам», которые говорили, что бывший генерал-майор работает грузчиком. Но я этому не верил. И вдруг такой случай — возможность лично с ним познакомиться.

Первое, о чем предупредили супруги Григоренко, когда я к ним зашел, что за их квартирой следят. Меня это не испугало. Чего бояться майору Советской Армии, которым я тогда был? Мое «диссидентство» было впереди.

О Григоренко можно много рассказывать. Петр Григорьевич был человеком особенным — центром притяжения для многих людей. У него в доме я познакомился, в частности, с поэтом Миколой Даниловичем Руденко, Леонидом Ивановичем Плющем и с Андреем Дмитриевичем Сахаровым...

Незадолго до своего отьезда в Америку Григоренко был в Харькове, приходил ко мне в гости. Он тогда говорил, что сначала не собирался уезжать лечиться в США, хотел оперироваться в Москве. Но не понравилась разжалованному генералу подозри-

тельная возня вокруг его госпитализации. Ведь легко сделать так, что семидесятилетний старик возьмет и умрет на операционном столе. Скажут — сердце не выдержало.

— Неужели вы не поймаете, что Вас назад не пустят? — спросил я у Петра Григорьевича во время нашей последней встречи.

— Мне там нечего делать, — ответил Григоренко, — прооперируюсь и сразу вернусь.

Визу Григоренко дали на полгода. Он уехал, не взяв с собой ни мебели, ни книг. Собрал только вещи, необходимые в дороге. Но не истек еще срок действия визы Петра Григорьевича, как его «за деятельность, не совместимую с высоким званием гражданина Советского Союза», лишили советского гражданства. Сказалась давняя ненависть властей к непокорному генералу.

Именно благодаря Григоренко я познакомился, правда, вначале заочно, с академиком Сахаровым. Это случилось, когда я прочел знаменитые «Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе». А встретились мы уже, когда у меня за плечами было три года первого заключения. Свели нас тогда печальные обстоятельства: отпевание нашего общего друга Гриши Подъяпольского, тоже бывшего политического заключенного. Точнее, Сахарова я тогда видел только издали, а знакомили меня с его женой — Еленой Георгиевной. Самому Андрею Дмитриевичу я был представлен дома у Григоренко в день 70-летия хозяина.

В тот день через маленькую квартирку Григоренко прошло не менее ста пятидесяти человек. Люди приходили, поздравляли и уходили— иначе было невозможно из-за тесноты. Андрей Дмитриевич среди этого круговорота людей был совершенно незаметен. Кто не знал Сахарова, тот никогда бы не догадался, что человек, которого задевают, небрежно извиняясь, какие-то молодые люди, это и есть знаменитый академик, «отец» водородной бомбы.

Обычно Сахаров больше слушал, чем говорил сам. Но если он начинал говорить, все сразу замолкали. Здесь было что послушать.

В моей жизни Сахаров сыграл очень большую роль уже одним тем, что я знал — он существует, живет рядом, мы с ним единомышленники.

Как известно, в конце декабря 1986 года Андрей Дмитриевич вернулся из ссылки в Москву и сразу же предпринял все, что мог, для освобождения «узников совести». В том, что уже в середине января 1987 года многие из них оказались на свободе, огромная заслуга Сахарова.

Я оказался тогда среди тех, кого этапировали в города, где они были арестованы, и освобождали уже там. В Харьков меня привезли в начале февраля. И еще целый месяц уговаривали написать просьбу о помиловании.

Это было бы смешно, если б не было так грустно. Такое прошение я мог подать еще шесть лет назад и давно гулять на свободе. Так что — нет, нет и нет! Тогда уговоры сменились «прессовкой»: бросили в битком набитую уголовниками камеру, угрожали отправить обратно в лагерь. Когда от всех этих переживаний у меня обострилась язвенная болезнь, не оказали медицинской помощи.

Андрей Дмитриевич Сахаров узнал обо всем этом. Дважды он упоминал обо мне на пресс-конференциях. В частности, говорил о том, что я объявил голодовку протеста, о моей болезни. Он опубликовал в журнале «Ньо- Йорк таймз мэгазин» фотографии и списки людей, для которых требовал немедленного освобождения.

Когда уже в марте я вышел на волю, мы с Анатолием Корягиным почти сразу поехали в Москву к Андрею Дмитриевичу. Это была потрясающая встреча! Он нас так обнимал, целовал, так радовался, что видит живыми и здоровыми... После этого мы встречались много раз.

Глава 4. «УРА» ПОХОРОННОМУ МАРШУ

Трагичны судьбы генерала Григоренко, академика Сахарова, поэта Мыколы Руденко, учителя Леонида Плюща, многих других людей, так же, как и они, прошедших высылки, тюрьмы, психические больницы. Они решились на то, что тоталитарная система Советской империи ни в коем случае не могла позволить — инакомыслие. Все средства подавления, которые были у аппарата КПСС и КГБ, были направлены на искоренение инакомыслия.

Дело было даже не в том — антисоветское мышление у человека или просоветское. Для преследования было достаточно, что человек думает иначе, чем секретарь райкома или обкома. Ленина понимает не так, как преподаватель истории КПСС. Конкретные дела диссидента особого значения не имели. Требовалось, как в армии, — всех стричь под одну гребенку, всем ходить в ногу.

Но добиться этого не удавалось. Вот почему были забиты людьми лагеря для политических заключенных. Вот почему во всем мире нас называли «узниками совести». Даже уголовники, даже тюремщики чувствовали силу нашего духа и относились к нам по-особому. Я это ощутил в первый же день своего ареста, когда был привезен в тюрьму на Холодную гору.

Харьковская тюрьма на Холодной горе — тюрьма особая. Построили ее еще при царице Екатерине. В то время это было актом милосердия и цивилизации. Впервые в Украине для заключенных вместо ям в казематах построили нормальные дома. Разумеется, в конце 60-х годов нашего века о милосердии и цивилизации холодногорской тюрьмы говорить не приходилось.

В тюремной каптерке, где я получал необходимое для жизни здесь имущество, меня окутали специфические тюремные запахи. Хозяин каптерки, не глядя на меня, выкладывал на стол: «матрасовку» — чехол на матрас, заменявший здесь простыню; застиранную серую наволочку; остатки старого полотенца; короткое одеяло; кружку без ручки; ложку, у которой вместо черенка был привязан кусок веника. Моего настроения эти новые приобретения, ясное дело, не улучшили.

— Какая статья? — неожиданно процедил каптернармус. И было ясно видно, что ему не очень интересно, по какой конкретно статье я осужден. Просто с этого обычно начинаются знакомства в тюрьмах.

— По 62-й, бывшей 58-й, — ответил я. II вдруг этот человек смахнул все, что выложил передо мною, обратно в ящик.

— Политическим почет и уважение, — сказал он совершенно другим тоном н уважительно посмотрел на меня.

И я тут же получил новенькую кружку, новейшее полотенце, целую ложку...

Годами находясь в тюрьмах и лагерях, мы, политические заключенные, вынуждены были подчиняться навязанным нам правилам поведения. Но светлые традиции взаимовыручки, дружбы, отстаивания своих убеждений мы никогда не предавали. II если считали нужным — шли в карцеры, голодали, но не отступали.

Помнится, во время первого моего этапа я оказался в пересыльной тюрьме в Новосибирске. В огромной камере нас собралось более ста человек. На улице лютая зима, а в камере выбито окно. Утром всех вывели на построение, пересчитали и под конец спрашивают: «Вопросы есть?» Я говорю: «Есть. Запишите к начальнику тюрьмы». Как и не слышали. Я на следующий день повторил просьбу — ничего. На третий... В конце концов, добился. Длинными коридорами и подземными переходами привели в роскошный кабинет начальника тюрьмы.

— Чего тебе нужно? — кисло спросил он, окидывая меня презрительным взглядом.

Но когда я вежливо, чуть ли не изысканно, заговорил, изменил тон.

— Так какие у Вас вопросы?

— Мы находимся в советской тюрьме, — констатировал я, — а посмотрите, в каких условиях приходится жить: окно выбито, полотенец и кружек нет, газет не носят...

Начальник тюрьмы был несколько удивлен, но расстались мы с ним дружелюбно. Он даже пригласил меня приехать через несколько лет, обещая, что тогда здесь все будет гораздо лучше. И мы оба рассмеялись.

Когда я вернулся в камеру, меня встретил восторженный гул голосов. Сокамерники подхватили меня на руки, качали... Оказывается уже всем принесли полотенца, кружки, газеты, в камере заработало радио. Даже стекла в окно вставлять начали. Оказалось, что до меня к начальству за защитой своих прав никто не обращался. Пытались что-то говорить дежурному, а тот буркнет что-либо невразумительное в ответ — и все...

Из этой тюрьмы меня этапировали дальше, в Красноярский край, город Нижний Ингаш. А там — еще сутки на восток, в мой первый лагерь. Здесь меня ожидали «общие работы», лесоповал.

Вот когда мне здорово помогло хорошее знание прикладной техники, которому научил меня отец. Мало есть вещей, которые я не мог бы сделать своими руками. Под конец срока меня назначили начальником электростанции, перевели на поселение. Тогда же случился один памятный для меня и одного из моих товарищей эпизод.

Илья Бурмистрович тоже был политзаключенным. Здоровье у него было слабое, а работа на лесоповале совсем добивала его. Конечно же, я хотел помочь Илье. И тут начальнику хозяйственного отдела зоны понадобилось выточить накую-то деталь. Так как станочники были в моем ведении, он обратился ко мне, а я, в свою очередь, попросил устроить Бурмистровича дворником.

Но мой друг пошаркал метлой не долго. Замполит, увидев его, возмутился: «Как, Бурмистрович, политзэк, враг народа — и дворник! Немедленно назад в рабочую зону!» Илья не подчинился приказу и очутился в ШИЗО— штрафном изоляторе.

Нужно сказать, что среди нас жили и расконвоированные. Один из них — молодой разбитной парень был родом из Москвы. У меня с ним были хорошие отношения. Вот я и попросил москвича поехать на почту и отправить в Москву жене Бурмистровича телеграмму. Текст составил примерно такой: «Запросите начальника лагеря о причинах помещения вашего мужа ШИЗО». И подпись — «Гейне». Знал, что сообразят от кого телеграмма. Ведь мы с великим поэтом тезки.

Парень этот сел на лошадь, добрался до ближайшего села и послал телеграмму. Через три дня переполох в лагере. Пришла телег» рамма от жены Бурмистровича. Илью, который как раз объявил голодовку, сразу выпустили. Меня подозревали в организации этого дела, но доказать ничего не смогли. А если бы доказали, такая выходка грозила бы мне большими неприятностями.

...Осенью 1982 года — это уже во время второго заключения — я находился в тридцать шестой зоне Пермского политического лагеря. В сентябре на Урале довольно холодно, но на работы нас посылали все еще раздетыми. Неудивительно, что некоторые заключенные болели. Среди них оказался Олесь Шевченко из Киева,

теперь он тоже народный депутат. Так вот. Олеся знобило, и он одел на работу бушлат. «Непорядок» увидел дежурный на вахте офицер и приказал Шевченко раздеться. Тот отказался выполнить приказ. И тогда офицер с конвойными решили «помочь» ему раздеться. При этом Шевченко вывихнули руку, и он так и пришел в рабочую зону с распухшей рукой.

Мы тут же потребовали оказать нашему товарищу медицинскую помощь и категорически заявили, что рукоприкладствовать никому не позволим. Время шло, а врача не было. И тогда мы предъявили ультиматум — не будем работать пока не придет врач и не засвидетельствует факт нанесения травмы. Узнав о «бунте», приехал с угрозами начальник колонии, но мы стояли на своем.

В тот же вечер человек десять зачинщиков забастовки — в том числе и меня — посадили в ШИЗО. Началась отчаянная прессовка, а точнее — пытка голодом. Четверых из нас— Мирослава Мариновича, Виктора Некипелова, Ишхана Мкртчяна и меня — четыре раза по 15 дней держали в ШИЗО. Это всего получилось два месяпа на голодном пайке.

Горечь и боль охватывают меня, когда я вспоминаю Ишхана Мкртчяна. Когда мы знакомились, он сказал: «Меня зовут Князь...» (Ишхан — означает князь на армянском языке). Свое 25-летие Ишхан отметил вместе с нами в лагере. Так получилось, что именно он пробудил у меня интерес к армянской культуре и истории. Он же стал моим первым учителем армянского языка. И после каждого урока Ишхан еще и благодарил меня за то, что я учу свой родной язык.

Мкртчян был весьма высокообразованным человеком, лидером одной из оппозиционных молодежных партий Армении. За это и попал в заключение. Мы очень дружили с ним, я любил и восхищался Ишханом.

По дороге из Еревана, на этапе, он совершил побег из Ростовской пересыльной тюрьмы. Точнее, уголовники, сидевшие в одной с ним камере, угрожая смертью, заставили его бежать с ними. Их всех поймали, и к сроку Ишхана добавили еще три года. 14 апреля 1985 года, в день 70-летия геноцида армян в Турции, Ишхан

Мкртчян повесился в камере ШИЗО. Мне кажется, будь я рядом с ним, трагедии не произошло бы. Я сумел бы предотвратить этот его роковой шаг, отговорить, успокоить, вселить надежду. Но увы! Похоронили Ишхана на кладбище, где покоится Василий Стус.

Встретить давнего друга — одно из самых радостных событий в жизни политзаключенного. Испытал я его в той же тридцать шестой зоне Пермского лагеря, осенью 81-го года. Здесь я как-то услышал о том, что вроде бы в «карантине» ШИЗО сидит Мыкола Руденко. С Мыколой мы познакомились еще в 1976 году в Москве на дне рождения у генерала Григоренко. Хотя я и прожил почти всю жизнь на Украине, именно от него чуть ли не впервые услышал настоящую правильную украинскую речь, мову — как говорил Мыкола Руденко.

Украинский поэт, убежденный правозащитник, он давно преследовался властями за свои убеждения, которые Руденко не считал нужным скрывать. Николай Данилович фронтовик, инвалид Великой Отечественной войны. В 1974 году его исключили из партии, а менее чем через год изгнали «за антисоветские националистические убеждения» из Союза писателей СССР.

...За ворота виходять дебелі сини,—
І сліди замітає за ними пороша.
Материнської мови забудуть вони,
Вже ця мова для них — нехороша.

Бригадири із ранку обходять двори,
Лиш в неділю є воля городець скопати.
Трактори... Управління... Директори...
А годуються люди з своєї лопати...

Это — из триптиха Мыколы Руденко «Мати». Что ж, сегодня оказалось, что можно быть антисоветчиком и патриотом Украины. А язык... Если интерес к армянской истории и языку у меня вызвал Ишхан Мкртчян, то Мыкола Руденко стал моим первым и вдохновенным учителем любви к Украине и ее прекрасному языку. И в том, что сейчас я последовательный и убежденный сторонник

свободной, демократической и независимой Украины,— тоже «виноват» Руденко.

Я с нетерпением ждал, когда Мыкола выйдет из карантина. И вот однажды с товаришами приходим из рабочей зоны в столовую на обед — а он там! Для нас обоих это была настоящая радость.

Судя по всему, администрация захотела предоставить нам условия для общения. И потому вскоре нас вместе сунули в ПКТ — помещение камерного типа. Раньше этот самый ПКТ называли БУРом — бараком усиленного режима. Но как его ни называй, это помещение останется тем, чем оно является на самом деле — внутрилагерной тюрьмой. Я в ПКТ отсидел немало, потому точно не помню, за что очутился там в тот раз. Кажется за то, что принимал участие в праздновании пасхи.

У нас была такая традиция: наступает еврейская пасха — евреи собирают всех друзей; русские справляют православную пасху — опять «трубится» всеобщий сбор. Оба праздника выглядели почти одинаково: мы пили чай, ели «пирожные», в которых мякоть хлеба была смешана с размятыми конфетами. Такие «сборища» не разрешались, за участие в них наказывали. Вот и загремели на несколько месяцев в ПКТ Руденко, Виктор Некипелов, Саша Огородников и я. И как раз во время этой отсидки случилось памятное для всей страны событие.

Когда утром 26 января меня выводили из камеры на работу, как раз по радио начинался выпуск последних известий.

— Подождите, пожалуйста, командир. Дайте послушать последние известия, — попросил я конвойного.

И тут диктор неожиданно заговорил загробным голосом: «...Скончался член политбюро...».

Мы переглянулись. Кто же? Кто?

«...Академик, дважды Герой Социалистического труда...»

Мы ждем, затаили дыхание.

«...Михаил Андреевич Суслов».

Может быть это кому-то покажется кощунством, но не скрою — мы закричали «ура!» — и обнялись. Мы слишком хорошо знали, кто такой Суслов, какие черные дела на совести: «серого кардинала» советской идеологии.

Известие о смерти Суслова было словно первой робкой весточкой близких перемен. Через год, уже в Чистопольской тюрьме, мы узнали о смерти Брежнева. Мы с Витей Некипеловым тогда только прибыли в тюрьму, еще осваивались. И тут утром замолчало радио. Я начал стучать в «кормушку».

— Командир, в чем дело, почему не работает радио?

И вдруг опять такой знакомый похоронный: марш.

— Так! Есть кто-то. Давай, Витя, отгадаем, кто?

Угадывать не пришлось. Наши радостные вопли заставили примчаться начальника отряда.

— Чему вы так радуетесь? — спросил он.

— Начальник, — сказал я. — Мне радостно, что не стало человека, который один во всем мире знал, за что я сижу.

Так случилось, что этот разговор проходил в 25-й камере Чистопольской тюрьмы. Затем меня несколько раз переводили из камеры в камеру. Таковы правила кагэбистских тюремных «игр» — все время «тасовать» заключенных. И вот я вновь в 25-й, и снова слышен похоронный марш. И в третий раз я услышал его в той же тюрьме.

И пошло. Начало перестройки, реформы Горбачева... Никто больше, чем мы, политические заключенные, так не ждал перемен в нашей стране. Мы так долго за них боролись.

Глава 5. ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЗГЛЯДОВ

Когда я вспоминаю о годах, проведенных в советских политических лагерях, — а это в общей сложности более девяти лет, — я испытываю чувство, которое кому-то может показаться странным: благодарность судьбе. Да, лишение свободы — тяжкое испытание, моральное и физическое. Но я был в лагере счастлив почти так же, как и сейчас. Лишь чувство вины перед семьей омрачало жизнь. II все же, именно там, где благодаря столь тяжкому наказанию, которому подвергло меня коммунистическое руководство страны, я встретился и познакомился с прекрасными, необыкновенными людьми. Общение с ними дало моим мыслям

совершенно иное направление, позволило увидеть все, что окружает нас, в истинном свете.

В 1968 году, когда для меня все только начиналось, я был убежден в том, что социализм, а затем коммунизм — это тот путь, по которому мы должны идти. В это время Дубчек говорил о «социализме с человеческим лицом», и это определение казалось мне откровением. Мы были детьми XX съезда КПСС и Пражской весны, но наши надежды раздавили гусеницы танков, вошедших в Чехословакию.

И все же в то время я верил в правоту учения Ленина, был убежденным коммунистом. И на собрании, когда меня исключали из партии, сказал, что уже одиннадцать лет состою в партии и уверен, что мы без партии жить не сможем. И на первом своем суде я ощущал себя убежденным ленинцем, обвинял своих: судей в отступничестве от идей марксизма.

В тюрьме я стал усиленно изучать труды Ленина и Маркса. Маркса не успел всего одолеть, а вот четвертое издание произведений Ленина — то, что в красной обложке, — прочел от корки до корки.

Правда, для того, чтобы это сделать, пришлось обратиться с жалобой к Прокурору УССР. Я написал ему, что областное управление КГБ, несомненно, имеет требуемые книги в своей библиотеке, и моя просьба продиктована характером предъявленных мне обвинений.

Ни до, ни, тем более, после этого я никогда так внимательно и много не читал Ленина. Хотя «изучал» его произведения в вузе, а потом и в Институте марксизма-ленинизма. Но там мы все работали по указке преподавателей, читали выборочные места и выборочные труды. В тюрьме я впервые получил возможность прочесть достаточно полное собрание сочинений вождя революции, анализировать их, делать свои выводы.

Так я узнал, как создавались мифы и легенды о победах Красной Армии, о залпе Авроры, о геройстве военачальников. Развеивался привычный с детства образ доброго «дедушки Ленина». Вместо него передо мной вставал человек властолюбивый, жесткий до жестокости, не стеснявшийся грубых оскорблений в адрес как врагов, так и соратников. Для меня наступил момент переоценки ценностей.

Разумеется, диссидентское движение объединяло очень разных людей. Общим у них было одно: понимание того, что страна живет не для своих граждан, не по праведным, человеческим законам, и их надо менять. Конечно же, и путь к этому новому государству все видели разный. Например, Петр Григоренко к Леонид Плющ, как и я, стояли на твердых марксистских позициях. Так сложилось, что и Плюща, и Григоренко (здесь судьба меня хранила) — марксистов, выступивших против партии, не отправили обычным путем суда и лагерей, а бросили в психические лечебницы.

Тяжкой и трагической была судьба Плюща, проведшего годы в специальной больнице для социально опасных психически больных. Спокойный, доброжелательный, застенчивый человек, математик, учитель был вынужден находиться среди маньяков, убийц, сумасшедших.

Во время первой, так сказать, «посадки» я открыл для себя новый мир. Точнее, мне помогли его открыть. Произошло это в результате того, что я прикоснулся к огромному пласту мировой философской мысли, который был для большинства советских людей недоступен. Самых знаменитых философов мира в стране победившего социализма почти никто никогда не читал, не знал и знать не хотел о том. Если мы и слышали о ком-то, то только благодаря тому, что его ругали наши идеологи. Впрочем, разве так обстояло дело только в философии? То же творилось и в литературе, науке...

К 1981 году, ко времени второго ареста, я уже понимал, что главный порок нашего государства коренится в его общественном «социалистическом» строе. Правда, эта эволюция моего сознания была для меня очень болезненной.

Но не было сомнений в том, что мои прежние убеждения базировались на незнании исторический правды. Поэтому, если в 1968 году на первых допросах я с полным убеждением говорил, что в нашей стране нет классов, групп или лиц, заинтересованных в реставрации капитализма, то в годы заключения я узнал, что сильно ошибался: оппозиция разнообразна и многочисленна.

Мне не хотелось бы показаться человеком умным задним числом, и я не скрываю, что взгляды мои поменялись далеко не

сразу. И все же, ко времени второго ареста я уже понимал, что перемены в нашем государстве близки. Это буквально витало в воздухе. К тому же, все руководство КПСС было старым и дряхлым. А это свидетельствовало об агонии строя, его упадке.

Как только я смог не принимать как аксиому лозунги типа «Марксистское учение всесильно, потому что оно верно», для меня открылась настоящая правда. Как можно было не видеть что повсюду, где побеждало это «марксистское» учение, проливались реки крови, царило насилие. За примером не надо было далеко ходить: СССР, Китай, Кампучия, несколько стран Южной Америки... А что же принес социализм людям? Вы почитайте, прикиньте, как развивалась Россия в начале века, как она шла! Нет, я не хочу идеализировать царизм. Хотя Солженицын пишет, что за всю историю династии Романовых, за все триста лет, были казнены по политическим мотивам всего несколько людей. А за годы Советской власти? Мы ужасаемся этим миллионным цифрам. Куда ни кинь, какой слой общества ни возьми — везде убивали, убивали и инако-, и просто мыслящих.

Все же не зря Соединенные Штаты Америки столько лет славятся как демократическая страна. Ведь и там были рабство, гражданская война, экономические кризисы... Но записано в конституции США, что человек рожден свободным, что частная собственность священна и неприкосновенна — и этого оказалось достаточно для победы демократии, поскольку именно эти положения оказались главными жизненными законами.

Понимание того, о чем я сейчас говорю, далось мне не так просто, как кое-кому из вновь испеченных лжедемократов, столь легко сменивших свою политическую окраску. Я к своим убеждениям пришел через испытания, переживания, боль. Но сейчас у меня не осталось сомнений в том, что общественный строй, основанный на антагонизме классов, обречен. Задача сделать всех одинаково бедными, которую мы с успехом решали семьдесят лет и фактически решили, античеловечна.

Особенно резко я это ощутил, впервые, уже в наши дни, выехав за границу. Не изобилие продуктов больше всего поразило меня. А

то, что там почти не говорят о социальной защите. Там просто заботятся о стариках и инвалидах. И результаты этой заботы видны на каждом шагу.

Представьте себе утро в Брюсселе. Тщательно (с мылом!) помытая каменная мостовая. По этой мостовой отстукивают веселую дробь каблучки. Коротенькая юбка женщины позволяет рассмотреть ее точеные ножки... Но вот она оглядывается — и я вижу ее лицо. Даме далеко за шестьдесят... Ведь здесь женщинам не нужно таскать тяжелые хозяйственные сумки, часами стоять в очередях. Они имеют возможность сохранять здоровье, внешний вид, фигуру, хорошее настроение.

Когда Леонид Плющ, который сейчас живет в Париже, узнал, что я в Бельгии, он вместе с одним из своих друзей приехал туда ко мне на машине. Там у них очень просто проехать из одного государства в другое. В общем, приехали они и повезли меня за город, на ферму.

Не могу не упомянуть о том, что обилие молочных продуктов в бельгийских магазинах необыкновенное. На прилавках выставлены множество сортов кефира, сметаны. На упаковках указаны количество калорий, процент жирности...

Короче говоря, мне решили показать, где это начинается. Ферма была небольшой — пятьдесят коров, столько же телят, пять быков. Когда мы приехали, как раз шла дойка. Фермер доил корову и охотно нам все объяснял. Корова стояла и жевала в специальном, очень удобном стойле для дойки. Когда хозяин закончил ее доить п слегка шлепнул, корова повернула голову и глянула на нас. И эти счастливые глаза коровы просто поразили меня. Может быть, это кощунство, но я с болью подумал о том, как редко я видел в своей стране такие счастливые глаза у людей.

В Нью-Йорке нет ни одного перекрестка— ни в центре города, ни на окраинах, — где бы не было специального пандуса для инвалидных колясок. Если там в автобус хочет зайти старик или подъедет к нему инвалидная коляска, то вниз опустится специальная площадка.

Мы все читали, что города Америки отравлены газами, промышленность загрязняет и травит реки. Лет десять-пятнадцать назад так

оно и было. Соединенные Штаты прошли через это. Но теперь на Бродвее в Нью-Йорке и разных других стритах и авеню, по которым мчится огромное количество машин, даже на перекрестках совершенно не ощущается запаха бензина. Правительство США провело специальную экологическую программу: «Долой свинец из бензина!». Производителям автомобилей предложили: хотите выпускать и дальше свою продукцию — ищите безвредные заменители. Нашли.

И вот в США вдоль городских трасс, укрепляя здоровье, бегают старики и молодежь (любопытно, что почти у всех на голове надеты наушники плейера). Увидеть это — лучше любых агитационных статей.

Я не считаю себя политиком и, к сожалению, не знаю, как быстро, легко, без потерь и страданий добиться столь же прекрасной жизни для своих близких, всего народа, страны. Но мы, бывшие политзаключенные, вынесли из лагерей убеждение, что добиться этого необходимо. Мы все уверены, что наше общество сделало правильный шаг, уйдя с порочного пути.

Глава 6. ВОЗВРАЩЕНИЕ НА ВОЛЮ

Весной 1981 года я отправился по этапу к уже знакомым местам своего первого заключения с уверенностью в скорых переменах. Но прошло четыре года, в стране была объявлена перестройка и гласность, а я и мои товарищи все еще находились в лагерях. В то же время Горбачев с искренним удивлением реагировал на вопросы иностранных журналистов о судьбе политзаключенных. Не знает человек о них. Хотя возможно и есть там два-три человека, но с ними еще надо разобраться.

И все же в 1985 году наши лагеря уже были не те. Вежливее стало начальство, посвободнее режим. И в карцеры, ШИЗО, ПКТ нас почти не сажали. Тем не менее, в феврале 1986 года — во второй день очередного партийного съезда — я ухитрился попасть в ПКТ. Из-за чего? Поругался с цензором, которая, перечитывая наши письма, решала, что можно, а чего нельзя писать.

У нас с цензорами были давние проблемы. Два письма в месяц — это так мало, а тут еще ограничения... И вот после очередного такого спора меня посадили в ПКТ.

Но вот все это осталось позади. Весной 1987 года многие из моих вышедших из заключения друзей уезжали за границу. Звали и меня. Но у меня и на секунду не возникло такой мысли, хотя очень скоро вновь начались осложнения с властями и очередное противостояние с КГБ. Я вновь пошел работать в свой «Кинотехпром» ремонтировать киноаппаратуру, снова сел за руль автомобиля. В общем, начал почти с того места, откуда был взят в 1980 году.

В это время мне и в голову не могло придти заниматься политической деятельностью. Хотя мое поколение политзаключенных не было оторвано от событий, происходящих в стране. Лично я никогда так много не читал, как в лагере. Мы тщательно изучали все центральные газеты и журналы, слушали радио, смотрели телепередачи. Политически каждый из нас был весьма активен и готов к той жизни, которая шла на воле.

Нужно учесть, что все прочитанное мы живо обсуждали. И это было с кем делать, как и было что обсуждать. Все помнят, наверное, какими интересными стали в середине восьмидесятых многие журналы, какие в них шли откровенные смелые публикации. Мы восхищались публицистикой Юрия Черниченко (запомнился его «Работающий американец»), возмущались рассказом Виктора Астафьева «Ловля карасей в Грузии...» (Сейчас уже многое забылось, а перечитать времени нет). В общем, многие из нас, выйдя на свободу, продолжали жить активной политической жизнью. Для нас это казалось близким и естественным.

Для меня по-настоящему политическая работа началась с участия в деятельности общества «Мемориал». В это общество я не мог не вступить. Хотя на первом его харьковском собрании две женщины (не хочу называть их фамилии) возмущенно на меня «шипели»: «Зачем Вы пришли? Как Вы не понимаете — если Вы будете в «Мемориале», КГБ запретит это общество». А я и в самом деле не понимал, кому же быть в «Мемориале», если не таким, как я, недавним политическим заключенным?

Уже позже, в кулуарах собрания я понял, кого могли иметь в виду в качестве участников этого движения упомянутые дамы. Здесь находился доцент Харьковского юридического института Семенов. Я узнал в нем человека, который в составе кагэбистской команды приезжал к нам в лагерь и проводил «профилактические» беседы, убеждая нас в том, что Советская власть хорошая, а диссиденты плохие.

Вот с таких казусов все началось. Уже потом внутри «Мемориала» организовали общество репрессированных, и я стал председателем его харьковской организации.

Увы, тот памятный 1987 год оказался для меня очень тяжелым. В феврале умер Петр Григорьевич Григоренко. Немного позже ушли из жизни мой друг Саша Калиновский к еще один человек, которого я любил и уважал, — Самуил Давыдович Берман. Он был выдающимся, всемирно известным ученым. Сейчас в США регулярно проходят бермановские математические чтения.

Самуил Давыдович заведовал кафедрой в Харьковском институте радиоэлектроники, когда на него донесли, что он читает «Архипелаг ГУЛАГ». Сразу же Берман был исключен из партии. Не посчитались и с тем, что вручали ему партбилет на фронте. Впрочем, удивительное дело, ЦК КПСС это исключение не утвердил. Но от студентов профессора отлучили. Выдающийся математик, прекрасный лектор, он не имел права читать лекции. Берман пытался протестовать, и тогда ему заявили: «Хорошо, Вы будете читать лекции, но первая из них должна быть о вреде сионизма». Разумеется, он отказался от этого унизительного предложения.

Глава 7. ПАРЛАМЕНТ ВЧЕРА И ЗАВТРА

Первые альтернативные выборы в Верховный Совет Украины памятны нам всем. Начавшаяся в 1989 году предвыборная кампания шла бурно, со множеством митингов, где гремели горячие критические выступления. Я тогда был беспартийным и, соответственно, не пользовался поддержкой какой-либо

из партий, хотя и стоял на платформе РУХа. Избрать меня в Верховный Совет предложили собрание жителей 522 микрорайона и Товарищество украинской мовы.

В период предвыборной кампании я (как и сейчас) много общался с людьми, выступал на митингах. II тогда же с удивлением узнал о пущенном порочащем меня слухе, что, мол, Алтунян сидел в тюрьме за изнасилование. Не знаю, кто был его «автором» — думаю, что обком партии, но только отголоски этой клеветы проявляются и доныне.

Тогда по моему избирательному округу шло четыре кандидата: летчик-испытатель авиационного завода, декан одного из факультетов авиаинститута, техник-конструктор объединения «Коммунар» и я. В первом туре я набрал 40 процентов голосов, летчик — 30, остальные — совсем немного. Честно, говоря, я уже тогда не сомневался в победе — разрыв между нами был достаточно велик. Тем более, что проигравшие в первом туре обратились к избирателям с призывом отдать слои' голоса за меня. Но, как оказалось, я очень ошибался. Против меня выступил весь партийный аппарат Киевского района. Была проделана колоссальная работа, чтобы на выборах меня завалить. Кроме слухов об уголовном прошлом, пытались обыграть и мою национальность. Например, говорили, что недавно приехал из Армении в Харьков, чтобы здесь повторить события в Нагороном Карабахе.

Я победил с разницей всего лишь в 200 голосов. И тогда власти потребовали пересчитать голоса в нескольких избирательных участках — там, где особенно сильны были позиции моего конкурента. Однако, когда голоса пересчитали, перевес моих сторонников увеличился.

В работу я включился сразу же. Депутатские обязанности — понятие весьма широкое. Я, в частности, состоял членом комиссии по защите прав ветеранов, инвалидов, малообеспеченных, репрессированных и воинов-интернационалистов. Работал в подкомиссии по делам репрессированных, и горжусь тем, что принимал участие в создании закона о реабилитации жертв политических репрессий на Украине. Это был первый подобный закон

в истории СНГ. К сожалению, этот закон распространяется не на всех осужденных по политическим мотивам, имеет ряд других существенных недостатков.

Например, он не коснулся тех людей, кто с оружием в руках воевал за независимость Украины — тех, кого мы привыкли называть «бендеровцами». Не спорю, вопрос этот очень сложный. Но в лагерях я встречал заключенных, которые «тянули» 25-летний срок за участие в этой борьбе. В то же время, я уверен, что предвзятое отношение, которое многие испытывают к этим людям, базируется, в основном, на старых идеологических штампах. Должны понести наказание те, кто действительно зверствовал, убивал женщин, детей, стариков.

Да, были и такие. Но многое тайное сейчас становится явным. Открылись многие архивы КГБ, и мы узнали жуткие вещи. Например, о том, что существовали целые группы отрядов НКВД, бойцы которых были переодеты в форму Украинской повстанческой армии. Эти люди разбойничали по селам, чтобы дискредитировать саму идею национального освобождения Украины.

Горько мне, что и сегодня у нас на Украине сохраняется состояние «холодной» гражданской войны. Ведь живы еще те, кто воевал против сталинской системы: оуновцы, бойцы УПА... По разному можно относиться к этим людям, но нельзя отрицать, что они боролись за то, к чему мы фактически пришли сейчас.

Я ратую за цивилизованный подход к сложным проблемам. Пришло время раз и навсегда под многим подвести черту. Может быть, хватит разбираться, кто был освободителем, а кто борцом за свободу? Ведь известны же многочисленные случаи, когда фашисты расстреливали бойцов ОУН и УПА.

Хотелось бы, чтобы мы последовали примеру современной Испании. Там ведь тоже в тридцатые годы страна раскололась на франкистов и республиканцев. А сейчас там можно увидеть, как в одном кафе сидят два фронтовика и вместе пьют пиво, вспоминая свою жизнь. И один из них может быть бывшим франкистом, другой — коммунистом. Сейчас они просто граждане Испании, и, кстати, получают одинаковую пенсию.

В то же время у нас десятки, сотни пожилых «бендеровцев» влачат жалкое существование. В то же время бывшие энкаведисты, которые стояли на вышках лагерей, следователи, пытавшие политических заключенных, обеспечены большими пенсиями, приравнены к участникам войны.

Так, может быть, забудем о прошлом. Пусть все старики получают свои пенсии. Но давайте осудим саму систему, поставившую людей друг против друга. Пора создать в Украине общество согласия. Правда, боюсь, что мы пока не доросли еще до истинной демократии.

Как депутат, я являюсь также заместителем председателя комиссии по помилованию при Президенте Украины. Убежденный противник смертной казни, я не поставил своей подписи ни под одним решением о расстреле. Есть дикие, ужасные случаи — убийства, истязания, насилия над детьми. Рассказы об этом тяжело даже слушать. И все же я убежден, что цивилизация и смертная казнь — вещи несовместимые. Уверен, что необходимо и в Украине ввести, как альтернативу, пожизненное заключение.

В Харькове мне сейчас приходится бывать наездами, но регулярно. Провожу здесь депутатские приемы. Люди приходят из разных мест, не только с моего избирательного округа. Считаю своим долгом выслушать и помочь всем. К сожалению, результаты моей деятельности меньше, чем хотелось бы. Постоянно натыкаюсь на равнодушие некоторых представителей административной власти, и пробить эту стену очень трудно. Но все же есть люди, которым я помог и квартиру получить, и на работу устроиться, и попасть на лечение в больницу. Со стороны эта работа мало заметна, но она отнимает много сил и времени,и я радуюсь и горжусь, когда удается помочь хотя бы одному простому человеку.

Упоминая Парламент, чаще вспоминают его недостатки и просчеты. Уверен, что их не могло не быть. Ведь выборы 1990 года были уникальны для нашей страны. В Верховный Совет Украины было избрано более 80 процентов коммунистов. И это были, в массе своей, не рядовые члены партии. Речь идет о секретарях ЦК, членах политбюро, заведующих отделами ЦК КПУ, большом

количестве секретарей обкомов, горкомов. Всех тех, кого мы называем «партократией». А если к ним добавить наших «красных» директоров, офицеров высшего генералитета, руководителей колхозов и совхозов — вот и получится основной состав Парламента. И почти все его недостатки объясняются именно этим.

В Верховном Совете работали десять депутатов, которые прошли через лагеря: Левко Лукъяненко, Вячеслав Черновил, братья Горыни, Ирина Калинец, Левко Гороховский, Олесь Шевченко, Богдан Ребрик, Степан Хмара и я. Зачастую именно мы задавали тон многих обсуждений, были возмутителями спокойствия. Но этого оказалось недостаточно. Большинство депутатов блокировали принятие многих демократических законов. Парламент так и не принял один из основополагающих законов — о частной собственности на землю с правом ее продажи. Нашей разболтанности и разъединенности противостояло колхозное лобби и сплоченность в этом вопросе социалистов и коммунистов. Как тут не вспомнить афоризм Егора Гайдара о том, что демократы обладают удивительной способностью объединяться лишь за 2 часа до расстрела.

И все же именно этот Верховный Совет принял Декларацию Независимости Украины! Это навсегда останется в истории.

Новый парламент... Хотелось бы, чтобы в него пришли порядочные и грамотные люди, профессионалы своего дела. Мы должны быть уверены, что в комиссии по экономическим вопросам работают наши лучшие экономисты, по законодательным — грамотные юристы. Я, прослужив около двадцати лет в армии, уверен, что мог бы достаточно профессионально работать в комиссии по обороне и безопасности страны.

Сегодня, всем ясно, что парламент должен заниматься только законодательной деятельностью, и ничем другим. Нам нужны такие законы, чтобы три ветви власти — законодательная, исполнительная и судебная — нигде не пересекались, не противоречили друг другу.

Но вопрос о законах особый. Ведь у нас совершенно не разработаны процессуальные нормы. В законах записано, например, что человек имеет право на свободу слова, свободу печати. И нигде не указано, каким образом это право можно реализовать. Почти в

любой другой стране, если такой закон написан и принят, юристы тут же разрабатывают соответствующую процедуру. Для этого существуют сотни процессуальных актов, имеющих силу закона. Вся американская конституция изложена на двух страницах. А сколько к ней процедурных актов! И если там записано о неприкосновенности частной собственности, то и до тонкостей разработано, каким образом это право реализовать.

Глава 8. НЕМНОГО О РУХе

Самой массовой оппозиционной политической партией Украины сегодня является РУХ. В свое время он назывался «Народный рух України за перебудову». А потом перестройка закончилась.

Мне понравились первые лозунги РУХа, его претензии на лидерство в возрождении украинской национальной культуры. И тогда, и сейчас у меня не было сомнений в том, что возрождение этих традиций — очень нужное и важное дело. Я стал сторонником движения, а позднее, когда РУХ (точнее — большая часть его) объявил себя партией, членом этой партии. Избран председателем ее Харьковской областной организации.

Нужно учесть, что в отличие от бывшей коммунистической партии, в РУХе нет жесткого централизма, подчинения меньшинства большинству, строгой подотчетности. Все решения здесь носят рекомендательный характер, и каждый член РУХа может иметь свою точку зрения. Хотя, разумеется, основные и идеологические принципы устава партии нужно соблюдать.

Нет сомнении в том, что восточная часть Украины отличается от западной. Эти отличия наиболее ярко проявляются в городах, в том числе, конечно, в Харькове. Свою роль здесь сыграла и близость России, а следовательно, большое число переселенцев из нее. Возрождать украинскую культуру, подвергая остракизму тех, кто не умеет говорить по-украински, и всячески способствовать продвижению тех, кто умеет — путь чисто большевистский и не перспективный. Судя по всему, это начисто не понимают такие наши земляки, как Пасечник, Здоровый, Кравцив...

Я категорически не приемлю такие методы «украинизации», какие демонстрирует пан Здоровый, который пришел в музыкальное училище и объявил там преподавателям о том, что с завтрашнего дня они будут вести занятия на украинском языке. Нельзя так поступать. Заместитель представителя Президента в Харьковской области практически ничего не сделал для обеспечения училища учебниками украинского языка. Вообще сейчас в Харькове не организована широкая сеть курсов української мови... Как же, по-моему мнению, выполнить требования закона о языке? Постепенно.

Насколько мне известно, сейчас в Харькове более чем в тридцати школах дети начали занятия в классах с украинским языком преподавания. Первых. Именно с начальных классов и детских садов нужно вести новую языковую политику. И так постепенно, постепенно... Да, это путь долгий, но он не ведет к социальной напряженности.

Негативный имидж РУХу создали люди, которые далеко отошли от принципов этого движения, этой партии. Именно они приняли под свою крышу молодых экстремистов из УНСО. А эти мальчишки дискредитируют Украину в том числе тем, что выпускают листок под тем же названием, что был у харьковской газетки, выходившей при фашистах. Именно они пропагандируют лозунг «Украина для украинцев», а все остальное — это не люди, а «биологическая масса». И проблемой для них является лишь то, как поступить с этой «биомассой»: то ли полить очередью из автомата, то ли обеспечить такие условия, чтобы «выдавить» их из Украины.

Уверен, что совершенно сознательно воинствующие бывшие и неокоммунисты убеждают людей в том, что все, кто говорит по-украински, это украинские экстремисты (они же — руховцы). Тем самым распространяется ложь и клевета.

Кстати, именно непримиримость нескольких догматиков стала одной из основных причин раскола РУХа. В РУХе, возглавляемом Черновилом, нет места людям со взглядами, которые заставляют вспомнить о нацистах. Ведь гражданами Украины являются и те 14 (из 52-х) миллионов людей, которые не называют себя украинцами. Нам не нужна «жириновщина».

Глава 9 (и последняя).
У ИСТОКОВ ПОЛИТИКИ

Я совершенно не приемлю людей равнодушных. Возьмем, к примеру, моего соседа по залу Верховного Совета генерала милиции Александра Марковича Бандурку. Его могут винить во многих грехах, но только не в том, что он равнодушный. А другой мой сосед — врач Бондаренко Виктор Александрович. Четыре года просидел в Верховном Совете и ни разу не выступил у микрофона. Разумеется, какие-то вещи он делает, какие-то вопросы решает, как любой депутат, но... Или еще один харьковский депутат — директор одного из крупнейших предприятий—объединения «Завод имени Малышева» Геннадий Левченко. И его я уважаю, хотя и не разделяю многих взглядов Геннадия Петровича. Но как же он, возглавляя огромный завод, у которого столько проблем, и практически никогда не выступил перед микрофоном?

Нет сомнений, что работа члена Верховного Совета не ограничивается выступлениями. Это только внешняя часть его деятельности. К сожалению, есть в нашем парламенте люди вроде Черненко или Чародеева, которые с апломбом и уверенностью в собственной правоте выступают по любому поводу.

И раз уж зашла речь о харьковских депутатах, не могу не сказать о Владимире Гриневе. Хотя те возможности, что имел Владимир Борисович, были уникальны, использовал он их минимально. Гринев имел доступ к микрофону в любой момент, он всегда мог вмешаться в любую дискуссию. Но предпочитал отмалчиваться. Заместитель Председателя Верховного Совета мог выйти с любым предложением, предложить, скажем, свою концепцию приватизации. И ничего.

К сожалению, и то поручение, которое сделал Гриневу Верховный Совет — руководить комиссией по экономическим преобразованиям — так и не было выполнено. Как известно, он покинул свой пост заместителя Председателя ВС. Три с половиной года просидел на этом месте, а потом тихо ушел.

Впрочем, на его месте мало кто добился бы особых результатов. Но лично я бы скорее «сгорел», но все бы видели и поняли, что

было сделано все, что можно. И когда Владимир Борисович сегодня выступает и рассказывает, что нужно делать, лично у меня всегда возникает один вопрос — кем же ему надо было быть, чтобы следовать своим же советам?

А еще один лидер Межрегионального блока — Леонид Кучма... Ведь он в течение девяти месяцев имел уникальные полномочия. Вся полнота власти была у него. И как он ею воспользовался? Или никак, или очень плохо. Сегодня Кучма говорит о том, что ему не дали реализовать задуманное. Очень может быть. Но тогда почему же наш бывший премьер столько ждал, а не ушел через месяц, «хлопнув дверью»? Тогда это выглядело бы совершенно иначе.

Но при всем при том нельзя забывать, чго все это время нами фактически правит не Верховный Совет и не правительство, а «госпожа компартийная номенклатура». Об этом уже немало говорили. Хотя мало кто задумывался о том, куда делся после ГКЧП аппарат нашей Коммунистической партии. Все просто. Он практически целиком перешел в структуру Верховного Совета и Кабинета Минстрое. Что тут плохого?

Депутаты Верховного Совета редко предлагают проекты решений. Как правило, подобные документы появляются в недрах одной из комиссий. В этом варианте авторами проектов постановлении или законов являются представители аппарата ВС — они здесь называются «специалисты». Нужно сказать, что среди них много умных и талантливых людей. Но в массе своей это люди старые. Я имею в виду не возраст, а взгляды.

В начале работы Верховного Совета мы с Левком Лукъяненко предложили произвести смену всего аппарата ВС. Я уверен, что можно было чуть ли не с улицы набрать людей, и это было бы лучше, чем оставить клерков с их традициями, привычками, связями...

Приведу пример. В нашем Кабинете Министров есть такой пост — министр Кабинета Министров. Его занимает человек, который руководит аппаратом КМ. И вот на эту должность назначили некоего Доценко, бывшего сотрудника ЦК КПУ. Так случилось, что я случайно услышал разговор двух бывших секретарей обкомов, когда они обменивались мнениями по поводу этого назначения.

Знаете что они сказали? Вроде бы этому нынешнему министру в ЦК доверяли только разносить бумагу по туалетам.

У меня сложилось такое впечатление, что мало кто у нас представляет, как идет этот процесс — бумаготворчество. «Рожденная» начальником бумага сразу идет вниз к исполнителям, а другими исполнителями берется под контроль. Лишь от них зависит скорость продвижения бумаги. По ходу этого движения она может затеряться, улечься на дне ящика какого-то стола. А сам руководитель... У него же не семь пядей во лбу. Он может и забыть о поручении, ведь подобных бумаг ежедневно подписывается не один десяток. Так что от клерков здесь очень многое зависит.

Просто зависть берет, когда видишь, как в США с приходом нового президента полностью — от писаря до первого помощника— меняется аппарат Белого Дома. И не потому сменяют около шестисот человек, что они были плохими специалистами. Эти люди не останутся без работы, кто-то возможно и вернется в тот же аппарат. Но потом.

В наших условиях все это выглядит иначе. Аппарат у нас побольше, сменить его — новых нужно набирать, предоставлять квартиры... Хорошо, пусть хотя бы новый премьер приходит со своей командой. А нет у него своих людей — значит это плохой премьер. Впрочем, бывают такие, которые предпочитают доверять предыдущей команде. Здесь все решает профессионализм руководителя.

И последнее. О профессионализме. Я убежден, что решение о том, что следующие парламентарии должны быть профессионалами — это грандиозный скачок вперед. Хотя, с другой стороны, большого скачка не получилось. Зачем Верховному Совету 450 человек? Достаточно было бы и трехсот, если не двухсот. Лишь бы работать могли и хотели.

Додаток №2

Les Cahiers du Samizdat

В «Тетрадях Самиздата» печатаются выдержки из «Хроники текущих событий», «Хроники литовской католической церкви» и других самиздатских журналов.
Приводятся воззвания, заявления для прессы, различная информация о жизни и положении демократических кругов в Советском Союзе, о религии и т.д.

Адрес редакции: Les «Cahiers du Samizdat» asbl, 105 dreve du Duc, 1170 – Bruxelles, Belgique. Abonnement annuel 350 bfr. (Avion hors d'Europe 550 Fr.) CCP Bruxelles n°000-09718.85-42

Естонці як нація викликають у мене повагу – 200 років Естонія належала династії Романових, 35 років вона під чоботом радянського імперіалізму. Але не в кожній нації є Марія Ундер, Суйтс і Віснапу. Дав мені знання про Естонію Юхан Смуул, закохав мене в неї, покійний Леон Тоом... Наших з Неллею друзів-дисидентів не називатиму – мало що може статися з моїми «Щоденниками».

Нам, українцям, є чого навчитися у естонців.

P.S. Март Ніклус (1934 р.н.) Н.Г.[27] давала мені його «Автобіографію». Річ впливова і сильна. Його випустилм, коли на посадку пішли наші – 1966 рік.

Зразок для Естонії, символ нескореності.

Л.Т.

---

[27] Наталія Горбаневська (Л.Т.)

Восточноевропейский диалог

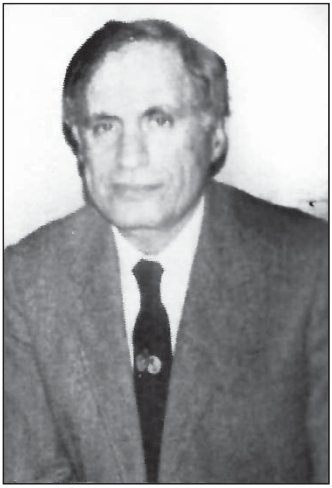

Эдуард Штейн

О «МАТЕМАТИКЕ ДУШИ» И «МУЗЫКЕ ИНТЕЛЛЕКТА» ЭСТОНСКОГО НАРОДА

«...но я слушаю и слушаю его влюбленные рассказы о двадцати свободных годах этого некрикливого трудолюбивого маленького народа из крупных мужчин с их медленным основательным обычаем; выслушиваю принципы эстонской конституции, извлеченные из лучшего европейского опыта. ...и неизвестно зачем, но все это начинает мне нравиться, все это и в моем опыте начинает откладываться».

А. И. Солженицын, «Архипелаг ГУЛаг».

Более полувека назад, в 1921 году, в Москве была издана книга Генриха Виснапу «Amores» в переводе Игоря Северянина. Предисловие к ней поэт-имажинист Александр Кусиков начал так: «Мало что на Руси известно об Эстонии и эстонцах». Слова эти не потеряли своей актуальности и ныне.

В дореволюционное время было крайне мало объективных работ о народе Калевипоэга, нет их и сейчас, несмотря на то, что в Советском Союзе ежегодно издается большое количество книг о самой северной из прибалтийских республик. «Труды» эти полны передержек и искажений, они фальсифицируют историю народа.

О моральной стойкости и цельности души эстонской повествуют немногие книги, да и то они, кроме одной, опубликова-

ны на Западе. Золотник «эстониады» в современной русской литературе мал, но дорог. А. И. Солженицын в «Одном дне...» говорит, что Иван Денисович никогда еще в своей жизни не встречал таких хороших людей, как эстонцы-зэка; Эдуард Кузнецов в своих «Дневниках» подкрепляет это мнение своим лагерным социологическим исследованием. Средний возраст эстонцев, пребывающих с автором в заключении, — 43 года, все они по суду были приговорены к расстрелу, замененному двадцатипятилетним сроком. «Главный самолетчик» далее так отвечает на вопросы об эстонцах, поставленные в сводной таблице: стукач — нет; наркоман — нет; уголовник в прошлом — нет; полицай — нет; взгляды — демократ... (эти «нет» автора «Дневников» без всяких натяжек переходят в «да»: честен — да; мужествен — да; непримирим к врагам своей Родины — да). С большим теплом пишет об эстонцах А. Варди в книге «Подконвойный мир», на обложке которой представлена скульптура «Раб в наручниках» — символ отчаяния, символ неволи — работы известного эстонского мастера Калью Рейтеля. Поэты русского Зарубежья Валерий Перелешин, Юрий Иваск и Борис Нарциссов в своих стихах воспевают язык и культуру Эстонии.

Если замалчивание советской официозной печатью правды об Эстонии легко объяснимо, то это же явление в дореволюционной литературе следует, очевидно, рассматривать в свете различия в психическом складе русского и эстонского народов. Горделивые эсты отличаются от русских своим происхождением, религией, культурой и языком. Взаимное отчуждение двух народов углубляется фактом постоянной экспансии России на Запад: 200 лет Эстония принадлежала дому Романовых, а сейчас, уже 34 года, находится под пятой советского империализма. Вполне естественно, что при таких, сменяющих друг друга катаклизмах, между двумя народами не могли возникнуть дружелюбные отношения. (Они все же возникают, но не в Эстонии, а между политзаключенными советских лагерей и в изгнании).

Подобно древним евреям, находившим свой мир, свою «родину», свое духовное убежище в Талмуде и в учении пророков, эстонцы искали и находили животворную силу устойчивости и

сплоченности в песнях своих бардов. Во время насильственной русификации Эстонии, проводимой режимом Александра Третьего, выдающийся народный поэт Юхан Лийв написал стихотворение «Для персов», воспринятое всем народом как пророчество:

...пусть сильные сильными были,
но если бессильных давили,
душили за сопротивление
и в боги себя возводили,
тогда
наступало падение.

Такое же значение для эстонцев в наши дни приобрел финал стихотворения Алексиса Раннита «Тигр»:

Мы победим, сыны страны видений,
Легенду нашу обращая в явь.

Кроме диаметрально противоположных исторических судеб двух народов и почти полувекового разрыва в датах раскрепощения (в Эстонии крепостное право было упразднено в 1816 г., а в России — лишь 45 лет спустя), не менее противоположны их нравы и привычки. Эстонцы, как правило, исключительно сдержанны, эмоции их вскипают и гаснут в глубинах души, не прорвавшись наружу. Зачастую они угрюмы и, в отличие от русских, настораживающе холодны. Удивительную сдержанность эту можно объяснить, очевидно, словами Игоря Северянина:

Ликуйте, мудрые эстонцы,
В чьих жилах северная кровь...

Да и трудолюбием, эрудицией, разнообразностью интересов и стремлением к познанию славятся эстонцы:

Где в каждом доме пианино —
И Лист, и Брамс, и Григ, и Бах?
Где хлебом вскормлена малина,
И привкус волн морских в грибах?
Где каждый труженик-крестьянин
Выписывает «свой» журнал?..

«Все это в Эстляндии, в стране-рае», — на вопросы эти отвечает И. Северянин в стихотворении «Ах, есть ли край?»

За это как раз и любили ту страну, «где мудро движется соха», «где что ни местность, то кургауз, спектакли, теннис и оркестр...», — Кюхельбекер, который чувствовал себя свободной птицей лишь «В лесах моей Эстонии родной», Бальмонт, Северянин и другие представители русской культуры; вот, наконец, почему Лесков в рассказе «Колыванский муж» в сатирической форме пишет о том, что, кто «пошел по канун и сам потонул», — русский Иван Силачев, под воздействием окружения, становится эстонцем.

Не поддающийся никаким депортациям и репрессиям коммунистической диктатуры постоянный рост народного самосознания эстонцев, их непреклонная вера в национальное самосохранение и демократическое будущее побуждают нас постараться понять истоки этого почти феноменального явления советской действительности.

По новейшим археологическим данным, финские племена, которые населяли северную часть современной России, достигли берегов Балтийского моря (территория Эстонии и Латвии) 2000—3000 лет до н. э.

В начале новой эры произошло окончательное разделение языка между ливами-финнами и эстонцами, то есть процесс этот предвосхитил подобный же процесс размежевания между западными, восточными и южными славянами почти на шесть веков. Несмотря на отдельные набеги славянских племен с востока и шведов с севера, около трех тысяч лет земля эстов была свободной, а народ независимым.

Начало XIII века для эстонцев было подобно тому, что пережили евреи после разрушения первого Храма: маленькой стране пришлось вести войну на два фронта. Коалиция немецких орденов с Данией привела к разделу страны, ее разорению и, наконец, лишению свободы на целых 7 веков (до 1918 г.). Эту неравную борьбу возглавлял Бар-Кохба эстонцев— Лембиту, павший на поле брани в 1217 г., в войне, которая была для народа

безнадежной и которую эстонцы вели с упорством обреченных, веруя в то, что для тех, кто не встает на колени перед победителями, есть в будущем залог свободы.

Последние четыреста лет независимости страны, пути ее становления и развития нашли свое блестящее отображение в эпической поэзии и, прежде всего, в народном эпосе «Калевипоэг» (сын Калева). Судьба героя эпоса — сказочно-поэтическое отображение исторических судеб эстонского народа. События в эпосе охватывают период VIII—XIII веков. Освещением исторических процессов «Калевипоэг» превосходит многие эпосы, уступая разве только греческим. Сходство «Калевипоэга» с финским эпосом «Калевала» лишь поверхностное, отличие же принципиальное: в финский включены христианские мотивы, а в эстонском, более древнем, мы видим только языческие. Таким образом, «Калевипоэг» венчает языческий, независимый период становления Эстонии.

Немецкое владычество принесло с собой в середине XIII века насильственное крещение. Столь позднее принятие эстонцами христианства отнюдь не повлияло на ускорение развития духовной жизни народа, поскольку его внутреннее горение поддерживалось иск- 223 лючительно богатым эпосом и фольклором. Удивительный и достойный подражания феномен: народ, численностью чуть больше миллиона, создал примерно 400.000 народных песен, 95.000 сказок, 170.000 пословиц и поговорок и, наконец, 100.000 загадок. В этом духовном роднике народа — культурная сила нации.

Дальнейшее ее «возмужание» наступает в начале XV века, в период внедрения новой религии — лютеранской и в эпоху возникновения в стране книгопечатания (первая эстонская книга — «Лютеранский катехизис» была напечатана в 1423 г.).

Два следующих века в Эстонии господствовали шведы, но мировая история, пожалуй, не знает примера более благотворного влияния иноземного владычества. Шведы, к большому неудовольствию немецких баронов, угнетавших эстонское крестьянство, дали последнему свободу пользования землей. Потомки викингов создали в конце XVI века на оккупированной ими территории первую эстонскую гимназию, они же способствовали искоренению неграмотности в стране. Был введен закон, по которому неграмотные люди не могли вступать в брак. Всякие крестики, кружки, знаки минуса вместо подписи категорически отвергались. Заметьте, это было в XVI веке!

Ту же политику шведы проводили и по отношению к Финляндии. Значительно позднее Россия, дав автономию Финляндии, стремилась этим актом ликвидировать в ней сильное шведское влияние, однако, тогдашняя автономия Страны тысячи озер была намного шире, чем ее теперешняя независимость.

Крайне отрицательную роль в дальнейшем развитии Эстонии сыграл Петр Первый. Если для России он «в Европу прорубил окно», то для Эстонии он надолго его закрыл. При нем вновь было введено крепостное право. Он, наконец, сделал все от него зависящее, чтобы углубить борозду, разделявшую русскую и эстонскую культуры.

До середины XIX века немцы пользовались в Эстонии почти неограниченными правами, полученными от Петра. Они, например, закрывали эстонские школы, длительное время задерживали публикацию народного эпоса «Калевипоэг».

Одним из противоядий против онемечивания народа было появление и колоссальный рост популярности первого эстонского «Тамиздата». В 1857 году эстонский народный эпос «Калевипоэг» был, наконец, впервые опубликован, но... в Финляндии. Дело в том, что немецкие власти поставили одним из условий публикации народного эпоса по-эстонски его перевод на немецкий язык (русские власти на этом не настаивали). В 1862 году эпос был издан по-немецки, но к тому времени он уже около пяти лет циркулировал по стране в оригинале.

Финал первой мировой войны не принес желаемого мира народам Восточной Европы. Стремление «раздуть пожар мировой революции» толкало советских экспансионистов на другие «народы и государства «, включая прибалтийские страны.

24 февраля 1918 года, после семи веков неволи, Эстония провозгласила свою независимость, но уже 28 ноября того же года Красная армия атаковала молодую республику. В неравной борьбе народ, только что обретший долгожданную свободу, отстоял свои рубежи.

2 февраля 1920 года Советская Россия вынуждена была подписать Тартуский мирный договор, по которому она навсегда отказывалась от каких-либо территориальных претензий к Эстонии. Этот важный исторический документ, как и «Пакт о дружбе и ненападении», подписанный СССР и Эстонией 4 мая 1932 года, просто вычеркнут из коммунистической историографии.

Двадцать лет спустя после подписания первого договора с Эстонией, советский империализм поработил маленькую страну. Передо мной фотокопия документа, впервые опубликованного 18 сентября 1969 года газетой «Ваба Ээсти Сына» (Свободное эстонское слово). В этом документе, направленном 17 сентября 1939 года Народным комиссаром иностранных дел СССР Молотовым последнему послу Эстонской Республики в Москве — Аугусту Рэю, в частности, говорится:

«...имею честь по поручению Правительства заявить Вам, что СССР будет проводить политику нейтралитета в отношениях между СССР и Эстонией « (разрядка моя. — Э. Ш.).

На переломе сентября-октября 1939 года балтийские страны были вынуждены подписать со своим всесильным соседом соглашение, по которому СССР получал право пользования военными базами на территории этих республик. На торжество подписания этого соглашения в Москву прибыл главнокомандующий эстонской армией, генерал Лайдонер. Сталин осыпал его подарками (2 арабских скакуна и коллекция старинного гру-

зинского серебра). На банкете диктатор произнес речь, которая заканчивалась словами:

«Нет малых и великих народов. Эстония, пережившая самодержавие, принадлежит к великим народам».

Вскоре наступило 15 июня 1940 года: сталинские дивизии поработили своих соседей, а 16 июня произошла очередная трагедия — был депортирован, а затем ликвидирован Лайдонер (после этого была уже статистика — более ста тысяч эстонцев разделили судьбу своего главнокомандующего).

О трагизме новейшей истории эстонцев тонко и точно пишет А. И. Солженицын в «Архипелаге»:

«Вот известная (совсем неизвестная...) история, как мы хотели взять их наскоком в 18-м году, да они не дались. Как потом Юденич презирал в них чухну, а мы их честили белобандитами, эстонские же гимназисты записывались добровольцами. И ударили по ней еще и в сороковом году, и в сорок первом, и в сорок четвертом, и одних сыновей брала русская армия, других немецкая, а третьи бежали в лес...»

Многовековая неволя эстонцев раскрыла перед ними историко-социологическую аксиому: угнетающий другого никогда сам не может быть свободным. Когда, 24 февраля 1918 года, был принят Манифест народов Эстонии, то все национальные меньшинства: русские, немцы, шведы, евреи, латыши и литовцы получили те же права, что эстонцы: их представители были членами национального парламента. И даже тогда, когда часть немцев симпатизировала Гитлеру (последний, кстати, не очень им доверял), некоторые русские — Сталину (он позднее их депортировал), а евреи? — идеям сионизма, то положение этих народов в Эстонии не изменилось.

Русское национальное меньшинство жило в демократической Эстонии богатой духовной жизнью. В идеальном порядке содержались церкви, соборы и монастыри. Российским писателям и актерам эстонские интеллектуалы оказывали самый теплый прием. Постоянный рижский русский театр часто гастролировал по городам Эстонии, на русском языке издавались книги, журналы, газеты.

Эталоном национальной терпимости всегда было отношение народа данной страны к «своим» евреям. Если сослаться на воинствующую «Энциклопедия Джудаика» (изд. 1971 г.), то в ней говорится, что поляки, украинцы, латыши и литовцы во время второй мировой войны убивали евреев. В статье «Эстония» (стр. 916-918) об эстонцах этого не сказано. Оно и понятно. Подавляющее большинство эстонцев помогало тем немногим (из 5 тысяч довоенных) евреям, которые не успели эвакуироваться. От эстонского крестьянства не отставала интеллигенция. Достаточно указать на героический пример великого эстонского графика Вийральта, который три года прятал еврейского художника Блюменталя в шкафу государственной типографии. Приблизительно такова же судьба еврейской семьи Генсс. Юлиус Генсс был эстонским искусствоведом. Его сын Мо продолжает сейчас дело отца.

Евреи, населявшие страну до второй мировой войны, жили свободной жизнью в семье равных, сохраняя и развивая свои национальные традиции. В середине 30-х годов был осуществлен перевод «Калевипоэга» на древнееврейский язык, а во всей эстонской литературе (до 1946 г.) не было ни одного презрительного слова об евреях. Как бы в благодарность земле, давшей евреям такие свободы, профессор Детройтского университета Иосельсон (эстонский еврей), до прибытия в Америку большой эстонской эмиграции, был единственным человеком в США, отмечавшим праздник независимости Эстонии — 24 февраля 1918 года. Другой же эстонский еврей — проф. Эммануил Нодель — написал по-английски книгу об Эстонии.

Зелоты, защитники легендарного бастиона Масада, в течение трех лет сдерживали напор превосходящих сил армии Тито. Они верили, что сам Бог на их стороне и, когда положение станет безвыходным, Он вмешается и спасет их. Всевышний не вмешался, и Масада была сокрушена.

«Эстонские зелоты» в 1944 году уже не полагались на Бога, они прекрасно знали: дивизии КГБ и МВД в стократ страшнее римских легионов, но тем не менее они не покорились и в течение 8 лет вели в лесах беспримерную борьбу с захватчиком. Последние

очаги восстания были подавлены лишь в 1952 году. Если предположить, что эстонский опыт народной войны был бы хоть частично использован чехами и словаками в августовские дни 1968 года, то, кто знает, не стала ли бы Пражская весна — Чешским летом: ведь как-никак чехов и словаков в 15 раз больше. Эмигрантские круги старались хоть как-то облегчить участь обреченных, но безуспешно. Да, читатель, это все было в эпоху, когда западные дипломаты еще не успели придумать «детант».

Партизанская война не принесла, да и не могла принести свободы, силы были слишком неравными. За свое стремление к свободе эстонцы заплатили большой кровавой ценой: простое сопоставление цифр говорит само за себя. В 1939 году численность населения страны равнялась 1.200.000 человек. В период между 16 июня 1940 года и 21 июня 1941 года было депортировано более 100.000 человек, эмигрировать же удалось лишь 60.000. Перед последней переписью населения СССР в Эстонии проживало ровно столько же людей, что и в 1939 году, причем процент русских был значительно выше, чем перед войной. Учитывая естественный прирост населения, без всякой боязни ошибиться, мы можем утверждать: за время советской оккупации Эстонии одна четвертая часть ее народа была уничтожена.

Тривиальное «любое поражение — начало грядущей победы» получило в Эстонии наших дней новую, тактическую окраску. Народ, который, подобно евреям, пережил такое обильное «кровопускание», свое аутодафе, должен был изменить тактику, физически и морально сохранить себя, спасти то, что определяет нацию, — спасти свою культуру. В этих новых баталиях за национальное самосохранение эсты одерживают одну замечательную победу за другой. Укажем на такой немаловажный факт, что за последние годы ни один из значительных представителей эстонской культуры не разделил судеб Синявского и Даниэля, Галанскова и Григоренко, Амальрика и Буковского. Эстонское искусство, находясь в общем главлитовском фарватере, благодаря почти единому фронту эстонских коммунистов и их противников, совершает настоящие цензур-

ные чудеса. Воистину, перефразируя Н. Н. Берберову, эстонцы поставили себе целью не допустить, чтобы их литература стала болгарской.

В процентном отношении (к количеству населения республики) Эстония занимает в СССР первое место по книго-журнало-газетопечатанию. Для всего русского народа «Один день Ивана Денисовича» (в издании «Роман-газета») был выпущен стотысячным тиражом, а на эстонском языке тираж повести Солженицына достиг рекордной цифры — 60 тысяч экземпляров.

В 1958 году в эстонском Госизе вышли в свет избранные стихотворения великого поэта маленькой страны — Марии Ундер. Совсем недавно была выпущена, по-эстонски, долгоиграющая пластинка с ее стихами. Когда в 1959 году в Москве был издан двухтомник «Антология эстонской поэзии», то русскому читателю выдающийся поэт не был представлен. Правда, переводы ее стихов были для антологии подготовлены, но то, что возможно в Таллине, недопустимо в Москве, — цензура послала стихи на «заклание».

В сложной игре с цензурой в кошки-мышки эстонцы руководствуются беспроигрышной тактикой: тише едешь, дальше будешь — спокойно, без лишней шумихи, они печатают и мгновенно распространяют произведения любимых авторов.

Первостепенная роль в сохранении эстонской культуры, однако, принадлежит тем 60-ти тысячам, которым удалось уйти на Запад. По размаху культурного Возрождения и просветительной деятельности эстонская эмиграция нашего времени повторила великую польскую — середины XIX века. Значимость для эстонцев поэзии Ундер, Виснапу, Суйтса адекватна значимости для поляков поэзии Мицкевича, Словацкого, Норвида.

Всем хорошо известна любовь русских к поэзии, но, как правило, в изгнании сборники стихов русских поэтов издаются тиражами не более тысячи экземпляров и расходятся с трудом. Эстонцы и здесь остаются непревзойденными: для своей столь малочисленной диаспоры они издают книги совершенно фантастическими тиражами. Сборники Марии Ундер опубликованы в 12 тыс. экземпляров, Генриха Виснапу — 10 тыс., Алексиса Раннита — 5500. Известный эстонский поэт Бернард Кангро еще до выхода в 1971 году своей книги «Мой лик» имел более тысячи подписчиков!

Страстная любовь к своему языку, историческому прошлому, к многогранной и передовой культуре всегда давала и дает эстонцам силы поддерживать пламя внутреннего горения, тот огонь, который «тленья убежит».

Пламя высвободит руку
Из гранитного зажима.
И тогда Калевипоэг
В дом отцовский возвратится...

ШТЕЙН Эдуард — родился в 1934 году в Польше (1999). Учился и впоследствии преподавал в Варшавском университете. В 1968 году эмигрировал в США. Печататься начал за границей. Член редколлегии сборника «Новый Колокол». В настоящее время живет в США.

Василий Розанов

Додаток №3

ИЗ ПОСЛЕДНИХ ЛИСТЬЕВ

Публикуемые материалы В. В. Розанова принадлежат к последним его страницам. Ими завершается книга «Из последних листьев», главки которой были опубликованы Виктором Ховиным в «Книжном углу» (1918) при жизни Розанова и которая, по замыслу автора, совпадала с «Апокалипсисом нашего времени». Датировать их следует весной-летом 1918 г.: главка «Тени», вероятно, написана непосредственно вслед за 21 мая — днем, когда православная церковь чтит память Константина. «Последние листья» объединяет истолкование Апокалипсиса как противохристианской книги, выдвинутое Розановым в «Апокалипсисе нашего времени», и утверждение «однозаветия», отстаивавшееся Розановым на протяжении двух десятилетий в полемике с Мережковскими и их теорией «Третьего Завета».

Л. Флейшман

Обращение планет

Дифирамбы, дифирамбы, дифирамбы...
Дифирамбы, дифирамбы, дифирамбы...
.....
О, пойте песни, народы
.....
Знаете ли вы, знаете ли вы, что всякая настоящая радость нема:
.....
Ах... так вот отчего планеты немо обращаются около солнца...

Последние листья

ТЕНИ

Стою за службою в церкви Красного Креста. Стою, слушаю, слежу. И мне кажется, что ничего этого — нет, как нет

А = не-А,

т. е. по логике — нет, а следовательно — и исторически тоже нет этого. Не может быть.

Прежде всего, нельзя не поразиться, что на монетах Константина Великого, коих сохранилось так много, что ими можно мостовую мостить, нет ни одного — так-таки решительно ни единого «Христианского символа», как равно и на монетах с изображениями Св. Елены. Везде (т. е. у Константина) — soli invicto, т. е. культ Митры. Наконец, есть монеты погребальные, но и там — два изображения: одно — в грустной траурной тоге, но — совершенно языческое; другое: как он, подобно Илье Пророку, уносится в небо и на колеснице. Везде, однако, изображения языческие: это — квадрига, четырехконная языческая колесница, уносящая в небо императора, который, по сумме монетных изображений, как будто и не становился никогда христианином.

Что же такое и о чем написано у Евсевия? Принятия христианства как будто никогда не было.

Затем, меня прямо томит эта мысль: что принятия христианства никогда и не могло быть, что это религия, что называется, «не статичная».

Прежде всего, когда я шел еще в церковь послушать этот праздник, то мне представилась совершенно кощунственною самая мысль, будто Бог мог быть так безжалостен к человеку, чтобы оставить его вовсе без религии, вовсе — «не открыв Себя» целых 4000 лет, т. е. дольше, чем сколько тянется христианство? Возможно ли это, и мыслимо ли по жалости Бога к человеку, возможна

ли такая бессмыслица? Но и затем. Меня в самом деле смущает мысль: а как же физиология? Христианство — оно все «чистенькое», «книжка», и в нем ни испражений, ни роженицы — нет. А «Отец» — Он Бог, т. е. «тот Единый Бог, Который и есть», будем ли мы изображать Его в гиматие и со скипетром и с орлом у ног, как греки; или как египтяне — в виде Озириса-Онуфрия, т. е. сидящего и одетого, но тоже — «на престоле» (очевидно, этот-то Озирис- Онуфрий, «уже без физиологии», и послужил источником и началом и Зевса-Этофора, и Юпитера у римлян, т. е. сидящего и «одетого»: но в основе-то, мы знаем, у египтян, как и у греков, с римлянами вслед их, Бог имеет изображение именно физиологическое, рождающее, как Свое «первозданное»). Бог — он Отец, и это — прежде всего. Что же мы видим у христиан? Бог у них именно — не отец, и это — прежде всего. «Бог есть Дух», от этого начинаются все катехизисы. «В Боге — крови нет», «Бог — бескровен», вернее — он «обескровен», и именно у христиан, у христиан у первых. Не понимаю: или я сплю и вижу все это во сне, или христиане все спят и всё видели только во сне, и увидели какого-то Странного Бога — бескровного. Откуда же — кровь, первое начало мира, из которого все и рождается. Ибо уже из крови — семя, или точнее — семя есть энтелехия крови: кровь есть, потому что будет семя, кровь создана, чтобы потом породиться семени. Явно, что Бог не только кровен, но и слишком кровен, полно-кровен, Бог именно — Семя, как и изобразили первые египтяне, «cum phallo in statu erectionis», как их открытый Озирис. Да иначе и быть не может, потому что откуда же иначе взялась жизнь? Что же христиане нам проповедуют о «Боге Духе Святом»: он — не только не «Святой «, а это есть просто мнимость, т. е. его просто — нет. Христианство есть именно «мнимость», а не — «религия». И это, в конце концов, не только космологически, но и нравственно: в самом деле, что за «отец», который гнушается своей «рождающей дочери»? Это — не Отец, а чужой, посторонний, проходящий мимо человек. Очевидно, в безфизиологического Иисуса христиане поверили как «в проходившего мимо человека « вследствие какой-то красоты слов.

Христос совершенно чужд миру и идет мимо его, идет именно «в погибель», как и речет Апокалипсис: так как это «Дух», т. е. одни «разговоры». А-космический, а-фи-зиологический Христос миру просто не нужен, и если бы он «пришел», то «не знаю, зачем приходил». Христианство именно — марево, мираж. И его — не может быть. Это

не-А,

которое вздумало быть

А.

Не только не «Альфа» и «Омега», но даже никакая из промежуточных маленьких букв.

Что же такое совершилось и что такое христианство? И вот эта обедня, которую я слушаю. Я слушаю ее и берусь за руки, пробуждая себя, думая: «не сплю ли я?» Но — нет, не сплю. Значит, «все спят люди и ничего не видят». Кажется, «христианство приснилось» и только приснилось человечеству: как и речет Апокалипсис.

Хорош «Отец», который не хочет видеть рождающей дочери. Это именно монастырь, и Христос основал монастыри. Вот для них он и пришел, «сын погибельный». Тогда понятно, что он а-космичен, что Он есть «Дух». И вообще христианство объяснимо. Конец, точка, смерть. Тогда — Димитрий Сергеевич. Тогда зачем же говорить о Христе, когда можно говорить о Димитрии Сергеевиче и Зинаиде Николаевне, — людях ведь ясных и наших дней литераторах. Это — очевидно й уже никого не может смутить. «Проходите, люди добрые; нам вас не нужно и вас просто нет».

Дву-заветие возвращается к едино-заветию, и, как говорит опять Апокалипсис возвращается «к песне Раба Божия Моисея», которую поют Апокалипсические человеки. Дело в том, что право именно язычество, и ноумен всего его — юдаизм: все возвращается к Едино-Божию, после которого неведомо что настало. И вот царство, наисильнее всего поверившее в то, — «неведомо что настало»:

Удрученный ношей крестной,
Всю тебя, земля родная,
В рабском виде Царь Небесный
Исходил благословляя

– оно первое, именно первое, и разрушилось. Но оно есть начало падения вообще всей европейской цивилизации. О которой можно поистине сказать, что она «как бы была», а на самом деле «не была». Тенность. Тень. И не более. Посмотрите на монеты. Какая роскошь — там; скудость воображения — здесь. И Аннибалы, и Рим. Гомер и Фемистокл. А Людовики, как Александры и Николаи, — пробежали как мыши. Только еще Дарвин, да Спенсер, да телефоны с телеграфами. «Проходит лик мира сего» (Достоевский). Проходит и уже воистину «прошел». «Будет все новое» (Апокалипсис). Вот — оно и настало. Пришли солдатушки-ребятушки. И начался опять trivium и quadrivium. Расколотили царство и начали опять эпоху средних веков. «Все — новое и сначала».

* * *

Бунт Апокалипсиса с этого и начинается. Он начинается с а-физиологизма христианства. Бросает этот а-физиологизм в Преисподнюю, говоря, что «и история пойдет вспять за этим», что если где нет физиологии, — то какая же будет и история? И вот смотрите, престол Божий:

«И вот — престол стоял на небе, и на престоле был Сидящий; и Сей Сидящий видом был подобен камню яспису и сардису; и радуга вокруг престола, видом подобная смарагду... И от престола исходили молнии и громы[28] и гласы, и семь светильников огненных горели перед престолом... и посреди престола и вокруг престола четыре

[28] Всё это, — все символы грома и молнии, как равно символы топора, секиры и копья, — по объяснению мне одного ученого археолога, — суть обычные в древности фаллические символы. («Ученый археолог» — несомненно, И. А. Рязановский, «Князь обезьяний «. См. о нем в книге А. Ремизова «Кукха», Берлин, 1923 — Л. Ф.)

животных, исполненных очей спереди и сзади. И первое животное было подобно льву, и второе животное подобно тельцу, и третье животное имело лицо, как человек, и четвертое животное подобно орлу летящему. И каждое из четырех животных имело по шести крыл вокруг, а внутри они исполнены очей; и ни днем ни ночью не имеют покоя, взывая: свят, свят, свят Господь Бог Вседержитель, Который был, есть и грядет. И когда животные воздают славу и честь и благодарение Сидящему на престоле... поклоняются живущему во веки веков и полагают венцы свои пред Престолом, говоря: достоин Ты, Господи, приять славу и честь и силу, ибо Ты сотворил все, и все по Твоей воле существует и сотворено» (глава 4).

А кончается все родами женщины:

«И явилось на небе великое знамение — жена, облеченная в солнце; под ногами ее луна, и на главе ее венец из двенадцати звезд. Она имела во чреве и кричала от болей и мук рождения. И другое знамение явилось на небе: вот... дракон... Хвост его увлек с неба третью часть звезд и поверг их на землю. Дракон сей стал пред женою, которой надлежало родить, — дабы, когда она родит, пожрать ее младенца».

Здесь все связано, все понятно. Мир — подставка для человека. А человек — для вечной жизни, вечного бытия.

Новый Иерусалим. Как все понятно. Как все гороскопично. Поистине, Апокалипсис — гороскоп человечества. Опять — тривиум и квадривиум. И милые монеты античности.

Последние листья

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИ ОНТОЛОГИЯ?

Нельзя не удивляться, когда мы высказываемся о движении светил небесных, мы всегда неизменно говорим о движении их «вперед», хотя ведь есть такое же точно сказать о движении «назад»..? Ибо где же тут «вперед» и где же тут «назад», когда вооб-

ще в не- скончаемостях пространственных нет ни «вперед», ни «назад», ни «вправо», ни «влево», ни «вниз», ни «вверх»? Итак, правильно и уравновешенно было бы говорить хотя о 1/2 светил небесных, что они двигаются «назад». Но — никогда не говорим. Почему?

Тут является сомнение: одна ли это филологическая односторонность, или есть нечто и от мира? Почему это, летя по эллипсу вкруг Солнца, земля будто бы летит **все вперед и нисколько не назад?**

Разгадка, — онтологическая или внутрь нас — душевная, — по-видимому, заключается в видении Иезекииля, где, говоря о странных и страшных колесах, пророк то же высказывает, что они **«шли все вперед», «на лице свое не оборачиваясь»**. Видение это, конечно выражающее космогонические движения, говорит нам о том, что суть всего движущегося заключается в вечном «вперед», в каком-то онтологическом, а не пространственном «вперед», и что есть какой-то будто «грех», если бы какая-нибудь вещь «оглянулась назад себя», посмотрела «под ноги себе» и вообще узнала нечто «обратное» (жена Лота, обернувшаяся назад и тотчас обратившаяся в соляной столб).

Вообще, это — из загадок, почему и как возникло «лицо вещей»? И еще: почему возникла спина и всяческое спинное расположение вещей?

По-видимому, в спине меньше зрения. Спина — тупее, неощущаемее. Спина — она глухая. «Вперед» планета летит, потому что «нужны глаза», чтобы «знают, куда летишь», «выбрать, определить путь». И хотя, конечно, «у планеты нет же глаз», но как-то, с другой стороны, все-таки планета и не совершенно лишена зрения. Ну, «нет глаз», но ресницы-то уж наметились?

Фу, чудовищная мысль. Что же, это — воздух? Лучеиспускание, которое есть и у планет? Или — магнитные ее токи?

Глубокое, глубокое: «не вем».

Последние листья

ВРЕМЯ ЧЕЛОВЕКА

Праздник, сияние, отдых. Больше ли он труда? О, воистину — больше. Человек трудится, человеку — труд? Но что тут хорошего? Воистину, если человек «бог» или божествен — он создан для праздности. Вот «Эврика». Наоборот, если он демоничен и черен — он создан для «труда».

Праздник — это стихотворение. Труд — проза. Говорят, раньше человек говорцл только стихами. Отсюда большой объем «Илиады», «Одиссеи», «Наля и Дамаянти». Потому что он был блажен. Так вот в чем коренится зло. Бог был solus и вечно праздновал. В один день у Него мелькнуло: «дай — потружусь». И Он «создал мир». Так в «создании мира» и заключается зло. И — от того, что Богу для этого надо было отменить отдых.

Странно, но — так.

Солнце вечно «отдыхает». «Нести на себе планеты « и заставлять их «вращаться» — ему ничего не стоит.

Йозеф Смрковский

Додаток №4

НЕОКОНЧЕННЫЙ РАЗГОВОР
(Окончание)

ОП: Еще той же ночью вы улетели домой. При этом произошло какое-то происшествие в связи с Франтишеком Кригелем. Мог бы ты это уточнить?

ЙС: Начал обсуждаться вопрос о том, как мы поедем в Прагу. Свобода хотел сделать так, что он позвонит в Прагу и что служба в Граде организует всё, отвоз с аэродрома. Советские деятели это отклонили: что мы не будем ничего организовывать сами, что всё организует советская сторона, а в Праге — всё устроит товарищ Червоненко. И вот мы ждали самолета не менее двух часов, пока они всё организовывали. Устроено это было так, чтоб в Праге никто не узнал о нашем прилёте; поэтому было отвергнуто предложение Свободы организовать всё самим; в Прагу мы должны были прилететь в темноте. Таким образом, у нас оставались два, может быть, три лишних часа.

Мы сидели вместе с советскими деятелями, всегда двое советских и двое наших; я сидел с Косыгиным и Подгорным; это было еще в Кремле. Кригель во всем этом не участвовал. Он отказался подписать и при подписании не присутствовал; чуть позже они его опять отвезли в другое место.

До того как начались переговоры, Дубчек говорил Брежневу, что, конечно, когда мы будем возвращаться, то вернемся все вместе, значит, и товарищ Кригель. Советские представители сказали — да.

Когда мы подписали протокол, пришел ко мне Дубчек и говорит: «Не хотят нам отдать Кригеля, хотят его здесь оставить».

Говорю: «Это невозможно. Это нарушение слова; тогда пойдем требовать новых переговоров».

Позвали мы Черника, я сказал ему об этом, он говорит: «Пошли к Свободе». Свобода находился в другой комнате с Брежневым. Мы потребовали разговора с ним, сказали ему это, а также — что требуем снова возобновить переговоры, чтобы собрались «четвёрки». Когда обсуждались какие-нибудь частности, то собирались всегда четверо с советской стороны и четверо с нашей: Брежнев, Косыгин, Подгорный и Суслов, а с нашей — Дубчек, Свобода, Черник и я. Так и произошло. Мы сказали советским представителям, что без Кригеля домой не поедем. И пусть они примут это к сведению.

Они объяснили, почему его хотят оставить, что у нас из-за него будут трудности: мы подписали протокол, а он — нет, и будет строить из себя героя, дословно сказали «героя».

Мы говорили — это наше дело, мы без Кригеля домой не поедем, примите это к сведению. Тогда они пошли посоветоваться, вернулись и сказали: «Ладно, дадим вам его».

Перед тем как мы покинули Кремль, перед отъездом на аэродром, я просил, чтоб они позаботились о том, чтоб на аэродроме был тоже Кригель. А когда мы приехали на аэродром, в колонне машин, — там уже находились советские представители; один товарищ говорит: «Ваш Кригель уже сидит в самолете».

Я подозвал сотрудника нашего посольства, — он был там с нами, — и говорю: «Иди, загляни в тот самолет». Было это примерно в тридцати метрах от здания; товарищ пошел заглянуть в самолет, вернулся и говорит: «Да, товарищ Кригель находится в самолете, все в порядке». Так это кончилось; и мы в темноте поднялись в воздух.

ОП: Какие впечатления произвели на вас первые встречи после вашего возвращения из Москвы?

ЙС: Мы вернулись в темноте; советские машины отвезли нас с аэродрома в Град, где нам сказали, что за полчаса до нашега приезда из Града уехали советские танки, советские солдаты.

Товарищ Свобода предложил нам, чтобы мы в течение нескольких следующих дней находились и жили в Граде, может быть, по соображениям безопасности. Мы прожили там около десяти дней.

В Граде персонал, в особенности женщины; сразу же о нас позаботились, принесли чистое белье. За какой-то ширмой я там менял белье, и когда я положил свою несвежую рубашку на стул и надевал чистую, так находившаяся там женщина схватила ту рубашку, в которой я вернулся из Москвы, и сказала: «Эту я оставлю себе, товарищ Смрковский, эту я вам не дам, возьму её себе на память». Просто забрала её у меня.

На рассвете начали приходить люди, в Град потянулись журналисты; разнеслось по Праге, что мы вернулись назад, об этом уже вышло сообщение.

Многие из нас были настолько измучены, что нуждались в отдыхе. Мне отдохнуть не пришлось; у меня было первое короткое выступление по радио, потом я принял участие в заседании правительства в Граде, где Черник и другие информировали о ходе нашего пребывания в Москве, главное, о результатах переговоров. Долго я там не пробыл, не было необходимости.

Дубчек вёл главную работу с новыми партийными деятелями, избранными на XIV съезде, в Высочанах. Не только Дубчека информировали о съезде, но и Дубчек информировал участников съезда о результатах московских переговоров и об обязательстве, содержащемся в протоколе московских переговоров, о том, что XIV съезд не будет признан. Это было очень трудное, сложное, волнующее дело — зачеркнуть, собственно, существование этого съезда.

Наконец представители съезда приняли соображения Дубчека. В тот день Дубчек еще попросил меня, чтоб я приехал в Высочаны, где заседали выбранные на съезде партийные деятели, наверняка уже не все, и там я должен был как бы поддержать то, о чем Дубчек уже договорился с ними в первую половину дня.

Я был там в вечерние часы; ну, большого труда мне это уже не стоило, потому что соображения Дубчека были приняты.

В тот день в Град тоже явилась делегация от советской армии, руководил ею генерал Павловский вместе еще с одним генералом. Я был назначен вести с ними переговоры. Они пришли с требованием, чтобы кто-нибудь из нас, хотя бы я, обратился по радио к пражанам и призвал их, чтобы были ликвидированы все надписи, которые были в Праге[29]).

Я согласился выступить, даже обещал успех или хотя бы думал, что мог бы его обеспечить, но при условии, что одновременно выступит представитель советской армии, который заверит пражан, что советские войска уйдут из Праги, как только надписи исчезнут.

Этого они принять не хотели — такое обязательство на себя взять, поэтому мы расстались с тем, что я **не обращусь** к пражанам. Потом делегация отправилась в Ратушу и в Центральный Национальный Комитет, где говорила с представителями пражского Городского совета.

В тот же день меня посетила делегация из Парламента, из тогдашнего Национального Собрания, информировавшая меня о деятельности, о непрерывном заседании Национального Собрания с 21.8., и обратилась ко мне, чтоб я приехал в Парламент, где ждут депутаты.

Я приехал в Парламент. На площади им. Горького яблоку негде было упасть — тысячные толпы людей. В Парламенте я говорил о результатах нашего пребывания в Москве, о содержании протокола, который был подписан, о наших представлениях, что делать дальше. Представители Парламента кратко ознакомили меня с предыдущими постановлениями; всего этих постановлений Национального Собрания было около двадцати. Они публиковались сразу после принятия, а потом все были изданы в совокупности.

ОП: Самой сложной проблемой было тогда, наверное, объяснить нашим народам, что подписано в Москве и почему. Я

[29] В августовские дни вся Прага была покрыта надписями, осуждающими оккупацию. В надписях отразился талант и юмор чехословацкого народа. Вспоминаются, например, надписи, сделанные азбукой: «Ленин, проснись, Брежнев сошёл с ума!» «Ваши отцы — освободители, вы — захватчики».

вспоминаю людские потоки, запрудившие пражские улицы и нервно ожидавшие, что скажет каждый из вас. Как ты готовился к своим выступлениям?

ЙС: Было решено, что представители должны — говорилось еще о «четвёрке» (Свобода, Дубчек, Черник, Смрковский. — Ред.) — публично выступить перед народом. В тот первый день выступил Людвик Свобода как президент; после него в тот же день выступил Дубчек. Его выступление рождалось тяжело. Поскольку он был полностью изнурен физически и душевно, — это отразилось и на выступлении. На следующий день выступал Черник, наконец, говорил я.

Благодаря тому, что я выступал последний, у меня была возможность лучше ознакомиться с событиями, которые тут происходили, с атмосферой, царившей в нашей стране. У меня больше времени было на подготовку. Может быть, если учесть содержание, то я сказал больше, чем другие. Наша общественность оценила это.

Однако мое выступление было плохо воспринято советской стороной. Меня потом информировали, что советский посол Червоненко передавал о недовольстве Москвы моим выступлением. И в более позднее время, в 1969-70 годы, в известных материалах и передачах тогдашней пропаганды, в наших средствах массовой информации, мое выступление несколько раз критиковали как враждебное советской стороне, называли его эмоциональным и тому подобное. В том моем выступлении после возвращения из Москвы я много задумывался о том, как вещи будут развиваться дальше. Я исходил из грандиозного единства нашего народа, из авторитета, который имела наша партия. А в течение августовских кризисных дней авторитет партии был действительно исключительным, редким — мало известно случаев, когда бывало нечто подобное. Я говорил себе, что, собственно, после всей той трагедии дня 21 августа, еще не всё потеряно, что можно было бы и при более сложных условиях всё же, в определенной мере, продолжать ту политику, которую мы называли «послеянварской». Вместе с тем, я отдавал себе отчет, что многое зависит от

того, сохранится ли единство между наивысшим руководством государства и народом, с одной стороны, и также — единство внутри этого руководства. Этого я как раз боялся. Свои предчувствия я выражал в выступлении тем, что ссылался на единство, на своды — под этим я подразумевал руководство государства. Если мы позволим, чтоб выпал один кирпич, то за ним выпадет второй, и потом обрушится целая постройка. Я также вспоминал о Сватоплуке[30]), не ради какого-то ораторского оборота речи, но я хотел выразить опасения того, что я предчувствовал и что потом действительно произошло: вскоре после января, а особенно после августовских событий, в Москве нападали на единство, которое было у нас в стране, — что это, мол, странное единство, не классовое единство, — и вскоре после августа это начало проявляться на практике.

ОП: Известно, что такой подход у тебя был и по отношению к людям, которые хотя и не вели себя однозначно, но в принципиальных вопросах в решительные моменты выполняли свои задачи. Мог бы ты привести какой-нибудь пример?

ЙС: Когда мы вернулись в Прагу, жили в Граде, примерно на второй или на третий день, было это вечером, около 11 часов вечера, ко мне пришли Дубчек с Пиллером (в то время — член Президиума ЦК КПЧ и первый секретарь Средне-Чешского областного комитета КПЧ. — Ред.). Где-то, думаю, в Кладно, заседал Областной комитет партии и там обсуждался вопрос о Пиллере как о секретаре Средне-Чешской области. Областной комитет Пиллеру не доверяет **и** хочет знать, как он вёл себя с 20-го на 21-е августа при том голосовании. Таким образом, в Прагу приехали два делегата (двое из Областного комитета) вместе с Пиллером и хотели свидетельств от Дубчека и от меня. И вот мы пошли к ним, приняли их, Дубчек и я подтвердили им, что Пиллер голосовал вместе с нами. Делегаты были рады, а Пиллер очень растроганно **и** сердечно благодарил нас, что мы это засви-

---

30 По старой легенде, умирающий чешский князь дал своим трём сыновьям связку прутьев — вместе их ни один не мог переломить, по отдельности — легко. Этим Сватоплук хотел продемонстрировать важность единства

детельствовали и тем самым защитили перед Областным комитетом его честь. Вот как это случилось. (Позже Пиллер активно выступал как «нормализатор», но, очевидно, за это голосование и также поскольку он был формально руководителем комиссии, которая представила в ЦК — позже, в 1969 году, уже не одобренный, — отчёт о расследовании преступлений Госбезопасности в 50-е годы, так называемый «Отчёт Пиллеровской комиссии», его сместили со своей должности. — Ред.).

ОП: Когда ты начал чувствовать, что возникают раздоры, что единство руководства распадается?

ЙС: Примерно в первой половине сентября Черник, как председатель правительства, уехал в Москву для переговоров о конкретных вопросах, военных **и** хозяйственных, вытекающих из Московского протокола. И меня удивило то, что произошло когда он вернулся — в воскресенье, в понедельник утром он должен был сделать сообщение, сначала — в более узком комитете, потом — в Президиуме ЦК партии. Я предполагал, что он поедет в Град и что все мы будем туда позваны. Я ждал напрасно, мне сказали, что Черник уехал в Град. Я распорядился позвонить Дубчеку, мне тоже сказали, что он уехал в Град. Разумеется, что на это совещание меня уже не пригласили. Уже один этот факт показывает, какова была установка, привезенная ими из Москвы: курс на мое отстранение из тогдашней «четвёрки», а постепенно — и от других должностей.

Более выразительно это проявилось в ноябре, когда было созвано совещание в Киеве. Там участвовало советское руководство, а с нашей стороны — самые ведущие представители: Свобода, Дубчек, Черник, Штроугал и Гусак. А я узнал об этом только по телевизору, что вернулась наша делегация. Я вообще не знал о том, что она улетела в Киев. Я требовал объяснения, но не получил его. На мой вопрос только выкручивались: якобы меня не могли найти. Это была неправда, поскольку я был на службе в Парламенте, дома и так далее. Это была просто неприятная история.

Я, понятно, после Киевского совещания, требовал ответа на это в Исполнительном комитете партии, но не получил его. На-

конец я получил через какое-то время непрямой ответ от Штроугала, к этому я еще вернусь.

Выразительным моментом того Киевского совещания были назначения на должности во вновь создающемся Федеральном Национальном Собрании. В первую очередь речь шла о председателе. Это был удобный случай, с точки зрения плана замены руководства партии, чтобы как-то устранить меня. В этом деле большую роль сыграл Густав Гусак. Хотя ни в Президиуме ЦК партии, ни в ЦК, ни в Исполнительном комитете дело не было решено — в Исполнительном комитете Президиума ЦК было даже принято решение оставить вопрос о председателе Федерального Национального Собрания в секрете, не выступать с этим публично, — ни с того, ни с сего мы слышали по телевизору и узнавали из других средств массовой информации, что ЦК КПС и Президиум Словацкого Национального Собрания выдвинули требование, чтоб этот пост занимал представитель Словакии. Об этом тоже сказал в своем выступлении по телевизору Густав Гусак, в выступлении, которое было далеко не лучшим.

Дело не только в том, что я был поставлен — руководством партии и государства — перед свершившимся фактом. Но словацкие деятели, а именно, — руководство во главе с Густавом Гусаком, обязывали словаков, членов ЦК партии, придерживаться этой точки зрения. То есть, мой уход с поста поставили как ультиматум. Одновременно было наложено эмбарго на сообщения обо мне: средства массовой информации не смели публиковать ничего, касающегося моей личности, даже и официальные сообщения. Просто эмбарго — мое имя должно было исчезнуть из словацких средств информации. И до определенной степени, вплоть до решения (о председателе Национального Собрания. — П е р.), оно исчезло, до того моего выступления 5 мая (1969 г. — П е р.), где я говорил об этих вещах.

На заседании Исполнительного комитета, происходившем после Киевского совещания, я задавал товарищам вопросы, требовал, чтобы мне было сказано ясно и правдиво, какова советская точка зрения по отношению ко мне, чего они хотят или

чем угрожают. Я также подчеркивал, что, окажись я причиной затруднений или осложнений при нормализации отношений и положения, то в таком случае я бы ушел с поста. Я говорил, что много об этом раздумываю, потому что всё равно вижу, что не могу, собственно, ничего делать. Прихожу ли я с чем угодно, пусть с тем же, с чем приходят другие, всё отклоняют и мои усилия напрасны.

Хотя мне и отказывались ясно сказать о советской точке зрения в отношении меня, моих постов, моей деятельнсоти, но косвенно кое-что узнавалось. Например, Черник говорил, что Дубчек со Смрковским сами должны бы «объясниться» — он употребил такое выражение — с советскими. Гусак повторял, в сущности, то же самое: Смрковский и Дубчек должны поехать в Москву и переговорить обо всем, потому что советские товарищи критически относятся к Смрковскому, так тот не выполняет Московский протокол, однако при этом он утверждал, что никакого личного и конкретного требования с советской стороны внесено не было.

Исполнительный комитет усиленно сосредоточился на мне, нажимал, чтоб я согласился подать в отставку уже заранее на пост в новом Национальном Собрании, где — в старом Собрании — я был председателем, а в новом, — федеральном, — чтоб этот пост был дан представителю Словакии.

Я, в принципе, соглашался, что словаки имеют право на этот пост; этого права я не оспариваю. Однако при существующем положении и в данных взаимосвязях речь не идет только о праве, но у этого есть и другой смысл — постепенная ликвидация тех органов, тех деятелей, которые представляли или олицетворяли всю послеянварскую политику.

Этот нажим в Исполнительном комитете был сильным. Когда Гусак вначале выдвинул требование, что они (словаки. — Пер.) хотят на этот пост словака, так все делали вид, что удивлены и даже боятся этого. Все. Где-то у меня есть заметки, кто что говорил тогда. Так вот, в начале заседания все — Свобода, Черник, Штроугал, Эрбан — высказывали опасения о политических

последствиях, грозящих в связи с этим, беспокоились, как это подействует на общественность. Штроугал даже говорил, что это не должно быть представлено, как словацкое требование; все чувствовали, что вопрос — не в государственно-правовом порядке, а что речь идет о деле исключительно политическом.

Тем не менее, в течение этого заседания, после обструкции Гусака, говорившего, что раз ушли другие, то Смрковский тоже может уйти, после того, как он ударил по столу и ушел с заседания Исполнительного комитета, — в ответ на это Дубчек протестовал против таких методов морального террора, — остальные это по-разному комментировали (когда буду работать над текстом, то дополню его точными записями выступлений) и уже по ходу совещания меняли свои точки зрения, перевернулись. Вот, хотя бы, Олдржих Черник, принявший незадолго до этого назначение на пост председателя в новом Федеральном правительстве; так он просто заявил, что предоставляет свой пост в распоряжение, раз я не хочу отказаться от своего поста и предоставить его словакам.

От меня хотели не только согласия уйти, но чтоб я выступил в поддержку требования словаков перед общественностью; были нападки, почему я молчу и разные подобные разговоры. Тогда тоже критиковали кампанию, начавшуюся в Республике после упомянутого выступления Гусака по телевидению. До того времени всё было, в общем, спокойно, но после его выступления заволновались заводы, общественные организации, профсоюзы; в то время пришло страшное количество резолюций (народ в Чехии поддерживал кандидатуру Й. Смрковского на пост председателя Федерального Национального Собрания. — Ред.). Канцелярия Национального Собрания дала сделать анализ общественного мнения в период выборов председателя, какие-то научно-исследовательские институты над этим работали, институт вычислительной техники. Своё мнение высказало около четырёх миллионов человек.

Уже в то время, в разговорах в ЦК, были нападки на меня; сыпались угрозы, что дело плохо кончится, если будет генеральная

забастовка, что будут тысячи мёртвых и что я понесу за это ответственность и тому подобное. У меня есть некоторые цитаты, я потом это тщательно дополню. Садовский, часто говоривший то, что не хотел сказать, заявил: если у нас не будет единства (он подразумевал «восьмёрку», Исполнительный комитет), если мы не поддержим требование словаков, то они, словаки, уйдут из Исполнительного комитета. Вот эти угрозы, — что словаки не придут на заседания, что покинут их, что словацкая делегация выступит против наших предложений, — эти методы очень широко тогда использовались. Словаки говорили, что если не прекратится эта кампания за чешского председателя Федерального Национального Собрания — это была кампания за Смрковского, — то они в Словакии начнут кампанию против этого и т. д. (Позже Гусаку не мешало, что председателем Федерального Собрания стал чех Алоис Индра, несмотря на то, что посты президента и председателя правительства остались и далее в руках чехов. — Ред.).

Дубчек говорил, что он никакого обязательства не давал и вопрос обо мне с советскими руководителями не обсуждал. Но он также намекал, что создалось крайне опасное положение и что он не исключает нового прихода войск в случае генеральной забастовки в Чехословакии.

Товарищ Свобода отмечал, что всегда, когда нужно было единство в Исполнительном комитете Президиума ЦК, то это единство было. Но сейчас, что семеро смогут договориться, а восьмой, — то есть я, — может быть против; он сказал, что моим именем злоупотребляет толпа — это были те, кто предлагал меня как будущего председателя Парламента.

И он (Свобода. — Ред .) как бы бросал на весы свой авторитет и заявлял, что если не будет достигнуто согласия, то он подаст в отставку. А я, мол, тем, что молчу, помогаю тому, чтобы он, как президент, подал в отставку. Что я противопоставляю себя народу и тому подобное.

Были и другие высказывания. Штроугал: реально то, что мы не сумеем овладеть положением, что положение очень опасное — он говорил об опасности сотен мёртвых.

В Президиуме ЦК партии потом некоторые члены, вроде Пинкавы[31]), Славика и другие, не приняли этот аргумент Штроугала; там возникла полемика.

Я напрасно пытался узнать от участников, как, собственно, всё происходило в Киеве. Об этом я узнал в январе или в феврале 1969 года от Штроугала. Я был у него, мы обменивались взглядами на политику партии, обсуждали разные вопросы из после - январского прошлого. В этой связи я спросил, как на самом деле обстояло дело в Киеве с вопросом о председателе Национального Собрания.

Штроугал ответил мне так: «Ведь ты знаешь, как это бывает. То сидят двое, то совещаются вдвоем; на охоту мы тоже ездили, и там тоже велись разговоры обо всем возможном. Я тебе могу сказать, что когда происходил последний разговор всей нашей делегации и советской делегации и слово взял товарищ Брежнев, так он заявил: «И мы принимаем к сведению, что председателем Федерального Национального Собрания будет представитель словацкого народа».

Итак, тем самым мне Штроугал подтвердил, что советские представители с кем-то договорились. Думаю, не трудно догадаться, с кем?

После всех этих драматических совещаний кампания между Рождественскими праздниками достигла огромного размера, говорю, — около четырёх миллионов человек участвовало в ней. И примерно третьего января я в Исполнительном комитете поддался этому нажиму и согласился выступить перед общественностью: против своей кандидатуры, в пользу словацкого народа. Я это сделал в выступлении по радио пятого января.

В Исполнительном комитете потом еще обсуждался вопрос о новом назначении на посты в Парламенте. Гусак обязан был предложить проект списка кандидатов и на первом месте назвал Лацо Новомеского. Однако он сообщил, что Новомеский не хочет принять этот пост, поскольку он болен и не мог бы нор-

---

31 Пинкава — рабочий, в 1968 г. был членом Президиума ЦК КПЧ

мально работать. Как второго кандидата Гусак привел Клокоча, как третьего — Ленарта, а, как выход из положения, предложил Цолотку или Бодю, но этих четвертого и пятого кандидатов он никак не выделял и сам же высказывал сомнения.

Но, в отличие от взглядов Гусака, Исполнительный комитет решил, что раз Новомеский не может, то ни Ленарт, ни Бодя, а именно Петер Цолотка будет председателем Федерального Собрания.

В комитете было также решено, что Смрковский будет первым заместителем председателя Федерального Собрания и председателем Палаты национальностей, а председателем Палаты Народа станет профессор Ганес — юрист из Братиславского университета.

ОП: Считаешь ли ты и сегодня правильным свое выступление пятого января 1969 г.?

ЙС: В тот раз мне, после моего выступления, прислал телеграмму Лацо Новомеский, где он хвалил это выступление; Эвжен Эрбан[32]) тоже мне послал телеграмму. Ну, я не знаю, убедил ли я слушателей. Есть у меня на счет этого сомнения, потому что я, в конце концов, в государственных интересах должен был говорить вещи, в правильности которых я не был уверен. Это — если мягко выражаться. Но я должен был — под давлением описанных обстоятельств — сделать это.

* * *

На этом рассказ Йозефа Смрковского окончился. Различные обстоятельства помешали нам продолжать разговор. Но и так у нас нет более ценного свидетельства о том времени. Хотя бы до сих пор.

О. П.

---

32 Эрбан Эвжен — бывший социал-демократический политик; в настоящее время — член Президиума ЦК КПЧ, председатель Национального Фронта

ПОСЛЕСЛОВИЕ К ПОЛИТИЧЕСКОМУ ЗАВЕЩАНИЮ Й. СМРКОВСКОГО

Что за человек был, собственно, Йозеф Смрковский? В чешской эмиграции и, разумеется, в самой Чехословакии об этом идут горячие споры.

Будучи убежденным коммунистом, в мае 1945 года он хотел, чтобы Прагу заняли не американцы, а Советская армия. На посту министра сельского хозяйства подчинил аграрную реформу политическим целям КПЧ. Во время «Пражской весны» продолжал тактически маневрировать: сначала отверг манифест «2000 слов» и лишь поздней признал его значимость. Таково мнение его противников.

Среди трех политических деятелей, объявивших 27 августа 1968 г. о нашей капитуляции, он был, однако, единственным, открыто высказавшим свое мнение: «Еще не пришло время подставить нашу грудь танкам». В момент капитуляции эти слова были вызовом. Вплоть до окончательного спуска в политическое небытие, он оставался открытым противником советской оккупации. Изгнанный из общественной жизни, он оставался опорой, духовным вождем и символом оппозиции. Так могут возразить его друзья.

Я принадлежал к ним с начала сентября 1968 г., с тех пор, как встретился с ним впервые. Мы продолжали встречаться и тогда, когда вокруг его квартиры сновали сыщики. Когда я публично отрекся от марксизма и вернулся к христианской вере,

мы и тогда остались друзьями. И если он когда-то и был «марксистским догматиком», то он перестал им быть после советской оккупации нашей страны.

Мы часто говорили о политическом образе жизни нашей страны, которого должна добиться будущая Чехословакия. По его убеждению, это должен быть непременно плюралистический режим, с эффективной, децентрализованной, развивающейся по законам рынка экономикой, режим, обеспечивающий свободу печати и свободу мнений. Это должен быть режим, возвращающий нас в семью европейских народов.

Мы беседовали и о марксизме. В нашу последнюю встречу я спросил его, остается ли он еще марксистом?

— Но, милый Людек, если бы Карл Маркс мог ныне воскреснуть, он всплеснул бы руками и воскликнул бы: «Люди, не сходите с ума, ведь я написал все это 125 лет тому назад!» — ответил он мне с улыбкой.

Нам нужна ныне не идеология, а нравственная крепость, воля и концепция — вот его убеждение.

В своем политическом завещании он выступает, однако, как коммунист и сторонник марксистского понимания Пражской весны, с идеями недогматического марксизма и «либерального коммунизма». Совсем иные слова я слышал от него во время наших встреч, не те слова говорил он мне в нашу последнюю встречу.

Чем это объяснить? Успел ли кто-то убедить Йозефа Смрковского перед смертью, что только в этих идеях есть реальная возможность? Питал ли он под конец жизни ту же надежду, что и Дубчек, надежду, заставляющую верить, будто властители Советского Союза могут быть нашими друзьями и позволят нам устроить нашу жизнь согласно воле нашего народа, его традициям и уровню культуры?

Я этого не знаю и могу лишь предполагать. Но я уверен, что он был прав тогда, летом 1972 года, а не в своих последних высказываниях.

Не бывает недогматического марксизма, ибо полностью замкнутая в себе система не способна к развитию. Не может быть и либерального коммунизма, ибо коммунизм есть отрицание индивидуальности свободы и человека. В этом режиме нет множественного начала: коммунистическая идеология — это учение об избранности, согласно которому прав может быть только «авангард пролетариата» и больше никто.

Невозможно объединить огонь и воду, любовь и ненависть, обезличенный коллектив и свободу личности, теорию авангарда и политический плюрализм. Прогресс не в объединении необъединимого, а в укреплении добра и в борьбе со злом. Правда не может мириться с ложью, она должна побеждать ее.

Намеченная в завещании Смрковского концепция не дает никаких надежд на будущее нашей страны и Восточной Европы. Но тем более интересно прочесть его последнее политическое выступление и вывести из него урок. В нем отразилось время многих надежд, многих иллюзий, исканий и ложных путей.

Людек ПАХМАН

Додаток №5

* * *

У записнику 1968 року зберігся лиш вірш, присвячений пам'яті Валерія Павлинчука.

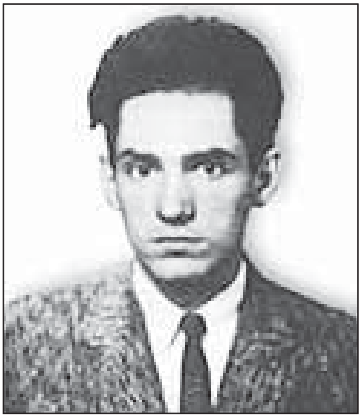

Танки шастают по Праге
и на нас свою отвагу
Демонстрирует ЧК
Нет в живых Павлинчука!

Дрогнем мы или не дрогнем,
первый пробный, третий пробный
он идет под вой утробный,
бой, невидимый пока.
Нет в живых Павлинчука!

В этом бое наше слово
как зерно упасть готово
мимо пули и штыка…
Нет в живых Павлинчука!

Він помер у лікарні, діагноз – хворі нирки, але це було, по суті, вбивство. Спочатку його, талановитого фізика-ядерщика, виключили з партії (а він був партійним!), а потім звільнили з роботи. І – КГБ, КГБ, КГБ на кожному кроці... Якби не той нервовий струс, він би не пішов так рано.

Обнинськ – це кілометрів тридцять від Москви. Він часто запрошував туди кого хотів, дозволу у партії і КГБ не питаючи – і там розгоралися хіба ж такі дискусії!

Замалим і я туди ледь не приїхав – зателефонувала Марецька, що її запрошує туди із «Вдовою полковника «Валерій, фамилию не упомнила» – поедем?»

Ми з ним познайомилися на одній «Вдові», хлопчина симпатичний, – земляк, виявляється, з Вінниці! Я до нього українською – він і відповів українською, сміється! Я, каже, багатьох ваших знаю, і першим назвав тоді Світличного…

Але ми не поїхали. Хтось із Обнинська зателефонував у театр. Віру Петрівну «застерегли» (там у этого вашего Павлинчука «персональное дело») – і вона, вибачившись переді мною, виставу там відмінила.

Похорон Валерія перетворився на демонстрацію. Несли його труну через усе місто.

Маргарита, його вдова, замовила пам'ятник Сідурові. Він сказав: «Своим мы должны ставить памятники сами» – і зробив (безплатно) надгробок – постать людини, якій вистрелили в спину. Звичайно, втрутилося КГБ, партія – і пам'ятник заборонили. Після чого Сідур зробив інший (теж без грошей) – білий мармур, жінка ховає лице руками. Цей пам'ятник стоїть. А той, перший – поставили потім на могилі Ігоря Тамма в Москві, на Новодівичому цвинтарі.

Знайшов ще один прихований тоді текст – за стилем зрозумів, що це Г. Померанц. Це дискутивно – по відношенню до марсиста М. Ліфшиця (1905 р.н.), виключеного з партії за публікацію «Щоденника Марієтти Шагінян» в «Новом мире» (1954) (№2).

Його памфлет був надрукований в «Литературной газете» у жовтні 1966-го – його в мене позичив в один з приїздів Борис Плаксій, і так і не повернув. Але то не велика втрата, а Борисові це потрібніше.

Текст Померанца ширший за дискусію з Ліфшицем – це до певної міри документ часу.

Як актуально це зараз читається!

Додаток №6

Post scriptum

(сколько будет дважды два или необходимый прейскурант).

Ответ М.А. Лифшица на критические заметки, вызванные его статьей «Почему я не модернист!», по существу закрывает дискуссию о модернизме и открывает новую: о псевдореволюционных агрессивных действиях XX в. К сожалению, это гораздо более широкая тема, чем фашизм. Например, националистическая истерика в Индонезии, в связи с кампанией «сокрушить Малайзию!» не может быть определена как фашизм.

Фашизм обычно ассоциируется с антикоммунизмом, а кампания «Сокрушить Малайзию» проводилась при живейшем участии КПИ, и в особенности комсомола (жестоко поплатившихся в последствии за эту политику).

Нельзя называть фашизмом и движение хунвейбинов (продолживших традиции индонезийских комсомольцев вплоть до мелочей). Это псевдореволюционное погромное движение, но другого сорта, другого типа, с использованием других цитат (не из Ницше или Бергсона, а из Маркса и Ленина). В связи с этим очень важно понять, что беда – не в той или иной идее, а в хамском ее понимании. И надо выкорчевывать не идеи (или художественные системы), вместе с интеллигентами – носителями этих идей и систем, а известную структуру сознания, хамское сознание, в котором любая идея приобретает хамский характер. Вернее не выкорчевывать – самый глагол, взятый из обихода 30-х гг., здесь не подходит, а понять и постепенно хорошо налаженным воспитанием, преодолеть.

Но М. А. Лифшиц не видит сегодняшнего дня, он живет в прошлом. Ему кажется, что китайские интеллигенты, которых бьют по морде китайские хунвейбины, должны чувствовать себя счастливыми сравнительно с немецкими интеллигентами, которых били по морде немецкие штурмовики. Потому, что китайцев бьют во имя неправильно понятой правильной идеи, тогда как немцев били во имя правильно

понятой неправильной идеи. И существует великое различие между неправильными идеями и правильными идеями, даже если правильные идеи совершенно неправильно понимаются. Тот, кто этого не понимает, попадает в лапы дьявола, становится орудием зла, и История навечно извергает его из своих уст.

Если принять тезис М.А. Лившица, то Джордано Бруно поступил нехорошо. Он никак не выразил, что понимает разницу между мужами святой инквизиции, вдохновленными идеей торжества добра, и слугами богопротивного Магомета. Или, если в последний миг и было что-то сказано, пламя костра заглушило слабый человеческий голос.

Еще более неправа старая еврейка, героиня рассказа Коцюбинского «Он идет». Всю свою ненависть к погромщикам она перенесла на хоругвь с ликом Христа, и проклинала Христа – говоря современным языком – как идеолога погрома. Это ли не значит попасть в лапы дьявола?

Но, быть может, прав Маркс: «всякий капитал превращается в накопленную прибавочную стоимость»? Быть может, это относится к идейному капиталу? Быть может, идеи, вдохновившие св. Доминика, учредителя св. инквизиции, существенны только при оценке Доминика и становятся несущественными при оценке Торквемады? Иначе говоря, идеи, вдохновляющие руководителей массовых движений (и учреждений, созданных ими) существенны до тех пор, пока руководители серьезно относятся к своим идеям, готовы пожертвовать для идей всем (не только жизнью, но и властью) – и становятся несущественными, когда задача сохранения власти выдвигается на первый план, а идеи отступают на второй? Не думаете ли Вы, что тюрьма, на которой французская революция написала слова «свобода, равенство, братство», остается тюрьмой и что при оценке этого учреждения слова, написанные на воротах, не так уж важны?

Что касается идей, овладевших массами, то не следует ли выяснить, в какой степени массы понимают идеи, овладевшие ими? Не являются ли эти идеи, во многих случаях, простым прикрытием старых-престарых моделей поведения? Отошел ли от язычества, от веры в пламенного бога и пламенную правду, русский мужик, убежденный, что

Христос был русским? Является ли коммунистом китайский «кадр», не обучавшийся в гимназиях и не ведающий, что диктатура – римское республиканское учреждение, кратковременный деспотизм в рамках общего уважения к свободе и с тенденцией вновь раствориться в демократии, а не постоянный, вечный деспотиз a la chinoise. И ежели масса понимает идеи, вдохновившие ее, до такой степени криво, очень ли важно, во имя каких идей она бьет интеллигентов по морде?

Позвольте высказать мое мнение: идеи, овладевшие массами, не понимающими эти идеи, важны до тех пор, пока они практически означают доверие к известной группе интеллигенции, выдвинувшей эти идеи и руководящей движением. Идеи в таком случае теряют значение, когда интеллигенция теряет контроль над массами.

Идея в таком случае теряет значение, когда интеллигенция теряет контроль над массами.

Идеи важны для оценки революции (т.е. восстания масс, руководимого интеллигенцией). Идеи совершенно не важны, при оценке погрома (т.е. восстания масс, руководимых подонками). Идеи революции существенны, потому что они ведут к построению новой формы общества. Идеи погрома несущественны; вернее, они существенны только в той мере, в которой прикрывают голую жажду разрушения и таким образом позволяют погромщикам очистить свою совестью. При оценке погрома решающим является критерий практики (погромной практики). Какие именно хоругви болтаются над головами погромщиков – не важно. Нерукотворный лик Христа, священная Библия и ленинская идея культурной революции в этой функции, в таком понимании совершенно равны и однозначны; так же как три величины, порознь равны нулю, равны между собой.

Когда революция вырождается, как это случилось в Китае, – надо подумать, что же случилось. Возникло что-то новое, что-то вроде фашизма, но еще не имеющее имени. Революция по своей организационной структуре и погром по своей духовной сущности.

Конечно, не старый, патриархальный, мужицкий погром, неорганизованный и гаснущий само собой, а новый, высоко организованный, структуру которого социологи должны изучать с такой же

научной страстью, как медики изучают раковые опухоли. Погром XX века, исполнители которого – выбитые из привычных условий жизни, растерянные, охваченные страхом и чреватые истерикой массы, а организаторы – полуинтеллигентные и псевдоинтеллигентные специалисты, подонки, достаточно просвещенные, чтобы отбросить нравственные табу, и недостаточно просвещенные, чтобы понять дух нравственности. Достаточно развитые, чтобы организовать движение и захватить власть, но недостаточно развитые, чтобы увидеть действительный выход из современных противоречий и неизбежно бросающиеся к ложному выходу – к агрессии.

При этом сложность положения в том, что китайские кадры, кормя массы ненавистью вместо риса, одновременно выполняют некоторые рациональные народнохозяйственные задачи: строят фабрики, дороги, дома. Если бы ненависти производилось не очень много, а стали побольше, то с использованием тех или других лозунгов в качестве опиума для народа можно было бы примириться. В конце концов, массы всегда как-то одурманивали, чтобы они выполняли большую работу за малую плату. Так, по крайней мере, рассуждают многие практические политики.

Правы они или нет – вопрос спорный. Я лично думаю, что в конечном счете – не правы. Но в Китае развитие приобрело явно злокачественный характер, т.е. производство ненависти перекрыло производство стали и, кажется, становится предметом экспорта. Таким образом, различие между восточными и западными (фашистскими) вариантами псевдореволюционных движений сходят на нет, возникает своего рода фашизм с цитатами из Ленина на устах.

Разумеется, что-то из ленинского наследия отодвигается назад. Прежде всего – интернационализм. Это идея, которую хамские головы плохо переваривают.

С течение времени Ленин вообще отодвигается назад, заменяется Мао. Но до конца китайские кадры не откажутся ни от Ленина, ни от Маркса, Это, во-первых, традиция, а во-вторых – мандат на мировое господство. С известной точки зрения, все претенденты на мировое господство – интернационалисты.

Поэтому чрезвычайно важно понять, что суть дела – не в источнике цитат, а в структуре сознания, выбирающего цитаты. Можно надергать цитат из Евангелия, чтобы оправдать инквизицию. Можно надергать цитат из Ленина, чтобы оправдать антисоветскую войну.

В свете китайского опыта стоит переоценить наше собственное прошлое. Стоит понять, что беда не в идеях (с которыми мы воевали в 20-е и 30-е годы, а в вульгаризации идей (любых идей), что нет опасных мыслей, а есть опасные головы (полуразвитые головы). Что в интеллигентной голове всякая идея – аспект культуры, аспект истины, а в полуразвитой голове всякая идея опасна, даже идея, вынутая прямо из святой воды, что в полуразвитых головах ленинская идея культурной революции закономерно превращается в сталинскую идею борьбы с «космополитизмом» или китайскую идею борьбы с «ревизионизмом» и «экономизмом» (т.е. идею погрома культуры).

Разве вульгаризация рационализма не приводит к тем же самым результатам, что вульгаризация иррационализма? Разве дело в идеях Бергсона или Маркса, а не в склонности полуобразованных людей доводить всякую идею до абсурда? Разве не прав Музиль, сказав: «Достаточно взять всерьез одну из идей и подавить все, противоположные ей, чтобы наша цивилизация перестала быть нашей»?

Всего этого Вы не видите, перед вами хунвейбины, а вы все еще спорите с Розенбергом. Вы трубите о мертвом Гитлере и не видите живого Мао. Вы хотите вернуться к «ленинским нормам» – и мешаете процессу демократизации, выступая против интеллигенции (т.е главного носителя демократизации).

Давайте еще больше упростим ситуацию. Допустим, что интеллигенты разделились на две группы, модернистов и антимодернистов. Они спорят друг с другом. В споре, говорят древние, рождается истина. Но тут вылезает Подонок, подхватывает Идею (допустим, модерн), превращает ее в догму (так понятнее массам!) и смешивает с грязью антимодернистскую интеллигенцию. После этого он поворачивает на 180 градусов, становится антимодернистом и смешивает с грязью модернистскую интнллигенцию. Потом он хватает уцелев-

ших идеологов модернизма и антимодернизма, вас и меня, сажает в кутузку и заставляет признаться, что мы вступили в соглашение с дьяволом, пили по ночам кровь крещеных младенцев и замышляли извести его, вождя хунвейбинов, колдовством. Разумеется, массы на массовых митингах требуют до конца выкорчевать модернистско-антимодернистских мнрзавцев.

Всякая идея, пока она остается в интеллигентной голове обладает известной истинностью. Всякая идея, попавшая в полуразвитую голову, опасна. Всякая идея, на защиту которой призывается палач, – всякая идея, которой манипулируют подонки, – бич человечества.

Мы можем и должны спорить друг с другом. Но самозащита интеллигенции от подонков, идеи от вульгаризации, высокой структуры сознания от логики катехизиса, нравственности от спинномозговых рефлексов - высшее требование современности, важнейшее условие цивилизации и прогресса.

* * * * *

Защита интеллигенции не означает презрения к простым людям. Когда Маркс признал промышленных рабочих XIX в. передовым классом, здесь не было презрения к крестьянам или ремесленникам. Точно так же, нет презрения к современным промышленным рабочим в констатации факта, что роль передового класса перешла к слою работников умственного труда факты – упрямая вещь. В XIX в. интеллигентов было мало, и роль их в прогрессивном блоке ограничивалась только верхними ярусами руководства. В XX в. интеллигентов стало больше, и появились сплоченные группы, армии интеллигентов. Можно оспаривать произошедший сдвиг на уровне социологии, с какими-то другими, неизвестными мне фактами в руках, но нелепо рассматривать констатацию факта как аморальный поступок. Возникает новое общество, в котором крестьянство – второстепенная группа, удельный вес пролетариата падает (по крайней мере в США – см. статистику), а интеллигенция растет и растет. Если прав акад. Семенов, и удельный вес людей, занятых наукой,

дойдет в ближайшие десятилетия до 50 процентов самодеятельного населения, то спор само собой иссякнет. Уже сейчас работники умственного труда в нашей стране – не узкая элита, а миллионы людей (по удельному весу – не меньшая величина, чем промышленные рабочие в старой России). Уже сейчас это становой хребет общественного производства, и современный интеллигент отличается от Васисуллия Лоханкина так же, как пролетарий XIX в. – от римского: он не живет за счет общества; напротив, общество, по словам Маркса, живет за счет него.

Работники умственного труда (интеллигенция в широком смысле этого слова) делятся на разные группы и слои. Существует различие между администраторами, организаторами – и производителями интеллектуальных и духовных ценностей. Существует еще большее различие между Вернером фон Брауном и Янушем Корчаком, между специалистами, способными конструировать все, что угодно, вплоть до газовых камер – законными интеллигентами, которых душили в этих камерах. Полуфабрикаты не всегда хорошо пахнут. Несчастье наше, может быть в том, что мы живем в эпоху массового производства полуфабрикатов. Борьба идет вовсе не между интеллигенцией и народом, а между законченной и полуфабрикатной интеллигенцией. Подонок, хам, калибан – это не природа, а полуфабрикат культуры[33] . Выход в том, чтобы сделать каждого человека законченным интеллигентом. Это, кстати сказать, было бы воплощением слов Ленина: нельзя стать коммунистом, не обогатив свою память знанием всех тех богатств, которые создал человеческий ум. Всех интеллектуальных, эстетических и моральных ценностей...

Борьба идет между интеллигенцией 102 сортов (которую для простоты я называю «интеллигентной интеллигенцией») и интеллигенцией 4-5 сортов «подоночной интеллигенцией», при нейтралитете интеллигенции 3-го сорта, с грехом пополам играющей роль

---

[33] В этой связи, может быть, уместно вспомнить старую эпиграмму:

Конечно, Грибачев - не ящер...
Но чем-то мне пращур.

народа[34]. «Народ» с каждой стороной приписывается, как группа нулей, себе – справа (1000...), своему противнику – слева (...0001). И тогда выходит речь народного трибуна, Михаила Александровича (Шолохова или Лифшица – все равно), громящего с высокой трибуны очередного модерниста.

Интеллигент в узком смысле слова - это образный человек, решающий проблему, сколько будет дважды два, не взирая на лица. Если он считает, что 2х2=5, то 4х4=20. В его поведении есть внутренняя честность и внутренняя логика. «На костер пойдем, гореть будем, но не откажемся от своих убеждений» (акад. Вавилов). Примером интеллигента 1-го сорта может быть назван Джордано Бруно. Интеллигент 2-го сорта – Галилей. Он отстаивает истину «до костра исключительно» (Рабле) и, когда его заставляют отречься, шепчет про себя: «а все-таки она вертится». Иначе говоря, интеллигент 2-го сорта остается внутренне честным в своем отступничестве, мужественно признает свою трусость. В противном случае, подводя теоретическую базу под сделанную гадость, можно довольно быстро превратиться в подонка.

Интеллигент 3-го сорта – это ваш сосед по квартире или по лестничной клетке. Он плывет по течению и довольно легко позволяет уговорить себя в необходимости пороть детей, закрыть художественную выставку, посадить модерниста под арест. Но сам по себе, оставленный в покое, интеллигент 3-го сорта не творит зла. Для этого ему нехватает тщеславия.

Интеллигент 4-го сорта делает карьеру и при этом делает гадости. Но – как говорит М. Светлов – «С. – человек порядочный. Делая вам гадость, он не испытывает от этого удовольствия».

Интеллигенты 5-го сорта – Презент, Лысенко, Суров и другие облысевшие и потолстевшие хунвейбины. Я предоставляю им воз-

---

[34] Необразованные группы населения по большей части остаются в стороне от борьбы. Но с более широкой точкой зрения, существуют незримые блоки интеллигентной интеллигенции с народом (к сожалению, исчезающим: старуха Матрена) и подоночной интеллигенции с хамами (соседи Матрены). Литературными представителями этих блоков являются журналы "Новый мир" и "Октябрь".

можность самим расписаться в получении этой характеристики, не называя всех вертящихся на языке имен.

Общей чертой интеллигентов 4-5 сорта является неспособность решать вопрос, сколько будет дважды два, инвариантно, без оглядки на Вождя хунвейбинов (или какое-либо заменяющее его лицо). Внутреннее независимое мышление, в конце концов, полностью атрофируется и уступает место спинномозговому рефлексу «куда ветер дует». Попытка логики воспринимается как путаница (в студенческие годы мне неоднократно приходилось выслушивать этот упрек. Ясным для спинномозговика является только связь терминов, соответствующая установкам). В итоге складывается тип человека, очень успешно делающего карьеру, но совершенно неспособного к объективному мышлению и здравому пониманию любой объективной проблемы. Тип человека, труды которого напоминают лоскутные одеяла, сшитые из тысячи и одной оглядки, а практические дела неизбежно сводятся к развалу народного хозяйства и культуры.

Между первым и пятым уровнем разница во всем, в том числе в даровании. Даже если Презент нравственно переродится, он не станет ученым. Даже если Марков – третий станет интернационалистом, он не превратится в поэта. Но дробные деления зависят более от субъективной нравственной установки, нежели от даров, полученных (по заявлению И. Бродского на суде) от бога. А.С. поднялся на высший уровень не абсолютностью нравственного дара, пеплом класса, стучащим в сердце, углем, подвинутым в грудь; между тем с К.С., человеком очень талантливым, никто никогда эту операцию не проделал. Представленный самому себе, он в сталинскую эпоху падал до 4 сорта, а сейчас пытается пробиться во второй. Возможны и противоложные случаи, когда интеллигент, некогда дотягивавшийся до второго сорта, начинает угрожающе катиться к четвертому и даже пятому.

Однако, во всяком случае, ясно, без сложных социально-психологических рассуждений. Более или менее законченная (1-2 сорта) интеллигенция не может существовать без свободы слова.

Она поставляет идеологов не только самой себе, но и всем другим достойным слоям общества (лучшее доказательство – М. а. Лифшиц с его теорией «Пролетарского классицизма»). Поэтому в обществе, где интеллигенция свободна, все слои общества имеют свой голос. И наоборот: в обществе, где интеллигенция подавлена, все немы. Это «жалкая нация, нация рабов. Снизу доверху одна рабы» (Н.Г. Чернышевский). Разумное управление этим обществом невозможно, и все реформы идут прахом.

* * * * *

– Все это так, – замечает проницательный читатель. – Но как же обойтись без руководящих идей? Вы что – за анархию?

– Ничуть! – Но диалог – не анархия. Диалог – это высокоорганизованная структура; это и путь к истине, и форма существования истины (которая «всегда конкретна» и каждый день меняет свое обличие). В ходе диалога общество постоянно создает, поправляет и перестраивает иерархию идей, порядок в царстве духа. Нужно только одно: чтобы евнухи в штатском перестали охранять его лоно.

«Человек присужден к свободе». Он выбирает риск – родить кривого ребенка, или спокойное, обеспеченное бесплодие. Осторожно! Еще не было звонка от Ивана Ивановича. Осторожно – еще не поступило указаний! Осторожно – идейность! Осторожно – человечество!

Архів

Додаток №7

З Ісаака Мазепи

1917 Катеринославщина

Йдеться про початкову стадію пробудження українства – за спогадами Мазепи, з яких мені помалу-малу прояснюється причина перемоги більшовицької революції – над українською. Колись таки, вірю, ми вивчатимемо **нашу** історію, а не більшовицьку.

(17) «Головною базою українства на Катеринославщині було село. Місто було чуже, неукраїнське. Тому з вибухом революції по українському заговорили майже виключно нижчі шари людности – селяни та некваліфіковані робітники, що ще не втратили свого зв'язку з селом. Так звані «вищі верстви»складалися переважно з росіян або помосковщених «малоросів». Зросійщена інтелігенція ставилася найбільш неприхильно до української справи навіть з приводу чисто культурних вимог українців, як школи з українською мовою тощо. Ці «землячки» казали: на Україні, мовляв, усі розуміють російську мову, тож для чого ще якась там окрема українська мова, школи і т.п. Зовсім в дусі тої «програми» колишньої соц.-демократичної «Спілки», що, мовляв, життя українського народу «сплелося» з життям народу (18) російського, а тому нема чого «прищеплювати» Українським селянам і робітникам «неіснуючі» українські домагання.

Ці помосковщені «малороси» були наймічнішою підпорою російського панування на Україні. Навіть самі природні росіяни не ставились до українських домагань так вороже, як ці скалічені «малороси». За два роки революційного життя в Катеринославі, з його понад 200.000 населенням, я не пригадую собі, щоб ряди нашої української інтелігенції поповнилися хоч би півдесятком «навернених» малоросів. Як була нас жменька в два десятка людей на початку революції, такою залишилася до самого мого від'їзду з Катеринослава, після двох років революції. Як багато цей факт повинен говорити майбутньому історикові для характеристики українських національних сил в час великої української революції!

Першим найбільш помітним проявом пробудженого українства в Катеринославі була першомайська маніфестація. Несподівано для самих українців вона перетворилася майже в маніфестацію українську. Було багато жовто-блакитних прапорів. Публіка з захопленням вітала українські делегації. А коли похід проходив повз казарми місцевої залоги за Соборною площею, симпатії вояків на адресу українців перейшли в справжню оваціцю. Ця маніфестація була першим попередженням для всіх тих, що дивилися на українську справу, як на «неіснуюче питання».

Другим визначнішим проявом катеринославського українства був губерніяльний український з'їзд, скликаний в кінці травня згідно з постановою Всеукраїнського Національного Конгресу, що саме перед тим відбувся в Києві. Такі з'їзди скликалися тоді по всіх губерніяльних містах України. Завданням цих з'їздів було: заманіфестувати свої домагання щодо автономії України, обрати делегатів до Української Центральної Ради і створити місцеві українські губерніяльні ради для оборони українських інтересів в губернії. В Катеринославі цей перший український з'їзд відбувся з значним успіхом. Велика театральна заля в Комерційному зібранні на Новодворянській вулиці була переповнена представниками різних організацій з цілої Катеринославщини. Серед делегатів переважали селяни, які досить охоче голосували за всі пропозиції, що їх вносила президія з'їзду, на чолі з В. Бідновим, що був пізніше професором українського університету в Кам'янці-Подільському і потім в Празі (на еміграції). Але велика частина з'їзду складалася з малосвідомих українців, які й самі ще не знали, чого власне вони хотіли. Це торкалося не тільки селян, а й деякої частини української інтелігенції. Пригадую, коли на цьому з'їзді з доручення його організаторів я прочитав доповідь про автономію України, то потім до мене підходили деякіі з учасників з'їзду і дякували за те, що, мовляв, вони вперше мали нагоду почути, чому власне потрібний автономний лад на Україні. Серед цих учасників з'їзду був і провідник катеринославської організації української партії соц.-революціонерів, професор гірничого інституту М. Федорів.

З'їзд висловився за федеративно-республіканський лад в Росії і за національно-територіяльну автономію для України....

Після з'їзду в Катеринославі утворилася Українська Губерніяльна Рада з представників від повітових українських рад і від різних українських організацій: політичних, професійних, культурно-освітніх, кооперативних тощо... Мені не раз доводилось бувати на засіданнях Ради. Те, що я там бачив, більше нагадувало сходини звичайної «Просвіти», а не політичної організації, що мала собою репрезентувати найвищу українську національну установу в губернії.

Тим часом доба святочних маніфестацій та деклярацій наближалася до свого кінця. 23 червня Центральна Рада видала свій Перший Універсал, в якому проголосила: «однині самі будемо творити наше життя». Отже треба було переходити від слова до діла. Але організаційні українські сили були занадто малі. Тому, хоч Перший Універсал був прийнятий в українських масах прихильно, але в загальне становище українства на Катеринославщині він не вніс ніяких рішучих змін: як раніше, так і тепер всі апарати влади залишалися в неукраїнських руках. Навіть більше того: наші «малороси». разом з росіянами та іншими прихильниками «єдиної Росії». тепер особливо розпочали ворожу кампанію проти українського «сепаратизму».

Чи в цих умовах Центральна Рада правильно зробила, що в своєму Першому Універсалові обмежилася лише проголошенням автономії України? Чи не мусіла вона відразу порвати з революційною Росією й стати на шлях творення незалежної України?» – питає він і кількома рядками нижче відповідає: (20) «Дійсно, виступати в той час з гаслом самостійності України – це значило насамперед заховатися в підпілля з усіма його негативними наслідками. Чи було б це в інтересах української справи, коли б Центральна Рада справді вже в перші місяці свого існування поставила себе й цілий ще незміцнілий український рух під відкритий обстріл далеко сильнішого ворога?»

Далі – про комісарів від Тимчасового Уряду, меншовицьку боївку –й українські злидні. (21) «Пригадую, я і агроном з полтавського дослідного поля П.Лещенко почували себе тут майже єдиними

українцями, бо решта наших співробітників (Л.Т. – Організація заготівель для армії) були переважно росіяни, малороси або жиди. На двіста людей два свідомих українця – це був той фактичний стан, в якому в той час перебували українські інтелігентські сили на Великій Україні».

Найпопулярнішими в масах «були лише кличі соціалістичних партій».

Активними бул тут українські есери (22) – Сергій Бачинський, Михайло Федорів, Петро Коробчанський. Діяла ще з дореволюційних часів організація українських соціал-демократів – Хв. Дубовий, Д. Лисиченко, І. Вирва, І Романченко та ін. Пізніше до їхньої праці пристав П. Феденко (повернувся з Петербурга в Україну).

Роль «Просвіт» (23) по селах.

«Коли пізніше мені довелося ближче стати до центру української боротьби,я не раз жалкував, що головним осередком цієї боротьби була хліборобська Правобережна Україна, а не промислове Лівобережжя, з його досить значними кадрами українського робітництва. Яким неоціненним джерелом ці українські робітники могли бути для підсилення наших різних державних апаратів, яким увесь час бракувало свідомих, певних і відданих людей. (24). Є фактом, що протягом 1919 року український центр, коли й міг піддержувати зв'язок з «тим берегом» і мав таку-сяку інформацію про життя під большевицьким режимом, то головно завдяки високопатріотичній праці кількох десятків робітників з Катеринославщини, що для загальної справи жертвували своїм життям».

«Катеринославщина часів революції давала яскравий приклад того, як нація без свого власного міста засуджена на дуже тяжку боротьбу навіть при найбільш героїчних змаганнях своїх свідоміших синів. Фактично всі галузі життя по містах були в чужих, неукраїнських руках: і торгівля та промисел, і і життя культурне й політичне – школи, преса, політичні організації і т.д

Серпень 1917 – вибори до міської Думи: на 113 радних вибрано було всього 9 українських заступників, з них 6 есдеків, і 3 від

українського демократичного блоку та один есер плюс один безпартійний.(25). (Назагал – 6500 голосів).

Зате російські есери – 24 мандати російські есдеки-меншовиеи – 16 мандатів. Більшовики з Квірінгом і Гопнер на чолі – 22 мандати.

«Перевага російських політичних партій була в той час характеристичним явищем по цілій Україні» (26.)

«Але хвиля національного пробудження зростала. Протягом літа сили українців зміцніли. Коли восени був скликаний другий селянський з'їзд, переміг **український напрямок.** Селян («Українську Селянську Спілку») очолили замість «малоросів» братів Строменків український есер Хв. Сторубель, головний організатор мануйлівської «Просвіти» і український соціл-демократ, робітник із залізничної майстерні Іван Чорнорот». (27)

Під впливом національного пробудження укр. селянства новозаснована партія українських соціал-революціонерів почала швидко зростати. На українському селі швидким темпом відбувався процес «українізації». Часто цілі організації переходили від есерів російських до есерів українських. За півроку партія українських есерів з Селянською Спілкою виросла майже **в мільйонову організацію**. (28)

Небезпечний розрив між масою рядових членів – і функціонерами партії та Спілки – як «факт просто катастрофічної диспропорції між рядовими масами партії есерів і кадрами її провідних сил» (28).

Чисельність війська.

«В. Кедровський, один з членів Генерального Військового Комітету при Центральній Раді, в спогадах у газеті «Свобода» за 1928 рік пише: «На фронті було 27 українізованих дивізій, а всього було українізованих **вояків коло 4 мільйони**».

Коли уряд Керенського почав хиріти, все більше віддаючи владу більшовикам, в Україні перед страхом більшовизму різко зросло число прихильників України – небільшовицької, з число євреїв і росіян). Але більшовики вже встигли розкласти армію і вкинути в маси гасла анархії.

«7-го листопада дійшло до большевицького перевороту в Петербурзі. Тоді Центральна Рада видала (20 листопада) свій 3-й Універсал, в якому проголошувалась

«Українофільська» тактика більшовиків (нібито підтримка самостійності» – Л.Т) продовжувалася до тої пори, поки Ленін не поставив їм завдання – захопити владу на Україні в свої руки» (33). «Неминучість боротьби між українцями і большевиками...» (34)

«Треба сказати, що велика шкода потім сталася для цілої нашої справи від того, що Українські Установчі Збори не зійшлися хоч на короткий час та не проголосили самостійности України. Як би це нам допомогло в нашій дальшій боротьбі! Навіть найбільші противники українства мусіли б тоді поставитися інакше до української справи.» (35).

No. 61. THE BELL. JANUARY 15, 1860.

REGISTERED AT THE GENERAL POST-OFFICE FOR TRANSMISSION BEYOND THE UNITED KINGDOM,

Архів

Додаток №8

КОЛОКОЛЪ

ПРИБАВОЧНЫЕ ЛИСТЫ КЪ ПОЛЯРНОЙ ЗВѢЗДѢ

VIVOS VOCO!

Выходитъ два раза въ мѣсяцъ въ Лондонѣ. Получается въ Вольной Русской Типографіи 2, Judd Street, Brunswick Square, *W. C.* Цѣна 1 шиллингъ съ четвертымъ листомъ — ПОДЪ СУДЪ!

ЛИСТЪ 61

15 Января 1860.

У Трюбнера & Co. въ книжной лавкѣ, 60, Paternoster Row., и у Тхоржевскаго 1, Macclesfield Street, (Gerrard street), Soho London. — Price One Shilling, with Supplement : ПОДЪ СУДЪ!

ОГЛАВЛЕНІЕ.—Украйна—О кончинѣ М. К. Кюхельбекера—Тверской Комитетъ. Смѣсь : Das liefländische Athen—Сладость къ ворамъ—Изъ Чернигова и Нѣжина—Запросъ и Отвѣтъ—У парадного крыльца (стихотворенiе).

УКРАЙНА.

(Письмо къ издателю Колокола)

Милостивый государь,

Въ 34 листѣ *Колокола* вы проявили относительно Украйны такой взглядъ, который мыслящая часть южноруссiя народа издавна хранитъ какъ драгоцѣнную святыню сердца. Примите же отъ насъ сердечную благодарность. Къ числу многихъ истинъ, которыя вы первый высказали печатно на русскомъ языкѣ, принадлежитъ и то, что вы сказали о нашемъ отечествѣ. Позвольте же во всеуслышанiе передать вамъ наши задушевныя убѣжденiя.

Большинство великорусской и польской публики привыкло не считать насъ отдѣльнымъ народомъ, не признавать въ насъ элементовъ для самобытной жизни, выработанныхъ прошедшимъ, сомнѣваться въ существованiи у насъ своенароднаго языка и въ возможности его литературнаго развитiя и вообще ставить наши особенности въ рядъ провинцiальныхъ оттѣнковъ —то русской, то польской нацiональностей. Этотъ ошибочный взглядъ возникъ отъ того, что, къ чести нашей, южнорусской, общественной церкви, отъ ней отщеплялось все, носившее на себѣ отпечатокъ барства и привиллегiи, да и сама эта церковь предавала его анаѳемѣ. *Дворянъ*-малороссiянъ нѣтъ, за исключенiемъ немногихъ, которые въ послѣднее время, вмѣстѣ съ сознанiемъ о несостоятельности дворянской институцiи, обращаются къ чистому народному источнику; и прежде не было у насъ дворянъ : они были чужiе, хотя и происходили изъ нашей крови; прежде они становились поляками, теперь — великороссiянами. Народность *малороссiйская*, какъ ее привыкли называть съ легкой руки дьяковъ Алексѣя Михайловича, всегда оставалась достоянiемъ угнетеннаго сословiя, потомъ и кровiю утучнившаго и Вишневецкихъ и Разумовскихъ. Можно-ли признавать народомъ *мужичье?* Можно-ли давать ему права самобытнаго существованiя?

Такъ думали и думаютъ многiе изстари. Намъ случалось слышать отъ либеральныхъ Поляковъ, что о принадлежности Волыни и Подоли—Польшѣ не можетъ возникать и сомнѣнiя, потому что весь образованный классъ народонаселенiя этихъ краевъ—Поляки, и тянутъ къ Польшѣ душой и тѣломъ; что же касается до сплошной массы чернаго народа, то его не слѣдуетъ о томъ и спрашивать, потому что онъ не можетъ отвѣчать, будучи невѣжественъ въ государственныхъ вопросахъ. Либералы-великороссы, или наслушавшись польскихъ доказательствъ и привыкши считать нацiями только такiе народы, у которыхъ были государи, дворы и дипломаты, великодушно жертвуютъ Полякамъ эти края, или же, подъ влiянiемъ патрiотизма, развитаго Устряловымъ, почитаютъ ихъ непререкаемою собственностью Россiи, и такимъ образомъ вопросъ о принадлежности земель, населенныхъ нашимъ народомъ, составляетъ спорный пунктъ между свободолюбящими обоихъ славянскихъ племенъ. А ларчикъ открывается просто : спорныя земли не принадлежатъ ни тѣмъ, ни другимъ — онѣ принадлежатъ тому народу, который издревле ихъ населялъ, населяетъ и обработываетъ.

Украйна, или южная Русь, имѣетъ свою многознаменательную и поучительную исторiю. Не станемъ углубляться въ сумерки удѣльнаго перiода, когда южная Русь соединенная съ сѣверною посредствомъ федеративной связи княжескаго рода, скоро послѣ освобожденiя отъ Татаръ, при посредствѣ литовскаго князя Гедимина (1320 г.), воротилась къ своему отдѣльному бытiю : этотъ перiодъ могъ бы сдѣлаться для насъ занимательнымъ предметомъ изученiя; ксожалѣнiю, мы въ него можемъ смотрѣть только сквозь монастырскiя очки лѣтописцевъ. Со времени казачества наступаетъ новая жизнь для нашего края. Казачество, котораго славянское значенiе вами прекрасно сознано, было разсадникомъ свободы и противодѣйствiемъ двоякому деспотизму : съ одной стороны — *внѣшнему*, полудикому, восточно-мусульманскому деспотизму, съ другой — *внутреннему*, аристократическому, тонкому, цивилизованному, развившемуся у Поляковъ подъ влiянiемъ старыхъ римскихъ и папскихъ понятiй, до уродливости. Съ конца XVI вѣка идетъ рядъ возстанiй противъ польскаго дворянства.

Такъ какъ Рѣчь-Посполитую безпокоили набѣги хищническихъ ордъ, то она не могла обойтись безъ вооруженной силы на турецко-татарскихъ границахъ, а потому нуждалась въ казакахъ и должна была предоставить имъ совмѣстныя, по понятiямъ вѣка, съ званiемъ воина, права свободнаго человѣка: но признавала казацкое достоинство только за ограниченнымъ

[Н. КОСТОМАРОВЪ]

УКРАЙНА. (Письмо къ издателю Колокола)

[Колоколъ. Прибавочные листы къ Полярной Звѣздѣ. — Лист 61. — 15 января 1860 г.]

Милостивый государь,

Въ 34 листѣ Колокола вы проявили относительно Украйны такой взглядъ, который мыслящая часть южнорусскаго народа издавна хранитъ какъ драгоцѣнную святыню сердца. Примите же отъ насъ сердечную благодарность. Къ числу многихъ истинъ, которыя вы первый высказали печатно на русскомъ языкѣ, принадлежитъ и то, что вы сказали о нашемъ отечествѣ. Позвольте же во всеуслышаніе передать вамъ наши задушевныя убѣжденія.

Большинство великорусской и польской публики привыкло не считать насъ отдѣльнымъ народомъ, не признавать въ насъ элементовъ для самобытной жизни, выработанныхъ прошедшимъ, сомнѣваться въ существованіи у насъ своенароднаго языка и въ возможности его литературнаго развитія и вообще ставить наши особенности въ рядъ провинціальныхъ оттѣнковъ — то русской, то польской національностей. Этотъ ошибочный взглядъ возникъ отъ того, что, къ чести нашей, южнорусской, общественной церкви, отъ ней отщеплялось все, носившее на себѣ отпечатокъ барства и привиллегіи, да и сама эта церковь предавала его анаѳемѣ. *Дворянъ*-малороссіянъ нѣтъ, за исключеніемъ немногихъ, которые въ послѣднее время, вмѣстѣ съ сознаніемъ о несостоятельности дворянской институціи, обращаются къ чистому народному источнику; и прежде не было у насъ дворянъ: они были чужіе, хотя и происходили изъ нашей крови; прежде они становились поляками, теперь — великоросіянами. Народность *малороссійская,* какъ ее привыкли называть съ легкой руки дьяковъ Алексѣя Михайловича, всегда оставалась достояніемъ угнетеннаго сословія, потомъ и кровію утучнявшаго и Вишне-

вецкихъ и Разумовскихъ. Можно-ли признавать народомъ *мужичье?* Можно-ли давать ему права самобытнаго существованія?

Такъ думали и думаютъ многіе изстари. Намъ случалось слышать отъ либеральныхъ Поляковъ, что о принадлежности Волыни и Подолии — Польшѣ не можетъ возникать и сомненія, потому что весь образованный классъ народонаселенія этихъ краевъ — Поляки, и тянутъ къ Польшѣ душой и тѣломъ; что же касается до сплошной массы чернаго народа, то его не слѣдуетъ о томъ и спрашивать, потому что онъ не можетъ отвѣчать, будучи невѣжественъ въ государственныхъ вопросахъ. Либералы-великороссы, или наслушавшись польскихъ доказательствъ и привыкши считать націями только такіе народы, у которыхъ были государи, дворы и дипломаты, великодушно жертвуютъ Полякамъ эти края, или же, подъ вліяніемъ патріотизма, развитаго Устряловымъ, почитаютъ ихъ непререкаемою собственностью Россіи, и такимъ образомъ вопросъ о принадлежности земель, населенныхъ нашимъ народомъ, составляетъ спорный пунктъ между свободолюбящими обоихъ славянскихъ племенъ. А ларчикъ открывается просто: спорныя земли не принадлежатъ ни тѣмъ, ни другимъ — онѣ принадлежатъ тому народу, который издревле ихъ населилъ, населяетъ и обработываетъ.

Украйна, или южная Русь, имѣетъ свою многознаменательную и поучительную исторію. Не станемъ углубляться въ сумерки удѣльнаго періода, когда южная Русь соединенная съ сѣверною посредствомъ федеративной связи княжескаго рода, скоро послѣ освобожденія отъ Татаръ, при посредствѣ литовскаго князя Гедимина (1320 г.), воротилась къ своему отдѣльному бытію: этотъ періодъ могъ бы сдѣлаться дла насъ занимательнымъ предметомъ изученія; ксожалѣнію, мы въ него можемъ смотрѣть только сквозь монастырскія очки лѣтописцевъ. Со времени казачества наступаетъ новая жизнь для нашего края. Казачество, котораго славянское значеніе вами прекрасно сознано, было разсадникомъ свободы и противодѣйствіемъ двоякому деспотизму: съ одной стороны — *внѣшнему,* полудикому, восточно-мусульманскому деспотизму, съ другой — *внутреннему,* аристократическому, тонкому,

цивилизованному, развившемуся у Поляковъ подъ вліяніемъ старыхъ римскихъ и папскихъ понятій, до уродливости. Съ конца XVI вѣка идетъ рядъ возстаній противъ польскаго дворянства.

Такъ какъ Рѣчъ-Посполитую безпокоили набѣги хищническихъ ордъ, то она не могла обойтись безъ вооруженной силы на турецко-татарскихъ границахъ, а потому нуждалась въ казакахъ и должна была предоставить имъ совмѣстныя, по понятіямъ вѣка, съ званіемъ воина, права свободнаго человѣка: но признавала казацкое достоинство только за ограниченнымъ /500/ числомъ записанныхъ въ реестръ, а остальной народъ удерживала въ порабощеніи у королевскихъ старостъ и владѣльцевъ. Народъ напротивъ, хотѣлъ весь пользоваться правами свободныхъ людей; всѣ хотѣли быть казаками, да и самые реестровые желали своимъ званіемъ подѣлиться со всѣми. Народъ не желалъ имѣть надъ собою господъ; народъ хотѣлъ самоуправленія, самосуда, равноправнаго отправленія общественныхъ повинностей и свободнаго избранія образа жизни для каждаго. По понятіямъ народа, въ Украйнѣ предоставлялось жить всякому, и едва-ли въ XVII вѣкѣ гдѣ нибудь такъ уважались человѣческія права безотносительно къ вѣрѣ, породѣ, народности, убѣжденіямъ. Когда Поляки упрекали казаковъ за то, что у нихъ находили притонъ разнаго рода авантюристы, самозванцы, политическіе изгнанки, еретики, — они отвѣчали, что у нихъ отъ вѣка-вѣковъ такъ заведено, чтобъ каждому былъ вольный приходъ и отходъ; у нихъ не спрашивали откуда кто пришелъ и куда отправляется. Сами казаки, рыцари вѣры, неутомимые враги всего неправославнаго *на войнѣ,* у *себя дома* принимали съ радушіемъ — и католика, и аріанина, и мусульманина. И теперь у южнорусса гораздо меньше религіозности, чѣмъ у великорусса, хотя несравненно больше внутренняго благочестія.

Украинскій народъ, не смотря на внѣшнее сходство во многихъ чертахъ своего быта съ Поляками, представлялъ имъ по своимъ *понятіямъ* въ XVII вѣкѣ совершенную противуположность. Тогда какъ Поляки подъ наплывомъ идей, выработанныхъ благоговѣніемъ къ Римской республикѣ, и вообще подъ вліяніемъ западно-европейскимъ, толкуя о свободѣ, представляли ее себѣ не иначе какъ достояніемъ “ludzi szlachetnego stanu,” которые попира-

ли пятами всю массу servorum, хлоповъ, людей *подлаго* сословія, — Украинцы напротивъ, ненавидѣли всякое превозношеніе и привиллегіи; домогаясь отъ Поляковъ *правъ* и *вольности,* они хотѣли и требовали ихъ не для горсти, а для всего своего народа. Вотъ отчего Поляки охотно предоставляли права свободнаго человѣка шести-семи тысячамъ казаковъ, а эти шесть-семь тысячь вмѣсто того, чтобъ быть довольными своимъ исключительнымъ положеніемъ, принимали въ свои ряды втрое болѣе и подымали оружіе не за себя, а за тѣхъ, кому не давались права, какими они сами пользовались. Это единство въ стремленіяхъ народа и составляло его силу, что очень хорошо сознавалъ самъ народъ, выражаясь такъ въ своей исторической думѣ:

«Тымъ-то й сталась славна страшенная козацькая сила,
«Що у васъ, панове-молодьці, була воля й дума едина.»

Правда, ядъ польскаго аристократизма успѣлъ пройти и въ казацкое званіе и породилъ въ немъ много*недоляшковъ,* которые, по выраженію другой пѣсни

«Для паньства великого,
«Для лакомства (жадности) несчастного,»

измѣняли своенароднымъ убѣжденіямъ, но этотъ ядъ не силенъ былъ заразить всю массу казачества: въ эпоху Хмельницкаго реестровые казаки, на которыхъ паны надѣялись до того, что посылали ихъ сражаться противъ единоземцевъ, перебили своихъ старшинъ-недоляшковъ и пристали къ Богдану, шедшему тогда еще подъ знаменемъ всенародной свободы.

К сожалѣнію, люди, руководившіе народными движеніями и стоявшіе выше массы по образованію, вмѣстѣ съ этимъ образованіемъ принимали и тѣ важные предразсудки, которые были такъ противны Украинцамъ. Свобода, представляемая массой, не ясно, но въ обширномъ смыслѣ, въ ихъ головахъ подъ вліяніемъ тогдашняго образованія, укладывалась въ польскія формы правъ привиллегированнаго сословія, хотя и въ видѣ смягченномъ своенародными понятіями. Самъ Богданъ Хмельницкій, побѣдившій короля Яна Казиміра подъ Зборовомъ, съ помощію цѣлаго народа,

заключилъ однакожъ договоръ, по которому только 40 тысячь человѣкъ получали казацкія права, а остальной народъ возвращался снова въ подданство. Къ чести и къ несчастію нашего народа, онъ воспротивился этому энергически; черезъ годъ Хмельницкій долженъ былъ откровенно потребовать у Поляковъ совершеннаго уничтоженія крѣпостнаго права; разумѣется, слѣдствіемъ такого страннаго, по тогдашнимъ польскимъ понятіямъ, требованія была война, и эта война кончилась уже несчастно для казаковъ. Съ тѣхъ поръ счастіе то помогало, то измѣняло Хмельницкому, пока онъ наконецъ не отдался въ покровительство московскому царю на основаніяхъ Переяславскаго договора (1654 г.).

Блестящіе успѣхи казаковъ и московитянъ, заставили Поляковъ предложить, въ случаѣ смерти тогдашняго короля, корону Алексѣю Михайловичу. Прельщенный этою сдѣлкою, московскій дворъ позволилъ себѣ, относительно Украйны; первую вопіющую несправедливость: вмѣсто того, чтобъ оградить страну, которая добровольно къ нему обратилась подъ условіемъ защиты отъ враговъ, царь глухо высказалъ намѣреніе отдать ее Польшѣ, по пріобрѣтеніи короны... Хмельницкій умеръ отъ тоски.

Тогда, чтобъ доставить своей родинѣ надлежащее мѣсто въ предстоявшемъ государственномъ переворотѣ, Украинцы заключили въ 1658 — 1659 г. Гадячскій договоръ, по которому Украйна, подъ именемъ *Великаго Княжества Русскаго,* какъ независимая республика, сохраняя отдѣльность и самобытность внутренняго управленія, судопроизводства, религіознаго, гражданскаго, финансоваго и военнаго устройства, — соединялась съ Польшею въ одну федеративную Рѣчь-Посполитую; такимъ образомъ возникалъ союзъ славянскихъ государствъ: Польши, Великаго княжества Литовско-Русскаго, Великаго княжества Русскаго и — если совершится соединеніе съ Московіею — то и Московскаго царства. То была первая попытка славянскаго союза, о которомъ мы, какъ и вы, думаемъ теперь. Нельзя не обратить при этомъ вниманія, что составителя Гадячскаго договора имѣли въ виду просвѣщеніе народа и свободное слово: Положено было завести въ Украйнѣ два университета, школы и типографіи, и предоставлялось вольное книгопечатаніе даже и по предметамъ, касавшимся вѣры.

Но самый важный, жизненный вопросъ былъ разрѣшенъ этимъ договоромъ неудовлетворительно. Какъ бы желая согласить старые предразсудки о необходимости привиллегированнаго сословія — съ народнымъ требованіемъ равноправности, составители думали достигнуть этого легкимъ доступомъ къ дворянскому достоинству.

По договору, Русскій Гетманъ имѣлъ право представлять къ нобилитаціи, каждый сеймъ по сту человѣкъ казаковъ изъ каждаго полка. Правда, это вело къ тому, что цѣлый народъ могъ такимъ образомъ одворяниться; но масса народа не могла сознать и принять такой тонкой мѣры: масса не терпѣла инстинктивно вообще дворянское достоинство. Договоръ этотъ /501/ опережавшій въ послѣднемъ отношеніи польскую конституцію 3 Мая 1791 года, былъ нарушенъ тотчасъ же и Поляками и Русскими. Поляки находясь въ стѣсненныхъ обстоятельствахъ — приняли его, но призывая — по формѣ сеймовой присяги — на свое отечество гнѣвъ божій въ случаѣ его нарушенія, въ то же время подъ вліяніемъ іезуитской логики, многіе изъ нихъ высказывали явно надежду обманутъ казаковъ, духовенство соблазнялось тѣмъ, что съ нимъ должны засѣдать православные духовные сановники; дворянство оскорблялось раздачею своего званія тѣмъ, кого оно привыкло называть *хлопами.* Съ другой стороны, народъ, лишь только узналъ объ этомъ, понялъ дѣло такъ, что хотятъ образовать въ Украйнѣ шляхту, которая въ его воображеніи представлилась въ ненавистномъ польскомъ образѣ. Составителя договора, въ числѣ которыхъ отличался Немиричъ, русскій панъ, убѣжавшій къ казакамъ изъ Польши по причинѣ религіозныхъ своихъ убѣжденій, были перебиты. Справедливо замѣтилъ на сеймѣ одинъ полякъ: “Когда давать дворянство, то давайте его цѣлому народу русскому, который дорожитъ своимъ равенствомъ; но кто захочетъ бросать драгоцѣнную святыню предковъ на приманку грубой черни? И кому вы даете дворянство? Тѣмъ, которые смѣются надъ нашими грамотами и гербами!?”... Долго и упорно народъ боролся за внѣшнюю независимость и внутреннюю равноправность. Но Польша и Московія видя, что ни той, ни другой отдѣльно не справиться съ упрямымъ народомъ, рѣшились разорвать Украйну на

двѣ половины; лѣвый берегъ Днѣпра остался за Московіею, а правый исключая Кіева, Триполя, Стаетъ и Василькова, за Польшею. Это сатанинское дѣло раздѣленія народа совершено первый разъ по Андрусовскому договору въ 1668 г., а потомъ утверждено черезъ восемнадцать лѣтъ Московскимъ миромъ. Украинцы все это время отчаянно боролись за свою независимость и принужденные сражаться разомъ противъ Москалей и Поляковъ, въ то же время не переставало простирать братскую руку къ тѣмъ и другимъ, пытаясь какъ нибудь сохранить цѣлость своего отечества. Все было напрасно. Не помогла и отчаянная выходка Дорошенка, призвавшаго на помощь Турцію. Жители Подоли и Кіевщины, не желая служить польскимъ панамъ, почти всѣ вышли изъ своего края и поселились въ степяхъ, занимаемыхъ теперь Харьковскою, частію Воронежскою и Курскою губерніями; другіе пристали къ Донскимъ казакамъ. Бѣдные, не знали, что лѣтъ черезъ сто потомки ихъ и здѣсь не уйдутъ отъ панской неволи! Плодосныя поля прежняго ихъ отечества обезлюдѣлись мало по малу, ихъ захватили Поляки и народъ размножившійся въ теченіи XVIII столѣтія, опять попалъ въ такія же отношенія какъ въ XVII. Вспомнилось былое: вспыхнула *Коліивщина,* послѣдняя судорожная попытка возвратить себѣ свободу, попытка уже разодранной Украйны. Напрасно! Скоро и Украйна, и ненавистная для нея Польша, съ ея панами и шляхтою, попали подъ власть всероссійскихъ государей.

Лѣво-бережная Украйна, сохраняя казацкое устройство, издыхала въ московскихъ цѣпяхъ. Чадолюбивая мать отечества, Екатерина II, уничтожила казацкіе порядки, и чтобъ успокоить и привязать къ себѣчиновниковъ, уже и прежде значительно деморализованныхъ московскимъ вліяніемъ — ввела въ Малороссію крѣпостное право и поработила вольный народъ, съ такимъ упорствомъ освободившійся нѣкогда отъ этого права въ его польской одеждѣ. Въ 1782 г. она изволила закрѣпить народъ и въ слободской Украйнѣ, потомковъ тѣхъ, которые какъ выше сказано, бѣжали туда изъ Подоли и Кіевщины отъ крѣпостнаго права польскаго.

Съ тѣхъ поръ Украйна молчала. Ея народность предана была презрѣнію. Имя *хохолъ,* которое Москали давали казакамъ отъ

ихъ *оселедцевъ,* сдѣлалось синонимомъ дурака. Поэтическій языкъ Украйны сталъ предметомъ пренебреженія и насмѣшекъ. Нерѣдко сами малороссіяне краснѣли, когда выговоръ ихъ обличалъ южное происхожденіе. Украинская исторія была или заброшена, или представлялась въ искаженномъ видѣ, сообразно благимъ цѣлямъ и видамъ правительства.

Пробужденіе славянскихъ народностей быстро отразилось въ Украйнѣ и подняло изъ летаргическаго сна народную мысль и чувство. Явилось стремленіе возродить умирающую подъ кнутомъ московскимъ и штыкомъ санктпетербургскимъ народность и возсоздать самобытную литературу.

Но идея *панславизма* принялась въ Украйнѣ совсѣмъ не такъ, какъ въ Москвѣ, гдѣ она проявлялась или въ стремленіи уразумѣть смыслъ тропарей и букварей, или въ риторическихъ похвалахъ старомосковской Руси, подъ которыя боязливо подкладывалась всероссійскому престолу надежда простреть когда нибудь царственную десницу на славянскіе народы и уготовать имъ вожделѣнную судьбу Украйны и Польши. Въ Украйнѣ эта идея тотчасъ облеклась въ свѣтлую форму федеративнаго союза Славянъ, гдѣ бы каждая народность сохраняла свои особенности при всеобщей личной и общественной свободѣ; вмѣстѣ съ тѣмъ возникло убѣжденіе, что только этимъ, и единственно этимъ путемъ Украйна можетъ подняться изъ упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо и безжалостно попранный образъ. Молодые люди Харьковскаго и Кіевскаго университетовъ быстро стали проникаться этими идеями. Могло-ли это ускользнуть отъ бдительныхъ преслѣдователей всякихъ идей при императорѣ Николаѣ?

Въ 1847 г. въ Кіевѣ по доносу студента, жандармскаго сына, Петрова, взято было подъ арестъ нѣсколько лицъ принадлежавшихъ къ кругу малороссійскихъ писателей и въ числѣ ихъ народный поэтъ Тарасъ Шевченко, котораго превосходныя стихотворенія знаютъ наизусть не только почти всѣ читающіе Малоруссы, но и многіе Великороссіяне и Славяне. Всѣхъ захваченныхъ притащили въ III отдѣленіе, гдѣ и засадили. Изъ ихъ бумагъ и писемъ оказывалось, что всѣ они проникнуты идею соединенія Славянъ и любовію

ко всѣмъ славянскимъ народонаселеніямъ вообще и украинской въ особенности, омерзеніемъ къ крѣпостному праву, и къ религіознымъ и національнымъ ненавистямъ, и соболѣзнованіемъ о невѣжествѣ народа. Вмѣстѣ съ этимъ нѣкоторые письменно выражали мысль, что было бы очень полезно, еслибъ существовало ученое общество съ цѣлію сближать умственную дѣятельность славянскихъ народовъ и распространять въ народѣпросвѣщеніе. Что съ мыслью объ этомъ обществѣ не соединялось намѣреніе основать такъ называемое*тайное* общество, доказываетъ ясно то, что въ бумагахъ обвиняемыхъ лицъ найдено было порицаніе правила: "цѣль оправдываетъ средства." Какъ при этихъ данныхъ возможно было обвинить въ политическомъ преступленіи, когда общество существовало въ предположеніи, а не на дѣлѣ, и мысль о федеративномъ союзѣ Славянъ представлялась только какъ идеалъ въ отдаленномъ будущемъ? Можно-ли было за это обвинить и карать, да еще какъ, и какъ долго?! Но что невозможно для простыхъ людей, /502/ для Дуббельта было возможно. Онъ тотчасъ увидѣлъ, что тутъ есть готовый матеріалъ для того, чтобъ представить дѣло такъ, будто бы открыто существующее тайное политическое общество и окрестилъ сочиненное имъ общество именемъ Украйно-Славянскаго!... Николай Павловичъ человѣкъ формы, давалъ больше значенія противнымъ ему идеямъ, когда онѣ были облечены въ формальность, поэтому уничтожить общество, въ его глазахъ представлялось великой заслугой; слѣдовательно Дуббельтъ могъ надѣяться высочайшей награды и благоволенія.

Подъ нравственною пыткою заключенія въ крѣпости, принудили обвиняемыхъ наклепать на себя, что дѣйствительно было общество; съ своей стороны III отдѣленіе дозволило имъ представить вымышленное общество въ елико-возможно извинительномъ свѣтѣ. Такимъ образомъ они написали, что ихъ общество касалось только западныхъ Славянъ, а не почіющихъ подъ кроткою десницею всероссійскаго монарха, который одинъ можетъ освободить ихъ изъ узъ нѣмецкихъ и турецкихъ. Какъ ни нелѣпъ былъ вымыселъ, какъ ни противурѣчилъ всему что находилось въ бумагахъ арестованныхъ лицъ, однако дѣло слажено. Свѣже-упеченые го-

сударственные преступиики хотя и получили наказаніе, но растворенное отеческимъ милосердіемъ. Нѣкоторыхъ, главнѣйшихъ, засадили въ крѣпость кого на годъ, кого на три года, а потомъ послали на службу въ великороссійскія губерніи; но и тѣхъ и другихъ отдали подъ строжайшій надзоръ полиціи.

Поэта Шевченка послали рядовымъ въ Оренбургъ, а потомъ въ Новопетровское укрѣпленіе; Николай I строжайше приказалъ, чтобъ ему не позволяли ни писать, ни рисовать, (онъ былъ и живописецъ). Шевченко пробылъ болѣе десяти лѣтъ въ такой нравственной пыткѣ, въ ужасной странѣ на восточномъ берегу Каспійскаго моря, на солончакахъ, гдѣ даже трава не ростетъ, постоянно подъ надзоромъ ефрейторовъ, наблюдавшихъ, чтобъ онъ чего нибудь не написалъ или не нарисовалъ. Какъ обращались съ другими, можно судить изъ слѣдующаго: Однаго изъ политическихъ преступниковъ, бывшаго кіевскаго профессора Костомарова, сослали въ Саратовъ. Тамъ случилось необыкновенное убійство: нашли двухъ мальчиковъ замученыхъ и брошеныхъ на ледъ Волги. Подозрѣніе падало на Евреевъ. Пріѣхавшій изъ Петербурга слѣдователь потребовалъ, черезъ губернатора, къ себѣ Костомарова и поручилъ ему написать записку о томъ: представляетъ ли исторія данныя для того, чтобъ допускать возможность существованія между евреями какой нибудь кровожадной секты? Костомаровъ занявшись нѣсколько мѣсяцевъ этимъ предметомъ, представилъ слѣдователю записку, гдѣ по своему убѣжденію высказалъ, что существованіе такой секты возможно. Между тѣмъ губернатору Кожевникову, хотѣлось, чтобъ было напротивъ. Онъ призвалъ Костомарова и не смотря на то, что самъ поручилъ ему исполнить требованіе слѣдователя, грозилъ *засадить его въ острогъ,* пользуясь своимъ правомъ надъ сосланнымъ политическимъ преступникомъ и придираясь къ тому, что Костомаровъ въ своей запискѣ находилъ кровавую сторону въ самыхъ библейскихъ сказаніяхъ и пользовался при составленіи этой записки запрещенными книгами. А этотъ губернаторъ, какъ говорятъ, былъ либералъ! Когда, скоро послѣ того, вмѣсто его прислали не либерала, но воплощенную ничтожность, а слѣдователя, благодаря запискѣ Костомарова, (представленной въ министер-

ство и выданной слѣдователемъ за свою), назначили въ Саратовъ вице-губернаторомъ, новоприбывшіи съ свѣжими губернскими властями полицмейстеръ, въ назначенный день пожелалъ видѣть всѣхъ состоящихъ подъ надзоромъ полиціи въ Саратовѣ, призвалъ Костомарова вмѣстѣ съ польскимъ книгопродавцемъ Завадскимъ и нѣсколькими другими Поляками, поставилъ ихъ въ рядъ съ людьми дурнаго поведенія, отданными подъ надзоръ полиціи по дѣлу объ убійствѣ мальчиковъ, и началъ читать имъ отеческое нравоученіе, чтобъ они вели трезвую жизнь и не шатались по кабакамъ и зазорнымъ домамъ.

Этихъ чертъ достаточно, чтобъ показать, что значила при Николаѣ отдача политическаго преступника подъ надзоръ полиціи. Но къ чести русскаго общества надобно сказать, что вездѣ, куда ни ссылалъ императоръ нашихъ земляковъ, ихъ опала служила дипломомъ на участіе, уваженіе и довѣріе; опальные съ своей стороны, честнымъ поведеніемъ на службѣ и въ частной жизни доказали, всѣ безъ исключенія, твердость своихъ нравственныхъ убѣжденій. Въ довершеніе безстыдства съ какимъ производился розыскъ о кіевскомъ дѣлѣ, надобно присовокупить, что Петровъ, въ награду за доносъ былъ оставленъ на службѣ въ III отдѣленіи съ деньгами и чиномъ XII класса, на который онъ, какъ студентъ II курса, не имѣлъ ни малѣйшаго права. Петровъ однакожъ измѣнилъ *за деньги* своимъ покровителямъ, продавъ какія-то бумаги III отдѣленія, за что также былъ куда-то сосланъ.

Послѣ Кіевскаго дѣла запрещены были всѣ сочиненіе обвиненныхъ и ценсура и шпіонство начали ужасно свирѣпствовать противъ Малороссіи; не только малороссійскія книги подвергались недозволенію являться въ свѣтъ, преслѣдовали даже ученыя статьи о Малороссіи на великорускомъ языкѣ; самыя названія Украйна, Малороссія, Гетманщина, считались предосудительными.

Благотворное вліяніе весны (хотя непостоянной, съ частыми рецидивами зимнихъ морозовъ), царствованіе Александра II пробудило и Малороссію. На украинскомъ языкѣ появилось вдругъ нѣсколько прекрасныхъ сочиненій. Освобожденіе крестьянъ оживляетъ насъ надеждами за бѣдный угнетенный народъ нашъ, у ко-

тораго было отнято все, чего онъ домагался во всю свою жизнь съ такою настойчивостью и самопожертвованіемъ. Благодарилъ императора Александра II и просимъ только, чтобы народъ освободился не по одному имени, но чтобъ пользовался передъ закономъ одинакими правами съ дворянствомъ: иной свободы Украйна, упорная въ старыхъ своихъ убѣжденіяхъ, не понимает.

Мы желали бы сверхъ того, чтобъ правительство не только не препятствовало намъ, Украинцамъ, развивать свой языкъ, но оказало бы этому дѣлу содѣйствіе и сдѣлало теперь же распоряженіе, чтобъ въ школахъ, которыя — какъ оно само уже объявило — будутъ заведены для нашего народа, предметы преподавались на родномъ языкѣ, ему понятномъ, а не на оффиціально-великороссійскомъ, иначе народъ украинскій будетъ заучивать лишь слова, не развивая своихъ понятій. Болѣе мы не станемъ требовать и желать, собственно для себя, ничего, независимо отъ общихъ, совокупно со всей Россіей, желаній. Никто изъ насъ не думаетъ объ отторженіи Южной Руси отъ связи съ остальною Россіею. Напротивъ, мы бы желали, чтобъ всѣ другіе Славяне соединились съ нами въ /503/ одинъ союзъ, даже подъ скипетромъ русскаго государя, если этотъ государь сдѣлается государемъ свободныхъ народовъ, а не всепожирающей татарско-нѣмецкой московщины. Въ будущемъ славянскомъ союзѣ, *въ него же вѣруемъ и его же чаемъ,* наша Южная Русь должна составить отдѣльное, гражданское цѣлое на всемъ пространствѣ, гдѣ народъ говоритъ южнорусскимъ языкомъ, съ сохраненіемъ единства, основаннаго не на губительной, мертвящей централизаціи, а на ясномъ сознаніи равноправности и своихъ собственныхъ выгодъ. Чтобъ наши потомки увидѣли то, что едва ли какому нибудь Симеону изъ нашего поколѣнія суждено увидѣть, — надобно, чтобы Славяне очищались отъ своихъ старыхъ предразсудковъ!

Пусть же ни Великороссы, ни Поляки не называютъ *своими* земли, заселенныя нашимъ народомъ.

[*Н. Костомаров.*] Украйна. (Письмо к издателю «Колокола») // Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде». — Лист 61. — 15 января 1860 г.

Додаток №9

Два матеріали від Ївги Кузьмівни Дейч

Автограф (РГАЛИ, ф.. Рахимо) **Шевченко – Пастернак**

Я хочу сказать несколько слов о Тарасе Шевченко как переводчик.

По важности, непосредственности действия на меня и удаче результата Шевченко следует для меня за Шекспиром и соперничает с Верленом. Вот с какими двумя великими силами сталкиваюсь я, соприкасаясь с ним.

Из русских современников и последователей Пушкина никто не подхватывал с такою свободою Пушкинского стихийного развивающегося, стремительного, повествовательного стиха с его периодами, нагнетаниями, повторениями и внезапно обрывающимися концами. Этот дух четырехстопного ямба стал одной из основных мелодий Шевченки, такой же природной и непреодолимо первичной, как у самого Пушкина.

Другой, дорогой для меня и редкостной особенностью Шевченки, отличающей его от современной ему русской поэзии и сближающей его с позднейшими ее явлениями при Владимире Соловьеве и Блоке, представляется глубина евангельской преемственности у Шевченки, которою он пользуется с драматической широтой Рембрандта, Тициана или какого-нибудь другого старого италианского мастера. Обстоятельства из жизни Христа и Марии, как они сохранены преданием, являются предметом повседневного и творческого переживания этого большого европейского поэта (как однообразное преобладание розового варения и каждострочной рифмовки представляют отличительные признаки восточной, главным образом персидской традиции).

Наиболее полно сказалась эта черта в лучшем из созданий «Кобзаря», поэме «Мария», которую я однажды был счастлив перевести, но можно сказать, что у Шевченки нет ни одной строчки, которая не была бы овеяна тем же великим освобождающим духом. Очень част у него образ молодой соблазненной и брошенной матери с ребенком на руках, в которой он неизменно видел образ Марии с младенцем. Такая невенчанная женщина с незаконным, как это тогда называлось, ребенком, была в старом обществе предметом гонения и безнаказанного глумления, одно из тех краеугольных попраний человеческого духа, от которого действительно нас освободила революция.

Короткий и по краткости малоговорящий отрывок этого мотива в рамках доступного времени я и прочту сейчас.

Б. Пастернак.

Март 1946

(Л.Т. Очевидно, чернетка запису для виступу по радіо).

З доносів на українських пиьменників:

Лист Дмитра Петровського до письменницького куратора від НКВД Павла Безруких від 12. 08. 1937 року.

(...) Я вижу, кто падает, и сам помогаю им падать (Кулику), о котором я тебе говорил еще в феврале (об инциденте на банкете в ЦДЛ 25.02. Верно, помнишь? Я тогда же сигнализировал. Ты кажется не досидел и на банкете Госиздата в Союзе 28.02 .Ушел раньше, чем я выступил против Первомайского. При встрече расскажу подробнее, если ты не помнишь. Ты знаешь, что я по Украине кое-что смыслю и эта теперешняя чистка меня радует очень сильно. Наконец-то чистая метла вымела эту «с одного поля ягоду». Верю, что дометет до конца всю нечисть. Поинтересуйся делом Ивана Кулика бывшего секретаря Оргкомитета. (Начиная с его

обморока на банкет в ЦДЛ 25. 02.: спроси Луговского либо т. Ставского, либо т. Вишневского и проследи его роль и связи в писательской среде (украинской) за несколько лет до последнего дня – многое увидишь. Это вопрос серьезный, напрасно его смазывают, я тут в Харькове выступал. В Москве тоже не очень-то благополучно. Обедал в столовой Союза в последний раз будучи в Москве за столом услышал, например, у такого **Анатолия** Каменского, что, мол, в Москве существует два общественных мнениия: одно официальное, а другое... Нам надо приглядеть за эти козлом.

P. S.

Впрочем, лучше всего мне самому рассказать тебе весь комплекс моих наблюдений, приводящий меня к подозрительности, а не отсылать тебя к расспросам. 25 февраля группа писателей, преимущественно собранных, была приглашена с пушкинского пленума в ЦДЛ для отчетной встречи. Я был там тоже. После доклада, во время банкета, Паоло Яшвили произнес речь (тогда в честь тов. Сталина), в которой сказал, что Грузия вправе гордиться такими сынами, как тов. Сталин, как покойный Серго. За столом президиума вспрыгнул Ив. Кулик (арестованный только неделю назад как враг народа) и закричал (завопил истошным голосом): «Мы вам не завидуем...» – и упал в обморок, так что вся речь его в этом истошном возгласе и заключалась. Все были неприятно поражены этой сценой. Тягостную паузу прекратил Вс. Вишневский, заявивший, что «он» продолжит речь Кулика, которому стало дурно: «Он сказал о том, что Украина (как и другие республики, имеет своих героев и ей, как и другим, принадлежит тов. Сталин). Что он сам и президиум думал о Кулике я не знаю, но Кулик через день опять появился на пленуме. Я был этим выступлением возмущен, будучи уверен в провокационном умысле этого выступления и падения после первой возмутительной фразы. Я был уверен, что этот обморок – (нрзбр.), – мое мнение

разделяли Луговской и Тихонов, с которыми я возвращался с вечера. Я считал необходимым потребовать от Союза (т. Ставского) привлечения Кулика к ответу за эту провокацию, но Луговской и Тихонов меня отговорили, убедив меня, что и без меня было кому это намотать на ус.

Я успокоился. Однако 28 февраля (т.е через 3 дня) на банкете Госиздата в Союзе, где был и ты, я просил тебя сесть рядом со мной, но тебя куда-то увели, и я сидел рядом с П. Яшвили. Паоло произнес свой тост о Сталине, и немедленно вслед за этой речью вспрыгнул на стол (прямо на стол) поэт Первомайский (ближайший друг Ив. Кулика) и начал свою речь с противопоставления Грузии и Украины. Меня передернуло, я не удержался и крикнул с места: «Ты хоть не падай!»... Он стоял на столе и ответил: «Вы, Петровский, тоже украинец, но я стою на ногах крепче, чем вы». После чего (предупрежденный моей гневной репликой) закончил речь любвеобильно. Я тем временем подумал, что, м. б., своей открытой фразой (бросившей мост к тому случаю с Куликом) нарушил необходимую для дальнейшего наблюдения конспирацию и что необходимо отвлечь эту ассоциацию. Я понял (и после речи Первомайского) сказал в объяснение брошенной реплики, что я имел в виду «тенденцию прежней националистической генерации украинских писателей»... Это цитата из Тычины – ярого националиста, имени его я не назвал. А я говорил этим поэтам, что некоторые украинцы забывают, что Клим Ефр. Ворошилов украинец (из Луганска). Вот за него я и предложил выпить. Никто не поддержал мой тост, и я вынужден был выпить один. Ты, верно, к тому времени уже ушел с банкета и этой сцены не видел. Украинцы набросились на меня тут же с ругательствами (чуть не сказал с кулаками): «»Бездарность!» «Загрудник!» «Позорное «явище» (явление) и т.д. Особенно усердствовал сидевший против меня поэт Рыльский и вот этот самый Турганов.

В особенности это становится ясно сейчас, когда вскрыты не только Ив. Кулик, но и Первомайский (сжегший свою переписку с Куликом после его ареста и за это исключенный из президиума Союза писателей Украины – и только!) Шайка эта – далеко не все разбойники. И на Украине, как всегда, стараются сейчас умыть руки, сбросивши за борт оного Кулика. Дескать, довольно одной очистительной жертвы. Где же тут логика? Тем более, что у этого Кулика под носом, когда он был секретарем оргкомитета писателей в самый ответственный период (после раскрытия украинской контры в 1932- 33 годах) были взяты писатели-шпионы, такие как Костырко, Владыко, Буревский, Эпик... расстрелянные как шпионы.

Я, правда, писал на днях Ставскому, но несколько сдержанно. Просто напомнил ему о том случае, которому он был свидетель. Был он, как помнишь, и на том банкете Госиздата, где я бросил свой сигнал. Он ушел скоро после моего выступления. Но у него сейчас личное горе и работа над испанской войной. Он может не восчувствовать этого сигнала. Поэтому неплохо заняться этим и тебе... Голодный тоже прямой друг этого Первомайского, и я уверен, что неспроста, если вспомнить, что он бывший троцкист.

P. S. Обо всем этом я говорил здесь в Харькове на общем собрании писателей харьковской организации, да и не один я говорил, говорили все, но в разноголосице этого всего не записали. Почему? Неизвестно (видно, своя рубашка ближе к телу) (...) А насчет поэтических рядов – там не один Первомайский. Голодный тоже был троцкистом и я ему не верю: **липа.**

Дм. ПЕТРОВСКИЙ

Трохи коментаря

Про автограф Пастернака – передав копію Кочуру, радився з ним. – куди б можна дати на Україні публікацію автографа з невеличкою статтею **про сакральне у Шевченка,** може, у Львів? Порфирович мене розхолодив: «Зараз – нікуди, бо зроблять навпаки» – обгидять «вражого» Пастернака – за те, що, мовляв, зводить наклеп на «нашого» атеїстичного Тараса Шевченка, бо він у нас – «Й самого Бога проклену!» Отже, зачекайте пару-трійку років – або спробуйте десь у Москві-Ленінграді, для них Пастернак – авторитет. Але й там тепер, боюсь, не пройде. Обпікшись на молоці – дмухають на воду».

Про дійових осіб письменницької інтермедії.

Картинка для художнього фільму – хто б повірив, що письменники отак здатні вискакувати для промов на стіл чи втрачати прилюдно від власного запалу свідомість.

Але тут для мене все одно є цікавим побут письменників – як вони себе поводили в 1937 році – ми пишемо про повальний страх, заціпеніння, а вони в гостях «у старшого брата» здатні ще й до такого бешкету...

Про Дмитра Петровського (1892-1955) я знайшов чималу замітку у 8-му томі КЛЭ – чималу, – плодовитий був автор. За юнацьких літ заприятелював з Хлебніковим, увійшов у «ЛЕФ» - геройствував у громадянську війну й потім оспівував «русскую удаль», червоних козаків, ходив у футуристах, але «романтики колективізації» не осягнув – збірку нарисів про колективізацію під назвою «Денис Кочубей» **не похвалили,** а – вже наступний цикл поезій «Поєдинок» – «межує з містикою». Третьорозрядний автор. до історії літератури не потрапив. Зате в історію – «влип», бо його фронтовий приятель Безруких залишив у своєму архіві оте «донесение».

Безруких Павло Єфимович (любив, щоб його іменуваали – «Єлисеевич»)(1892-1950) –залізничник, комісар, ректор ВУЗу в Ленінграді, на фото – він з Дзержинським і «товаришами», з гарною освітою, їздив навіть послом до Персії та Мюнхена, писав п'єси й пожинав лаври успішного журналіста. Одну драму – «Павло-наймит» – між іншим, написав у Ростові до революції – **українською мовою** – цензура не дозволила до друку. Через оте все «літературне», мабуть, і потрапив на місце «куратора» письменників, а перед смертю був очільником Всероссийского Театрального Общества. Серед його українських друзів – поет Михайло Голодний, прозаїк Сава Голованівський, драматург Іван Микитенко. Авербах, Ставський і Безруких числили серед своїх друзів і вірнопідданого Кулика, який добре показав себе перед тим у викритті «ворогів народу» – Курбаса, Хвильового й усієї «попередньої раті».

Іван Кулик (1897-1937) – так само і продукт доби і її жертва. За паспортом він Ізраїль Юделевич, з родини вчителів на Черкащині (Шпола). 4 класи, художнє училище в Одесі – вже 1914 року він з батьками в Америці, де й «революціонізується» (працює робітником, пише статті, стає більшовиком) . В 1917 році через Японію й Сибір вертається до Росії і зразу виходить на перші большевицькі ролі в Києві. Далі – посилають консулом в Канаду, а після повернення звідти йому, як «залізобетонному більшовику», доручають очолити оргкомітет підготовки до з'їзду письменників (Миколу Куліша, приміром, він до з'їзду не допустив – «як ненадійного»». Арешт його, як і арешт Андрія Хвилі, як і вбивство Микитенка, замасковане під самогубство – став ударом по «справжніх партійцях», які після цього зовсім упали в прострацію.

Додаток з 1991 року:

Щойно вийшла упорядкована О. Мусієнком книжка «...З порога смерті» – письменники України – жертви сталінських репресій, випуск перший. Статтю про І. Кулика написав мій знайомий по КТМ журналіст Микола Сорока. Гріх було б не навести тут такий документ.

«...На день арешту 27 липня 1937 року Іван Кулик – член ЦК ВКП(б) і ЦВК УРСР, директор Партвидаву ЦК ВКП(б)У. Уже на першому допиті він «дав» начальнику III відділення УДБ НКВС УРСР комісарові Держбезпеки Стирне і помічникові начальника відділення III відділу молодшому лейтенантові Держбезпеки Перцову такі зізнання:

«...Я настільки зрісся з українськими націоналістами, що коли Кость Котко і Яловий запропонували мені – єврею – вступити до української націоналістичної контрреволюційної організації, я розцінив це як висунення мене на роль «рятувальника» українського народу. Це імпонувало моїй амбіції. Не задумуючись, я погодився брати участь в організації...»

І далі:

«...Після Постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. про перебудову літературно-художніх установ я за вказівкаю організації став добиватися мого призначення на пост Голови Спілки радянських письменників України. В червні того ж року я одержав таке призначення. Пробравшись до керівництва Спілки, я за завданням організації продовжував ту ж саму лінію – на породження серед чесних радянських письменників невдоволення і злоби супроти партії і Радянської влади. Я оточив себе націоналістами, передавши їм – насамперед Остапові Вишні – фактичне керівництво оргкомітетом...»

Немає сумніву, – давати такі покази **в перший же день** арешту (арешт ніколи зразу не починався катуванням!) можна було тільки після одержання гарантії того, що по закінченню вистави (тобто після вчиненого на Україні **глобального** погрому письменників) його відпустять, нарахувавши йому високі бали за викриття неіснуючої

шпигунської письменницької організації. Як і дехто з інших, хто погодився на «співробітництво зі слідством», він глибоко помилився. В обвинувачувальному висновку відзначалося наступне:

«...з 1925 р. був агентом англійської розвідки, якого завербували для роботи на користь Великобританії представники «Інтелідженс сервіс» в Канаді під час його перебування там в ранзі консула СРСР».

7 жовтня він засуджений «за першою категорією». 10 жовтня **розстріляний.**

Якою була доля інших «персонажів»? Михайла Голодного зачепили, але не посадили – герой війни, пролеткор. **Загинув** він уже в 1949, після Міхоелса – збитий так само «невідомою» машиною (позаяк – Епштейн, і мав дотичність до сфабрикованої Абакумовим «сіоністської змови»). Луговського зачепили: покаявся – вижив. Борис Турганов постійно був «під прицілом» – доки не випустив у 1944 році збірки віршів «Ми – більшовики!». Генсек Спілки Ставський (Кирпичников) теж потрапив було під підозру, але вирятував себе доносом на Мандельштама, й потім – і на Шолохова. До Анатолія Каменського (1876-1937), очевидно, після «сигналу» Дм. Петровського «присмотрелись» – і він загинув у концтаборі «як міжнародний шпигун». Буревський – мова, очевидно, про Буревія, теж **розстріляного**. Епік – **розстріляний** на Соловках, хоч і непристойно каявся («нас треба знищити, як скажених собак!..».Хто такі Костірко і Владико – менфі встановити не вдалося, тут автор доносму теж наплутаві. Можливо, мова могла йти про арештованого Костенка, а «Владико» – Олекса Влизько?

Паоло Яшвілі – попри тости во здравіє Сталіна – покінчив життя самогубством застрелившись з револьвера, подарованого йому Тиціаном Табідзе, якого розстріляли в грудні того ж 1937 року.

З історії одного політичного доносу

Архів

До проблеми Миколи Зерова

Серед старих паперів і газет – натрапив на фотоплівку – брав колись один матеріал у покійного Дейча й зробив принагідно копію. Тепер мушу її розшифрувати – позаяк воно пекуче і для моральної оцінки історичного – **знакове**. Мова фактично про донос Учня на Вчителя, на Миколу Костьовича Зерова. В якомусь їз моїх старих зошитів є той вірш Зерова – «Його стрічаю мало не щодня» – присвячений Юді – Петрові Колеснику. Але весь його «виступ – багато ширший, ніж просто донос на Вчителя; це постріл у спину новій Україні, документалізація тодішньої підлоти (від страху чи інакше – не суть!) – проекція на Курбаса, Хвильового, Миколу Куліша.

Влада не пошкодувала потім і донощика – як не пошкодувала й тих, чиїми руками нищили – Курбасів, Хвильових, Зерових – я про Микитенка, Хвилю й десятки інших; за той же «націоналізм», що він його так люто побивав в образі Зерова, його самого було замкнемо за грати – на 10 років, а після першого строку – ще на якийсь час.

Але такі каяття – то одне. Тут – цілком інша модель, тема для Фрейда і Юнга…

І, звичайно, це має зберегтися, бо такого (про той час) не вигадаєш. Тут – очевидство, проштамповане каїновою печаткою.

Отже,

Петро Колесник

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ, АБО АГОНІЯ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ КАМЕНИ

(Літературно-політична позиція М. Зерова)

— Ой князю, князьочку,
чи ти за Дунаєм?
чи на Дону?
Дай про себе вісточку,
бо умру.
П. Тичина

І. Мобілізуймо більшовицьку пильність!

Якось несподівано згадалася поезія одного з найвидатніших поетів радянської України — П. Тичини. Може, тому, що по-революційному заінтерпретований образ Ярославни збиває завжди у нас цілу бурю найрізноманітніших асоціацій?

Але так і хочеться бачити в образі Ярославни недобитків куркульсько-поміщицької України, які ще чинять оскаженілий опір соціалістичному наступові, які ще чекають свої «Ладив Вої», свого «пана-вкраїтана», щоб після кривавої розправи над робітничо-колгоспною Україною встановити

Царство тихе, праве
Мудре на закон:
Щоб *одні землі гляділи,*
а другі корон...

З приходом Гітлера до влади в Німеччині – оживіла емігрантська наволоч, бачачи в ньому нового «визволителя України», ожили націоналісти й у середині країни.

Буржуазний націоналіст не ликом шитий. Він уже пройшов добру школу єзуїтської, кирпато-мефістофелівської винниченківщини; вовк переодягся в овечу шкуру, дворушник заговорив солоденькою мовою...

От такою солоденькою мовою говорив і М. Зеров, але не завжди.

Коли під проводом т. Кагановича КП(б)У у 1926-28 рр. розбила буржуазно-націоналістичний хвильовізм, а в 1929 р., перед пролетарським судом став контрреволюційний СВУ, – Зеров заметушився був, почав нібито «переглядати» свої «старі» позиції і навіть написав... листа до редакції газети «Пролетарська Правда».

Дехто повірив у щирі наміри професора і вже був заснув сном праведника: дехто заспокоївся на тому, що процес перебудови – затяжне і вельми болюче явище, а Зеров, мовляв, перебудовується, значить, немає чого братися на чоловіка за «старі гріхи» (мовляв, у кого їх немає!), а треба чекати його нових праць як золотого дощу. Дехто ж не повірив Зерову і його «творчу мовчанку» розцінив як своєрідну форму боротьби проти радянської дійсності. І таких була більшість.

Слово «мовчанку» слід брати в лапках тому, що Зеров насправді не мовчав: Державний Університет у Києві запропонував йому не тільки професорський курс лекцій, а й керування кафедрою української літератури. І Зеров використав це довір'я не для того, щоб справді розпочати свою перебудову, а з тим, щоб дати реванш всякому, хто спробує критикувати його буржуазно-націоналістичні позиції у літературознавстві.

Так от, під час обговорення ухвал листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на прилюдних зборах студентів і професорів Держуніверситету в Києві – виступив із словом і Зеров.

Увесь його виступ зводився до одного: з українським націоналізмом уже все покінчено, його не воскресити, всі дороги йому остаточно заказані.

І от ті, що увесь час спали, од солодкого голосу раптом прокинулись, потиснули професорові руку, та знову зібралися вкладатись. Та київська парторганізація поставили їх на ноги...

Ясно, що проф. Зеров і не мав наміру складати своєї зброї. У викладовій своїй практиці він співав старої пісні, може, тільки часом на інший лад. Він підніс голос в оборону «художньої специфіки» ще рішучіше й заговорив уже про «стильові структури», про «еволюціюстилю» та навіть про «соціалістичний реалізм»... у творчості Винниченка.

Виступ Зерова на прилюдному зібранні *був лише логічним завершенням усього його попереднього шляху.*

В час, коли буржуазний націоналізм на Україні став *головною небезпекою,* коли озлоблена націоналістична контрреволюція готує інтервенцію проти СРСР, проф. Зеров зробив спробу публічно заперечити ухвали пленуму ЦК КП(б)У, використав трибуну Державного університету, щоб одвернути увагу пролетарського студентства від головної небезпеки.

Пролетарське студентство і радянська професура дала Зерову добру відсіч. Проте не завадить ще раз нагадати тут про буржуазно-націоналістичну суть його літературознавчих концепцій.

II. Зеров «вбивається в колодочки»

...Хіба минуле не зв'язано тисячею ниток з теперішнім і сучасним?

М. Зеров

Був час, коли Шаповалівська модерністична «Українська хата» і Винниченківський «Дзвін» провадили «боротьбу» з чорносотенною «Радою» і антисемітським «Рідним Краєм». Був час, коли «Отцы и дети» українського буржуазного націоналізму бралися за чуби, щербили списи « в погоні за новою красою ». А спалахнула пролетарська революція на Україні — всі вони зібралися в один «кіш», щоб розчавити робітничо-селянську Україну.

М. Зеров вийшов з кола українсько-хатянських «дітей», а тому і не хотів збуватися атавізму «батьків».

У своїй великій і ґрунтовній статті — «Проти формалізму в літературознавстві» тов. Щупак так визначив позиції Зерова й Филиповича: «Формалістичні вправи згаданих літературознавців є не що інше, як спроба показати, що «молода генерація» відміняється від старої української історичної школи, бо ж, мовляв, модернізує українську літературознавчу науку, бо ж, мовляв, засвоює новітні течії. Надто вже заскорузла і трухлява школа Єфремова, щоб по-рабському копіювати, а не *підновлювати* її. *Цю місію особливо сумлінно виконує Зеров, але саме для того, щоб, підправивши формалістичним «перцем» стару Єфремовщину, з тим більшою послідовністю протаскувати Ті в сучасне літературознавство»*[1].

Та й справді. Зеров тільки модернізував Єфремівщину. Його формалізм тільки зручна форма мімікрії націоналістичних позицій в літературознавстві. «Українські буржуазні літературознавці, ставлячи в центрі своєї уваги захист націоналістичної ідеології в літературі, ладні були перекидатися від одної до другої методології, *аби вони могли бути зброєю для маскування оцього націоналізму (Щупак).*

Перші активні критичні виступи Зерова й припали саме на роки 1917—1919. Саме за панування в Києві куркульсько-поміщицької Центральної Ради й Директорії Зеров «вбився в колодочки» як буржуазний літературознавець. Формалізм зовсім не заважав його націоналістичним симпатіям. Формалізм тоді не був ще засобом маскування. Зеров брав творчість своїх тодішніх однодумців і давав їй формалістичний аналіз, а коли треба було, *то робив і політичні поправочки.* Політичне життя в країні ні на хвилину не випадало з поля зору молодого тоді дослідника. Навпаки, молодий дослідник виступав гарячим оборонцем українського буржуазного націоналізму перед «московським більшовизмом».

Приклад. У Києві в роках 1917—1919 виходив бібліографічний журнал «Книгар», редактором якого після В. Старого став наприкінці 1918 р. М. Зеров. Цей «науковий», з дозволу сказать, журнальчик був *політичною трибуною петлюрівщини;* на його сторінках підносились буквально всі питання культурно-політичного життя буржуазної У.Н.Р.

---

1 *Щупак С.* Боротьба за методологію. — ЛіМ, 1933 . — С. 64.

Зеров не відставав від «передових людей часу», а коли обставини вимагали, то й говорив мовою «політика» Центральної Ради. Ось рецензія М. Зерова на книжку Юр. Тищенка — «Хто такий В. Винниченко» (біографічний нарис 1918 р.) Подаємо рецензію в цілому:

> З'явилася ця брошура *в тривожні часи більшовицької пропаганди проти «буржуазної»* Ради й уявляє з себе популярну апологію Винниченка як щиро демократичного діяча.
>
> Перші сторінки її присвячено полеміці з більшовиками (показується їхній *централізм і непристойні способи боротьби як обкидання болотом політичних противників),* — середина розповідає життя Винниченка до початку війни *і показує дійсну вартість більшовицьких нападів на «буржуазний» характер його діяльності* — останні півтори сторінки характеризують роботу Винниченка як голови Генерального Секретаріату. *Ця найважливіша частина брошури, на жаль, найкоротша,* не дає читачеві ніяких фактів, а тому і позбавлена переконуючої сили. Взагалі, д. Тищенко надто багато говорить від себе і говорить в такому наївно панегіричному тоні, що читачеві стає часом ніяково. Без сумніву було б краще, коли б автор поступився цим своїм тоном, *а зате навів би більше промовистих фактів*[2].

Як бачимо, тут на лице увесь «арсенал» політичної «аргументації» Центральної Ради у боротьбі з більшовиками: тут і «централізм», і «непристойні способи боротьби», й «обкидання болотом політичних противників». Це ж ще до того, як взяти до своїх рук редакторський портфель журналу! Зеров у своїх статтях і рецензіях спочатку себе політично одрекомендував і тоді вже очолив журнал (аж до його смерті), не зрадивши політичної лінії свого попередника (В. Старого).

Немає тут жодної рації перекладати десятки статей і рецензій Зерова цього періоду, друкованих у націоналістичній періодичній пресі. Слід тільки сказати ще раз, що саме за УНРівських «щитаних днів» Зеров склавсь як буржуазно-націоналістичний літературознавець — публіцист і до *коріння української неокласики треба тягти безпосередньо звідти ж.*

---

[2] «Книгар». — 1918. — Ч. 7. — Кол. 409. Курсив наш. — П. К.

Адже ніхто інший як Зеров і його однодумці склали ядро «Музагету», який благословляв тимчасовий відхід більшовиків з Києва. Неокласики і мали намір стати на радянській вже Україні вождями муз, намагалися захопити в свої руки літературний процес, зняли націоналістичний прапор у боротьбі проти молодої пролетарської літератури, спритно для цього використавши виступи Хвильового та його однодумців.

Але про це далі.

Остаточний прихід до «сторозтерзаного» Києва більшовиків вигнав з нього музагетівців, і одні поїхали з дорогою душею в зовнішню еміграцію, другі — в еміграцію внутрішню, але поїхали для того, щоб зібратися з силами для дальшої боротьби з пролетарською диктатурою.

III. Зеров серед «дикунів» і «варварів»

Блаженні дні і ночі на селі...
М. Зеров

Село моє! Спокою мій улюблений!
Гр. Сковорода
(«Ab Petrum geradium»)

Місто прокляте богом.
Кинув тебе і чорт!
П. Филипович

Почалися «блаженні дні і ночі на селі» для Зерова і для його друзів, як тільки білополяки примушені були, під натиском полків робітничо-селянської Червоної армії, залишити не тільки Київ, а й очистити територію України. «Український інтелігент, — пише М. Зеров, — що зберіг якісь зв'язки з селом, виїздить з півзамерлого міста, осаджуючи на провінції «училищные колонии старого Києва»»[3].

[3] Зеров М. До джерел. — Слово, 1926. — С. 93.

Саме оті «училищные колонии», а разом з ними — різні «просвіти», «юнацькі спілки», «гуртки аматорів-артистів», «народні університети» і т. д. і т. д. стали осередками націоналістичної пропаганди по селах. Саме в них виховувалися молоді куркульські кадри письменників, які, ще не встигши вилупитись з початківського яйця, ставали в табір буржуазно-націоналістичний, намагаючись, «щоб поближче стати» до групи «вчених» літераторів-неокласиків. Підготована на селі куркульська молодь ішла до міста, хитрощами пролазила до радянського ВИШу, натягала шкуру пролетарського студента, складаючи ту базу, на яку в своїй націоналістичній роботі спиралася буржуазна професура (і Зеров у тому числі), працюючи по ВИШах вже за періоду відбудовного.

На 1921 рік припадає й виникнення автокефального руху по селах. Як виявив процес СВУ, автокефальні церкви, за директивами БУДу (контрреволюційна організація — «Братство Української Державності», що потім — 1925 р. переорганізувалося в СВУ), мали стати осередками антирадянської роботи на селі. Так і було. Попувати пішли безробітні петлюрівські старшини, наскоро пройшовши короткотермінові курси при всеукраїнській церковній раді, що тоді існувала. На курсах висвяченим погромникам було давано й відповідні інструкції.

Так от, «училищные колонии», про які згадує Зеров і в яких сам він працював 1920—1923 років, були міцно зв'язані, через різні «гуртки аматорів-артистів», з автокефальною роботою по селах, а вчителі цих «училищных колоний» часом використовували й церковний амвон для своїх проповідей, щоб в очах відсталих елементів села остаточно закидати прірву межи школою й церквою, прірву зовсім невигідну ворогам революції.

Ясно, що навіть тоді, коли по селах ще гуляв петлюрівський бандитизм, організаційно зв'язаний з характеризованими вище організаціями, ясно, що навіть в таких більш-менш сприятливих для націоналістичної пропаганди умовах, важко було уламати деякі елементи з середняцтва й зовсім майже неможливо було уламати бідноту. *Внутрішня еміграція орієнтувалася на куркульню.* Комнезами, під керівництвом комосередків, успішно ліквідували куркульський

бандитизм, сільради добрались до «училищных коловши», взялися за педперсонал по-більшовицькому і почали чистити — як учнівський так і вчительський склад. І тут-то Камена заголосила на весь голос...

Учителюючи на селі, М. Зеров працює над першим випуском «Нового українського письменства». Про історико-літературні його статті ми говоритимемо далі, а тут слід спинитися на оригінальній і перекладній творчості Зерова. Бо наш сердешний «вигнанець Назон» був і є не тільки літературознавець, а й поет.

Оригінальна й перекладна поезія була виплодом гнітючого настрою, внутрішнього неспокою, поетичним шуканням «рівноваги». Бо хоч і вдавалося організувати роботу, проте доводиться частенько й потерпати від «невдячного» революційного активу села, який не хотів миритися з розкладницькою роботою на селі різних «культурних» об'єднань, очолених націоналістами. А борючись проти петлюрівських елементів в «гуртках» і «спілках» партія не могли обійти й «училищных колоний», цих своєрідних «селекційних станцій» українського націоналізму в 1920—1922 роках.

Ясно, що не можна ставити в один ряд оригінальні твори й перекладні. За перші відповідає тільки автор, за другі — перекладач переймає на себе обов'язок відповідно умотивувати потребу такого перекладу, відповідає за якість перекладу й доцільність його.

Вийшло дві книги поезій Зерова, і перша— «Камена» (оригінальні й перекладні поезії), і друга — «Антологія» (переклади з римських поетів).

В одному з своїх віршів «Класики» Зеров виявляє свою тугу за класиками:

Ви вже давно ступили за поріг
Життя земного, лірники — півбоги,
І голос ваш — рапсоди і еклоги
Дзвенять вві тьмі Аїдових доріг.
І чорний сум, безмовний жаль наліг
На берег наш, на скитські перелоги...
Невже ж повік не буде вам спромоги
Навідатись на наш північний сніг?[4]

---

4 Зеров М. Камена. — Слово, 1924. — С. 22.

З закінчення ж сонету можна гадати, що туга ця була виплодом тієї творчої безвихідності авторової, кризи, в яку загнала буржуазну літературу радянська дійсність, очевидно несприятлива для її (буржуазної літератури) «произрастания». Пізніше, в роки НЕПу, коли замовець буржуазно-націоналістичної літератури — куркуль на селі і непман у місті — трохи підбадьорився й ожив, Зеров на цьому невинному мотиві туги за класикою побудував свою теорію буржуазно-націоналістичної реставрації України, теорію, що вийшла назустріч довгожданій націоналістичній теорії Хвильового, що закликав до відриву України від Радянського Союзу, нацьковував українську культуру на російську, підносив прапор буржуазного відродження України, орієнтуючись на підтримку буржуазної Європи.

Тільки ворог пролетарської літератури говоритиме, що вона, пролетарська література, може міцніти й розвиватися *без критичного ленінського засвоєння культурної спадщини попередніх віків. Перекладна література для нашого масового читача потрібна. Потрібен і грецький епос, і грецькі трагіки, потрібні в перекладах і римські поети, німецькі романтики й французькі реалісти.* Але ясно, що наша література в першу чергу звертається до літератур революційних епох, і то — літератур, що відбили змагання експлуатованих мас людства, а не до літератур паразитичних класів, — хоч їх і треба пролетарському письменникові знати, оскільки паразитичні класи і їхня література і по сей день існує — веде боротьбу проти пролетарської революції не на життя, а на смерть.

В примітках до перекладів в «Камені» М. Зеров писав:

> Я, наприклад, гадаю, що римські автори золотого віку цікаві для нас не тільки як учителі стилю, *але і як автори, близькі нашій сучасності своїми настроями й чуттями.* Учасники великого революційного зрушення, *вони теж приймали революцію, зміняли дорогу («вехи»), з тривогою вглядались в майбутнє і, заспокоєні, співали гімни новому порядкові, вітаючи* його *як еру вселюдського щастя.* Перечитуючи Вергілія й Горація Тибула, й Овідія, уважний читач легко розпізнає контури «вічної казки», перипетії «давньої і щораз нової історії» (стор. 70).

Можна ще б посперечатися про «близькість нашій сучасності» римських поетів «золотого віку», а втім воно може, й так, бо, очевидно, Зеров під сучасністю розуміє те, що в його класовій уяві постає, коли дивиться він оком буржуазного націоналіста на революційну дійсність. Hier ist der Hund hergaben! Тут-то пса закопано! Зеров не вибрані переклади класиків рекомендує нам, *а «вибрані» настрої.* Зібравши букет таких настроїв в «Антологію», Зеров примушував грати «лірників-півбогів» проти радянської дійсності. Взяти хоч би «Присвятний надпис» з Ередіа. Хіба цей сонет не висловлював настроїв внутрішнього емігранта Зерова? А «Конкістадори» з того ж таки Ередіа? — Хіба це не прославлення войовничого волюнтаризму, з яким носиться, як дурень з писаною торбою, ось уже півтора десятки років фашист Донцов? Чим власне різняться оригінальні поезії Зерова від перекладених своїм ідейним скерованням? — Нічим! А коли взяти третій розділ збірки («Римляни »), *то ота сама «співзвучність»*, про яку Зеров говорить в примітці, *цілком скерована проти радянської дійсності*

Не тому пролетарська критика повстала проти Зерова, що він давав переклади з римської класики, а тому, що Зеров примусив навіть Горація зійти на трибуну літературного диспуту в Києві, примусив заговорити *проти* пролетарської літератури.

Оточення села не гармонувало з творчими задумами Зерова. І тому вся оригінальна поезія його — то війна з «дикунами» й «варварами» українського радянського села 1920—1922 рр., з «скитами» й «сарматами» некультурними. Поет постає в образі захожого лицаря-аристократа, в образі князька від культури, який тільки з балкона панського будинку спостерігав село. У вірші «Під кровом», присвяченому О. Бургардтові, Зеров так схарактеризував свою творчу роботу на селі.

Під кровом сільських муз, в болотяній Лукрозі,
Де розум і чуття — все спить в анабіозі,
Живем ми, кинувши не Київ, — Баалбек.
Оподаль від розмов, людей, бібліотек,
Ми сіємо пашню на непочате лоно:
Часами служимо владиці Аполону.

І тліє ладан наш на вбогім олтарі.
Так в давній Ольвії захожі різб'ярі,
Серед буденних справ і шкурної громади,
В душі плекали сон далекої Еллади
І для окружних орд, для скитів-дикунів
Різьбили з мармору невиданих богів[5].

Не завжди було спокійно й затишно серед «окружних орд» і «скитів-дикунів». Бо хоч і не читали «скити» оцих тоді ще «захалявних» поезій Зерова, повних самої грубої панської зневаги до сільської бідноти, так чули його численні проповіді.

Тоді поет почував себе «вигнанцем Назоном» і з тугою, простягав руки до «братерства давніх днів»:

Братерство давніх дніві Розкішне, любе гроно!
Озвися ти хоч раз до вигнанця Назона.

Провадити націоналістичну роботу було все ж таки: надто трудно, —

Вривається Сармат і все руйнує вкрай
І бранців лавами вигонить за Дунай[6].

Але прийшли ось новіші часи, прийшов НЕП, ожилиі надії, Київ обіцяв стати знову з Баалбека старим знайомим Києвом, розгорталися перспективи боротьби.

Тоді нудно стало сидіти «під кровом», та й не було жодної рації. Спалахнув у поетові давній бойовий огонь, і він згадав про свій «меч пощерблений» і свій «добрий щит», які колись «повісив на стіні». Кентавр Хірон затужив за «рідним своїм табуном».

Я од'їздив і оком астролога
Допитувався в зір, яка дорога
Мене провадить у майбутні дні...
І скорпій час в красі своїй недобрій,
А друг Стрілець виносив понад обрій
Сріблястий лук і приязні огні.

---

5 Там само. — С. 25.

6 Там само. — С. 30.

Майбутнє «всміхалося», виходить, поетові. «Друг Стрілець» виніс йому «сріблястий лук» для бою нового.

І Зеров озброєний повернувся до Києва. Перші ж сигнальні випали М. Хвильового 1925 р. — і культкомісія ВУАН, керована тоді Ол. Дорошкевичем, організовує прилюдний диспут про «Шляхи розвитку української літератури»[7], на якому «вигнанець Назон» звів знову свій «лук сріблястий» і пустив свої перші, отруєні стріли проти молодої пролетарської літератури.

IV. Зеров, вітаючи «комуніста» Хвильового, починає міняти «вехи»

З розвитком НЕПу, з зростанням капіталістичних елементів господарства як у місті, так і на селі 1924—1927 років, означало зростання міської (непман) і сільської (куркуль) буржуазії та загострення національної боротьби серед неї. Таке загострення неминуче спричинилось до зростання шовінізму і російського, і українського, і єврейського.

Виразником української націоналістичної буржуазії і виступив Микола Хвильовий, очоливши групу буржуазних літераторів з «Вапліте».

Прикриваючись партійним квитком, Микола Хвильовий виступив з одверто буржуазною теорією мистецтва, в основі якої «класове» підмінялось «національним», а в питаннях — якими шляхами йти культурному процесові на Радянській Україні — Хвильовий викинув одверто фашистське гасло: «Геть від Москви », гасло скероване на розвал СРСР, на повалення Радянської України, на створення буржуазної української Республіки. За ці гасла вхопилась петлюрівська емігрантщина і взяла Хвильового на щит. Підніс Хвильового на щит і Микола Зеров: ну раз, мовляв, комуніст заговорив, то мені — старому лауреатові буржуазної літератури — нема чого сидіти, склавши руки на череві, а кувати залізо, поки воно гаряче! І почав. Заслуга, на його думку, Хвильового полягала перш за все в тому, що він

7 Див. брошуру цієї ж назви.

розрядив «задушливу атмосферу». Заперечуючи своїм опонентам, Зеров писав 1925 р.: «Ні, заслуга Хвильового інша і формулюється вона інакше: «Крик серед півночі в якімсь глухім околі»... «Розбито шибку і груди разом відчули свіже повітря»»[8].

Зеров моментально зорієнтувався в обставинах, що склалися, і виступив, не криючись. Він починає виступати оборонцем прав « сучасної української літератури », він атакує радянську дійсність, що склала нібито неможливі умови для розвитку «українського слова», він клепає на Радянську Україну за її «провінціальність» чи, навіть, напівколоніальність, він виступає проти робітничо-селянського літературного молодняка, який був не в нього на виучці, і називає його огульно графоманами і т. д., і т. д.

В статті «Два прозаїки», зумисне перебільшивши слабість української радянської літератури, Зеров знаходить і «причини» цієї слабості. Він пише: «Гадаю, мають тут силу загальні «об'єктивні умови», як *провінціальність обох наших літературних центрів — Києва і Харкова, наслідком 1) нашої матеріальної слабості, по* 2) *відсутністю живих зв'язків з широким світом»*[9].

Отже, без коментарів ясно. Україна — провінція, а на провінцію й кошти урізують, а відси й висновки самі собою напрошуються. Річ уже відома. Адже ж це той «сировий матеріал», з якого і «теорію» свою склали Шумський-Волобуєв. Адже ж це та сама «аргументація», з якою виступив уже за наших часів націоналіст Лесь Курбас!

Відомо ж, що *тільки за радянської влади художнє слово українською мовою (і всіма мовами) добуло собі права для вільного розвитку.* Хто цього не знає? А чи був коли в історії української буржуазної літератури XIX ст. і початку XX століття час, що проявив би таке велетенське культурне зрушення серед найглибших глибин села і міських робітничих кварталів? Чи тріщали так коли стіни вищих шкіл від трудящої молоді? Кожний елементарно чесний громадянин, навіть ворог скаже, *що тільки за радянських умов можливі такі нечувані здвиги. Ці здвиги пройшли і в літературі.* Але Зеров нехай собі й не думає, що він хоч у якійсь мірі прислужився до них.

---

8 Зеров М. До джерел. — С. 128.

9 Там само. . — С. 40.

> «Крик серед півночі в якімсь глухім околі» — *я не знаю слів, які б краще характеризували нашу літературну суперечку цього року,* а власне — листи Хвильового, що дали їй привід. Можна ще сказати інакше, — як сказав на диспуті Могилянський: «В кімнаті, де було так душно, що дихати ставало важко, раптом відчинили вікна, і легені разом відчули свіже повітря»[10], —

повторював десятки разів Зеров, не забуваючи вихопити якусь цитатку чи думку з класиків наукового комунізму, беручи на «скус» «золотую молодежь» з літературної богеми, яка ще липла в той час до редакційних кошиків. Ту ж молодь, яка не вірила Зерову, знала, що він «за їден», — Зеров інакше й не називав, як не «наученими шпаками».

З усієї ламентації Зерова нібито виходило, що тільки він один та Хвильовий заговорили про потребу вчитися молодому письменникові, про потребу вивчати культурну спадщину минулих епох. Але це неправда! Партія, її найбільші теоретики Ленін і Сталін — ставили перед робітничим класом і трудящим селянством завдання: «вчитися, вчитися і ще раз вчитися». Кожен комуніст, комсомолець, кожен молодий радянський письменник вже носив у собі цю істину, як прапор. Та й чого б же, приміром, були такі переповнені завжди літературно-лінгвістичні відділи по наших інститутах?

В постанові Політбюро ЦК КП(б)У про «політику партії в справі української художньої літератури» сказано:

> Партія стоїть *за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу.* Партія стоїть *за широке використання українською соціалістичною культурою всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінціальної обмеженості, за утворення нових культурних цінностей, гідних творчості великого класу*[11].

Але в тім-то й річ, що ухвала Політбюро ЦК КП(б)У нічого не обіцяла буржуазному націоналістові Зерову, а навпаки, розгадува-

---

10 Зеров М. Евразійський ренесанс і пошехонські сосни // Там само. — С. 113

11 Лейтес... Десять років укр. літератури. — Т. II. — С. 503.

ла його «политику дальнего прицела» й водночас, виносячи подібні ухвали, била пролетарським молотом в саме тім'я адепта буржуазної націоналістичної літератури.

> Тепер серед українських літературних груп *типу неокласиків* і в колах вищої інтелігенції спостерігаємо ідеологічну роботу, розраховану якраз на задоволення потреб української буржуазії, що зростає. Характеристичне для цих кіл є *прагнення скерувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку держати курс на зв'язок з буржуазною Європою, протиставляючи інтереси України інтересам інших Радянських Республік.*

Так писалося в «Тезах ЦК КП(б)У про підсумки українізації» 1927 р.[12].

Партія бачила куди, переставляючи свої «вехи», цілився М. Зеров.

V. М. Хвильовий і К° захищає «радянського професора» М. Зерова

Звичайно, не листи М. Хвильового до літературної молоді, зібрані в книгу «Камо грядеши» (Книгоспілка, 1925), викликали виступи М. Зерова. Буржуазно-націоналістичні виступи його зумовлені були новими обставинами класової боротьби, коли зміцніли й активізувалися капіталістичні елементи в країні. І Зеров виступив ідеологом цих капіталістичних, непмансько-куркульських елементів. Та й знайомство з М. Хвильовим почалося значно раніше: не тільки, отже, Зеров і Хвильовий «перегукувалися» статтями, друкованими в пресі, — вони узгоджували свої позиції і в усних розмовах, і в приватному листуванні.

Висуваючи гасло орієнтації на Європу і відриву від більшовицької Москви, Хвильовий ставив дилему: «Зеров чи Гаркун-Задунайський? Європа чи просвіта»? І підносив з ім'ям буржуазного професора Зерова націоналістичний прапор орієнтації на буржуазну Європу.

---

[12] Див.: Там само — Т. II. — С. 566

Хвильовий, звичайно, знав, *що той Зеров і є Гаркун-Задунайський* — про це свідчать роки внутрішньої еміграції Зерова, роки організації і «училищных колоний», і «гуртків аматорів-артистів»; і все ж він в третьому листі до літературної молоді пише: «Зерови, це та частина молодої української інтелігенції, яка в силу тих чи інших причин щільно зв'язала себе з долею старої генерації. Коли Зерови не приймали активної участі в Жовтневій революції, то й не всі вставляли ломаки в побідну ходу її коліс »[13].

Але не один Хвильовий проголосив Зерова неперевершеним консультантом в питаннях світової культури, не один Хвильовий галасував про те, що от, мовляв, «тільки Зерови» можуть розширити перед радянським письменником «справжній письменницький горизонт», — хором заспівала вся «Вільна Академія».

У І зошиті «Вапліте» Досвітній зробив неокласиків «літописцями» Жовтневої доби, критиками «матеріалістичного розуміння історії культури». Ол. Досвітній писав тоді: «Неокласики прагнуть бути співзвучними із сучасною епохою, із сучасним суспільством. *Нині є (!) можливості їм осягнути це»*. І додавав уже «директивно»: «Тому нема рації вішати собак на кого доведеться при всякій нагоді. *Такий елемент* (підкреслення автора. — *П. К.),* що сьогодні вже всім єством переймається теоретичним розумінням революційного марксизму, *не є наш ворог».*

Так писав «комуніст» з ВАПЛІТЕ Досвітній.

Та поки «ваплітовці» обдурювали масового читача, Зеров спритно охаював радянську літературу і підносив на своєму «доброму щиті» літературу буржуазну.

VI. В чому ж секрет «треносу» музагета – Зерова?

Лючи крокодилячі сльози над «судьбами» української радянської літератури, Зеров безнастанно підкреслював, що письменників, які б виявляли оригінальні творчі шукання, можна перерахувати на пальцях: «Косинка, що стоїть на ґрунті Винни-

[13] Хвильовий М. Камо грядеши. — 1925. — С. 61.

ченківського імпресіонізму, трохи приправленого Васильченком, Підмогильний, один з небагатьох, що орієнтуються в художньому набуткові чужомовної прози, та ще два-три з менш обдарованих прозаїків». І на цьому скінчивши свій «індекс», буржуазний професор буржуазної української літератури — Зеров, що з щедрої руки «Вільної Академії Пролетарської Літератури», зарекомендований був трохи не істориком культури Інків в Ацтеків, заволав на всю Україну, на ввесь «закордон»: «Бідна українська проза! скільки тем, скільки стилів у сучасній прозі російській, німецькій, французькій! А у нас...» . Та поки там професор волає, ви уперто думаєте над тим, що оце тільки що він проголосив. І раптом ви схоплюєтесь: — Так в чім же річ? Зеров говорив *не* про радянську літературу, він болів *не* за неї! Він розпинався за літературу буржуазну, для розвитку якої перспектив на Радянській Україні так ще й нема! Тепер ясно, чому це Зеров доходив в своїх статтях до такого фальцету, наче межи Києвом і Львовом не існувало і не існує червоного кордону.

Перед нами стаття про емігранта О. Олеся — «Поезія О. Олеся і спроба нового її трактування»[14]. В основу свого аналізу критик Зеров бере два видання вибраних творів Олеся: Празьке, з статтею М. Грушевського, і Київське, з статтею П. Филиповича.

У своїй вступній статті до «Вибору поезій» Олеся, М. Грушевський поставив нове для української націоналістичної контрреволюції завдання: «Піднести роль поезії і літературної творчості взагалі» в підготовці боротьби з соціалістичною Україною. Підкреслюючи оце, «підказане міркуваннями громадянина й патріота, трактування Олесевої поезії у М. С. Грушевського» й скріплюючи його (трактування) авторитетом Євг. Маланюка, Зеров згадує про обговорення статті П. Филиповича в історично-літературному товаристві при Академії Наук у Києві і про ту оцінку Олеся, що її подала газета «Більшовик» у своїм звіті про засідання товариства. Заперечуючи позицію Київської газети, яка розцінила виступ А. Ніковського як спробу «гальванізувати трупа», Зеров кидає політичний виклик газеті і одверто солідаризується з А. Ніковським.

---

[14] Зеров М. До джерел. — С. 65—78.

> «Про смерть Олеся говорити не будемо, заявив тоді Зеров: — *на віддаленні кілька сот верстов трудно сказати, б'ється серце поетове, чи вже спинилось».* І трохи нижче додає: *«Мені особисто легко зрозуміти той пієтет до автора «Журби й радості», що ще пробивається в статті М. С. Грушевського й усному виступі А. В. Ніковського»*[15].

І тут уже цілком ясно стає, з яких позицій підносив свій голос Зеров під час літературної дискусії 1924— 1927 рр.

Зеров виступав як ідеолог буржуазно-націоналістичного фронту. Він провадив боротьбу проти партії як керівника усім культурним, отже, й літературним процесом на радянській Україні, провадив боротьбу за консолідацію розпорошених сил буржуазної літератури, єднав емігрантську й буржуазну літературу на радянській Україні в єдиний фронт для боротьби з літературою пролетарською, що йшла з низів робітничо-селянської України. Зеров виборював тоді свої кадри. Відси пієтет його не тільки до емігрантів Олеся чи Винниченка, а й до Косинки, до Підмогильного, до тодішнього Рильського і т. д.

В статті «Літературний шлях Максима Рильського» Зеров писав:

> Тичина починав так: в «Сонячних кларнетах» відкрив всі свої козирі, а потім не раз був примушений до гри слабої і безкозирної, — натомість Рильський, виступивши в літературі поезіями явно слабенькими, — суворим, і ненастанним само-вивірянням добився того, що з кожною новою книжкою його крок ставав упевненішим, а його тон все твердішим[16].

Ми ще спинимося далі на тім, як Зеров волав до Тичинового «сумління», як він цинічно лащився перед великим поетом, що побачив істину в боротьбі й роботі творчій для соціалістичної України, а не для України «соборної». Варт тільки зазначити тут такий основний висновок Зерова щодо творчості П. Тичини: поет, коли він оспівував «українське національне відродження», він був непере-

---

15 Там само. — С. 67

16 Там само. — С. 80

вершений геній, коли ж повернув, та ще й круто, до пролетарської революції — неперевершеність його впала, поета, що «зрадив», залишила геніальність. Протилежне у Рильського. Такої думки Зеров.

Він, правда, не знав же, що Максим Рильський через шість років залишить прогоріле дворище неокласика і ввімкнеться в потужні лави української радянської поезії своїми двома новими книжками «Знак терезів» і «Марина».

А самотня «Тополя»[17] неокласики потроху трухнутиме, аж поки й остаточно не струхне, не витримавши суворого клімату колгоспівської України. Він же не знав, що так станеться через 6-7 років! Він би, звичайно, не «полемізував» тоді з Ол. Дорошкевичем, що з тривогою застерігав його, Зерова, про наявні симптоми відходу Рильського від літературного «содружества» неокласиків, відрив Рильського від «сучасності» і т. д., і т. п.

Коли б же знаття! Ато, заспокоюючи Ол. Дорошкевича, Зеров писав був: «І ця ж фраза... (Дорошкевича. — *П. К.) засмутила закордонних приятелів поета. В нім побачили симптом «небезпечної гіпертрофії творчого єства, розслаблення стилю, падіння творчого потенціалу»*[18].

Надаремне заспокоював Зеров своїх «закордонних приятелів».

Рильський повернув йому назад Кандідів заступ і залишив його розгубленим бовваніти в саду буржуазної неокласики. Сподіваємось, що М. Рильському доведеться ще почути, а може, він уже й чув, через скромність свою не говорить нікому, «тайно» чи і «явно» сказані слова про те, що його, одного з першорядних поетів, талант — померк, в зв'язку з поворотом поета до радянської літератури. І от знаючи про це, поспішаємо заспокоїти М. Рильського: таке чаклування до талановитих радянських поетів не пристає. Це яскраво довела справа з Тичиною.

Тичина видав свою нову книгу — «Партія веде».

---

[17] Під такою назвою в свій час Рильський присвятив Зерову вірша.

[18] Зеров М. До джерел. — С. 83—84.

VII. Як Зеров препарував радянську літературу

Тут уже він майстер, але вузької «кваліфікації». Засвоївши добре буржуазну «істину» про неодмінну колізію в творчості поетовій «лірика» й «громадянина», про неодмінний розкол їх і ворогування, Зеров прикладає свою міліметровку до П. Тичини і тоном «об'єктивного аналітика» виводить: *«Громадська вага першої книги П. Тичини,* його «Сонячних кларнетів», *ще не призабута*[19] *і не відтиснена на задній план пізнішими признаннями та новими заявами поета»*[20]. Чому? Тому, що основу «Сонячних кларнетів» складають світлі і радісні образи нашого національного відмерзання на провесні 1917 року».

І Зеров піє славу «Золотому гомонові», славословить націоналістичний образ легендарного Андрія Первозванного, «в'яжучи й собі колишню славу з нинішніми сподіванками».

Далі критик переходить до «Скорбної матері», правильно її трактуючи, як націоналістичний образ України, і навіть пробує «Плач Ярославни» страктувати як твір націоналістичний. Він так і пише: «це нова інкорнація, нове втілення «Скорбної Матері» і «Мадонни» перших збірників»[21].

Але тут невеличка «заминка». У «Плачі Ярославни» є не тільки перший, *а другий вірш, якого б так не хотів Зеров знати!* Другий вірш розкриває суть і першого, примушує тлумачити увесь цикл так, а не інакше, і саме не так, як того хотів би Зеров. *Ярославна — то не образ «Скорбної Матері» — України, яка чекає на свої Лади-Вої, Ярославна — то образ залишених контрреволюцією, що емігрували, недобитків в середині країни, недобитків, які ще й досі сподіваються повороту кривавого «пана-вкраїтана» на Київ, і образ той, до речі, не ліричний, а сатиричний.* Лірична пісня поета Тичини, що вже в «Плузі» скинув дзвони з золотоглавої Лаври і Софії, для тих:

---

19 М. Зеров у своєму огляді літ-ри на рад. України 1931 р. підносить цю думку

20 Зеров М. До джерел. — С. 7.

21 Там само. — С. 9.

в кого кров тече залізна
в жилах молодих,
в кого пісня сонцебризна
і правдивий сміх.

Пісня Тичини — героїчному пролетаріатові України, «Титанам чорної землі», що повертають «із далекої літани, там, де королі».

На що ж тоді навертав Зеров? Йому треба було неодмінно довести, що Ярославна — Скорбна Мати, що вона *є ліричний образ Тичини.*

«Словом, — продовжує Зеров, скрізь, де Тичина зостався поетом природи, інтимним ліриком, він стоїть на стилістичній висоті «Сонячних кларнетів» (тонка символістична техніка мистецтва увіювання). Інша справа, де він виступає, як лірик громадський. *Доба «Скорбної Матері» минулася безповоротно»*[22].

От в чім річ! Тоді, коли Тичина був «громадським ліриком» Центральної Ради, тоді він був справжнім майстром і все це йшло в нього «від серця», — коли ж він став ліриком громадським Радянської України — майстерність його занепала, геній його померк, поет почав говорити вже не «від серця», а «від голови».

Може, то у Зерова якесь «специфічне» ставлення до Тичини? Може, його душу розідрав жаль за «ще однією втратою»?

Перед нами стаття Зерова про поезію В. Блакитного.

Для кожного, хто хоч поверхово знайомий з лірикою В. Блакитного, ясно, що в особі цього поета українська радянська поезія має постать значної творчої індивідуальності, не зараженої міазмами дрібнобуржуазного роздвоєнського занепадницького гамлетизму. Навпаки, в поезії він ненависть революційну своєї кришталевої лірики скерував проти нього.

«Ця сувора простолінійність, — пише він, — *обмежила, зв'язала і самого Еланського як поета».* «Людина програми, партійний діяч, літературний організатор і редактор газети, В. Блакитний... держав у руках поета-лірика Василя Елана»[23]

---

[22] Там само. — С. 16.

[23] Там само. — С. 102, 103.

Так, силуючи саму творчість, буржуазний націоналіст Зеров накинув був свій гачок і на Блакитного. «Стаття Зерова, — говорить т. Хвиля, — цього українського націоналіста, буржуа, про Блакитного, власне *до того зводиться, щоб довести, що тільки через громадськість, партійну програмовість Блакитний заморозив у собі дійсного поета з великими можливостями»*[24].

Цей буржуазно-націоналістичний наклеп Зерова підхопив М. Хвильовий у своїй передмові до його творів, а вже Хвильового обома руками піддержав петлюрівський емігрант В. Маланюк. Ось до яких висновків дійшов Хвильовий, характеризуючи постать поета:

> Майже одночасно з Вас. Елланом на далекій півночі загинув руський поет Сергій Єсенін. Судьба їхня по суті судьба однієї людини. Між ними є багато спільного і саме тому, що вони люди зовсім протилежних полюсів. *Але в той час, коли в Єсеніні внутрішню колізію було розв'язано перемогою лірики, в Еллані переміг революціонер. І зовсім не випадково, що « псаломщик Єсенін» повісився, а «бард революції і пролетаріату» за кілька років до своєї фізичної смерті повісив у собі лірика.*

Як бачимо, Хвильовий за всяку ціну намагається стягти Блакитного на позиції героя свого націоналістичного твору — «Я», на позиції, тобто, свої власні.

Це було шкідницьке нищення української радянської літератури.

VIII. М. Зеров разом з «українським громадянством» міняє тактику

Під час найнапруженіших місяців дискусії з М. Хвильовим 1925—1927 р. Зеров одверто не цурався політики. Навпаки, він збивав своїх опонентів саме на питання політичні, він з азартом взявся популяризувати націонал-фашистську концепцію «азіатського ренесансу», що її підніс у своїх галасливих виступах

---

24 Передмова до «Творів» Блакитного (друге видання, 1932).

М. Хвильовий. Тоді не мовчав Зеров про своїх політичних друзів з еміграції і одверто про це заявляв. Популяризуючи ідеї «азіатського ренесансу», це найновіше видання знайомого вже нам «українського відродження» і спираючись на статті махрових буржуазних націоналістів, Зеров намагався тоді у нашого масового читача посіяти враження, що нібито він бореться за інтереси «сучасної літератури».

Та КП(б)У під керівництвом т. Кагановича розбила буржуазно-націоналістичний фронт, розметала його, і Зеров зробив повторний «исход», але вже не з міста на село, аз «сучасної літератури» в літературу дожовтневу.

Хвильовий і його група лицемірно прийшли з покутою до партії. Хвильовий 1928 року став душею новоорганізованого «Літературного Ярмарку», таємним натхненцем його. 1930 року він став організатором «Пролітфронту». ВАПЛІТЕ — «Літературний Ярмарок» — «Пролітфронт», — це ступені пристосування буржуазно-націоналістичного хвильовизму до нових умов боротьби. Б'ючи себе однією в груди перед партією, Хвильовий другою намічав путь націоналістам в їхній боротьбі з соціалістичною Україною.

«Українське громадянство», що кублилось тоді в ВУАН та його установах (ВБУ, Інститут наукової мови, Інститут Шевченка, Інститут книгознавства) теж змінило свою тактику. Зеров, як один із ідеологів його, вийшов з літератури одними дверима і зараз же ввійшов другими. І ввійшов, треба сказати, Зеров значно смирніший і скромніший, до «злоби дня» йому тепер майже нема діла, а коли й виривається з статтею про «Сонячну машину» В. Винниченка, то й то тільки нібито принагідно й з приводу Винниченкового письменницького «майстерства». Правда, хоч, між іншим, хоч бочком, а все ж таки просунув своє незадоволення з радянської літературної дійсності проф. Зеров.

> Суперечки про літературну якість «Сонячної машини» один час загострилися до того, — каже він на початку своєї статті, — що *стало навіть не зовсім зручно признаватися у своїм позитивнім ставленні до роману:* це значило дістати досить гірку пілюлю і то без звичайної позолоти — «дружній шарж»[25].

---

[25] Зеров М. Від Куліша де Винниченка. — В-во «Культура», 1929. — С. 173.

Але це тільки «принагідно». Зеров уже не хоче втручатися в область політики, він окрилюється тепер «художньою специфікою». І якраз там, де перед ним виступає письменник революційний, ворог націоналізму, — *дослідник бачить бездарність; некультурність; і хочеться тоді йому письменника революційного закопати* (наприклад, революційного демократа Павла Грабовського); там же, де перед ним постає образ письменника — махрового націоналіста, — *дослідникові хочеться співати хвалу його майстерності, оригінальності* і т. д. (наприклад, буржуазно-націоналістичному поетові Володимиру Самійленкові). Словом, механіка дослідницької роботи Зерова страшно «науково» ускладнилась. До політичних справ він «байдужий» (на лекціях, коли студенти ставлять вимогу перед професором, виявити своє ставлення до політичних позицій, приміром, до Винниченка, то він люб'язно одсилає їх до людей у цих питаннях «більш компетентних»). Зеров підновлює свій старий формалістичний арсенал новішими працями російських буржуазних формалістів (Ейхенбаума, Тинянова, Шкловського і ін.) і поринає ввесь у літературу XIX століття.

Та наївний буде той, хто повірить, що Зеров покинув свою буржуазно-націоналістичну активізацію в літературі. Більше пильності! Навіть С. Єфремов у своїх останніх статтях *вростав потроху в формалізм, колись йому такий немилий.* Тісні роки для націоналістів настали, й вони зробилися «мудрі, як змії, і чисті, як голуби». А тому: пильність подвоюй!

І от Зеров розправив білі вітрила і під націоналістичним прапором ринувся сам до тих «джерел», звідки починалося «українське відродження». І розкопуючи своїх «праотців», він в той же час *старанно привалював земелькою могили тих, з ким усе життя своє воювали його «праотці», хто ще в темні десятиліття XIX віку поривався до нашої світлої радісної епохи боротьби за безкласове соціалістичне суспільство.*

Під спритними руками Зерова, точнісінько так, як і в «Українському письменстві» С. Єфремова, йде в сучасність нашу підчищена, підфарбована колона бійців за «українське національне відродження» —Гр. Квітка-Основ'яненко, М. Старицький, Леся Українка,

П. Куліш, В. Винниченко, викопуються з архівного смітника Я. Щоголів і А. Свидницький, навіть робляться спроби Франка взяти для «обробки», причім дослідник бере його просто з лобового удару: він уже не йде до творів Франка останнього періоду, писаних «на склоні літ», тобто ті твори, які вже відбивають нацдемівські позиції Франка, ні! Він починає з Франкової соціалістичної лірики, з тюремних його пісень і так повертає справу, що Франко починає брати на Єфремівський голос.

Ніякої класової боротьби на Україні в XIX столітті! Жодних класових антагонізмів у літературі! На протязі усього століття йде уперта, титанічна боротьба героїчної української демократичної інтелігенції за «українську справу». З окремих, поодиноких смільчаків складається численне «українське громадянство», що й несло на своїх плечах «українську справу».

До цього зводяться буквально всі статті Зерова, зібрані в його збірці «Від Куліша до Винниченка», а також численні статті, друковані в журналах «Життя й Революція» та «Червоний Шлях».

Тов. Щупак у згадуваній уже раз статті про формалізм у літературознавстві цілком правильно робить узагальнення: «У Зерова, як і в Єфремова, — пише він, — суспільне місце письменника визначається з погляду одно-цілої, позакласової нації. Ідея, зміст твору розцінюються не з погляду класової ідеології, не з погляду соціальних ідеалів, а з погляду «єдиного національного інтересу». Куліш був, за Зеровим, у конфлікті з «українською громадською думкою», Щоголів визначався «українським патріотизмом», Леся Українка була в осередку «українського життя». «Українство» оце є основний критерій і для тлумачення суспільного оточення, і для з'ясування навіть цінності того чи того художнього твору»[26].

Наведемо кілька фактів.

До книги «Поети пошевченківської пори»[27] Зеров дав огляд поетів другої половини XIX століття. Заперечуючи класову природу художньої творчості будь-якої, Зеров бере критерій формальний за

---

[26] Щупак С. Боротьба за методологію. — С. 64—65

[27] Книгоспілка, 1930 р. І взагалі пора вже нашій критиці переглянути ту серію «вибраних творів», що їх видала «Книгоспілка».

основу і всіх поетів, од Куліша починаючи, до Руданського, Глібова, Мови і ін. він *підводить під одну рубрику «Шевченкових епігонів».* Дослідник, взявши в основу приміром коломийковий розмір в поезії численних поетів 40-60 рр. робить так, що *Шевченко — кріпацький поет починає у нього виступати у ряді своїх одвертих політичних супротивників, у ряді класово чужих йому, поміщицьких поетів.*

Даючи характеристику творчості Глібова, цього типового політичного обивателя і царського чинушу з «цинковими ґудзиками», словами Шевченка кажучи, Зеров *порівнює* вірш Глібова про руїну старої сільської ідилії під могутніми вдарами капіталізму («кишені грошовитої») з революційною поемою Шевченка «Кавказ».

> В українській поезії цей мотив — прославлення сільської спрощенності життєвих обставин, життя, близького до природи — зустрічається у багатьох поетів. Шевченко зумів знайти в ньому зерно революційного захвату і проростив його, між іншим, в «Кавказі», в грандіозне протиставлення диких, але не зіпсутих верховинців, — та російської політичної системи часів Миколи І, з її цивілізованим фасадом та чорним двором внутрішнього гніту. У Куліша цей мотив переходить у широке романтичне милування диким незайманим пейзажем[28].

Ви читаєте оці рядки і розводите руками. Причім тут Глібов, Куліш — і Шевченко? До чого тут приточено «Кавказ»? Хіба у революційного поета йде мова про *протиставлення* «диких верховинців» російській політичній системі? Адже ж досі відомо було, що Шевченко *не протиставляв* «природи» «культурному суспільству» в своїй *реалістичній* поемі, а давав гостру критику, залляту злобною сатирою, на загарбницьку політику самодержавства.

Усе це робиться для того, щоб виховати, вростити в плоть і кров читача переконання, що межи Шевченком, Кулішем і Глібовим нема перегородок класових, а є тільки різниця в письменницькому хисті, в культурності тощо. Поети, коли й розбиваються дослідником на групи, то тільки за принципом або «поколінь», або за якоюсь іншою ознакою.

---

28 Поети пошевченківської пори. — С. 14.

Дає Зеров оцінку громадсько-політичної позиції М. Старицького і намагається його представити як *різночинця,* хоч і з поміщиків, підносить високо його «історично-літературну роль», як «учителя молодого покоління поетів 80—90 рр.», тоді як Старицький був ідеологом буржуазно-націоналістичної інтелігенції 80—90 рр. Од нього йдуть Самійленко, Українка, *але од нього не йде народоволець Грабовський!* Увага дослідника спиняється особливо на постаті Старицького тому, що він «репрезентував собою українську культурно-громадську справу», «намагався розсунути рамки українського літературного слова»[29].

Навіть у найдрібніших дрібницях національні симпатії письменника чи то близьких йому людей, *наперед визначають ставлення до них дослідника.* Приклад тому, що дружина А. Свидницького за відомостями, які якимсь чином розкопав Зеров, була «людиною, чужою українській справі», вона змальовується як жінка цілком антипатична «з характером мало привабливим»[30].

Чи пише Зеров про творчість Олеся, чи Лесі Українки, він з любовним трепетом згадує про націоналістичну демонстрацію української буржуазії та її інтелігенції при відкритті пам'ятника Ів. Котляревському у Полтаві восени 1903 року.

Але найцікавіше упорався Зеров з Паньком Кулішем, цим «краеугольным камнем» українського буржуазного націоналізму.

На цьому питанні слід спинитися спеціально.

---

[29] М. Літературна позиція Старицького // Життя й Революція. — 1929. — Кн. VI.

[30] Зеров М. Від Куліша до Винниченка. — С. 79.

IX. Зеров і Хвильовий роблять Панька Куліша вождем євразійського ренесансу

Що Куліш був піонером культури на Україні — це безперечно.
Зеров

Ми, як і пролетаріат, ведемо свою родословну від Куліша, від великого «третього стану».
Хвильовий

Кулішева проблема — центральна проблема культурного ренесансу XIX віку.
Чубський

Чи випадково український націоналізм зробив Куліша своїм прапором? Ні, не випадково.

Пригадаймо, як Хвильовий у фашистському романі «Вальдшнепи» затоптав у багно ім'я великого поета-революціонера Т. Шевченка й підніс у памфлетах своїх ім'я буржуазно-поміщицького націоналіста П. Куліша. Шевченко характеризувався як «Тормоз» у розвиткові України, — Куліш — як вождь «третього стану», від якого й веде свою власну буржуазно-націоналістичну «родословну» Хвильовий. «Куліш для нашої країни був *прогресивною, червоною Європою*», — писав Хвильовий у своїх «Думках проти течії». Він вважав Куліша за *«ідеального революціонера-громадянина».* «Здається, тільки він один манячить світлою плямою з темного українського минулого»[31]

Це було гасло всьому буржуазно-націоналістичному фронту. Куліша було поставлено в центрі дослідницької роботи. Про Куліша писали: Зеров, Дорошкевич, Петров, Гермайзе, Чубський і ін. В чорних підземеллях історії і на поворотних пунктах її націонал-фашисти Яворські, Річицькі, Слабченки запалили сигналізаційні стовпи,

31 Цит. За зб.: Шляхи розвитку української пролетарської літератури (літературна дискусія, 1925-1928 рр.). – С. 61-62.

щоб легше було літературознавцеві маневрувати. Тараса Григоровича було обережно одсунуто набік, бо з рук комуністів його вже однак не вирвеш, і зразу ж протоптано стежечку до Панька Куліша.

Куліша трактували всіляко, *аби тільки розворушити думку про нього, аби тільки більше і частіш звучало на сторінках нашої преси, в стінах нашого ВИШ у ім'я Куліша та його «єретичні думки», аби тільки націоналіст Куліш став популярнішою особою.* Навіть молодого радянського дослідника Є. Кирилюка спокусили взятися до Куліша і трохи зреволюціонізувати його.

Хай не подумають шановні читачі, що ми *проти* того, щоб вивчати Куліша. Ні! і ще раз ні! Треба взяти нам Куліша у свої руки і поставити його на належне йому в історії України місце, і тільки. Треба розбити культ Куліша, і то — негайно ж! Буржуазний націоналізм знайшов нову тропу і нею хоче провести свої бойові одиниці.

Розгортаємо «Курс лекцій» Зерова з історії української літератури, оддрукований у 1928—1929 році в київському ІНО на шклографі, розгортаємо і читаємо таке: «Куліш — *центральна задача у вивченні українського письменства 40-60 рр.»* (стор. 385, лекція XXXIV). Не ідеолог селянської революції — Шевченко, розквіт творчості якого припадає якраз на ці ж роки, а його класовий антипод, його ворог — Куліш ставиться в центр уваги, рекомендується як «піонер культури на Україні»[32].

І розгортається Кулішева героїка.

Одні робили з Куліша ідеолога молодої буржуазії, ідеолога українського «третього стану» і цим самим намагалися *зреволюціонізувати* його. Зеров славословить Кулішеву «теорію героїки» української історії. Він в революціонізуванні Куліша іде далі. Сам ворог революційної демократії (Шевченка, Добролюбова, Чернишевського) Зеров ставить заклятого ворога тієї ж революційної демократії — Куліша на її місце.

В статті «Перед судом методолога»[33] Зеров зводить руку на попередника наукового соціалізму, революційного демократа М.

---

[32] Зеров М. Поетична діяльність Куліша // Вступна стаття до «Поезій» Куліша. – Книгоспілка, 1930. –С.XI.

[33] Життя й Революція. — 1926. — Кн. 7. — С. 86—87.

Чернишевського. Він пише: «і тому, коли правда є те, про що пише в своїй брощурі К. Буревій , а саме, що Росія і російська культура не втратила для нас свого значіння, — *то не в особі Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова й інших, таких далеких і таких наївних нині старо-інтелігентських кумирів,* а в культурнім доробку тих творців, кого Блок узивав діячами «русского возрождения». Одсунувши на бік Чернишевського, Добролюбова, Зеров в курсі своїх «Лекцій»... робить Куліша «інтелігентом різночинцем», типу того ж таки Чернишевського й Добролюбова, «тільки провінціального складу»[34].

Одкинувши революційних демократів — Чернишевського, Добролюбова, Шевченка — в сторону, Зеров поставав у центрі 40—60 років всієї української історії націоналіста Куліша.

Тепер ще залишається зробити з Куліша демократа, довести демократичність його щироукраїнського аристократизму і всі пункти буде укріплено, — безбуржуазна українська нація матиме свого «несхлопілого» і «неспанілого» вождя.

Зеров у своїх «лекціях» продовжує: «І вже зовсім не маємо права говорити, що Куліш є *певний* і головне *органічний* прихильник українського панства. «Спаніти» — це для нього значить відкинутись української справи і схлопіти — українську справу скомпрометувати, культурно принизити»[35].

Отже, Куліш — не пан і не мужик, не хам (Зеров слово «схлопіти» в лапки не бере), — *він демократичний аристократ* (чи не «червоний реакціонер»?). Суперечності тут — так гадає Зеров — немає жодної, це зовсім не парадокс. Аджеж аристократизм у Куліша був суто український! «Такий аристократизм не вгаває, він — *властивий був козацьким родам старої України, він є для нас певною традицією...»*[36]. Чуєш, робітничо-колгоспний читачу, куди завертає буржуазний націоналіст? Чи не такого аристократизму вчив член СВУ — Дурдуківський учнів семилітньої школи ім. Шевченка у Києві?

---

[34] Зеров М. Лекції... — С. 395—396.

[35] Там само. — С. 393. Курсив у цитаті належить авторові

[36] Там само. — С. 390

Але на цьому Зеров не спиняється. Він агітує, пропагує, він, захльобуючись, розкладається на всі складові частини своєї ерудиції. Виклавши Кулішівську «теорію героїв», Зеров дає аналіз і окремих його творів. Цей аналіз тримається ввесь час на рівні скромного «об'єктивізму»: дослідник не висловлює нібито свого ставлення до тих чи інших модуляцій кулішівських націоналістичних філіппік. Так, приміром, з «Михайлом Чернишенком». Герой цього твору карається тяжко через свою непокірність батьковій волі, іде власним трибом і досягає страшного батьківського прокляття. Егоїстична сваволя штовхає Михайла й на національне ренегатство. Зеров пише:

> Михайло — герой неприкаяний, без ґрунту, батьківщини, готовий все покинути ради «чести і слави» — *в очах Куліша символічний образ українських поколінь XVIII віку, що ради особистої кар'єри відрікаються рідного краю і родових традицій*[37].

І от не виявляючи нібито свого ставлення до цього конкретного твору, Зеров на основі загального визнання Кулішівської націоналістичної героїки, на основі загального визнання Кулішівської концепції націоналістичного підфарбованого «європеїзмом», волюнтаризму, *стверджує «націоналістичні настановлення Куліша* і в творі «Михайло Чернишенко»». Стверджуючи ці націоналістичні настановлення, Зеров використовує всі можливості, щоб поговорити про них з своїми слухачами (коли це лекція в ВИШІ), з читачами (коли це стаття), широко оперуючи націоналістичними цитатами. Особливо показові з цього боку «Лекції» Зерова, видруковані, як вже було зазначено, в Київському ІНО 1928/29 навчального року на шклографі в обмеженій кількості примірників.

В «Камо грядеши» М. Хвильовий видав своєму однодумцеві мандат на літературно-політичного вождя.

Микола Зеров зразу ж підхопив буржуазно-націоналістичне гасло Хвильового, наскоро *підчистив свої старі гасла,* політично так мовити б «однотипні» з гаслами Хвильового і ринувся на боротьбу з пролетарською радянською літературою, з українською соціалістич-

---

[37] Там само. — С. 401.

ною культурою. Україна мусить відірватися від Радянської Росії, від цілого СРСР, вони мусять орієнтуватись на буржуазну Європу. У цій орієнтації на буржуазну Європу прокладено єдино можливий шлях «національного відродження» України, інакше кажучи, шлях буржуазної реставрації на Україні. Тільки до цього зводяться всі міркування Зерова — Хвильового. Далі, орієнтація на буржуазну Європу не розуміється, як безсиле епігонство, а як завойовницьке озброєння культурою подолано в ім'я зміцнення самого ж таки переможця. Сучасна Європа гниє. Україна «відроджена», Україна фашистська мусить виконати свою месіанську роль — розпочати нову еру «азіатського ренесансу». Це програма войовничого націонал-фашизму, і Зеров узявся був її пропагувати.

У своїй статті «Наші літературознавці і полемісти», «роз'яснюючи» свої погляди Я. Савченкові, Зеров використав нагоду спопуляризувати націонал-фашистські ідеї« азіатського ренесансу». Він викладає так мовити б його генеалогію, говорить про ідеї «нового відродження» у Т. Зелінського і І. Анненського, а виклавши все це, резюмує:

> Багато років минуло з того часу, коли привид третього відродження постав у думці тих вдумливих обсерваторів, виїмково талановитих педагогів і тонких поетів. *Відмінилися люди, обставини, задачі. І от, з інакше сформульованими прагненнями (!) сполучена, в інший ряд сподівань (!) ув'язана ця думка повстає знову в «Камо грядеши» М. Хвильового*[38].

Спущено на воду «сереброкрилі кораблі», затужило море за відважними мореплавцями — конкістадорами, за вольовими людьми. Спочатку Хвильові — Карамазови рятували себе од безхарактерності, безвольності коло ніг фашистки Аглаї, потім вони сідали на «фантастичний, бриг» і плили під націоналістичним войовничим загарбницьким прапором до чужих земель, щоб здобути собі там хворобу — *ностальгію,* тугу за батьківщиною, якої бракувало їм досі (див. «Майстер корабля» Яновського), а то вони ішли в старі запорізькі церкви і там перед лицем «чубатих лицарів» підносили клятьбу «не допускати жалості до серця» («Чотири шаблі» того ж таки Яновського).

---

38 Червоний шлях. — 1927. — Кн. 4. — С. 165.

Розбитий, політично роззброєний в дискусії 1926–1928 рр., Зеров та його однодумці (і Хвильовий з ваплітовцями у тому числі) своїх позицій не зреклися; вони лише тактику свою змінили.

Зеров у своїх літературознавчих роботах шукав історичного виправдання, теоретичного «обґрунтування» націонал-фашистської теорії «азіатського ренесансу». Він підніс ім'я Куліша, поставив в центрі культурної історії України XIX ст., зробив його вождем «Молодої України», основоположником ідеї, як він висловлюється, «євразійського ренесансу». Він підносить його «теорію героїв», його ідеї демократичного «аристократизму», його «європеїзму», він творить героїку Куліша, усвячує націоналістичний *культ* його. Зеров вказує всій націоналістичній наволочі, що історична дорога її йде од *Куліша до Винниченка*[39], і нікуди інше, що Винниченкона сьогодні один із основних її дороговказів.

Дійсність твердила це. Винниченко всією своєю дворушницькою політичною тактикою, всією своєю творчістю виховав ціле покоління Конрадів Валенродів, дворушників і хамів, лакеїв фашистського «капрала п'яного». Не випадково ж тов. М. Попов у своїй доповіді на зборах харківського партактиву 9/УП 1933 р. говорив: «Протягом довгих років Винниченко культивував в українській буржуазній літературі дворушництво, лож, обман, зраду, продажність, ставлячи їх буквально на п'едестал. Хіба це не мало свого впливу на викритих тепер дворушників»[40].

Вийшов соціал-фашистський роман Винниченка «Сонячна машина», і Зеров відгукується на нього статтею. Хоч на радянській Україні, за його висловом, «стало навіть не зовсім зручно признаватися у своїм позитивнім ставленні до роману, це значило дістати досить гірку пілюлю» від пролетарської критики, проте Зеров, як кажуть, «тряхнул стариной» і виступив з формалістичною статтею. Він «обійшов» питання політичної оцінки роману, точніше, він знайшов

---

39 Заголовок саме такий до своєї книги «Від Куліша до Винниченка» Зеров дав не випадково. Бо саме такий, а не інакший в нього вкладено зміст.

40 Попов М. М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними. — Парт-видав ЦК КП(б)У, 1933. — С. 24.

езопівську мову формалізму і за допомогою її вийшов назустріч романові з славословієм письменникового «майстерства». Свого ж переконання, що Винниченко письменник *не буржуазний,* переконання, яке висловлене було ще року 1918, Зеров *не змінив.*

А тим часом Зеров популяризує серед київського учительства через відповідні семінари ранню творчість Винниченка як творчість *пролетарську,* і ця буржуазно-націоналістична легенда гуляє в нашій середині школі аж по сей день.

Та ціле обурення викликала остання спроба Зерова, вже в 1933—1934 навчальному році виявлена, це спроба піднести *«соціалістичний реалізм»* Винниченка. Спеціальним пунктом до програми з історії української літератури в Київському Держуніверситеті Зеров вніс тезис про «соціалістичний реалізм» у творчості Винниченка. І це після всього того, що вся наша радянська й партійна преса писала про буржуазного націоналіста, організатора націоналістичної контрреволюційної інтервенції на Радянську Україну — про Винниченка, і це після всього того, що говорила партія, що говорив т. Постишев на червневому пленумі ЦК КП(б)У 1933 року, тов. Попов на зборах харківського партактиву у липні місяці того ж таки 1933 року, нарешті, що говорили т. т. Косіор, Постишев і інші керівні партійні діячі Радянської України вже на листопадовому пленумі ЦК і ЦК КП(б)У. Зеров про все це знав, і все ж не зупинився перед тим, щоб не виступати проти ухвал листопадового пленуму ЦК і ЦК КП(б)У на прилюдному зібранні професорів і студентів Держуніверситету. Радянські професори і студентський колектив, повторюю, під керівництвом Київського МПК, дали добру відсіч буржуазному націоналістові Зерові і великодержавникові Калиновичу.

Про цей випадок з очевидною ясністю стверджує правильність тієї ухвали, що її виніс листопадовий пленум ЦК КП(б)У в справі боротьби з українським націоналізмом як головною небезпекою на сучасному етапі.

Ось чому не завадить ще і ще раз нагадати радянській громадськості про те, хто такий Зеров, що в 1933—34 році підносить Винниченка як пролетарського письменника, рекомендує реалізм його як соціалістичний, оперує іменами заядлих ворогів соціалістич-

ної України — Грушевського, Донцова і інших як неперевершеними авторитетами в українському літературознавстві. Ось чому не завадить радянській громадськості ще і ще раз нагадати відки Зерови ростуть, кого раніш підтримували, на кого зараз орієнтуються.

Ворога, для того, щоб з ним успішніше боротися, слід знати і знати добре. Сподіваємось, що ця стаття, хоч і не вичерпує ще питання до кінця, проте, хоч у невеличкій мірі прислужиться загальній справі боротьби проти головної небезпеки на даному етапі — українського націоналізму.

* * *

Здається все, про що був намір сказати. А от не зникає в уяві образ «дивного флоту». Я чую, як над ланами, над заводами соціалістичної України ревуть мотори літаків, і рвуть ясну блакить пропелери.

Мов жона — тонка, колисла
Нива хліб зернить.
Аж за море вусом звисла,
Звисла і шумить...

Над оновленими просторами колгоспної України, через море огнів Дніпрельстану, через чорні розкоси шахт суворого Донбасу, через підземний гул копалень кряжистого Криворіжжя здіймається високо вгору червоний прапор звільненого труда. То йде вперед молода соціалістична Україна тих,

в кого кров тече залізна,
в жилах молодих,
в кого пісня сонцебризна
і правдивий сміх.

Та ніхто ні на хвилину не забуде, що живий ще «пан вкраїтан» за кордоном, що ще чути часом всередині країни уже не тихий плач, а злобне шипіння старої Камени, вона ще не позбулась мрій, вона ще марить кривавою помстою і руїнами, вона ще сподівається встановити —

Царство тихе, праве
Мудре на закон:
Щоб одні землі гляділи,
А другі корон.

Над країною проносяться, як звук бойової сурми, слова вождя, сказані на XVII з'їзді ВКП(б):

Зрозуміло, що безкласове суспільство не може прийти в порядку, так би мовити, самопливу. *Його треба завоювати і збудувати зусиллями всіх трудящих — шляхом посилення органів диктатури пролетаріату, шляхом розгортання класової боротьби, шляхом знищення класів, шляхом ліквідації решток капіталістичних класів, у боях з ворогами як внутрішніми, так і зовнішніми* (Сталін).

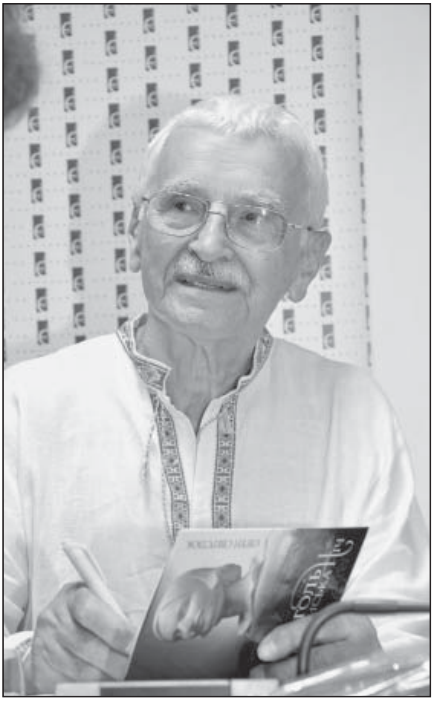

radiosvobo
Свобода
Радіо

Відійшов у вічність

ЄВГЕН СВЕРСТЮК

1 грудня на 86–му році життя спинилося серце видатного літературознавця, публіциста, одного з лідерів українського дисидентського руху, політв'язня, головного редактора газети «Наша віра», члена ініціативної групи «Першого грудня», лауреата Шевченківської премії Євгена Сверстюка. До його багатого творчого спадку належать самвидавний памфлет «З приводу процесу над Погружальським» (1964), книжки «Собор у риштованні» (1970), «Блудні сини України» (1993), «Шевченко понад часом» (2011) та інші.

Від імені Національної спілки письменників України висловлюю глибокий сум з приводу смерті Євгена Олександровича Сверстюка. Відійшов у вічність достойний син українського народу, талановитий письменник-публіцист, безкомпромісний борець за Правду і Свободу. Смерть Євгена Сверстюка, висока честь і духовний авторитет якого в пам'яті людській навіки залишаться беззаперечними, — болюча втрата для української культури й Української держави.

Висловлюю глибокі співчуття рідним і близьким Євгена Олександровича.

Нехай Вашу душу, дорогий наш побратиме, приймуть високі і чисті небеса.

Прощання з Євгеном Сверстюком — 4 грудня об 11 годині в Будинку вчителя (м. Київ).

З глибоким сумом,
Михайло СИДОРЖЕВСЬКИЙ,
голова НСПУ

Чесний у Вічності

Ярослава МУЗИЧЕНКО

«Нам здавалося, він житиме вічно» — чую нині від багатьох. Завжди стрункий, ледь усміхнений, постійно в дії, генератор ідей, — і не скажеш, що йому вже 86. До останнього — їздив, промовляв, закликав, виступав у пресі. А тим часом тяжко хворів. І тихо, стиснувши кулаки, крокував до мети. Ніби про себе переклав Кіплінга:

...Якщо ти змусиш Серце, Нерви, Жили
Служити ще, коли уже в тобі
Усе згоріло, вигасло — лишилась
Одна лиш воля — встоять в боротьбі...

Євген Сверстюк чимало друкувався в «УМ», тут часто публікувалися інтерв'ю з ним. Про служіння, жертовність, чистоту думки і дії, про «смолоскипів» і «вогнегасників» у суспільстві — все те, що є найголовнішим і вічним для людини, утім часто оминається й забувається в марноті буденності. Він не втомлювався тихо і впевнено ще і ще раз нагадувати про це. Десятиліттями. У пустелі?

Писав поезію, публіцистику, перекладав, осмислював дійсність. Провідник чеснот — світив ясно, лагідно, правдиво. Не боявся «незручних питань», скажімо, про методи гасіння людяності на «профілактичних бесідах» у застінках, про релікти кримінально-партократичної системи в сьогоденні. Може, тому що сам був у ній незадіяний.

Миротворець. Його виступи про Голодомор, Волинську трагедію, Голокост, ГУЛАГ пройняті розумінням людської природи і надлюдського Духу, людських неможливостей і Божого всесилля, ім'я якому — любов. Зазнавши страхітливого приниження гідності в радянському концтаборі (а також до і після нього, в тоталітарній державі, до якої багато хто призвичаївся), вигранив свою душу об пекло, розширив свідомість так, щоб обійняти темряву світлом. Витерпів до кінця.

Видавав унікальний християнський часопис «Наша Віра», був парафіянином храму Різдва Богородиці «дисидентської» Української автокефальної православної церкви. Дивився незвично-правдиво на

всі сфери суспільно-державного нашого буття. Тепер його читатимуть усі, хто досі просто знав його ім'я і в його творах наново відкриватимуть для себе світ.

* * *

Євген Сверстюк відійшов у Вічність у понеділок, 1 грудня, близько 20:25 у міській клінічній лікарні №10, що у Голосіївському районі Києва. Про час і місце похорону буде повідомлено додатково.

«Україна молода», 3.12.2014

■ ДОВІДКА «УМ»

Євген Сверстюк народився 13 грудня 1928 року в селі Сільце на Волині. Як зазначається на сайті Українського інституту національної пам'яті, «на його очах за короткий час кількаразово мінялася влада — польська на радянську, потім на німецьку, та згодом знов на радянську... Від «хлопців із лісу» юний Євген навчився не лише жертовної любові до Батьківщини, але правил конспірації, які стали йому в пригоді, коли він сам залучився до визвольної боротьби свого народу».

У1952 р. закінчив Львівський університет ім. І. Франка. Згодом аспірантуру Інституту психології, та до захисту кандидатської дисертації його не допустили. У 1960-х роках його 4 рази звільняли з роботи з політичних мотивів. 14 січня 1972-го заарештований, через рік засуджений за статтею «Антирадянська агітація і пропаганда» на максимальний термін — 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. Відбував термін у Пермських таборах, де брав участь у численних акціях протесту. Прибувши 1983-го до Києва, працював столяром. З 1989-го — активний учасник національно-демократичного руху в Україні, президент Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. 1993 року захистив докторську дисертацію з філософії на тему «Українська література і християнська традиція» у Вільному Українському університеті в Мюнхені. Був дійсним членом Української вільної академії наук у США. Лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка 1995 року, кавалер ордена Свободи.

«Україна молода», 3.12.2014

Benedicti benedicentes![1]

Благословенні ті, що сіють у землю Господню,
благословенні ті, хто навчається від Господа,
благословенні праведні, благословенні обрані,
Благословенні покликані Господом,
благословенні ті, хто слухає Слова;
Блаженний той, кому Господь не вмінив гріха
і чий дух не знає лукавства;
Благословенні благословляючі Бога і ті,
хто йде разом з Ним на смертний бій!

Святе письмо

Перечитував «Сповідь» Святого Августина – на тлі вибухів під Волновахою й розстрілу України кремлівською солдатнею вкупі з осатанілими доморощеними кримінальними покидьками – і раз-у-раз виникало переді мною обличчя Євгена Сверстюка, чий духовний портрет є для мене адекватом наведених в епіграфі текстів. Він був Обраним і Покликаним, сіяв у землю Господню й навчався від Господа, слухав Слова і творив його. Господь не вмінив йому гріха, і дух його не знав лукавства, хіба часом з надміру гордині, про яку я скажу пізніше – він благословляв Бога й ішов разом з ним на смертний бій. І я б радив кожному, хто хоче пізнати Євгена Сверстюка як феномен, як явище, – уважно прочитати, ба ні – прийняти на себе «Сповідь» і житіє Аврелія Августина. Я в жодному разі не про прямі паралелі – але переконаний: Євгена Сверстюка без його духовного схимництва не зрозуміти – його життя, – не книжне житіє, а саме життя з його промахами, набутками й втратами – є підсумково відбитком Божого благословення. Під цим кутом зору воно ще не проаналізоване – це вимагає і часу й особливого таланту. Не ризикну на таке подвижництво і я, який знав його ще з тих шістдесятих, коли він тільки починався, коли «перекантовувався», як він казав, з дипломованого психолога на

[1] Благословенні благословляючі! (лат.)

публіциста й дисидента. «Змушений був перекантовуватись, бо почав читати Канта», – якось пожартував він. Додавши – вже без усмішки: «І Біблію!»

Коло найближчих до Сверстюка шістдесятників драматично вужчає – нема серед нас Михайлини Коцюбинської і закоханої в Євгена Ірочки Жиленко, підступно вбито В'ячеслава Чорновола, дивляться на нас очима вічності Алла Горська й Віктор Зарецький, осиротів гуцульський топірець Івана Миколайчука, перейшов у легенду Сергій Параджанов, висить над моїм письмовим столом фото ще молодого й задерикуватого тоді Опанаса Заливахи, не стало врівноваженого Михайла Гориня, Івана Геля, Ірини Калинець і Атени Пашко, пішов у засвіти Рома Корогодський, не дожив до Незалежності Іван Світличний, немає Льолі й Надійки, відійшла у вічність наша «козацька мати» Оксана Мешко, яка прожила в нашій московській хаті більше часу, ніж у себе в Києві на Веболозній, загинув у концтаборі Василь Стус. Минувщина вкривається пеленою приблизності й вигадок – а живі й ті, хто прийде після нас, потребують правди, правди і тільки правди. Тому я, очевидець і учасник питомого шістдесятництва, спробую вдатись по допомогу до своїх документованих «Щоденників без купюр», 35 томів яких уже вийшли друком (1956-1974).

Почну з виправлення дати приходу Сверстюка до Клубу Творчої Молоді – він у Клубі не з 1960 року, як подають у словниках, а з 1962-го. Не належить він, як і Іван Михайлович Дзюба, до засновників КТМ, як це теж традиційно подають; – при началі Клубу стояв Іван Світличний, письменники й поети прийшли набагато потім, коли КТМ дав їм аудиторію для їхніх літературних вечорів, коли почалась хвиля масових поетичних зустрічей та ін...

Це уточнення ніяк не применшує тогочасної Євгенової ваги, але правда є правда, і краще її дотримуватись. Та й сам Євген завжди був проти будь-якої сакралізації буденного й звичного; втім, про основну причину його невідвідування ранніх акцій КТМ – трохи пізніше.

Перший мій запис в щоденнику про нього – 27 липня 1961 року. Євген Сверстюк

... «рецензує збірку оповідань В. Шевченка «Зорі посміхаються щасливим». Автор, вигадка у якого «зрештою, ніколи не сягала далеко» («Вітчизна № 7 – с. 201)». Половинчатість, невміння живописати характери, схематичність – і взагалі самопародія».

Книжки Шевченка я не читав і не бачив, а про цього Сверстюка Світличний говорив добре. Та й мені вже щось потрапляло – краще, ніж це. На поганій літературі не розженешся, автор його підвів. Мабуть, все таки не слід писати про немистецтво – нема предмету для розмови» (т. 5 ст. 383).

9 вересня 1961

Світличний передав мені для щоденника статтю Сверстюка з «Літ. газети», рецензію на збірку Віталія Коротича «Золоті руки».

Я його збірку гортав. Саме гортав, бо вона розсудлива, після Драча й Вінграновського Коротич ніби ховається від пекучого сонця у затінок. Гортав – і поступово зачепило: передовсім тишею. Не завжди це поезія, іноді просто римована проза, але мислення нове, нове знання. Гамлетизує. Питає. Ставить три крапки.

Це надруковано в «Л.Г» за 22 серпня. Сверстюк назвав свій відгук (бо аналітики тут мало) – «Біла поезія про крилатих людей».

«В книжці, названій споловілими від давності словами (бо золото теж половіє), образи і почуття свіжі і наче білі. Відразу помічаєш деяку відмінність цієї першої збірки від інших перших збірок поезій. Тут сторінки якось не шелестять легеньким грайливим вітерцем на поверхні збуденілих уявлень, а заманюють читача в глибину внутрішнього світу поета. Від нього віє спокоєм білого лікарського одягу».

У мене в щоденнику статтю Сверстюка подано повністю, вклейкою з газети – отже, цей його відгук на дебют Коротича був тоді і для Світличного, і для мене ***суттєвим***, хоч і дратували деякі звичні штампи.

«Якщо вилучити звідси, – записав я далі, – *«образи борців переднього краю, безстрашних піонерів...», «свіжий струмінь поезії» та дещо інше, гарненько заяложене попередниками, то буде стаття взірцева, відкрита й впливова. Принаймні мене Сверстюк примусив нею переглянути свої враження. Я ще раз засів за збірку – і справді знайшов у ній багато для себе нового. Я не мав рації щодо чистого раціоналізму: конфлікт тут у мисленні, але мислення – емоційне. Просто у Коротича більш побутовий словник, словник пересічного київського інтелігента, – Вінграновський і Драч модернізують і спресовують мову, думку, емоцію.*

Але вже Віталієва поема «На захист життя» (про війну), фрагменти з якої дала та ж «Літ. газета» (вчора) – збила мене на думку, що Сверстюкова рецензія ***глибша за збірку****... Тобто Сверстюк пише іноді не про те, що там є, а про те, що* ***там мало б бути****. Інакше кажучи –* ***програмує*** *такого, а не іншого Коротича. І програмує його оцінку* ***читачами.*** *Штука корисна, – якщо актор розуміє режисерську підказку й іде далі.*

Ця його поема корисна новою для української поезії фактурою. Але все це може швидко заглохнути, якщо не станеться прориву до свого, заповітного. Коротич до цього не пробився – лише наближається.

Нам дуже потрібні диспути про поезію і ***поетичні вечори!*** *Писана поезія – одне. А коли поетичне слово* ***звучить,*** *воно набуває цілком несподіваних обертонів. Здається, хитрий Світличний для цього й дав мені статтю Сверстюка. Який – мій земляк, з Волині, але я ще з ним не знайомий. Іванові я вже встиг сказати, що це мені більше сподобалось, ніж його, Іванова – стаття про Бєлінського...»*

Сьогоднішніми словами – Євген Сверстюк **благословляє** Віталія Коротича на **інше** життя, на **іншу** творчість, запрошує до самоформування. Цю тенденцію ми можемо простежити по всіх його тодішніх рецензіях і виступах.

Однак усупереч всепрощальному «Благословенні ті, що благословляють гонителів» Євген Сверстюк до «гонителів» нещадний, не

по-божому непримиренний.

Коли Микола Шеремет, суперортодоксальний віршомаз і партійний критик, виступив проти Драча й Вінграновського з майже безглуздою статтею «Непросте і штучне бути гарним не може!», ядучий Євген Сверстюк, «зачепившись за перемет Шеремета», надрукував гострий пафлет під назвою «І навіщо пхати солом'яного діда?» («Л.Г», 28 листопада 1961) – з «невинним» посиланням на Леоніда Глібова:

А час би людям перестать
Солом'яного діда пхать
і тільки горобців смішити».

Той Євгенів «солом'яний дід» довго ще ходив за Шереметом, відбиваючи в нього бажання й можливість кпити з нової української поезії. Шеремети й іже з ними помалу-малу ставали посміховиськом – і звільняли поетичну арену шістдесятникам .

Як я вже сказав, Клуб Творчої Молоді почався – всупереч звичним мітам – не з поетів і письменників. То було широке громадське **різночинне** піднесення – Клуб започаткували студенти й викладачі, театральна й музична молодь, лікарі й математики, художники, етнографи й філологи. Як бачимо з наступного запису, в перший рік існування Клубу **широкого загалу письменників там ще нема** (крім Івана Світличного, Нечерди, Антоненка-Давидовича й Ірини Жиленко; на установчих зборах був Олесь Бердник.) Як немає там поки що – повторюсь – Євгена Сверстюка – він у цей час по зав'язку замотеличений у «Вітчизні», де керує відділом прози і встигає зробити там цілу революцію, доки його не звільнять звідти, як звільнять з «Літературної газети» Івана Дзюбу й Івана Драча. Але за цей короткий проміжок часу вони зуміють відкрити шлюзи – для нової прози, поезії, критики; надрукували, наприклад, той же вибуховий «Ніж у сонці» І.Драча (1962) з **маніфестною** передмовою Івана Дзюби й багато іншого.

Запис за 16 грудня 1961 року:

«Поети у нас народ герметичний, самі для себе. Он уже як розбурхалися лікарі, математики, художники, на підході хлопці з кіно, маємо свій джаз, ходять на КТМ архітектори – нема тільки письменників! Там вариться своя каша, вона хоч і крута, але не для загального казана. Поети в принципі егоцентристи, їм «положено» індивідуальне анахоретство...

Хоч, може, я не зовсім маю рацію, бо мене особисто живить «Літературна газета», достеменно звідти йде сьогодні вся прекрасна зараза. Розгойдують бюрократичну літературну гойдалку саме Дзюба, Світличний, Сверстюк – без особистої участі в наших акціях; хіба один Світличний у нас частий гість».

Січень 1962:

«Вітчизна» № 1 надрукувала «Слідами космічної катастрофи» Миколи Руденка – такий собі песимістичний прогноз загибелі планети Ікс, якщо її мешканці і далі продовжуватимуть жити в аморалізмі. Роман тривожний для влади актуальними «асоціаціями». Євген там зав.відділом прози, але чомусь він ***саме в цьому числі*** друкує *свою* ***погромну*** *критик****у*** *на «Останню шаблю» М.Руденка. Чи це хтось його підставляє?*

15 січня 1962:

«Зазвичай починає во здравіє, але кінчає за упокій: і жодного слова на **змістовному** *рівні – так, ніби читач має знати цю «Останню шаблю» напам'ять! Це ж все-таки не епістолярні поради авторові тет-а-тет в кулуарах і не інструкція для писання! У Євгена Олександровича відростає великий вказівний перст.*

З іншого боку, я марно кепкую: це все-таки стаття про « психологізм»; ще донедавна цим терміном таврували «суб'єктивно-ідеалістичний» напрям у філософії, який тягнув на себе ковдру (оголюючи, мабуть, ноги соцреалізму?). І якщо Євген у цій площині тягне Руденка та інших на більшу ***диференціацію*** *психологічних аспектів, то й карти йому в руки! У нього тут багато гострого й своєчасного; просто Сверстюк не з тих, хто вміє хвалити...»*

Уперше Євген Сверстюк з'явився в КТМ **у квітні 1962-го року –** після того, як я через Світличного передав йому спогад Галіат-Валаєва про Курбаса – матеріал трохи легендарний, бо не сам автор сидів з Курбасом на Соловках, як він описує, а його брат – актор, який грав у Курбаса в Театрі ББК в «Аристократах» Костю-капітана. Тоді ж я розповів Сверстюкові і про нашу поїздку на Соловки – з художником Василем Вечерським і режисером Борисом Головатюком – слідами Леся Курбаса. Поцікавившись, до речі, чому він не ходить на наші семінари-реферати – про того ж Курбаса й Гірняка, Косинку, Зерова, Тодося Осьмачку? Євген не відповів – лише посміхнувся: «Уже ходитиму – тепер, коли нас з Дзюбою повиганяли з роботи». А коли я сказав йому, як Леонід Череватенко, розповідаючи про Плужника, показав нам поетове фото – і хтось скрикнув: «О Боже! То це ж Євген Сверстюк!» – він лише розвів руками й з поважним гумором пояснив: «Нічого не вдієш! Але втішмося: два Євгени в одному літературному запрягу – нічим не менше, ніж два Леся Степановича у світлі однієїрампи! Естафета чи кебета – вибір для анальфабета?». Еспромт був миттєвий – і, сказав би я тепер, **амбівалентний,** як все у Євгена Сверстюка.

Іван Світличний трошки пролив мені тоді світло на причину такого запізнілого приходу Сверстюка до КТМ: «Розумієш, він людина особлива. Схимник. Одинак. Він переконаний, що кожна людина має прийти до всього тільки **самотою.** Тому все, що робиться на велелюдних зібраннях – для нього **суєта.** Євген і досі сьогодні роздвоєний: з одного боку – філософи, сковородинство і **пізнай самого себе,** а з іншого – потреба лавірувати між «можна» й «не можна» в редакції, де він змушений «всегда быть в маске», як «містер Ікс».

– Підпілля?

– Мабуть, ні. Бо яке ж підпілля наодинці з собою? Мабуть, поки що тільки вроджена обережність й опертя виключно на самого себе. Гординя, але глибоко схована, без пихи. Всі ми через таке переходимо...

Сьогодні, заднім числом – я доповнив би це пояснення питомою **релігійністю** Євгена Сверстюка, тоді ще потаєною від ото-

чення, Вірою, яка жила в ньому вже тоді – і поглиблювалась після кожного нового морального випробування. У катеемівської молоді такої схильності до Віри не було, – ми вірили лише в мистецьку свободу, нас палив «попіл Клааса», ми твердо дотримувалися мети – продовжити в новому часі заповіти й ідеї українського Розстріляного Відродження. Так от: лише після велелюдного вечора пам'яті Леся Курбаса, який став для Євгена **справжнім потрясінням**, він поєднав свою потаєну Віру з необхідністю **масових дій,** з потребою залучення **якнайширшої** людності до боротьби за українство і високий Дух.

Мені можуть заперечити, що сам Євген Олександрович розповідав часом інше –нібито він. віруючий з дитинства (батьки хотіли, щоб він став священиком), він, начитавшись філософів, переконав себе в 60-х, що він відтепер – атеїст, і **тільки в ув'язненні** прийшов до істинної Віри в Бога. Упродовж своїх 18-ти парламентських років я мав безпосередній стосунок до всіх конфесійних і міжконфесійних проблем в Україні, і часто звертався до Євгена по консультацію і допомогу. Він був, як і ми з В'ячеславом, послідовним автокефалістом – з усталеними поглядами на українську автокефалію! – і я не мав жодного сумніву в тому, що глибока Віра жила в ньому з дитинства, прищеплена батьками, волинською ментальністю і переконанням, що незалежна Україна без Бога неможлива. Отож усі його побаски про атеїзм і прихід до Бога **тільки за тюремними гратами** сприймаю виключно як спробу посилити для слухача-неофіта моральну вагу «тюремних університетів». Звичайно ж, там він мав достатньо часу глибше пізнати Бога й себе в Богові, – але, повторюю, на атеїста він ніколи не виглядав.

За тиждень, уже перед самим вечором Курбаса у Жовтневому палаці (14 травня 1962 року, на річницю самогубства М. Хвильового), який, нагадаю, став для Євгена найпотужнішим тоді потрясінням, – я передав йому ще один «нелегальний» матеріал – книжку В. Хмурого, Ю. Дивнича та Є. Блакитного «В масках епохи» (присвячену репресованому курбасівському акторові Йосипу Гірняка й видану 1948 р. в Мюнхені). В організації вечора Курбаса він так

само взяв участь; збереглося фото – Євген Сверстюк на Київському вокзалі зустрічає разом нами вдову Леся Курбаса Народну артистку України Валентину Чистякову. Так відбулось його «висвячення на театрала» (як сказав він сам) – потім Євген дивився і мою «Маклену Грасу» за Кулішем в Оперній Студії, і приходив на наші театральні проби в Жовтневий палац («Ніж у сонці», «Матінка Кураж», «Патетична соната» з Чорноволом у головній ролі, «Отак загинув Гуска»).

Чому я про це згадую? Розуміючи необхідність «нової хвилі», я намагався об'єднати в Клубі представників усіх мистецьких напрямків, – незалежно од віку й досвіду, всі жанри і стилі, всі уподобання й школи; а для цього треба було долати егоцентричну ставку моїх нових мистецьких друзів виключно на самих себе На той час навкруги й наоколо, як гриби після дощу, з чорнозему полізли «молоді таланти» (справжні й вигадані) – 2Я прийшов!, «друкуй мене!», «ти не знаєш, куди світити? – Світи на мене!» Так, при повному лазареті амбіцій, почасти хворобливих, під акомпанемент «існую тільки Я, інші нічого не варті, а хто мене не розуміє – той ретроград!» Цю розпорошену стихійну енкергію слід було якось використати, скерувати в єдине русло – в потужний струмінь, здатний обертати турбіни мистецтва. Для початку всіх «солістів» треба було принаймні звести докупи, перезнайомити між собою, зарядити з в єдиний «хор». Всупереч учорашньому **позірному** колективізмові КТМ ініціював колективізм «старий-новий», **колективізм братства і козацтва,** де один був за всіх – і всі за одного – незалежно від мистецького цеху. Отож я намагався відірвати молодих, але вже закоренілих егоцентриків від їхніх вузьких бійниць, вивести їх з їхніх шапкозакидальних веж на чисте повітря, дати їм аудиторію і самих їх зробити такою аудиторією, витягти їх «на люди» – на конкурентні вечори поезії, на резонансні вернісажі, на запеклі мистецькі дискусії. Всю цю нашу анальфабетну масу (в одній тільки секції художників Алла нарахувала понад чотириста прізвищ!) треба було розгорнути обличчям до нової (і старої!) музики, театру, історії, хорового мистецтва, – і передовсім – до творчих ідей, здобутків і втрат українського Розстріляного Відродження. Саме

в цьому, повторюю, був основний задум Клубу і його сенс. Адже йшлося про **нову генерацію**. умови для народження якої виплеснув сам час. І, підтверджу я сьогодні – «заворушилася пустиня!» – нам це тоді **вдалося,** слідом за нами почали виникати такі ж клуби в інших містах, з них «пішли і єсть» майже всі українські шістдесятники, – КТМ посів чільне місце в українській історії.

І вже з травня 1962-го, після вечора Курбаса, Євген Сверстюк – ініціатор чи не всіх найголосніших літературних вечорів КТМ, акцій біля пам'ятників Шевченкові й Франкові, маршів із смолоскипами тощо. Він сам пише для них майстерні сценарії, сам диктує тексти запрошень, домовляється з виконавцями – без жодної спроби усамітнення. Не думаю, що при цьому якось поменшала його Віра – але тепер він почав ширити її межи люди в **інший, чисто мистецький спосіб,** виступаючи вже не тільки в ролі **потай благословлячючого,** а й в іпостасі відкритого людям Проповідника. (Роман Корогодський брав у мене для Євгена видану в ЖЗЛ книжку Яноша Кратохвіла про Яна Гуса, цікавився, чи не маю я текстів Лютера. Не думаю, що це випадкові пристайності, збіг обставин). То був пошук **нових шляхів** боротьби з режимом , подолання самоти, усвідомлення потреби створити нову широку громадську потугу – у легальний спосіб, з використанням демократичних чинників.

Про вечори Шевченка, Симоненка (1963), Маяковського (1 червня 1963), Івана Франка (8 червня 1963) Лесі Українки є багато спогадів, не повторюватимусь; то все була благословенна робота пана Євгена... Він ніби наздолужував ними прогаяне. Його виступи на них, які, хвалити Бога, збереглись – справді українське національне проповідництво

Шоком для Сверстюка – згадувала Ірочка Жиленко – стала її розповідь йому про наш похід у Биківню (Алла Горська, Василь Симоненко і я) – з могилами й дитячими черепами, простреленими радянськими кулями. Згодом і Василь Симоненко – під час приїзду в Одесу на вечір Шевченка (заборонений!) переказував мені свою розмову з Євгеном про сталінські розстріли в Биківні – Сверстюк, виявляється, обіцяв йому самочинно взятися за розшуки й

написати про масові радянські морди докладно. Багато років по тому Сверстюк це зробив – але не про Биківню, документально на той час уже ретельно досліджену «Меморіалом» імені В. Стуса; його книга мала назву «Вінниця. Злочин без кари» (Євген Сверстюк там – упорядник і редактор).

Наприкінці 1962-го року – 23 грудня – мені ще вдалось організувати в Жовтневому палаці знаковий Вечір пам'яті Миколи Куліша (вів Микола Бажан); то був мій останній прилюдний виступ у Києві, далі – Львів, Одеса, Харків – із забороною здійснених вистав, публікацій і підготовлених вечорів. Євген активно підтримав нашу з Аллою Горською спробу поставити «Гуску» на сцені заньківчан – але назрів хрущовський погром інтелігенції – і готову виставу у Львові «зарізали» за «націоналізм і формалізм», а КТМ піддали «реформі».

Щоденник за 19 травня 1963. Одеса.

З листа від Алли Горської:

«Танюк, піжон, стиляга, радість моя!

Я Вас люблю. Ні, не Вас (пам'ятаєте Скабу?) – а Танюка-поета, Танюка-драматурга, Танюка-публіциста, Танюка-оратора, Танюка-режисера, Танюка-філософа, Танюка-художника – і безліч Танюків(...)

Зраділа Вашій збірці, як своїй дитині. Думаю поки щодо емоційного начала.

Червоне й біле. Кров на сорочці. Червоне й чорне – дорогоцінні краплі крові в найдорогоціннішій оправі – землі. Але Ви ще й рожево-блакитний. Не знаю.(...)

Драч на місці. Малюю пожвавлену пошлість на стінах дитячої лікарні. Злочин.

У кімнаті висить афіша:

Першотравневий сад
Субота 18 травня 1963 року
Вечір музики у грамзаписах
Т.Г. Шевченко
та
Українська пісня.
Вечір веде літературний критик
Є.О. Сверстюк
Початок о 19 годині
ПРОДАЖ ГРАМПЛАСТИНОК КИЇВСЬКОГО,
АПРЕЛЕВСЬКОГО ТА РИЗЬКОГО ЗАВОДІВ
о 15 годині

Між іншим, я стала руда, як останній Гуска.
Травень 16.
Всі цілують. Чекають. *Алла*

Прокоментую. Нагад про Скабу – бо саме він заявив: «**Ми реабілітували людей, а не їхні ідеї!».** Теза була абсурдна, і всі ми постійно іронізували над цим бажанням влади відділити людей від їхніх ідей. На одному з вечорів Шевченка Євген Сверстюк, пригадую, зачепив тему нерозривності «духа й тіла» для людей **обраних – не тих,** якими **оволоділа ідея,** а тих, хто **оволодів ідеєю.** При цьому він розлого посилався на Флобера, який обумовлював формулу єдності людини й ідеї мистецькою єдністю форми й змісту. Я знайшов потім це у Флобера:

«**Подібно до того, як неможливо вилучити з фізичного тіла його складові, тобто колір, тривалість, щільність, не перетворивши його на нікчемну абстракцію, іншими словами, не знищивши його, так само не можна від'єднати форму від ідеї, позаяк ідея існує виключно завдяки своїй формі».**

Але Скаби й Кондуфори не були бібліоманами й уперто мололи з партійних трибун казна-що, за що одержували потім статуси академіків і докторів наук.

Далі в листі Алли Горської йшлося про мою збірку поезій «Червона калина», підготовлену для друку в Одесі – з її, Аллиною, обкладинкою. Цю збірку Алла возила до Києва й показувала Світличному й Сверстюкові. Обидвоє вони, не змовляючись, порадили мені вилучити з неї «непрохідну» (в національному плані) поему «Анкета». Вони були старші й мудріші, але я їх необачно не послухав. І вже підписану до виходу збірку цензура **заборонила.** «Анкету» через багато років одесити мені розшукали, – я надрукував її в 1 томі «Щоденників без купюр» (том вийшов під назвою «Слово»).

Вечір музики у грамзаписах, проведений Сверстюком, не слід плутати, як це іноді роблять, з бурхливим вечором пам'яті Лесі Українки (при смолоскипах, просто неба, з виступом акторки Тетяни Цимбал) у тому ж парку 31 липня того ж року, попри всі заборони й перепони – проведеним Іваном Дзюбою та Євгеном Сверстюком – з наступними «оргвисновками» – остання, мабуть, кульмінаційна справа КТМ, бо далі візок покотився з гірки, хоч Клубові, для проформи перейменованому за наполяганням комсомолу на – «Сучасник», вдалося протриматися ще майже рік.

З листа до Неллі Корнієнко 2-3 червня 1963 року:

«Прочитай «Л.У» за 28 травня! Петро Колесник (той самий!) стріляє в Євгена Сверстюка. Стаття «Опір оточенню чи вигадка критика?» Мовляв, Сверстюкові доручили «відрекомендувати» «Поетову молодість» Смілянського і що з того вийшло.

«Як же відрекомендував «Дніпро» читачеві «Поетову молодість»? Позицію журналу можна характеризувати формулою: Я тебе надрукував, я тебе й уб'ю. В короткій критичній імпровізації Є. Сверстюк одним махом стинає голови одразу двом авторам: М. Рубашову і Л. Смілянському». «Герой роману Смілянського живе маленьким зовнішнім життям на фоні великого Петербурга і нагадує він справжнього Шевченка не більше, ніж метелик орла».

По-моєму, у Євгена це здорово вийшло. Я читав і тішився!

Колесник побиває Сверстюка Новиченком, висновки якого «розбивають вщент ту неправду, яку сіє в голови читачів «Дніпра»

Є. Сверстюк». «Є. Сверстюк, ведучи операцію на знищення двох творів про Шевченкові молоді роки...». І так далі.

Моруа в Колесника – проповідник «реакційних ідей», поряд з Мережковським, а «На Україні історичну белетристику перетворювали на знаряддя націоналістичної пропаганди Кащенко та Богдан Лепкий». Колесник підверстує Сверстюка сюди. Під статтю. Має досвід.

Стаття безпардонна й дурна – по вуха. Неодмінно прочитай».

Колесник – «той самий» – я мав на увазі його лекцію січня 1934 року про «ворога народу професора Миколу Зерова й про хвильовізм», прочитану ним, студентом (при цьому викривач погрозливо вимахував старим журналом з портретом Петлюри на обкладинці!), що стало політичним доносом на його вчителя, який вважав Колесника одним з найздібніших учнів. Микола Костьович дуже переживав цю зраду. Зберігся сонет Зерова «Інкогніто», присвячений, як усі здогадувалися, Петрові Колеснику:

Його стрічаю я – і мало не щодня
В студентській постаті на темних коритарах,

який завершувався так:

Він бачить наперед годину злої страти,
А руки прийдеться від крові одмивать,
То ж ліпше рушника напохваті тримати...

Ось який «літературознавець» обрушився тоді на Євгена Сверстюка!

А що Євген? У принагідній розмові він мене заспокоїв: «Не хвилюйся – Бог є. Цей Колесник свою віддяку від любої йому влади отримав. Попри всі спроби вислужитись – одержав **два строк:** десятку в 1937-му і повторну висилку за межі України в 1949-му. За що? За те ж, у чому звинувачував Зерова –за український націоналізм! Отож за все кожному з них воздається! Покараний він буде і за свою сьогоднішню проституцію».

Репліка на виступ Сверстюка на вечорі пам'яті Симоненка (в січні 1974 р.):

«Блискучий виступ! Хіба трохи забагато «з приводу»: 1,5 млн яєць, провінція, «круглі» на відміну від «худющого й кострубатого». А чому у Василя була «коротка й одноманітно вбога юність?»

Дратівлива для мене особисто й ця банальність – «про моральне право гратися словами – як ***паяц на арені цирку грається в серйозність.*** *Симоненко гидував... паяцами».*

Блазенство Льоні Єнгібарова, який – саме ***паяц на арені й «грається у серйозність»*** *– нічим не нижче за кращі поезії самого Симоненка, у якого, до речі, так само* ***багато блазнювання.*** *Біда мені з моїми ригористамими: у них недорозвинуте* ***чуття театру й гри. Тексти*** *вони можуть глибоко осягнути; ну там словесног оцінити Заливаху чи Семикіну – теж (хоч і не завжди* ***естетично****, часом і тут на першому плані – риторика. патріотизм, плакат); про того ж Опанаса говорять* ***більше,*** *бо він вставив у вітраж* ***фразу*** *Шевченка. А якби без фрази? Хто з них опише Зубка? Чи Фаню Бриж?..*

Високе блазенство – високе мистецтво.

*Втім, одна його фраза у виступі – геніальна: «****Той, хто виходить на поле честі, виносить усе життя»****.*

Високий блазень Чарлі Чаплін теж виходить на поле честі. Просто в театрі і поле честі – заміноване, перейти через нього не кожному дано.

Але то вже мій апарт, Симоненкового вечора не стосується. Усвідомлення величі Симоненка відбулося не в словах. Він там був, чув усе про себе. Хто вмер, той у ямі, а він – живий, з нами. Взяв із собою штири дошки і землі трошки – а все своє нам полишив. Щоб менше балакали – більше робили.

У моїх «Щоденниках» зберігся єдиний до мене лист Євгена Сверстюка – в Одесу. **(серпень 1963).** Про Тетяну Цимбал, яку звільнили з філармонії за участь у скандальному вечорі пам'яті Лесі Українки.

«Привіт, Лесю!

Посадила мене за цього листа розмова з Тетяною Іванівною. Поганий у неї нервовий стан, і трохи винні в цьому всі ми: давно вже ми повинні були б допомогти їй, хто чим може, бо це чи не найплідніша робота в наші дні. Зараз вона великі надії покладає на Твою режисерську допомогу, то ти вже, будь ласка, зроби їй, що можеш.

Ім'я Лесі Українки (розшифроване) могло б дати в сто разів більше, ніж писання про неї всі разом. І справді, чому б нам не відгукнутись на заклик партії широко відзначити ювілей?

Щоправда, усний варіант цього заклику вилився в директиви; дзвінок про заборону вечора 31.07, начальство естради хапається руками то за задницю, то за голову: «Ой, моя седая голова, а мне ж доверяли всегда...» Але цього надто старанного директивного дурня, очевидно, погладять за це проти шерсті, бо справді ж – навіщо дражнити трудящих, які вже прочитали афішу?

Ясне слово, завтра побачимо.

Отже, Лесю, за справу Т.І. варто взятись, як за свою.

P.S.

Щось мені Роман казав, що морочив тебе з квартирою, дружина моя з сином справді їде в Одесу, там у неї тітка. Звісно, якщо б у твоїх руках була така можливість, то чому б не допомогти? Але я дуже сумніваюсь в цьому, думаю, маєш досить своєї мороки.

Тисну руку.

Євген (Сверстюк)

Обидва його прохання я, звісно, виконав – знайшов квартиру Лілі з малим – на березі моря в Аркадії – і підготував з Тетяною Іванівною Цимбал півторагодинну композицію за творами Лесі Українки – у супроводі фортепіано й старих записів.. Виконувала вона її потім довго й з успіхом – письменники підтримали, і її відновили у філармонії. Звичайно, недовго музика грала – через рік їй знову цю виставу заборонили. Підстава була вигадана – спектакль ми зроби-

ли без письмового договору з філармонією, і хоч він на безоплатній основі, вони не мають права поставити на афішу «незалітоване» – з прізвищем режисера, на запрошення якого нема угоди. А якщо нема дозволу на афішу, не можна й грати вистави Абсурд.

І далі – на наступній сторінці «Щоденника»:

А тут наспіла до Одеси й стаття Євгенова «На полі честі» в «Л.У» – поетична й, безумовно, непроминальна – гарно написав, жодного порожнього рядка. Це треба в школи, в кожен клас!

«Леся Українка, хто вона? Крик чайки над пересохлим руслом, стоптаним копитами чужої орди? Волинська мавка, що від весни до осені пронесла тугу за ідеалом волі й краси? Хворе дівча, що створило навколо себе драматичний світ прозорих привидів з античності й середньовіччя? Чи, може, Кассандра, трагічна пророчиця полоненого й заснулого краю, приречена говорити жорстоку правду людям, які воліли б мрійну казку?»

Всю цю статтю Євгена Сверстюка («Літературна Україна». № 61, 30 липня 1963) – без скорочень – я переписав у щоденник – і не жалкую: ма штучка червінчик, а ціна велика.

Мені тільки здалося, – забагато в нього – про її революціонерство. І я записав собі: « *Для Лесі це було одне – весь той їхній соціал-демократизм, Маркс із своїм талмудом, бідні-багаті; йшлося про* ***тип*** *спротиву, і то був передовсім* ***український*** *спротив, а не інтернаціонально-пролетарський. Існує ж у Лесі українки й «Бояриня», якої не вкладеш у прокрустове ложе «дружби народів»!. Проте, мабуть, Євген підшиває Лесю під робітництво й соціальну ідею* ***свідомо,*** *– інакше хто б це сьогодні надрукував?*

Який з Франка революціонер?! Вічний. Абстрактно? Уточнюю: «Дух, що тіло рве до бою!..» Саме дух, а не умови життя й визиск! Теж абстрактно? Уточнюю: «Рве за ***поступ,*** *щастя й волю!» Треба пояснювати, що таке воля? Ні. Треба пояснювати, що таке щастя? Це планетарне поняття, конфлікт систем – чи щастя* ***людини?*** *У Франковій формулі нема й близько* ***диктатури пролетаріату...»***

Для мене по сьогодні ця його стаття портретує не тільки Лесю Українку, а й її автора. При бажанні Сверстюків автопортрет можна знайти і в «Івані Котляревському, який сміється», і в риштуваннях «Собору» – синонімові України, і в політичному абсурді «Процесу над Погружальським» – всі ці його роботи я перекладав російською і пускав в анонімний самвидавний обіг. Зокрема, переклад «Собора» передав одному з перших Россельсові, і той потім дуже переживав, що йому приписують «перевод и распространение».

З листа до Н. Корнієнко від 3.08.1964

«Читав 6-е число «Дніпра». Там Сверстюк – «Етика прометеїзму». Є вірш Стуса, є слабенький Мамайсур. І Симоненків вірш могли б дати не пейзажний – губиться на загальному тлі другорядництва. Мабуть, дали їм «установку» – побільше нових прізвищ, поменше індивідуального. Знову тут – порожній Собко (гра-фо-ман!) Та й Євгенова стаття нижча за його рівень. – мабуть, добряче редагували?..»

Запис від 12 січня 1965 року.

Шістдесятники – всі! – сатиричного кореня: Світличний, Сверстюк, Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко... Сатира як больовий імпульс, як ***ліризм навиворіт.*** *Сатира як глибина неприйняття фальші, як* ***особисте*** *обурення добою і суспільством. Про державу я вже мовчу.*

Запис від 13 січня 1965 року.

«На Україні нам слід було б розвивати мистецький лікнеп. Диспути на теми ***майстерності.*** *Ми потребуємо химеріади й нетрадиційності. Шкловський, Хвильовий, Тинянов – це не є народження нового писання, це просто* ***незагнуздане старе.*** *Наш «Літературний ярмарок» з його жартами, вивихами й містифікаціями теж був такою незашнурованістю. Щось такого намацується у Світличного й Дзюби. В цьому числі «Дніпра» є стаття Сверстюка «Чим глибше в землю, тим вище в небо»: теж проба пера* ***неординарно-***

***го**, поза каноном. (Хоч я написав би «Що глибше в землю, то вище в небо». (Не «чим» – російське», а наше – «що»).*

*Він зачепив важливе – виховання глибин образності. «Афіни («Атени»?, української кераміки», Опішню, Марію Приймаченко, дівчаток на художній виставці, які вмить оглянули стіни – одним духом – і почали, не замислюючись, «клепати» відгуки («все зрозуміло й гарно» – на рівні сюжету). Сверстюкові треба неодмінно написати коли-небудь щось такого **про український театр,** в якому публіці теж «все зрозуміло й гарно», на рівні того ж сюжетного сприйняття. Я б відніс сюди й «Сон» – рівнем вище, але той же коленкор. І вже цілком інший мистецький статус – «Тіні забутих предків», де звичного «анекдота» в центрі нема, де «як» – вагоміще за «що» – тому й впливає. Тут би дівчата не поспішили зі своїми прописними «відгуками»...*

*«Творчість – **це тривання на високому»** – Сверстюк уже цитує Курбаса? (ст.121)*

Євгенів виступ гарний, хоч мені заважала зайва інформатика, численні цитування, які звужували поле власних Євгенових висновків, Євгенової аналітики: Дідро, Пушкін, Луначарський, Бетховен, Фелікс Кривін, кандидат наук, який в «Л.Г» намагався знищити «Муху-Цокотуху» – галопом по Европах...

*Ну й інше, важливіше. Я не тягну його до плахти й вишиванки, але «що глибше в землю» мало б нести **національний** постулят; у нас майже нема розвідок національних копалин **глибокого залягання..** Кому ж, як не Сверстюкові, і де, як не у таких статтях – пробувати? Криниці для спраглих потрібні, але багато потрібніші артезіанські свердловини. Він казав мені, що йому руки сверблять взятися до Котляревського.*

Оце було б добре!».

Між тим я вже закинув йому тоді через Рому Корогодського (якого привела в КТМ Неллі Корнієнко, відтоді ми – не розлий вода!) одну ремарку. Цікаво було б з'ясувати, чому для Миколи Зерова «Енеїда» Котляревського – лише «забавка провінційного шляхтича»? Я б дуже хотів, аби щось такого дослідив **саме Свер-**

стюк – з його несприйняттям, скажімо, Пікассо, Далі – й модерну навіть меншого рангу. Адже в своїх **музичних** симпатіях він цілком інший – тут не лише українська пісня, Лисенко й Леонтович, а й Людкевич, і навіть Льоня Грабовський з Сильвестровим! А до моїх художників він ставиться вкрай вибірково! Бо він людина **слухової, а не зорової культури**?

Свого часу я сам пропонував Києву (Плачинді) монографію про Котляревського для серії «Життя славетних» – це мав би бути авантюрний роман у стилістиці книги про Свіфта, яку випустив «советский Бернард Шоу» Михайло Левидов (репресований, загинув у таборі).

Але, прочитавши й перекладаючи потім Євгенів есей про Котляревського, я без жодних вагань відмовився від свого задуму – настільки був уражений всеосяжною силою цього Сверстюкового шедевру. Тут усе сплелося воєдино – українська історія і дике великоросійське ординство, мій улюблений Пантелеймон Куліш –і тіні Шевченка й Гоголя, духоборство, козаччина, сатира й лірика, сива давнина – й сьогоденність наших нових арештів – і навіть одчайдушний Вячеслав Чорновіл та його «Лихо з розуму». Цей твір Євгена Сверстюка ми мали б і сьогодні популяризувати на рівні шкільних посібників, сотнями тисяч накладу – переконаний, важко відчути себе повнокровним українцем без подібного духовного живлення. Не маю сумніву – в недалекому майбутньому ми й цю латку на нашій національній свідомості залатаємо...

Запис за серпень 1967 року.

«Розмовляли з Євгеном Сверстюком. Запропонував мені послати статтю в Пряшів – про театр. Бо вони там лише про поезію друкують, ну ще живопис, театру – нема. Домовились, напишу й передам йому. Але Євген сказав – ні, посилати треба ***звичайною поштою****, все гаразд, не підкопаються. Не знаю, чом він так наполягає на пошті, я ж не напишу там славословія, – можуть і перехопити. Краще з оказією. Ні, сказав Євген,* ***звичайною поштою****. Навіть не рекомендований лист, – звичайна бандероль. На Мурашка. Настрій в нього бойовий. Це хлопець міцний»*

Статтю я Павлові Мурашку вислав, він її одержав, відповівши мені й Сверстюкові подякою за співпрацю. Присвячено статтю було 50-річчю Жовтня, й мала вона зухвалу назву «**Летаргія** українського театру». Йшлося в ній про знищення модерного українського театру після розстрілу Леся Курбаса – й дано доволі безрадісну картинку українського театрального сьогодення – жалюгідно-заробітчанського, знеособленого й фанфарно-хвалебного. До річниці Жовтня її не дали, «Дуклю» тоді дуже притиснули – і моя «Летаргія» вийшла друком в Братіславі в 1969 році – в «Народному Календарі» (відповідальний редактор Павло Мурашко) з обкладинкою й малюнками Івана Марчука, з офортами Євгена Безніска й ескізом мозаїки Опанаса Заливахи (Тарас Шевченко, розбитий університетський вітраж), з передмовою Євгена Сверстюка «України так і не побачу» – до річниці Павла Грабовського, зі статтею Івана Дзюби про поезію Миколи Вінграновського, з віршами Василя Стуса й Миколи Холодного, з прозою Романа Іваничука – одне слово, потужне й своєчасне видання, згусток української національної енергетики й протесту. Безсумніно, то була чи не найвагоміша акція Сверстюка тих після арештних літ, і я радий, що він благословив мене на участь в ній.

Звісно, я мав після того проблеми з московськими кагебешниками, які приїхали по мене навіть у Мінськ, де я ставив виставу; режисерське моє безробіття у Білокам'яній продовжилось, вилетіла з плану книжка про Крушельницького і кілька запланованих телевізійних робіт (зокрема, Микола Куліш!) – одне слово, гонорар за цю закордонну публікацію (потім її передрукували в «Сучасності» разом з Неллиною статтею про Курбаса)) я одержав сповна. Але на те нема ради: любиш поганяти – люби й коня годувати; ми з Євгеном випили під час мого набігу на Київ добре запареної кави з шоколадом (і з чаркою коньяку!) – «за успіх нашої безнадійної справи!», – тост, який з легкої руки Івана Світличного став своєрідним мотто дисидентів, упевнених в його іронічності.

Я погортав для цього видання лише перші 25 томів своїх «Щоденників без купюр» – до середини 1969 року, і мушу на цьому

зупинитись, все подальше – колись згодом. А в цьому 25-му томі – мій другий передрук Сверстюкового памфлету «З приводу процесу над Погружальським» (багато раніше, зразу по одержанню я переклав його російською й пустив у міжреспубліканський обіг). Передруковую свою **примітку, датовану 2008-м роком (**роком виходу тому**)**. Призначену вже сьогоднішньому читачеві.

«Автор цього, як на мене, найпротестнішого тоді памфлету – Євген Сверстюк (Вячеслав Чорновіл розповідав мені, що й він робив до цього деякі правки).

Памфлет Є. Сверстюка тягнув на «статтю», за його поширення й передрук давали тюремний строк. Він фігурував у численних справах арештованих.

Наприкінці тому читач знайде мій документальний «Додаток» на тему спалення Центральної Наукової Бібліотеки **– погляд уже з сьогодення,** *з 2008 року*

При цьому слід пам'ятати, що памфлет Є.Сверстюка значно ширший за реакцію на сам факт підпалу й суду над Погружальським. Він несе на собі виокремлене філософське соціокультурне навантаження – той твір був і лишається одним з найвищих зразків української підпільної літератури 60-х років минулого століття».

Поясню: в «Додатку» я надрукував документи ЦДАГО, пов'язані з підпалом 24 травня 1964 року – закриті раніше матеріали ЦК КПУ, судові протоколи та ін.

Але «гвоздьом» «Додатку» стала несподівана заява самого вже 80-річного Погружальського під символічною назвою «Іду мститися!», оприлюднена в книжці «Великий терор на Хмельниччині» (Поділля. НВП «Еврика». 2004), в якій палій бібліотеки виступає тепер уже в ролі жертви й дисидента, «репресованого» більшовицьким режимом; не агентом «СМЕРШ»у, виявляється, він був, а потерпав від нього, і не українiку палив, а радянську макулатуру – Брежнева, Леніна, комуністичні журнали. пропаганду.

Я показав цю запізнілу базгранину бібліотечного терориста Євгенові Сверстюку. Він був вражений, як і всі, хто читав незграбну

спробу старого маніака вивернути політичного кожуха навиворіт, – але підтвердив, що жодного рядка в своєму памфлеті не хотів би сьогодні змінити.

– В принципі я все собі тоді так і уявляв, як воно виходить з цих документів – хіба тільки, як на мене, **тут нема жодного сліду КГБ.** А він, поза сумнівом, був і десь залишився. Але то вже хай молодші пошукають. коли режим зміниться.

– А що ти скажеш про «антирадянського месника»?

– Бачиш, сьогодні статус «репресованого режимом» – це ж як орден на груди! Пільги й таке інше. От він і вирішив примазатись, – ану ж справді запишуть у герої! Як Хмару, як Лук'яненка! Добре, що ти цю маячню надрукував – такі речі неодмінно треба **світити,** щоб вони нікого в темряві не дурили. Нехай кожен розбереться у тому сам.

У кожному творі має бути своя драматургія, свій конфлікт, без якого в п'єсі нема дії. Отож не обійдуся і я без ложки дьогтю. Був період, коли між мною, тоді Головою Комітету Верховної Ради з питань культури й духовності, і паном Євгеном пробігла чорна кішка, і ми майже рік лише холодно й чемно вітались. Я був глибоко ображений на Євгена за один його публічний випад проти мене і довго не міг йому того пробачити. Це здалось мені порушенням нашого, усталеного довгими роками довірливої співпраці шістдесятницького Закону, який нас усіх єднав –не ходити околяса, говорити правду у вічі, й не таїти навіть найменшого камінця за пазухою. Втім, щоб не довго розводитись, подам тут «Одвертого листа до Євгена Сверстюка», якого послала йому моя дружина Неллі Корнієнко, – бо ж ішлося саме про «поле честі». І його, і моєї. Про його, Сверстюкове. І про моє, Танюкове.

«Шановна редакціє! – написала вона, – оскільки Є. Сверстюк через Вашу газету оприлюднив свою точку зору на питання, яке безпосередньо заторкує честь моєї родини, прошу довести, як це й належить, до читачів «Українського слова» цей мій Одвертий лист. Воно й не годилося б з'ясовувати взаємини через газету,

але справа тут, самі розумієте, складніша і далека від виключно особистого. Я б могла сказати все це колезі Сверстюку віч-на-віч. Але я не можу сказати цього віч-на-віч усім читачам «Українського слова»

Такого листа пишу вперше в житті, але вважаю це за потрібне, позаяк не можна миритися з псевдоетикою і відчуттям хворобливого месіянства. Навіть якщо це торкається дуже поважних і шанованих людей. Та це, я гадаю, в інтересах самої газети

З повагою ***Неллі Корнієнко,***
доктор мистецтвознавства,
член-кореспондент АМУ
лауреат Премії ім. Леся Курбаса,
директор Національного Центру
ім. Леся Курбаса

«Українське слово» її звернення не надрукувало. Я редакцію розумію – їм не хотілося виносити на люди незгоду між шістдесятниками. Але на мене посипалась злива дзвінків, некомпліментарних на адресу мого старшого дисидентського колеги; непорозуміння з приводу КТМ тривають донині, легенди й міти множаться – отож, позаяк це справа далеко не приватна, сьогодні я нарешті хочу поставити на цій історії крапку. Неллин лист малює широку картину тогочасного, сказати б, інсургентства, з цілою низкою непопуляризованих фактів, тому подаю її лист без скорочень, як окремий документ.

Шановний пане Євгене!

Останнім часом, а особливо після вбивства Вячеслава Чорновола, поширились у пресі, в публічних виступах змагання й спроби витворити такий собі «Табель про ранги» – і стосовно дисидентства, і стосовно шістдесятництва назагал. Зокрема, мені було боляче почути скаргу Генріха Алтуняна, що йому не надали слова на 80-річчі Миколи Руденка, – а кому ж було розповісти про зв'язки Руденка з Сахаровим, як не Алтунянові? Соромно читати деякі мемуари, герої-

зовані заднім числом, – при тому, що досі не вийшли спогади про Григорія Кочура та Миколу Лукаша. Нерідко дістається й Клубові Творчої Молоді, з якого комусь аж надто хочеться зробити дітище офіціозу й комсомолу. Це ж яку треба носити в собі меншовартість, щоб не повірити у те, що саме люди й акції КТМ стали духовними дріжжами, які збурили національну самосвідомість української молоді 60-х років! Авжеж, письменники, в тому числі й Ви, пане Сверстюк, прийшли в КТМ пізніше, в 1962-63 роках, – дехто ще оглядався по сторонах і не поспішав ризикувати. А до того ж були підпільні семінари про Григорія Косинку й Тодося Осьмачку, реферати про Йосипа Гірняка і Блавацького, не кажучи вже про Леся Курбаса і Миколу Куліша; спроба першого українського джазу, постановка «Ножа в сонці» за Драчем, ландшафтна скульптура Джозефа Линьова і Володимира Прядки, відновлення різдвяних колядок та індивідуалізованих вистав-вертепів у Рильського Стельмаха, Касіяна, Майбороди, Крушельницького. Спасибі Ірині Жиленко, яка зробила спробу нагадати про це у своїх щоденниках, – її спогади бодай трохи заповнюють цю прогалину.

Зрозуміло, коли ревізію шістдесятництва чинять ті, для кого виноград був зелений. Але почути в цьому хорі і Ваш голос, пане Євгене, було для мене дивиною. Я кажу про намагання протиставити Леся Танюка створеному ним Клубові, президентом якого він був з 1960-го по осінь 1963 року, коли ЦК комсомолу і партійно-гебешна номенклатура поставили умовою збереження КТМ – звільнення Танюка, і Рада Клубу пішла на дипломатичне обрання президентом Віктора Зарецького, чудово розуміючи, що в тіні його авторитету Танюкові легше буде на других ролях робити те саме. Хвалити Бога, Вітько не довго пручався, бо до організації, або як тепер кажуть, до менеджменту, не мав жодного нахилу, він був надто незалежний художник. Проте Алла переконала його, що це єдиний вихід. Алла і Лесь не просто дружили, – про це є в їхньому листуванні; вони разом ставили вистави,

Алла оформила одеську книжку поезій Леся Танюка «Червона калина», заборонену до друку. Але не про це мова. Про все це збереглося в його щоденниках, а їх у нас на стелажах – понад 160 зошитів-альбомів, починаючи з 1956 року; можливо, колись їх можна буде оприлюднити.

14 грудня в «Українському слові» Ви подали своє інтерв'ю «Тінь калини» про Аллу Горську. Ви пишете:

«Іван Світличний потаємно заробляв перекладами, я друкувався під псевдонімом, Лесь Танюк поїхав у Москву, став режисером, і був цілком забезпеченою людиною. А Алла тільки вряди-годи могла творити до душі».

Невже то християнське сумління надало Вам відваги написати відвертий наклеп? Не можу зрозуміти, що вас до цього спонукало, – та, зрештою, це не так уже й цікаво. Коли людина опиняється нижче своїх духовних можливостей, її можна лише пожаліти, як я зараз жалію Вас...

Нічого не скажеш, гарний правозахисник, який вимірює порядність виключно формулою «сидів – не сидів»! Вам що, було б легше, якби посадили ще й Ліну Костенко чи Миколу Лукаша, Михасю Коцюбинську, Романа Корогодського, Атену Пашко чи того ж Танюка?

Але ж і Танюк, і ви це добре знаєте, ***«потаємно заробляв перекладами»,*** *коли його черговий раз звільняли з театру і закривали вистави, Але ж і Танюк* ***«друкувався під псевдонімом»****, в тому числі й у самвидаві, і* ***«творити до душі»*** *йому не давали – книжки про Леся Курбаса, Мар'яна Крушельницького і Миколу Куліша вийшли через десятки років і всупереч владі. А сім'я* ***«цілком забезпеченої людини»*** *роками жила на 20-30 копійок в день, і збирала в Москві гроші для передачі родинам репресованих. І Ви, Євгене, це добре знаєте.*

А якщо не знаєте, то я Вам нагадаю. ***Не один рік*** *безробіття в Україні, закриття шести з восьми поставлених Лесем вистав, зняття з друку трьох збірок поезій, вигнання з України у прямому розумінні цього слова – і запрошення*

демократичної інтелігенції з Москви. Дві блискучі вистави з використанням естетики українського начала, висунення на найвищу державну премію СРСР, скандальне звільнення з театру ***за підпис листа на захист Галанскова й А. Гінзбурга*** *(були й інші листи проти свавілля влади в СРСР і проти політичних процесів).*

Випадкові заробітки, спроба повернутися до України, ***знову безробіття*** *– Танюкове,* ***далі моє*** *– після захисту з величезними труднощами дисертації про Курбаса, з вагоном анонімок на неї з України. У всі ці роки наше помешкання стає – інакше й бути не могло (мені соромно про це нагадувати, пане борець за правду й справедливість, але в такий спосіб я змушена боротися з духовною непам'яттю) домом для друзів чи тих, кому це було – з, Вірменії, Абхазії, Литви, з мордовських таборів і заслань. Якщо я назву всіх, не вистачить місця, та я цього й не робитиму. Листи і заяви, інформації для закордонних кореспондентів, пересилання матеріалів за кордон. І знову листи в Україну. І відповіді: «У нас нема вакантних місць режисерів».*

Ситуацію змінив лише Чорнобиль і двотижнева розгубленість влади. ***Єдина людина,*** *яка всупереч сотням тисяч інших, які втікають від Чорнобиля, повертається в Україну – це Танюк. По двох роках керівництва театром і проведення, крім вистав, 16 голосних культурологічних вечорів, які знову, як і в часи КТМ, єднали бунтівну українську інтелігенцію; нагадаю Вам, пане Сверстюк. саме Лесь Танюк на спротив владі надав захист і приміщення театру для УКК (Українського Культурологічного Клубу) започаткованого за Вашою участю!). І що? Знову розплата, знову безробіття. Безробітним, яв Вам теж відомо, Танюк ішов до парламенту і весь час – по мажоритарному округові, не користуючись партійними списками. Його тричі обирали в парламент і двічі – Головою комітету, незважаючи на галасливу провокативну кампанію, яку затіяли навколо нього ліві (як помсту за ініціацію заборони КПУ й створення комітету «Нюрнберг-2), коли за честь Танюка змушені були вступи-*

тись шістдесятники на чолі з Вячеславом Чорноволом. Віддаю Вам належне – прозвучав тоді і ваш голос на захист честі Танюка, за що ми з ним Вам вдячні.

Тим прикріший цей казус, який важко пояснити під кутом етики й правди.

Я нічого не сказала про внесок Танюка в українську культуру й українську альтернативну думку (60 вистав, 14 фільмів, понад 500 наукових і культурологічно-публіцистичних робіт, книжки й монографії, переклади з 11 мов – центральна преса зарахувала Леся Танюка до перекладацької школи Миколи Лукаша).

Під тиском реальних фактів гідного життя (не випадково саме Андрій Сахаров запросив Танюка до спілкування і до створеного ним у Москві «Меморіалу», після чого Танюк створив і очолив Меморіал Імені Василя Стуса в Україні. Тому Ваша більш ніж сумнівна і не переобтяжена жодними аргументами «логіка» зверхності розсипається на порох, І для мене Ваше багато в чому достойне життя в цьому разі не може бути індульгенцією.

Знаючи Вас, не можу повірити, що це звичайна заздрість. Бо чим ще можна виправдати Вашу по суті наклепницьку візію? Адже якщо порядна людина має претензії до іншої порядної людини, все з'ясовується очі в очі. Відколи ви від цього відмовились? Чи це просто раптовий нарцисизм? Бо дещо подібного ви дозволяли собі сказати й про інших дисидентів.

Для мене в усьому цьому найприкрішим є Ваше переконання в тому. що Ви – ***віруюча людина...***

Неллі Корнієнко

P.S.

Усі ці слова чи щось схоже на це, я переконана, Ви могли б почути від Льолі й Надійки Світличних, від Раї Мороз і Оксани Мешко, від Панаса Заливахи й Григорія Кочура, від Віктора й Алли, від Василя Стуса й Людочки Семикіної, від Івана Світличного, який, як Ви добре знаєте, був ініціатором переїзду Танюка до Москви – з далекоглядною метою;

нарешті, від московських дисидентів і просто тамтешніх чесних інтелектуалів, яким і сьогодні в Москві непереливки. Мені за Вас соромно.

22 грудня 2000 р.

Може, в цьому емоційному листі моєї дружини було забагато надто різких слів. Але є слово – і є Слово. І я не був би чесною людиною, викинувши зі своїх спогадів цей документ. Там, де справа йде про захист честі й гідності, і не лише родинної – шістдесятницької в цілому! – правда й істина не можуть бути **зручними**. Інакше це виглядало б святенництвом. Йшлося саме про той пласт моральних інвектив, який в ті роки почав драматично тоншати; і саме такий авторитет, як Євген Сверстюк, мав би бути тут бездоганним. Непогрішимість – важкий тягар, і людина з плоті й крові не може бути доконечно святою. Євген Сверстюк належить до такого високого чину, що ці мої критичні на його адресу стріли його нічим не зменшать. Не переоцінюю наслідків від того горопашного Євгенового «вихлопу» на мою адресу – він людина, сказали б мудрі, і ніщо людське йому було не чуже, – отже, просто візьмемо все це до уваги. Щоб запобігти подібному в будучині – у виконанні інших дійових осіб.

Євгенові, звичайно, переслали тоді Неллиного листа – він, як мені переказали, був ним сприкрений, але не висловив бажання зустрітись – у нас чи в нього – і порозумітись. Газета надрукувала **мій спогад про Аллу Горську** – у вигляді прихованого вибачення-сатисфакції, і справу було спущено на гальмах. Мабуть, ніхто йому в такому тоні не писав, і він таки пережив од того певний дискомфорт. «З такої малої хмарки – такий дощ!! Та я ж нічого особливого не мав на увазі! Так вийшло!» – почув я від нього через три-п'ять років, коли ми вже з ним знову активно співпрацювали, коли спільно воювали за створення Музею шістдесятництва, коли ховали спільних друзів, коли новим захопленням Сверстюка стали молоді літературні початківці, які гуртувалися навколо видавництва «Смолоскип». Цей його потяг наприкінці життя до молодих – повернення Євгена Сверстюка до себе такого, яким він став **1963-го після вечора пам'яті Леся Курбаса** у Жовтневому палаці...

Після здобуття Україною Незалежності Євген Сверстюк не пішов у політику, але його внесок у розбудову української держави, української культури, української духовності – **величезний.** Правозахисник, філософ і теософ (а ще точніше – як писали про Юнга – психософ), історик культури й моральний авторитет, він намагався бачити за кожною проблемою – передусім **Людину** – конкретну істоту з крові й плоті, чиє буття (чи небуття) потребує його втручання. Так було у нас з ним, зокрема, в останні роки з тривалим захистом пам'яті Віктора Некрасова – Євген умить відгукувався на всі пропозиції нашого спільного ізраїльського друга вже покійного Бориса Шифмана (проспект Віктора Некрасова в Києві, видання зібрання творів, пам'ятна медаль, яку виготував Володимир Мельниченко за ескізом Ади Рибачук, піклування про могилу матері Некрасова на Байковому цвинтарі, кілька вечорів пам'яті). Коли я готував книгу спогадів про Віктора Некрасова під знаком «Некрасов і Україна», він, заморочений газетою, попросив мене самому скомпонувати з трьох його невеличких публікацій «щось путнє», і я це зробив. Євген схвалив есей до друку, навіть не прочитавши моєї «композиції»: «Бачиш, Лесю, як я тобі довіряю – якщо тобі подобається, хай так і йде». Ці спогади під назвою «Отчий дім Віктора Некрасова» стали поряд зі спогадами Івана Дзюби **камертоном** збірки. А Сверстюкова фраза «Ізгой Віктор Некрасов» дала назву книзі, яка вийшла у видавництві «Дух і літера» й швидко стала раритетом.

Завершуючи, ще раз прошу розуміння у тих, кому моя вибачлива спроба подати наше протестне життя в усіх переливах найтонших етичних нюансів – не лише в плюсах, а й в мінусах може не сподобатись – але без того електричний заряд не виникає. Та я й не мав мети написати на пошану незабутньому Євгенові Сверстюкові сакральний панегірик – його високий маєстат цього не потребує

Як Івана Світличного, як Василя Стуса, як Вячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка ховала вся Україна – то був справді національний похорон. Так прощаються з тими, хто був істинним

провідником нації, одним з її вершинних благословителів нашого майбуття.

Мій товариш Яків Сусленський, табірний сокамерник Сверстюка, передав мені після свого звільнення кілька потай вивезених з ув'язнення Євгенових поезій, зокрема, вірш про Дон-Кіхота, зашифровано позначений як «переклад з Сервантеса». (Між іншим, з помилкою в третьому рядку, де замість «пройшов турну» слід читати «пройшов **тюрму»**; наглядачі, побачивши у рядку «тюрму», неодмінно реквізували б «крамолу»).

Серед тих врятованих Сусленським поезій був Євгенів вірш з першою строфою – перекладом з Пастернака. Він виплив у мене в пам'яті, коли ми ховали Євгена Олександровича Сверстюка:

«Коли в цю неділю останню
Він входив в Єрусалим,
Назустріч лунала Осанна
І бігли з гілками за ним».

Минуле запало в учора.
На ранок уже ні сліду.
Настала таємна вечеря
І ніч в Гетсиманськім саду.

Назавтра – як палець самотній,
З хрестом, у терновім вінку...
Так було у тиждень скорботний,
Так буде завжди на віку.

Офірні горіння в безсмертя
Засвічують слово святе:
Зерно мусить перше умерти
І тільки тоді проросте.

Київ, в. Старонаводницька, 8А, кв. 65
Танюку Л.С.

Вітаю Вас сердечно, шановний Лесю Степановичу!

Зв'язок між нами на певний час обірвався, з моєї звісно, вини: не можу і до цього часу позбутися отієї хлопчачої сором'язливості, страху бути надоїдливим; та нехай…

А справа в наступному. В одному з Ваших листів мені врізалась втямки хльостка, влучка фраза «А нам по-руськи какось льокше», і вона, як мені тоді подумалось, не мала права «канути в Лету». Отож стала вона і поштовхом, і заголовком моєї статті «А нам поруські льокше!», або «Не про мову треба вести розмову», опублікованої в одеській обласній газеті «Чорноморські Новини» (№2 – 16.01.2013). Наступного року в Одесі відбувся XIV загальнонаціональний конкурс «Укр.. мова – мова єднання», на якому мені було вручено Диплом лауреата конкурсу за II місце в номінації «Квітни, мова наша рідна!» саме за вказану статтю. Резонно вважаючи Вас «хрещеним батьком» цієї «іліади», я зібрався надіслати Вам її ксерокопію, але… почалось «стихійне лихо» – ремонт в квартирі (вивезення меблів, книг, речей по підвалах, сусідах, на дачу і т.д.), – одним словом, ми ще і до цього часу відшукуємо ту чи іншу річ, коли настала в ній потреба. Отаким побитом я натрапив на папку з цією статтею і вирішив, хоч і запізніло, здійснити свій намір.

Останнім часом досить активно друкувався в тих же «Чорн. Новинах», «Сільських Вістях» («Наша пошта»). А зараз… «всё смешалось в доме Облонских». Не бачу того, хто зміг би віднайти той кінець нитки, потягнувши який, можна було б розмотати отой клубок, хоча заплутували його всі хто тільки міг.

Щодо нашого регіону, то тут відчутні вельми сквозняки з Придністров'я, так що ми подумки готуємось до всякого.

Між іншим, ми щороку буваємо в столиці 2-3 рази, то я все не наважувався нав'язатись «с визитом». Найближчий час відвідин Києва – десь навесні.

Отож шлемо наші найкращі побажання всім гілкам і гілочкам

Танючого дерева (Іван, певно, вже має сім'ю), а головне – здоров'я і миру (і на душі, і на нашій безталанній землі).

Нехай щастить!

З повагою

31.01.2015 Б. Ступак

Лист до Б.Ступака

Друже Борисе!

Справді давно не було від Вас жодного рядка – я вже хвилювався, чи не занедужали...

Уважно перечитав Ваші мовні рефлексії – все слушно й дуже на часі. Проблему ще дужче висвітлив віроломний напад путінської Росії на Україну, кров і вбивства як наших молодих майданівців, так і мирного люду – дітей, жінок, стариків. Спусковим гачком для війни позірно ніби стала українська мова, але це не так: Проблема набагато глибша, історично закорінена – йдеться саме про існування України, яка справді почала було відроджуватись у центрі Європи. Імперське руське варварство того допустити не може – і, якщо не станеться чогось неординарного, все стримітиме до Третьої світової війни. Європа поки що цього не усвідомлює, але світ має справу з душевнохворим маньяком... У якого в руках атомний чемоданчик. І який, витративши мільрди на чисто гебельсівську пропаганду, зміг перетворити рабську російську масовку на оскаженілу орду європоненависників. Окупанти поводяться гірше за есесівців – теорія випаленої землі, прикриття жінками й дітьми, використання найсмертоноснішої зброї, нахабна брехня в очі всьому світові, безпрецедентне нав'язування усім і вся «руського миру», який насправді є тим ординством, який постійно нищив російську етику й культуру – Чаадаєвих, Вавілових і Флоренських, Достоєвських, Салтикових-Щедрінів і Лермонтових з Пушкіними й Мейерхольдами..

Втім, і на наших українських «сіятельних вершинах» ще збереглась чимала рать того просмерділого панства, якому ця війна вигідна. По-перше, на ній вони заробляють додаткові капітали, по друге – страхують себе, як їм здається, від наступних переворотів; що більше українських патріотів, на їхню думку, загине, то

менше їх потім прийде на новий майдан знімати нову продажну верхівку.

Але це ілюзія – української снаги вистачить ще на багато майданів... Ми тільки почали...

На жаль, ситуація пікова – часу на детальну розмову нема. Дякую Вам за Вашу небайдужість. Вашу статтю про мову я вже надрукував у т. 29 (с. 678-699), всі три подачі. Там же я дав Вашу публікацію «Прощатися з міфами боляче, але необхідно».

А назагал вийшло друком 35 томів.

Усіх гараздів!

Тисну руку –

Лесь Танюк

Київ, 15 лютого 2015 року

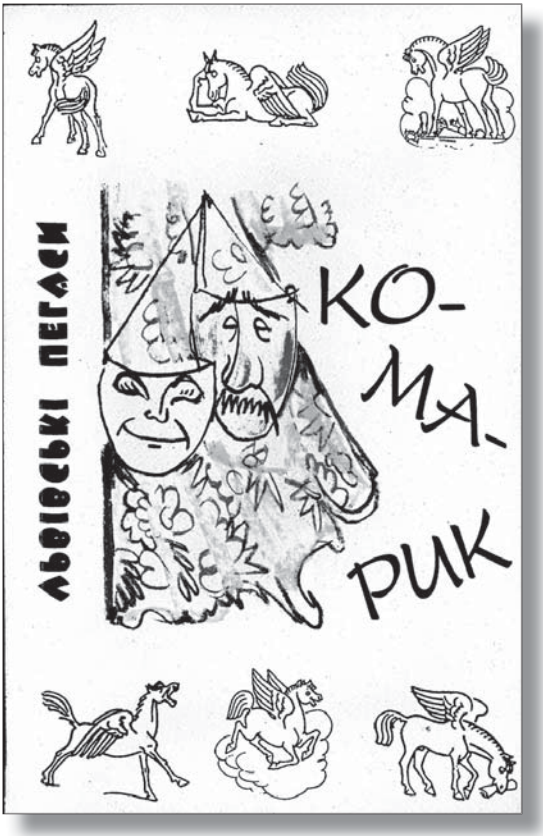

МИКОЛА ПЕТРЕНКО,
а також
ЮРІЙ БРИЛИНСЬКИЙ
і ще дехто

КОМАРИК

Великому Театралу
Лесю Танюку — із
здивуванням після вогня
ПОСВЯТИ
Зенькевич ШАРЖІ
ЕПІГРАМИ
Тасі і
АНЕКДОТИ
Стрижка

М. Петренко

16.2.15 р.
Львів

Львів,
МИКОЛІ ПЕТРЕНКОВІ

Дорогий Миколо, я був радий побачити Тебе й усіх наших на ювілеї Тасі Литвиненко й Федора Стригуна. Свято справді вдалося – попри наш драматичний час. Але ще Леся Українка написала своїй сестрі в листі: «Так, сестро, ми в облозі. Ти питаєш – як жити? Треба виставити вартових – ***і жити так, ніби немає облоги****». Тобто не колінкуючи і не плачучи в камізельку...*

А вже коли знайшов потім у себе в поштовій київській скриньці Твого (вашого спільного!) «Комарика» – плюс вірш про загибель нашого з Аллою Горською Кулішевого «Гуски», набігло багато спогадів і рефлексій. Книженція гарна, дотепна й добре зроблена. Між іншим, шкода, ніхто з молодих львівських театрознавців досі не взявся описати-реставрувати ту нашу заборонену виставу й ті події – доки ще живі ми, її останні свідки. Я трохи написав про це в своїх «Щоденниках без купюр» (вийшло, між іншим, вже 35 томів розміром по 30 авт. аркушів кожен (1956-1974). Має бути, якщо спроможусь на друк (видаю ж за власні гроші!), назагал 60 томів... Дещо з того, що тоді відбувалося на наших «бімберах», теж могло б знайти собі місце в якомусь черговому «Комарику».

Це я до того, щоб побажати нам усім здоров'я – аби ми таки дочекалися кращих часів. Як кажуть класики – бо ми ніби того варті.

Обіймаю – і «най вони всі повиздихають!» Не класики, звісно... Ми з Тобою знаємо, про кого мова.

Усіх гараздів, друже! Твій –

Лесь Танюк

А тепер подаю в черговому томі надіслане Тобою з Твоїм автографом.

ПОВТОРНИЙ НЕКРОЛОГ

Лесю Танюку, постановнику вистави за М. Кулішем «Отак загинув Гуска», забороненої перед прем'єрою

Гинув Гуска – вже знову і знову
Вже у тілі душа й не душа, –
На відчайну журбу Танюкову,
На небесну печаль Куліша.

Гинув Гуска – та як же це, хлопці,
Торжествує найгірша з неслав?
Позбирались кати-посадовці
На гучний сатанинський конклав:

Ні та й ні! – заревли навіжені,
Аж до пекла сягнула луна, –
На гучній заньківчанській арені
Він, життя не зачавши, скона.

Ні, не буде невірному візи,
Хай загине від каторжних мук! -
Алла Горська тасує ескізи,
Мізансцени лаштує Танюк.

Буде, буде засів на обжинки,
Буде правда нетямна й гірка! –
От і все: на похмільні поминки
Гуска нас із афіші склика.

МИКОЛА ПЕТРЕНКО

ТРОХИ СПОГАДУ

Вирвавшись тоді на вихідний до Києва у перекладацьких справах, я мав розмову про ситуацію навколо вистави «Отак загинув Гуска» Миколи Куліша з іншим Миколою – достославним Лукашем. Він одразу ж зімпровізував:

Наша робота – кара тяжка!
Вони тобі вчинять чин-чин башка!

Не лишився в боргу і я:

Аллу Горську і Танюка
Не злякає секир-башка!
Ми не дамо під гавкіт газет
Зробити з «Гуски» у Львові паштет!

Після чого Лукаш – миттєво (але роздумливо, з піднятим угору пальцем:

Паштет... Мачтет... «Замучен тяжелой неволей...»

А ось Тобі й мій «Веселий бімбер» (він уже був у «Щоденниках» – т. 7. ст. 188-191) – клаптики до нього зібрав мені Влодко Глухий – бо не все я пам'ятав.

Суворо таємно

«ВЕСЕЛИЙ БІМБЕР»

Ой летіла «Гуска» додому,
Та й впала, як грудка, додолу...
Майже за Іваном Драчем.

Номер в готелі – як вибух огню:
Рондо і ритурнелі в меню, –

Руки кобіти лаштують закуску,
Хлопці по чарці співають «Гуску»

Юрко та Мірус – як стій «При каноні...»
Влодко, розкішний фраєр в законі, –

Шпетить Собка й наляга на пивко;
Дивиться мудро на молодь Гринько,

Що не випадком на вогник забрів, –
Син Боніфатія і таборів.

Гостра куля давно вже забила його,
А він все ще стояв і фурт-фурт ладував...

Джентльмен усовіщав джентельмена,
Кох наливав на коня й на стремена, –

Горська сміялась, – ба ні, – реготала!
Ніжна, нестримна, розгониста Алла!

Був Чорновіл і Антонів Олена,
Любо тримались, як діти, за руки.

І посміхалась до них Мельпомена, –
Страдницька матір з очима розлуки.

Вже у землю сиру поховали його,
А він все ще стояв і фурт-фурт ладував...

Гарно співали про шпіндля у боці, –
Про цісареву у меді й молоці...

А на світлині – **моя** наречена,
Близька й далека, стидка і шалена...

Хто ж вас поцілує в уста малинові?...

Курбас, Куліш; Бодя Горинь і Бриж, –
Лондон, Варшава, Прага й Париж;

З півночі вітер холодний, москаль;
На Україну зубів не скаль!

Вже давно хробаки поточили його,
А він все ще стояв і фурт-фурт ладував...

Дзвонять! Всі стихли! «З вами балака...»
– Хлопці, на дроті «товариш собака»,

Зляканий Федір Сандович: «Обком
Хоче підперти нам двері кілком!»

Нас порятує хіба Вітошинський!
Мудрий з куточка: «Курінь Буковинський!»

– Най тобі дідько! А хай вам заціпить! –
Панство, зійшлись ми балакать чи випить?

Ой чула, чула, чула...
Із сиром пироги!..

Слався довіку, наш дружній конклав!
Морем і горем підем уплав!

Мудрий з кутка: «Не конклав, а **анклав**»!
Отже, з анклаву я зрезигнував!

Десь там уже біля самого Чопа
Ледве затримали мудрого хлопа.

Чи далеко славний город Київ?
Чи далеко город Київ – всіх питає...

Сміху веселого повні штани!
Страх – у ломбард! За третину ціни!

Нам не указ Маланчук і Скаба!
Вони – не еліта. А ми – не юрба!

До Іллічова – від Ілліча?
Від sosrealizm'у – навтікача...

Ромка з Михайлом, Богдана з Євгеном, –
Всіх втікачів пригорни, Мельпомено!

Скульптор, художник, поет і актор, –
Всіх забери нас під свій омофор!

А я хлопець із Самбора
Вуйко хворий, вуйна хвора – гуляю я!

Любий П'ємонте!» (Від слова «п'ємо?»)
Будьмо тверезі й тримаймо кермо!

Морем і горем підем уплав!
«Бімбер веселий» вітрила нап'яв!

Добре ведеться нам в рідному Львові!...
Шануймося, браття, і будьмо здорові!

Львів, березень-квітень. 1963.

P.S.

Кажуть, за нашу природню співучість
Нам додавали статтю за співучасть;
То ж не робімо з мухи – слона;
Галичина для слонів – чужина.

Отже, оскільки сердешна Європа
Розпочинається десь біля Чопа,
Не говори собі, серденько, – «гоп!» –
Не перескочивши через Чоп.

P.P.S.

Писано у нетверезому стані,
Про що ми і свідчим, веселі і п'яні!
Все! Допиваю й шукаю шапки.
Добре б не знати іншої крапки.

Перечитав у Києві 10 серпня 1976 року – показав Порфировичу (Кочурові).Він прокоментував : «Крапку поставили пізніше. Втім, крапка ліпша за кому!.. А щодо пиття? Ще класик соціалістичного реалізму Максим Тадейович Горький сказали: «П'яниць не зношу, а непитущим не довіряю».

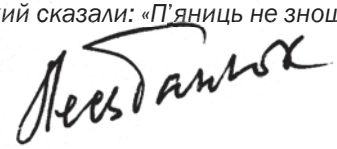

ПОКАЖЧИК

А

Абакелія Тамара (1905-1953) театральний художник – 341

Абашидзе Васо (1854-1926) актор, режисер – 341

Абрикосов Андрій (1906-1973) актор – 100, 211

Аваліані Ной (1922-2010) балетмейстер – 312

Авдеєв Вадим (1933-1997) співак (тенор) – 121

Авдієва Ірина (1904-1984) актриса театру Курбаса, художниця – 415

Авдюшко Віктор (1925-1975) актор – 125

Аверинцев Сергій (1937-2004) філософ, академік – 294

Аганбегян Абел (1932 р. н.) економіст, академік – 410

Агапова Л.Б. редактор управління театрів міністерства культури РСФСР – 195, 201

Айзенштадт *(Ніколаєв)* Валерій (1926-1999) театральний критик – 34, 35

Айрікян Паруй (1939 р.н.) дисидент, **репресований** – 307

Айтматов Чингіз (1928-2008) письменник – 9, 209-211

Алдан-Семенов Андрій (1908-1985) письменник – 303

Алексеєва-Горбунова Наталія (1898-1998) художник театру і кіно – 55, 70, 372, 373, 379, 406, 407

Алтунян Генріх[1] (1933-2005) політичний діяч, правозахис-

[1] Народився в Тбілісі, у вірменській родині. Майор, радіотехнік, викладач військової академії.
Був членом КПУ, але після усунення Хрущова у 1964 році відхилився від партійної лінії. Після цього почалось його зближення з українськими дисидентськими колами, з генералом Григоренком та Петром Якіром. У 1968 році звільнений зі служби та виключений з КПУ за зв'язок з дисидентами та поширення листа академіка Сахарова.
У 1969 році заарештований і засуджений до трьох років таборів у Красноярському краї.
У 1973 р. повернувся до Харкова, але не припинив активної дисидентської діяльності. Поширював самвидав. У 1980 р. його знову заарештовано і засуджено до 7-річного позбавлення волі і 5-річного заслання. Покарання відбував у Пермській області. За активну участь у боротьбі політв'язнів проти міцевої адміністрації був додатково покараний трьома роками Чистопольської тюрми. З 1989 року став активістом харківського відділення Народного руху України. З 1990 до 1994 р. був народним депутатом України. Засновник Харківського «Меморіалу» ім. В. Стуса, автор книг «Прозрение» (з передмовою Л. Танюка), «Цена свободы. Воспоминания диссидента».

ник, дисидент, **репресований – 413-449**

Амальрик Андрій[2] (1938-1980) **дисидент, репресований, загинув в автокатастрофі –** 221, 472

Амальрик Леонід (1905-1947) режисер-мультиплікатор – 221

Анастасьєв Аркадій (1914-1980) театрознавець – 276

Анджапарідзе Веріко (1900-1987) актриса – 341

Андрієвська Ніна (1928 р.н.) композитор – 122

Андросов Михайло (1916-1998) актор ЦДТ – 310, 312

Антадзе Додо ***(Ісаак)*** (1900-1978) режисер – 341

Антоненко-Давидович ***(Давидов)*** **Борис**[3] (1899-

[2] Був виключений з історичного факультету МГУ за курсову роботу, в якій доводив «норманську теорію».
Колекціонував художників-авангардистів, писав п'єси в дусі «театру абсурду».
У 1965 році заарештований і засуджений до 2-х з половиною років заслання до Сибіру за «тунеядство». Після звільнення працював в АПН. Публікувався за кордоном. З Павлом Литвиновим написав збірку «Процесс четырех» про суд над Гінзбургом, Галансковим, Добровольським і Лашковою. В 1968 році передав збірку іноземним кореспондентам, через що був звільнений з роботи.
У 1969 р. написав книгу-ессе «Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?». Публікував свої роботи на Заході і в Самвидаві, що й спричинило наступне ув'язнення. Був засуджений до 3-х років. Відбував покарання у Новосибірській і Магаданській областях. У день закінчення терміну проти Амальрика було порушено нову справу, з тим же звинуваченням, і він був знову засуджений на три роки. Після чотирьох місяців голодування вирок було змінено на три роки заслання до Магадану. Повернувся до Москви у 1975 р. У 1976 р. Амальрик виїхав з СРСР. На еміграції написав книгу «Записки диссидента». У 1980 р. загинув в автокатастрофі в Іспанії.

[3] Антоненко-Давидович одночасно є псевдонімом і прізвищем його прадідів — реєстрових козаків Антоненків. Вчився на історико-філологічному факультеті Київського університету, але через матеріальні нестатки та безперервну зміну влад офіційно він так і не здобув вищої освіти, і йому довелося опановувати науку самотужки «в бібліотеках та з великої книги життя». На початку 20-х років очолював Охтирську наросвіту й одночасно був в загоні ЧОНу проти Махна та інших повстанських ватаг. 1921 р. виходить з КП(б)У і вступає до УКП. В 1923 р виходить з УКП і зосереджується на літературній діяльності. Був редактором журналу «Глобус», друкує на його сторінках твори О. Влизька, Ю. Яновського, М. Вороного. Власні твори друкує з 1923 року. У 1934 р. після вбивства Кірова у Сталіна з'явився привід розправитись з «ідейно ущербними». Заарештований у 1935 р. у Казахстані і відправлений до Києва. На допитах тримався мужньо. Його відома відповідь слідчому: «Я не знаю, які у Вас є засоби впливу на в'язнів під слідством. Та навіть коли б, припустимо, якимись невідомими способами вам пощастило зламати мене і я виказав би Вам на себе й на інших оцю фантасмагорію, і коли б ви не тільки дарували мені моє «мерзенне», як ви кажете, життя, а навіть випустили на волю, то я повісився б на першому ж сучку. Тому що таким людям як я, можна жити з переламаним хребтом, але з переламаним моральним хребтом я жити

1984) письменник, **репресований** – 361

Антонич Богдан-Ігор (1909-1937) поет – 183

Антонова Наталія (1934 р.н.) актриса– 305

Антонович-Будько Данило (1889-1975) актор школи Л. Курбаса – 257, 342, 338, 402

Антуан Андре (1858-1943) театральний діяч – 59, 230, 276, 290, 296, 299, 300, 301, 382, 391, 393

Ануй Жан (1910-1987) драматург – 377, 396

Аполлінер Гійом (1880-1918) поет – 27, 216, 281, 382

Апостол Данило (1654-1734) – гетьман України – 11

Аппіа Адольф (1862-1928) художник театру – 230, 299

Апт Соломон (1921-2010) перекладач – 23

Арістотель (384-322 р. до н.е.) давньогрецький філософ – 112

Арістофан (бл. 450-385 до н.е.) давньогрецький драматург – 53

Аронов Лев (? -2006) режисер – 28

Арто Антонен *(Антуан Марі Жозеф)* (1896-1948) – 230, 281, 282

Архипова О.В. (Центр. архів звукозапису) – 240

Асад Хафез (1930-2000) політичний діяч – 170

Афіногенов Олександр (1904-1941) драматург – 251, 256

Ахвледіані – 341

Ахмадуліна Белла (1937-2010) поетеса – 209, 210

Ахметелі *(Ахметелашвілі)* **Сандро** *(Олександр)* (1886-1937) режисер, **розстріляний** – 299, 335, 336, 342, 351

не зміг би. На це ви зважте». Антоненка-Давидовича було засуджено до страти, потім вирок замінено на 10 років концтаборів. Він пройшов всі кола ГУЛАГу, а після того був відправлений на довічне заслання до Красноярського краю.

У 1957 році повернувся до Києва і до літературного процесу. Вирушає у мандри Україною. Письменника знову починають звинувачувати у неблагонадійності. До самої смерті його цькували та замовчували. Він жив на мізерну пенсію. В цей час в багатьох країнах його твори видавалися і широко відзначалися ювілеї письменника. Шістдесятники вважають його своїм наставником.

Б

Бабаджанян Арно (1921-1983) композитор – 122

Бабаєва Єва (1913-1998) капельдинер – 44, 45, 183

Бабіївна Ганна (1897-1979) актриса школи Л. Курбаса, **репресована** – 291

Бабійчук Ростислав (1911-2011) міністр культури України – 278

Багряний *(Лозов'ягін)* Іван (1907-1963) письменник, **репресований** – 218,

Бажан Микола (1904-1983) поет, академік, член ВАПЛІТЕ – 18, 70, 78, 252, 254, 272, 276, 280, 304, 361

Балтер Алла (1939-2000) актриса – 293

Бальзак Оноре де (1799-1850) письменник – 50, 296

Бальмонт Костянтин (1867-1942) поет – 454

Бандера Степан (1909-1959) провідник ОУН, вбитий агентом КГБ – 139

Бандурка Олександр (1937 р. н.) генерал-полковник, народний депутат України – 447

Барабан Леонід (1928 р.н.) театрознавець – 397

Барабаш Юрій (1931) – літературознавець – 189, 192

Баришніков Михайло (1948 р.н.) артист балету – 374

Барська Берта (1911-1994) – викладач історії театру в Одесі – 188

Барський *(Григорович-Барський)* Василь (1701-1747) письменник, мандрівник – 200

Бах Йоган Себастіан (1685-1750) композитор – 453

Бачеліс Тетяна (1918-1999) театрознавець – 47

Бган Ольга (1936-1978) кіноактриса, **покінчила життя самогубством** – 293

Беатріче Портінарі (1265-1290) кохана Данте – 145

Безгін Ігор (1936-2014) театральний діяч, КТМ, академік – 258

Бездушний Микола (1932 р.н.) голова Луцької міськради – 314

Бек Анрі (1837-1899) драматург – 300

Беккет Семюел (1906-1989) драматург – 62-65

Беленький Мойсей (1910-1996) філософ, театральний діяч, **репресований** – 47

Бенкендорф Олександр (1782-1844) політичний діяч, шеф жандармів – 261

Берберова Ніна (1901-1993) письменниця – 461

Бергсон Анрі (1859-1941) філософ – 242, 489

Бердник Людмила драматург – 270, 271

Бердник Олесь (1927-2003) письменник, **репресований** – 270, 271, 361

Бердяєв Микола (1874-1948) філософ – 4, 296

Березовський Максим (1745-1777) – композитор, **покінчив життя самогубством** – 199, 200

Берія Лаврентій (1899-1953) політик, **розстріляний** – 96, 346, 381, 382

Бернгардт Оскар Ернст (1875-1941) драматург, релігійний філософ – 242, 243

Бетховен Людвіг Ван (1770-1827) німецький композитор, піаніст – 6, 354, 355, 583

Биков Василь (1924-2003) письменник – 209

Бикова Римма (1926-2008) актриса – 196, 197, 305, 333

Биковець Михайло (1894-1937) письменник**, розстріляний** – 399

Білаш Олександр (1931-2003) композитор – 82, 121, 212

Білокінь Ольга (1974 р.н.) дочка С. Білоконя – 79

Білокінь Сергій (1948 р.н.) науковець (КТМ) – 33, 79, 258, 373

Бірон Ернст Йоганн (1690-1772) фаворит Анни Іоанівни, регент – 90

Бірюзов Сергій (1904-1964) маршал, **загинув в автокатастрофі –** 383

Бланк Борис (1938 р.н.) художник, режисер – 307

Блок Олександр (1880-1921) поет – 177, 282

Блудов Яків, викладач філософії, **репресований** – 224

Блюменталь Юлій (1870-1944) художник, **репресований як «етнічний німець»** – 459

Блюхер Василь (1890-1938) маршал, **розстріляний** – 90

Бобошко Юрій (1925-1988) театрознавець – 335, 338

Богатіков Юрій (1932-2002) співак (баритон) – 121

Богданович-Зарудний Самійло (?-?) сподвижник Б. Хмельницького, Суддя Війська Запорізького – 364

Богдашевський Юрій (1938-2013) театрознавець – 338

Богун Іван (?-1664) полковник козацького війська – 364

Бодлер Шарль (1821-1867) поет, критик – 27, 312

Бойчук Богдан (1927 р.н.) поет – 181-183,188, 338, 352

Бойчук Михайло (1882-1937) художник, **розстріляний** – 357

Бомарше П'єр Огюстен Карон (1732-1799) драматург – 308

Бондаренко Віктор (1931 р.н.) лікар, народний депутат України – 447

Бондарчук Сергій (1920-1994) кінорежисер – 125, 166

Бондарчук Степан (1886-1970) режисер Молодого театру – 161, 274

Боннер Єлена (1923-2011) правозахисниця, дружина А. Сахарова, **репресована** – 425

Боровиковський Володимир (1767-1825) художник – 117

Боровський Давид (1934-2006) театральний художник – 303

Бородін Олексій (1941 р.н) режисер – 231

Бортник Януарій (1897-1938) режисер театру Л. Курбаса, **розстріляний** – 337

Бортнянський Дмитро (1751-1825) композитор, диригент, педагог – 200

Ботвинник Зорій інженер заводу «Кулон» – 194

Бочкарьов Василь (1942 р.н.) актор – 195, 205, 220

Бояджієв Григорій (1909-1974) театрознавець – 95

Брайчевський Михайло (1924-2001) історик, археолог, **дисидент** – 361, 363, 364

Брамс Йоганнес (1833-1897) композитор – 453

Брандлер Генріх (1881-1967) лідер КП Німеччини, опозиціонер – 89

Братунь Ростислав (1927-1995) поет – 112

Браун Микола (1902-1975) поет, перекладач – 177, 178

Бредбері Рей Дуглас (1920-2012) письменник-фантаст – 96

Брежнев Леонід (1906-1982) – 21, 74, 93, 99, 108, 137, 166, 170, 175, 335, 379, 383, 420, 422, 432

Брехт Бертольт (1898-1956) драматург – 26, 60, 281, 282, 299, 300

Брилинський Юрій (1942 р.н.) актор – 268

Брук Пітер (1925 р.н.) режисер – 181, 230

Брук Соломон (1896-1838) слідчий, капітан безпеки, садист, арештований у липні 1937 р., **розстріляний** – 74, 79

Бруно Джордано (1548-1600) філософ, поет, **спалений на багатті** – 144, 490

Брюлов Карл (1799-1852) художник – 118

Брюховецький Іван (1623-1668) гетьман України, **вбитий лівобережними козаками** – 11

Буковський Володимир (1942 р.н.) **дисидент, репресований** – 99, 460

Булгаков Михайло (1891-1940) письменник – 78, 95, 377

Бурков Георгій (1933-1990) актор – 45, 48, 49, 98, 158, 165-167, 184, 187, 310

Бурмистрович Ілля (1938 р.н.) математик, **дисидент, репресований** – 429

Бутурлін Василій (?-1656) боярин, думний дяк, дипломат – 364, 366, 370

Бухарін Микола (1888-1938) політичний діяч, **розстріляний** – 73

Бучма Амвросій (1891-1848) актор школи Л. Курбаса – 37, 249

Бюхнер Георг (1813-1837) письменник – 249

Бьолль *(Белль)* Генріх (1917-1985) письменник – 39

В

Вавілов Микола (1887-1943) – генетик, академік, **репресований**, рік у камері смертників, **загинув** у тюремній в'язниці – 56

Вайнгартен Ромен (1926-2006) драматург – 65

Валеєв Діас (1938-2010) драматург – 350

Варда Євген (1942-1992) перекладач – 186

Варді Олександр, письменник, **репресований, загинув в автокатастрофі** – 452

Варлей Наталія (1947 р.н.) актриса – 195, 204

Варпаховський Леонід (1908-1976) режисер, **репресований** – 302, 303

Василько *(Миляєв)* Василь (1893-1972) актор, режисер – 35, 182, 336

Ватутін Микола (1901-1943) генерал, **загинув** – 355, 356

Вахвахішвілі Тамара (1894-1976) композитор – 341

Вахтангов Євгеній (1883-1922) режисер – 299, 335, 336

Ведель Артемій (1767-1808) композитор – 199, 200

Великанова Тетяна (1932-2002) юрист, **диссидентка, репресована** – 414

Вена де Лопа (1562-1635) драматург – 340

Верлен Поль (1844-1896) поет – 27

Верн Жюль (1828-1905) письменник – 243

Верхацький Михайло (1904-1973) режисер школи Леся

Курбаса, педагог – 161, 248, 274

Верхотін Костянтин (1914-1987) – журналіст, племінник С. Кірова – 231

Верхотурський журналіст – 35

Веселовська Ніна (1932 р.н.) актриса – 158

Весник Євген (1923-2009) актор – 293

Виговський Іван (бл. 1608-1664) гетьман України, **страчений поляками** – 11

Винниченко Володимир (1880-1951) письменник, драматург, політик – 11, 20, 42, 93, 102, 186, 198

Висоцький Володимир (1938-1980) бард, актор, **дисидент** – 302

Вишинський Андрій (1883-1954) політичний діяч, меншовик, потім – завзятий сталінець, провідник терору – 310

Вишня Остап *(Павло Губенко)* (1889-1956) письменник, **репресований** – 186, 187

Війральт Едуард (1898-1954) графік – 459

Вінграновський Микола (1936-2004) поет, актор, режисер – 187, 317, 566-567, 584

Вірен В.Н., начальник репертуарного відділу управління культури Москви – 195, 196

Вірський Павло (1905-1975) балетмейстер – 41

Віслов Олександр – театральний критик – 34

Віснапу Генріх (1890-1956) поет – 451, 461, 462

Віторган Еммануїл (1939 р.н.) актор – 195

Вовк *(Селянська)* **Віра** (1926 р.н.) поетеса, перекладач – 183

Волицька Ірина, театрознавець, режисер, дочка А. Пашко та В. Чорновола – 277

Волков Олег (1900-1996) письменник, **репресований** – 167

Волошин Іван (1908-1993) театрознавець – 69

Волчек Галина (1933 р.н.) режисер, актриса – 378

Вольтер Франсуа Марі Аруе (1694-1778) письменник, філософ – 308

Вольф Фрідріх Фрідріх (1888-1953) драматург – 36

Воробйов Микола (1941 р.н.) поет, художник – 140, 179

Воровський Вацлав (1871-1923) більшовик, **застрелений** в Лозанні на протест проти червоного терору – 108

Воронов Іван (1915-2004) актор ЦДТ – 310, 312

Ворошилов Климент (1881-1969) маршал – 72, 76, 209, 378

Вотьє – Жан (1910-1986) драматург – 64

Г

Гаврилов Дмитро (1938 рн.) актор – 305, 373

Гайдабура Валерій (1937 р.н.) мистецтвознавець – 338

Гайне Генріх (1797-1856) поет – 172

Гаккебуш Валерій (1912-1984) мистецтвознавець, режисер – 276

Галансков Юрій (1939-1972) – поет, **репресований**, помер у таборі після невдалої операції – 456, 590

Галахер Вільям (1881-1965) політичний діяч – 73

Гамзатов Расул (1923-2003) поет – 28

Ганді Махатма (1869-1948) філософ, політичний діяч, **вбитий –** 9

Гаркуша Борис, в'язень, «підсадка» в камеру до В. Марченка – 128-132, 135

Гарсіа Лорка Федеріко (1898-1936) поет, **розстріляний** фалангістами **–** 183

Геврик Адріян, син Софії і Тита Гевриків – 86

Геврик Софія, дружина Т. Геврика, працює в Українському музеї в Нью-Йорку – 86, 394

Геврик Титус (1936 р.н.) мистецтвознавець – 86, 87

Гедзь Юхим ***(Савицький Олексій)*** (1896-1937) письменник, **розстріляний** – 223

Геляс Ярослав (1916-1992) – актор, режисер школи М. Крушельницького – 241

Гемінгвей Ернест (1899-1961) письменник, **покінчив життя самогубством –** 244

Генс Юліус ***(Ідель)*** (1887-1957), мистецтвознавець – 459

Герасимов Сергій (1906-1985) кінорежисер – 98

Герета Ігор (1938-2002) – мистецтвознавець (КТМ), **репресований** – 269, 270, 295

Герцен Олександр (1812-1870) письменник, філософ – 50

Гессе Гейнер (1900-2003) син Г. Гессе, дизайнер – 39

Гессе Герман (1877-1962) письменник – 23, 39

Гете Йоганн Вольфганг (1749-1832) – 386

Гіппіус Зінаїда (1865-1941) письменниця – 468

Гірняк Йосип (1895-1989) актор «Березоля», учень і однодумець Л. Курбаса, **репресований** – 36, 37, 69,181, 182, 185, 194, 198, 249, 254, 257, 272, 283, 286, 361, 387, 388, 403, 405, 406

Гітлер ***(Шікльгрубер)*** **Адольф** (1889-1945) покінчив життя самогубством – 17, 39, 70, 72, 73, 89, 90

Глазирін Олексій (1922-1971) актор – 45

Глинка Михайло (1804-1857) композитор – 117, 118

Глібов Леонід (1827-1893) байкар – 20

Глузман Семен (1946 р.н.) психіатр, правозахисник, **репресований** – 39

Глух Федір (1912-1984) генеральний прокурор УРСР – 152

Глухий Володимир (1938-1988) актор – 346-352

Гнатюк Дмитро (1925 р.н.) співак(тенор) – 122, 139, 227

Гнилова Людмила (1944 р.н.) актриса – 310, 312

Гоген Поль (1848-1903) художник – 282

Гогоберідзе Єлена (1897-1978) літературознавець, перекладач, співпрацювала з Марджанішвілі та Курбасом – 341

Гоголь Микола (1809-1852) – 50, 85, 122, 124, 199, 208, 253, 274

Голдобін В.Я., заступник начальника Управління театрів міністерства культури СРСР, член репертуарної колегії – 202

Голобородько Володимир (1945 р.н.) літератор, гуморист – 149

Головін Петро Петрович (? – 1654) окольничий, воєвода якутський і каширський – 3

Гонкури, брати-письменники, **Жюль** (1830-1870) та **Едмон** (1822-1896) – 299, 300

Гончарик Василь (1941 р.н.) мистецтвознавець – 88

Горбаневська Наталія (1936-2013) поетеса, правозахисник, **репресована** – 414

Горбатов Олександр (1891-1973) генерал армії, **репресований** – 303

Горбенко Анатолій (1923-1995) критик – 284, 335-338

Горбунов Юрій ***(молодший)*** (1939 р.н.), син Н. Алексеєвої-Горбунової – 368

Горинь Богдан (1936 р. н.) політичний діяч, **дисидент, репресований,** народний депутат України – 442

Горинь Михайло (1930-2013) політичний діяч, **дисидент, репресований,** народний депутат України – 442

Горохівський Левко (1943-2010) **дисидент**, народний депутат України, **репресований –** 442

Горська Алла (1929-1970) художник (КТМ), **дисидентка, вбита за загадкових обставин** – 69, 214-219, 254, 264, 268

Горчинська Валентина член КТМ – 361

Горький Максим ***(Олексій Пешков)*** (1868-1936) – 18, 19, 31, 32, 56, 96, 180, 256, 294, 315

Грабовський Леонід (1935 р.н.), композитор – 81, 294

Грассі Паоло (1919-1981) театральний діяч – 230

Гребенщиков Юрій (1937-1988) актор – 194, 196, 197, 208, 305, 332, 373, 388

Григоренко Петро (1907-1987) генерал, **дисидент, репресований –** 70,415, 421, 424-426, 435, 440, 460

Гринь Павло, студент з Канади, однокурсник В. Марченка – 129

Гриньов Володимир (1945 р. н.) народний депутат України – 447

Грипич Володимир (1923-2005) режисер школи М. Крушельницького – 169

Гриценко Микола (1912-1979) актор – 125

Гришин Віктор (1914-1992) партійний діяч – 175

Гріг Едвард (1843-1907) композитор – 453

Грінберг Йосиф (1906-1980) критик – 384, 407

Грінченко Борис (1863-1910) письменник – 20, 119

Гротовський Єжі (1933-1999) режисер – 82, 230

Грушевський Михайло (1866-1934) політик, історик, **репресований** – 8, 11, 25, 102, 114

Грюндлер Гергард журналіст – 325

Гулак-Артемовський Семен (1813-1873) актор, композитор – 118

Гулая Інна (1940-1990) актриса, дружина Г. Шпалікова, **покінчила життя самогубством** – 264

Гулевичівна Галшка ***(Єлизавета Гулевич)*** (1575-1642) громадська діячка – 199

Гуляєв Юрій (1930-2000) співак (ліричний баритон) – 122

Гумільов Микола (1886-1921) поет, чоловік А. Ахматової, батько Л. Гумільова, **розстріляний** – 22, 288, 289

Гурченко Людмила (1935-2011) актриса – 260

Гус Ян (1371-1415) проповідник, мислитель, чеський національний герой, **спалений на багатті –** 125, 214

Гусак Густав (1913-1991) політик, **репресований** – 477-482

Гуцков Карл (1811-1878) письменник – 344

Гюго Віктор (1802-1885) – 60, 225, 313

Д

Д'Арк Жанна (1412-1431) Орлеанська діва, **спалена на багатті** – 155, 215

Д'яконова Зінаїда *(Зінго)* (1903-1988) театрознавець – 91

Давидова Ірина (1929-2002) театрознавець – 399

Дадамян Геннадій (1938 р.н.) соціолог мистецтва, доктор наук – 174, 241, 242, 244

Дадіані Шалва (1874-1959) актор, письменник, державний діяч – 341

Даламбер Жан Лерон (1717-1783) філософ – 308

Даль Олег (1941-1981) актор – 187, 208

Даніель Юлій (1925-1988) письменник, перекладач, **дисидент, репресований** – 414

Данте Аліг'єрі (1265-1321) – 106, 145

Дарвін Чарльз Роберт (1809-1882) – 467

Даценко Ольга *(Леся)* (1903-1993) актриса школи Л. Курбаса, **репресована** – 159, 162, 163, 226, 274

Дворецький Ігнатій (1919-1987) драматург, **репресований** – 222, 348

Дей Олексій (1921-1986) літературознавець, фольклорист – 321

Дейч Олександр (1893-1972) літературознавець, театрознавець, перекладач – 24, 27, 30, 50, 54, 172, 174, 229, 254, 276, 304, 308, 309, 319, 323, 395, 401, 403

Делоне Вадим (1947-1983) поет, **дисидент, репресований** – 374

Демидова Алла (1936 р.н.) актриса – 125

Демчук Теофіль (1896-1992) актор – 295

Деррида Жак (1930-2004) філософ – 379

Дефо Даніель (1660-1731) письменник – 104

Джавахішвілі *(Адамішвілі)* **Михайло** (1880-1937) письменник, **розстріляний –** 221

Джапарідзе Шалва, начальник табору біля Караганди, садист – 222

Джавід Гусейн *(Гусейн Расі Заде)* (1884-1941) поет, **репресований, помер у таборі** – 222

Джансугуров Ільмас (1894-1938) письменник**, розстріляний** – 222

Джексон Генрі (1912-1983) сенатор США – 21, 331

Джемілєв Мустафа (1943 р.н.) політик, **дисидент, репресований –** 388, 414, 416

Джером Клапка Джером (1859-1927) письменник – 225

Джілас Мілован (1911-1995) філософ – 320

Джугашвілі Юлія *(Юдіт Мельцер)* (1911-1968) балерина, дружина Якова Джугашвілі-Сталіна, **репресована –** 222

Дзеніс Освальд (1896-1937) історик, **розстріляний** – 222, 223

Дзержинський Фелікс (1877-1926) більшовик, чекіст – 339, 520

Дзюба Іван (1931 р.н.) літературознавець, (КТМ), академік, **репресований** – 101, 125, 129, 132, 147, 155, 187

Дикий Олексій (1889-1949) актор, режисер – 95

Дідро Дені (1713-1784) філософ – 582

Діккенс Чарльз (1812-1870) письменник – 95

Дмитрієв Юрій (1911-2006) театрознавець – 276, 339

Дніпровський *(Шевченко)* **Іван** (1895-19234) письменник – 74

Добровольська Олімпія (1892-1990) актриса школи Л. Курбаса, дружина Й. Гірняка – 159, 182, 273

Добровольський Аркадій (1911-1969) письменник, чоловік Л. Костенко, **репресований** – 223

Добровольський Віктор (1906-1984) актор – 343, 339

Довбищенко Галина (1938 р.н.) театрознавець – 67, 68

Довбуш Олекса (1700-1745) вождь опришків, **вбитий –** 125

Довженко Олександр (1894-1956) кінорежисер – 19, 46, 123, 125, 140, 186

Доде Альфонс (1840-1897 письменник – 300

Долгіна Олена (1941 р.н.) режисер – 231

Донаурі Єлена (1890-1955) актриса – 341

Дондурей Данило (1948 р.н.) мистецтвознавець – 241

Донцов Дмитро (1883-1973) журналіст, ідеолог українського націоналізму – 51, 114

Дорн Михайло (1926 р.н.) театральний адміністратор – 196, 197, 202, 246

Дорошенко Петро (1627-1698) гетьман України – 11

Достоєвський Федір (1821-1881) письменник, **репресований** – 81, 116, 137, 171, 173, 177, 206, 217, 392, 467

Доценко Іван, співробітник ЦК КПУ, міністр Кабінету міністрів – 448

Драгоманов Михайло (1841-1895) письменник, історик, філософ – 13, 111

Драй-Хмара Михайло (1889-1939) поет, перекладач, **репресований** – 361

Драк Аркадій *(Бума)* (1925-2002) мистецтвознавець – 339

Драч Іван (1936 р.н.) поет, громадський діяч (КТМ) – 78, 124, 178, 179, 183, 186, 199, 215, 276, 387, 397, 399

Дрейден Симон (1905-1991) театрознавець – 76, 228, 229, 276

Дроб'язко Євген (1898-1980) перекладач – 51, 52, 276

Дроб'язко Лія (1905-1997) мистецтвознавець, дружина Є. Дроб'язка – 52

Дрозд Володимир (1939-2003) письменник – 290

Друце Іон (1928 р.н.) драматург – 9

Дубина Микола (1933р.н.) філолог – 51

Дубовий Іван (1896-1938) командарм, **розстріляний –** 46

Дубовик Лесь *(Леонтій)* (1902-1952) актор, режисер театру Курбаса – 402

Дубчек Олександр (1921-1992) політичний діяч, лідер Празької весни, **репресований, загинув в автокатастрофі** – 434, 471-479, 485

Дуванов Юрій (1953 р.н.) актор – 293

Дюрер Альбрехт (1741-1528) художник – 215

Дяков Борис (1902-1992) письменник, **репресований** – 303

Дяченко Валерій, кузен Валерія Марченка – 128

Е

Ейзенштейн Сергій (1898-1948) режисер – 335

Ейнштейн *(Айнштайн)* Альберт (1879-1955) фізик-теоретик, лауреат Нобелівської премії – 64

Еліава Тамара (1933р.н.) художник – 202, 305

Енгельс Фрідріх (1820-1895) – 80, 399

Ербан Евжан, член Президії ЦК КПЧ, голова Національного Фронту – 483

Ердман Микола (1902-1970) драматург, **репресований** – 95

Ерріо Едуар (1872-1957) письменник, прем'єр-міністр Франції – 40

Есслін Мартин (1918-2002) критик – 59

Есхіл (бл. 525-456 до н.е.) давньогрецький трагік – 385

Ефрос Анатолій (1925-1987) режисер – 9, 168

Є

Євреїнов Микола (1879-1953) теоретик театру, драматург, режисер – 230

Євтушенко Євгеній (1933 р.н.) поет – 196, 305, 330, 374, 378

Євшан *(Федюшка)* Микола (1889-1919) літературний критик – 12, 20

Єгоров Олександр (1883-1939) маршал, **розстріляний** – 209

Єлисеєва Антоніна (1917-1984) актриса – 310, 312

Єлисеєва Н.І. (Центр. архів звукозапису) – 240

Єсенін Сергій (1895-1925) поет, за офіційною версією, **покінчив життя самогубством** – 54, 264

Єфремов Олег (1927-2000) актор, режисер – 247, 302

Єфремов Сергій (1876-1939) літературознавець, академік, **репресований** – 25, 42, 84, 114, 119, 200, 247

Ж

Жарко Панас (1891-1939) нарком**, розстріляний** – 224

Жарковський Михайло (1919-2007) театральний діяч – 167, 194, 195, 221, 246, 247, 378

Жид Андре (1869-1951) письменник – 54, 55

Жиленко Ірина (1941-2013) поетеса, (КТМ) – 276

Жилко Юрій (1898-1942) поет, **розстріляний** – 223

Жироду Жан (1982-1944) драматург – 377

Жіскар Д'Естен Валері (1926 р.н.) президент Франції – 189

Жмурко М., працівник торгпредства, **розстріляний** – 223

Жоржоліані Сандро (1888-1969) актор – 341

Жуков Георгій (1908-1974) сталінський маршал – 209

Жуковський Василій (1783-1852) поет – 118

Жур Петро (1914-2002) критик – 176-180

З

Завадський Юрій (1894-1977) режисер – 54, 89, 93-97, 203, 217, 301, 302, 378

Загаров *(Фессінг)* Олександр (1877-1941) режисер – 160, 239, 273, 336

Загоруйко *(Чукардіна)* Емма (1930 р.н.) редактор БСЭ, дружина В. Загоруйка – 33

Загоруйко Володимир (1932 р.н.) режисер школи М. Крушельницького – 33, 43, 44, 201, 287, 304

Загоруйко Кирило (1967 р.н.) – 33

Загребельний Павло (1924-2009) письменник – 112

Закаріадзе (1909-1971) актор – 341

Заливаха Панас (1925-2007) художник**, дисидент, репресований** – 215

Замятін Євгеній (1884-1937) письменник – 48, 50, 53, 89, 95, 96

Заньковецька *(Адасовська)* Марія (1860-1934) актриса – 170

Зарецький Віктор (1925-1990) художник, (КТМ) – 214, 215

Зарудний Микола (1921-1991) письменник – 349, 388
Засенко Петро (1936 р.н.) письменник – 185
Захава Борис (1896-1976) режисер, актор – 251, 255, 256
Захаров ***(Ширінкин)*** **Марк** (1933 р.н.) режисер – 390
Збанацький Юрій (1913-1994) письменник – 104, 112
Зенкевич Павло (1886-1942) перекладач, **розстріляний** – 399, 401
Зеров Микола (1890-1937) поет-неокласик, перекладач, **розстріляний** – 185, 257, 361
Зимянін Михайло (1914-1995) державний діяч – 175
Зілов Михайло (1912-1997) театральний діяч – 343, 339
Зінов'єв ***(Радомисльський)*** **Григорій** (1883-1936) партійний діяч, **розстріляний –** 73
Зозуля Юхим (1891-1941) письменник – 54
Золотухін Валерій (1941- 2013) актор – 261
Золя Еміль (1840 1902) письменник – 299, 300
Зорін Володимир ***(Пащук Валентин)*** (1904-1937) письменник, **розстріляний** – 223
Зубков Сергій (1919р.н.) літературознавець – 87, 92
Зубков Юрій (1914-1982) театрознавець – 30
Зубок Анатолій, художник – 578
Зубченко Галина (19219-2000) художник (КТМ) – 213

І

Івакін Юрій (1917-1983) науковець, художник – 172, 276
Іван IV Грозний (1530-1584) московський цар – 383
Іванисенко Віктор (1927-1997) критик, **дисидент** – 361
Іваницька Анастасія (1905-1984) тітка Л. Танюка – 56
Іванов Алмаз (? – 1669) думний дяк, дипломат – 366
Іванов Святослав (1918-1984) міністр кінематографії України – 124
Іванова Галина (1928-2008) актриса – 22, 312
Іванова Марія художник, сестра актриси Г. Іванової – 22
Іваск Юрій ***(Джордж)*** (1907-1986) поет, есеїст, професор на еміграції – 452
Івченко Борис (1941-1990) актор, кінорежисер, син кінорежисера Віктора Івченка – 124

Івченко Валерій (1939 р.н.) актор – 378, 407

Ігнатович *(Балинський)* Гнат (1898-1978) актор, режисер школи Л. Курбаса – 161, 274

Ігрунов Вячеслав (1948 р.н.), **дисидент, репресований** – 99

Іллєнко Юрій (1936-2010) кінорежисер – 123, 124, 199

Індра Алоїс (1921-1990) один з лідерів Празької весни – 481

Іонова Людмила ст. інспектор московського управління театрів – 195

Іосельсон професор Детройтського університету – 459

Ірчан Мирослав *(Андрій Баб'юк)* (1897-1937) письменник, **розстріляний** – 401

Іскандер Фазіль (1929 р.н.) письменник – 210

Й

Йогансен Майк (1895-1937) письменник, **розстріляний** – 378

Йонеско Ежен (1912-1994) драматург – 59-65, 156, 299

Йосипенко Микола (1912-1983) театрознавець – 257, 273, 339, 343

К

Каганович Лазар (1893-1991) партійний діяч – 294

Кадрія *(Темірбулаєва)* (1948-1978) ногайська поетеса, **загинула** – 28

Какабадзе Давид (1899-1952) художник театру, мистецтвознавець, винахідник – 341

Калинець *(Стасів)* Ірина 1940-2012) поетеса, громадський діяч, **репресована,** народний депутат України – 442

Каменев Лев (1883-1936) більшовик, **розстріляний** – 13

Кангро Бернгард (1910-1994) поет – 462

Карасьова Євгенія, глядач – 331-3337

Карпенко-Карий *(Тобілевич)* Іван (1845-1907) драматург – 93, 348

Катерина II (1729-1796) російська імператриця – 124, 268

Каутський Карл (1854-1938) теоретик соціал-демократії – 73

Кафка Франц (1883-1924) письменник – 81, 208

Кац Рудольф (1938-1988) драматург, педагог – 263

Качалов *(Шверубович)* **Василій** (1875-1948) актор – 385

Квазімодо Сальваторе (1901-1968) письменник, лауреат Нобелівської премії – 382

Квітка-Основ'яненко Григорій (1778-1843) письменник – 93

Кенігсфест Микола (1873-1937) юрист, дід автора, **розстріляний** – 411

Кибальчич Микола (1853-1881) народник, винахідник, **страчений** – 116, 200

Кирилюк Євген (1902-1989) літературознавець – 272, 278

Кисельов Василь (1929 р.н.) режисер – 398, 399, 409

Кисельов Йосип (1905-1980) театральний критик – 58, 59, 250-257, 276

Кисіль *(Киселев)* **Олександр** (1889-1942) театрознавець, **розстріляний** – 389

Кисіль *(Агеєва)* **Олена** дружина О. Кисіля – 389, 409

Кисунько Василь (1940-2010) мистецтвознавець – 30, 69, 389, 390

Кім Юлій (1936 р.н.) письменник, бард – 211

Кіров *(Костриков)* **Сергій** (1886-1934) більшовик, **застрелений** – 229

Клінгенберг Густав Антон (?-1929) залізничник, дід Г. Алтуняна, **розстріляний –** 414

Клокоч Ондрей редактор «Братіславської правди» – 483

Кнебель Марія (1898-1985) режисер – 80

Кобилянська Ольга (1863-1942) письменниця – 42, 169

Коваленко Іван (1918-2001) поет, **репресований** – 40, 41

Коваленко Леонід (1913-1983) літературознавець – 39

Коваль, начальник підвідділу УКГБ – 151

Ковальов Сергій (1930 р.н.) **дисидент, репресований –** 260, 414

Ковпак Сидір (1887-1967) партизанський ватажок – 339

Козаков Михайло (1934-2011) актор – 205

Козаченко Василь (1913-1995) письменник – 100, 104-112, 142-144, 387

Козачковський Даміан (1896-1967) актор школи Л. Курбаса – 352

Козлов Ігор, актор – 195, 206

Козловська Ніна, сестра І. Козловського – 34

Козловський Іван (1900-1993) співак (тенор) – 34, 279

Кокто Жан (1889-1963) письменник – 282, 282, 283, 289

Колаковський Лешек (1927 р.н.) політолог, **дисидент** – 321

Колісниченко Юрій, співавтор С. Плачинди – 199

Коломієць Олекса (1919-1994) драматург – 348, 388

Колос Сергій (1888-1969) мистецтвознавець, художник – 361

Кольцов *(Фрідлянд)* Михайло (1898-1940) журналіст, **розстріляний** – 249

Комісаржевський Федір (1882- 1954) режисер – 230

Коміссарова Марія (1904-1994) поетеса – 177, 178

Кондратюк Юрій (1897-1942) піонер ракетної техніки – 116

Конкін Володимир (1951 р.н.) актор – 125

Коновалець Євген (1891-1938) голова Проводу ОУН, вбитий у Роттердамі агентом НКВД П. Судоплатовим – 57, 58

Коновалов Геннадій (1930-1984) літературознавець – 164

Конопелець Віталій, поет, слабкодухий кузен В. Марченка – 128, 129

Копелев Зіновій (1887-1974) агроном, батько Л. Копелева – 312, 387

Копелев Лев (1912-1997) письменник, філолог, правозахисник, **дисидент, репресований** – 10, 16, 66, 248, 312, 383, 387

Копо Жак (1879-1949) режисер – 299

Кордун Віктор (1946-2005) поет – 59, 229-231, 298-300, 395

Коренев Володимир (1940 р. н.) актор – 195, 205, 261

Коркошко Світлана (1943 р.н.) актриса – 321

Корнель П'єр (1606 -1684) драматург – 60

Корнієнко Неллі (1939 р.н.) театрознавець, (КТМ), академік – 18, 29, 30, 33, 37, 38, 51, 68, 79, 82, 87, 88, 91, 164, 168, 171, 175, 180, 189, 190, 193, 198, 201, 226, 231, 232, 241, 242, 258, 263, 275, 277, 287, 290, 299-301, 316, 319, 320, 323, 324, 336-338, 372, 373, 385, 387, 388, 395, 397, 403-405, 446, 539, 544, 545, 549-555

Корнійчук Олександр (1905-1972) драматург – 100,

136, 172, 265, 341, 338, 345, 346, 383, 390, 404

Коротич Віталій (1936 р.н.) письменник – 179

Корягін Анатолій (1938 р.н.), психіатр, дисидент, дослідник каральної медицини, **репресований –** 422

Косенко Юрій, слабкодухий товариш В. Марченка – 127

Косигін Олексій (1904-1980) державний діяч – 472

Косинка–Стрілець Григорій (1899-19234) письменник, **розстріляний** – 357

Костенко Ліна (1930 р.н.) поетеса – 179

Костерін Олексій (1896-1968) письменник, правозахисник, **репресований** – 413, 414

Костомаров Микола (1817-1885) історик, філософ, громадський діяч – 268, 502-513

Костюк Юрій (1910-1995) критик – 378, 399

Костянтин Великий (272-337) перший імператор Візантії – 464

Котляревський Іван (1769-1838) письменник – 119, 278

Коханенко *(Кохан)* Євген (1886-1955) актор, режисер – 403

Коцебу Август Фрідріх Фердинанд фон (1761-1819) драматург – 20

Коцко Адам (1882-1910) студентський діяч, **загинув під час демонстрації** – 57

Коцюбинська Михайлина (1931-2011) літературознавець, (КТМ) – 92, 101, 276, 386, 408

Коцюбинський Юрій[4] (1896-

[4] Одна з найзагадковіших і найдраматичніших доль. Син Михайла Коцюбинського, пішов фактично проти України, проти культури. Суровцева вважала його людиною талановитою від уродження, але з комплексом неповноцінності. Уже 18-річним юнаком він вступає в більшовики. Далі війна, він прапорщик, як Микола Куліш, ув'язнений XVI — отже, герой XVI — і в 1917 р. він комендант червоногвардійців у Петрограді. Зразу ж його направляють на Україну, і Ленін призначає його командувачем військових сил республіки. 1922-й рік XVI — Австрія, повпред СРСР, потім XVI — Варшава, теж дипломат. З 1933 року очолює український Держплан, підтримує розвінчання Скрипника, плямує посмертно Хвильового, але це його не рятує. Після вбивства Кірова й на початку планового погрому української верхівки XVI — вивели з ЦК й з уряду. 1935 року XVI — арештований у Москві. Везуть до Києва, де його допитує особисто Мехліс, «трійка» визнає його «троцькістом» XVI — висилка нібито на 5 років. Через рік XVI — пересуд і 5 років концентраку. Але далі його почали готувати на «матеріал» для широкої «змови». Коли змову підготували, і він під катуваннями все підписав XVI — і участь у вбивстві Кірова, і підготовку замаху на Сталіна, суд (Військова Колегія Верховного суду СРСР, Ульріх) присуджує йому смертну кару XVI — 8 березня 1937 року XVI — того ж дня розстріляли. Дорого заплатив Юрій Михайлович Коцюбинський за свої ілюзії.

1937) головнокомандувач військами УНР, **розстріляний** – 200

Кочерга Іван (1881-1952) драматург – 253, 356, 404

Кочетков Афанасій (1930–2004) актор – 94, 125

Кочур Григорій (1908-1994) перекладач, **репресований** – 50, 51, 66, 77, 98, 177, 185, 519

Кравчук Петро (1911-1997) публіцист, громадський діяч у Канаді – 402-405

Красильникова Ольга театрознавець – 339, 343

Красін Леонід (1870-1926) партійний діяч – 203

Крег Гордон (1872-1966) художник, режисер – 59, 68, 186, 229, 230, 275, 282, 289, 290, 298, 299, 301, 319, 384, 385, 395, 400, 405

Крим Анатолій (1946 р.н.) письменник – 19, 28-31, 37, 169-174, 383

Кримова Наталія (1930-2003) театральний критик – 47

Кримський Агатангел (1871-1942) письменник, академік, сходознавець, **репресований** – 100

Крип'якевич Іван (1886-1967) історик, академік – 102

Крігель Франтішек (1908-1979) політичний діяч, лідер Празької весни – 471, 472

Крупська Надія (1869-1935) громадський діяч, дружина В. Леніна – 170, 171

Крушельницька Соломія (1872-1952) співачка (сопрано) – 291, 296

Крушельницький Мар'ян (1897-1963) актор, режисер школи Л. Курбаса – 18-20, 31-34, 36, 37, 41, 43, 44, 52, 59, 67, 69, 87, 91, 92, 159, 162, 163, 165, 168-171, 175-177, 181, 182, 198, 226-228, 238-240, 249-257, 265, 269, 276, 279, 283, 286, 289, 290-296, 304, 306, 307, 313, 318, 337, 352, 355, 356, 385, 389, 397-403

Крюба Еміль (1935 р.н.) літературознавець, професор Сорбонни – 159

Крюков Юрій (1950-1997) актор – 293

Куделя Надія (1936 р.н.) співачка, (колоратурне сопрано) – 122

Кузенков Володимир (1940 р.н.) режисер – 33, 48, 194, 196, 197, 202, 204, 205, 246

Між тим «вели» його давно, XVI — Надія Віталіївна розповідала, що її вербували стежити за ним і доносити ще з 1927 р. (на нього, на Михайла Левицького і на Володимира Ауссема (1882-1936). Старий Ауссем застрелився, сина й дружину розстріляли 1937 року.

Кузнецов Едуард (1939 р. н.) громадський діяч, **репресований** – 450

Кузякіна Наталія (1928-1994) критик – 35, 68, 92, 358,

Куліш Микола (1892-1937) драматург, **розстріляний** – 8, 20, 69, 78, 93, 95, 101, 119, 185, 186, 187, 248, 253, 336, 337, 341, 345, 350, 358-361, 391, 403, 405

Куліш Пантелеймон (1819-1897) письменник, перекладач, фольклорист, історик – 93

Куліш Сава (1936–2001) кінорежисер – 125

Курбас Лесь ***(Олександр-Зенон)*** (1887-1937) режисер, **розстріляний** – 7, 9, 16, 19, 34, 35, 42, 46, 47, 52, 57, 58, 65, 66, 69, 78, 79, 90, 96,101, 119, 160, 161, 166, 170, 181, 182, 184, 185, 186, 198, 200, 228, 229, 238, 242, 248, 249, 253-257, 269, 273-276, 282, 288, 291, 296, 299, 303, 304, 335-340, 352-355, 361, 387, 389, 391, 403, 415

Кусиков Олександр (1896-1977) поет-імажиніст – 451

Кутерницький Андрій (1948 р.н.) письменник – 195, 201, 202, 208, 276, 283, 304, 330, 375, 376

Кучабський Василь (1895-1971) – історик, політик, військовий діяч – 58

Кучерівська Ольга (1941 р.н.) актриса – 410

Кучма Леонід (1938 р.н.) Президент України – 448

Кюртіс Жан-Луї (1917-1955) письменник – 101

Кюхельбекер Вільгельм (1797-1846) письменник – 35, 454

Л

Лабінський Микола (1936 р.н.) театрознавець – 68

Лайдонер Йоган (1884-1953) державний діяч Естонії, генерал, **репресований, загинув** у Володимирському централі – 457, 458

Лакшин Володимир (1933-1993) літературознавець – 294

Ланда Мальва (1918 р.н.) адвокат, правозахисниця, **репресована** – 260

Лановий Василь (1934 р.н.) актор – 321

Лаура де Нов (1308-1348) кохана Ф. Петрарки – 106, 145

Левагіна А. глядач – 391-393

Левада *(Косяк)* **Олександр** (1909-1998) драматург – 343, 387

Левицький Дмитро (1735-1822) художник – 117

Левченко Геннадій (1947 р.н.) директор заводу ім. Малишева, народний депутат України – 447

Лембіту (загинув 1217 року) національний герой Естонії – 454

Ленарт Йозеф (1923-2010) один з лідерів Празької весни – 483

Ленін *(Ульянов)* **Володимир** (1870-1924) – 13, 18, 22, 52, 65, 68, 73, 76, 79, 89, 90, 105, 106, 117, 121, 144, 154, 171, 174, 209, 229, 252, 296, 297, 343, 423, 434, 485,488, 489, 491

Лермонтов Михайло (1814-1841) поет, драматург – 21

Лесков Микола (1831-1895) письменник – 95, 450

Линник Микола (1946 р.н.) музикознавець – 358-360

Лисенко Микола (1842-1912) композитор – 160, 161

Литвинов Павло (1940 р.н,) фізик, правозахисник, **дисидент, репресований** – 203

Литвинов *(Валлах)* **Максим** (1876-1951) нарком закордонних справ – 203

Лібкнехт Карл (1871-1919) політик – 250

Лідер Данило (1917-2002) сценограф – 356

Лійв Юхан (1864-1913) письменник – 454

Ліст Ференц (1811-1886) композитор – 453

Ліфшиць Михайло (1905-1983) філософ – 490

Ломар Ульріх (1928-1991) політик – 325-339

Ломизов Володимир (1950-1999) актор – 202, 305, 333, 373, 388

Ломоносов Михайло (1711-1765) вчений, історик, поет, драматург – 104

Лопатинський Фауст (1899-1937) режисер школи Л. Курбаса, **розстріляний** – 174, 341

Лорен Софі (1934 р.н.) кіноактриса – 174, 332

Лоренц Конрад (1903-1989) етолог, лауреат Нобелівської премії – 396

Лосев Олексій (1893-19823) філософ, **репресований –** 294

Лотман Юрій (1922-1993) літературознавець, семіотик – 241

Лук'яненко Левко (1928 р.н) політичний діяч, **дисидент, репресований,** народний депутат України – 442, 448

Лукаш Микола (1919-1988) перекладач – 66, 98, 185, 208, 386, 388

Луначарська Ірина (1918-1991) журналістка, **загинула в автокатастрофі** – 30, 46

Луначарський Анатолій (1875-1933) критик, драматург, партійний діяч – 13, 29, 30, 76, 119, 249, 339, 343

Лупій Олесь (1938 р.н.) поет – 112

Луцький Юрій (1935 р.н.) працівник ЦК КПУ, театрознавець – 280, 339

Лученко Юрій (1941 р.н.) актор – 314, 316

Лучко Клара (1925-2005) кіноактриса – 125

Любимов Юрій (1917-2014) засновник і керівник Театру на Таганці – 168

Людендорф Еріх (1865-1937) піхотний генерал, один з ідеологів німецького мілітаризму – 89

Людовік XIV Бурбон (1638-1715) король Франції – 47

Люксембург Роза (1871-1919) політичний діяч, **загинула** – 114, 250

Львов-Анохін Борис (1926-2000) режисер – 205

М

Мазаріні Джуліо (1601-1661) кардинал – 308

Мазепа Іван (1644-1709) гетьман України – 11, 329

Мазепа Ісаак (1884-1952) голова уряду УНР – 13-15

Макогон Павло (1872-після 1930) депутат IV Думи – 11

Максименко Василь (о. Віталій) (1873-1960) єпископ – 7

Максименко Володимир (1913-1994) актор – 348

Максимов Володимир (1932-1995) письменник – 187, 314

Максимова Віра (1936 р.н.) театральний критик – 246

Макушинський Корнелій (1884-1953) письменник – 69

Маланчук Валентин (1928-1984) партійний діяч – 77, 78, 168, 175, 231, 380, 395, 399

Маленков Георгій (1901-1988) партійний діяч – 378

Малишев Вячеслав (1902-1957) державний діяч – 447

Малишко Андрій (1912-1970) поет – 114, 187, 212

Малкіна-Дейч Євгенія (1919-2014) літературознавець, дружина О. Дейча – 30, 32,74, 88, 89, 174, 180, 249, 314, 386

Мамайсур Борис (1938-2003) поет – 214

Мамонтов Яків (1888-1940) драматург – 404

Мандельштам Осип (1891-1938) поет, **репресований, загинув у таборі** – 177, 385, 386

Манн Томас (1875-1955) письменник – 23

Мао Дзе-Дун (1893-1976) партійний і державний діяч – 74, 267

Мар'яненко *(Петлішенко)* Іван (1878-1962) актор театру Л. Курбаса – 160, 257, 353, 402

Марджанішвілі *(Марджанов)* Костянтин *(Коте)* (1872-1933) режисер – 256, 339-341, 355

Марецька Віра (1906-1978) актриса – 93, 487, 488

Маринович Мирослав (1948 р.н.) публіцист, релігієзнавець, дисидент, **репресований –** 430

Маріво П'єр Карле де Шамблен (1688-1763) драматург – 308

Марінетті Філіппо Томмазо (1876-1944) письменник – 304

Марков Леонід (1927-1991) актор – 94, 187

Маркс Карл (1818-1883) – 64, 137, 174, 434, 485, 490-494

Мартинов Олександр (1816-1860) актор – 356

Марусик Тарас (1955 р.н.) журналіст, громадський діяч – 407

Мархлевський Юліан (1866-1925) політичний діяч – 73

Марченко Валерій (1947-1984) журналіст, **дисидент, репресований, загинув у тюрмі** – 99-157

Марчук Іван (1936 р.н.) художник – 21, 22, 186, 215, 216, 408

Матвеєв Леонід (18937 р.н.) секретар ЦК ВЛКСМ – 275

Махлянкін Владлен (1933-1992) композитор – 194, 305, 393

Мацкін Олександр (1906-1996) театрознавець – 47, 229, 248, 249

Мачаваріані Д. хореограф – 341

Мащенко Микола (1929-2013) кінорежисер, академік – 199

Маяковський Володимир (1893-1930) поет, **покінчив життя самогубством** – 35, 53, 54, 119, 243, 264, 335, 336, 573

Медведев Армен (1938 р.н.) кінодіяч – 23

Медведев Жорес (1925 р.н.) геронтолог, письменник, **дисидент** – 260, 261, 288

Медведик Петро (1925-2006) історик мистецтва, краєзнавець – 238-241, 290-293

Мейерхольд Всеволод (1874-1940) режисер, **розстріляний** – 35, 47, 161, 230, 249, 255, 256, 282, 299, 339, 340, 355

Меллер Вадим (1884-1962) театральний художник – 215

Мельничук-Лучко (1927-2001) театрознавець – 69, 283, 286

Менглет Майя (1935 р.н.) актриса – 305

Менжинський Вячеслав (1874-1934) партійний діяч, «інтелігентний вбивця» – 316

Мережковський Дмитрій (1866-1941) письменник – 242, 468

Мерзлікін Микола (1936-2006) режисер – 199

Мерсье Еммануель (1775-1851) драматург – 308

Метерлінк Моріс (1862-1949) драматург – 42, 299

Мешкіс Броніслав (1928-1985) режисер – 19, 359

Мешко Оксана (1905-1991) громадська діячка**, дисидентка, репресована** – 212, 213, 378, 386

Мигаль Тарас (1920-1982) публіцист – 77, 386

Микитенко Іван (1897-1937) драматург, **репресований, покінчив життя самогубством** – 253, 337, 341, 345, 346

Микитенко Олег (1928 р.н.) літературознавець, син І. Микитенка – 395

Мирний *(Рудченко)* Панас (1849-1920) письменник – 93, 278

Миронов Микола (1913-1964) політик, генерал, **загинув в автокатастрофі** – 383

Митницький Едуард (1931 р.н.) режисер – 389

Михайленко В. рецензент книги Івана Стешенка – 42

Михайло Федорович (1596-1645) перший цар династії Романових – 369

Мікоян Анастас (1895-1978) державний діяч – 420

Міліца Валентина театрознавець, дружина С. Данченка – 346-352

Мілюков Павло (1859-1942) політичний діяч – 25, 26

Мілютенко Дмитро (1899-1966) актор – 252, 253, 255

Мірошниченко Євгенія (1931-2009) співачка (сопрано) – 122

Місіна Ніна (1928-1995) співачка (меццо-сопрано) – 140

Міхоелс *(Вовсі)* Соломон (1890-1948) актор, режисер,

вбитий агентами НКВД – 18, 47, 96, 186, 248, 249, 255

Міцкевич Адам (1798-1855) поет – 461

Мкртчян Ушхан (1957-1985) правозахисник, **репресований, покінчив самогубством у таборі** в річницю вірменського геноциду – 430, 431

Мовчан Павло (1939 р.н.) поет – 178, 179, 231, 315

Мокренко Анатолій (1933 р.н.) співак (баритон) – 122, 139

Молотов ***(Скрябін)*** **Вячеслав** (1890-1986) партійний і державний діяч – 72, 76, 382

Мольєр ***(Жан Батист Поклен)*** (1622-1673) – 45, 47, 323, 342, 386

Монтан Ів ***(Іво Ліві)*** (1921-1991) кіноактор – 55

Мопассан Гі де (1850-1893) письменник – 209, 299

Мор Томас (1478-1535) письменник, державний діяч, **страчений** – 104

Мордвинов Микола (1901-1966) актор – 125

Мороз Валентин (1936 р.н.) історик, **дисидент, репресований** – 21, 98, 99, 386

Мороз Михайло (1876-1938) батько Тамари Мороз-Стрілець, дружини Гр. Косинки, **розстріляний** – 223

Мороз Раїса ***(Левтерова)*** (1937 р.н.) вчителька, правозахисниця, дружина В. Мороза – 591

Моцарт Вольфганг Амадей (1719-1787) – 48, 81

Н

Нагнибіда Микола (1911-1985) поет – 100, 104-108, 112, 142-144

Назарова Тетяна (1941 р.н.) актриса Театру ім. Станіславського – 305, 337, 377

Назарук Осип (1883-1940) письменник – 199

Наполеон I Бонапарт (1769-1821) імператор Франції – 31, 74

Нарцисов Борис (1906-1982) поет, перекладач на еміграції – 452

Неїжмак ***(Неєжмаков Семен Трохимович)***, 1863 – після 1931) морський офіцер, депутат Четвертої Думи 1913 року – 11

Некіпелов Віктор (1928-1989) поет, лікар, правозахисник, **репресований –** 432

Некрасов Віктор (1911-1987) письменник, позбавлений громадянства – 49, 80, 84, 165, 183, 187, 262, 384

Нероденко Володимир (1933-2006) етнограф, балетмейстер – 216

Нечаєв Сергій (1847-1882) нігіліст – 171

Нечерда Борис (1939-1998) поет (КТМ) – 387

Ніклус Март (1934 р.н.) політичний діяч Естонії**, дисидент, репресований –** 450

Ніковський Андрій (1888-1942) громадський діяч**,** літературознавець, **репресований** – 540, 541

Нікулін Юрій (1922-1997) актор – 158

Ніцше Фрідріх (1844-1900) поет, філософ – 136, 242, 267

Новиченко Леонід (1914-1996) літературознавець, академік – 112

Новомеський Лацо (1904-1976) поет – 483

Новоселицька Лілія ***(Шошана)*** (1920-1998) театрознавець – 163, 342,

Новоселицька Ніна (1926-2014) театрознавець – 164, 342, 399

Нодель Еммануїл професор – 459

Нодзакі Іосіо – філолог, перекладач, професор – 394, 395

Норвід Ципріян (1821-1883) поет – 461

О

Обюртен Віктор (1870-1928) письменник – 242

Овчаров Григорій (1904-1993) редактор журналу «Критика» – 223

Овчиннікова Світлана, театральний критик – 377

Оглоблін Володимир (1915-2005) режисер – 19

Огневой Костянтин (1926-1999) співак (тенор) – 140

Огороднiков Олександр (1950 р.н.) релігійний дисидент, **репресований** – 428

Озеров ***(Гольдберг)*** **Лев** (1914-1996) поет – 10

Октавіан Август (63 р. до н. е – 14 р.н.е.) римський імператор – 117

Окуджава Булат (1924-1997) поет, бард – 9, 47, 48, 82, 83, 210, 211

Олександр II (1777-1825) російський імператор – 203

Олександр III (1845-1892) російський імператор – 453

Олександр Македонський (356-323 до н.е.) – 74

Олексій Михайлович (1629-1676) московський цар – 366-371

Олицька Катерина (1900-1974) політв'язень, **репресована** – 66

Олійник Борис (1935 р.н.) поет – 388

Орвелл Джордж ***(Ерік Артур Блер)*** (1903-1950) письменник – 55, 96

Орджонікідзе Серго ***(Григорій)*** (1886-1937) політичний діяч, **покінчив життя самогубством** – 146

Осика Леонід (1940-2001) кінорежисер – 199

Осипов Володимир (1938 р.н.) публіцист, **дисидент, репресований** – 307

Осокін Михайло (1903-1995) композитор – 81, 83, 294, 315

Островитянов Костянтин (1892-1969) економіст, академік – 74

Островський Аркадій ***(Авраам)*** (1914-1967) композитор – 122

Островський Микола (1904-1936) – письменник – 170

Островський Олександр (1823-1886) драматург – 256, 356

Осьмачка Тодось (1895-1962) письменник, **репресований** – 361

Охлопков Микола (1900-1967) режисер – 303, 339, 355

Оцхелі Петре (1907-1937) театральний художник, **розстріляний** – 341

П

Павленко ***(Танюк)*** **Галина** (1930-2009) вчителька, **репресована,** сестра Л. Танюка – 38, 265, 266

Павленко Олег (1933-1989) голова колгоспу з Чернігівщини – 265

Павленко Сергій (1955 р.н.) журналіст, історик, племінник Л. Танюка – 333

Павлинчук Валерій (1937-1968) фізик, **дисидент** – 487

Павлинчук Маргарита ***(Маргарита Рудольфівна Янус)*** його дружина – 484

Павличко Дмитро (1929 р.н.) поет – 12, 212, 213, 219, 299, 388

Павловський Іван (1909-1999) генерал армії – 473

Панченко ***(Любченко)*** **Варвара** лікар, **репресована**. Звільнена 1946 року – 223

Панченко О., чоловік сестри Панаса Любченка Варвари, **репресований** – 223

Параджанов Сергій *(Параджанян Саркіс)* (1924-1990) кінорежисер, **репресований** – 22, 23, 39, 124, 186, 189, 199

Паржизек Антоній (1892-1981) протоієрей – 55

Пархоменко Геннадій (1938 р.н.) філософ, антропософ – 72, 85, 89

Пархоменко Федір, партійний ортодокс, батько Г. Пархоменка – 72

Пастернак Борис (1890-1960) поет, лауреат Нобелівської премії – 70, 82, 183, 185

Пахман Людек (1924-2003) шахіст, діяч Празької весни – 484-486

Пашко Атена (1931-2012) поетеса, громадський діяч, дружина В. Чорновола – 174, 175, 268, 276, 277

Пашкова Лариса (1921-1987) актриса, **покінчила життя самогубством** – 293

Пейан Клод Франсуа де (1766-1794) робесп'єрист, **страчений –** 50

Первак Марина стюардеса, стукачка – 154-157

Перегуда Олександр (1893-1969) кінорежисер – 402, 490

Перелешин *(Салатко-Петрище,* в чернецтві – *Герман)* **Валерій** (1913-1992) – 448

Перельмутер Вадим (1943 р.н.) поет, літературознавець – 261

Перепелиця Петро (1917-2005) театрознавець – 9, 10

Перов Євгеній (1919-1992) актор – 304, 32

Перон Хуан Домінго (1895-1974) президент Аргентини – 189

Петлюра Симон (1879-1926) – політичний діяч УНР, **застрелений** агентом ГПУ – 9, 139

Петрарка Франческо (1304-1374) поет – 106, 145

Петрицький Анатоль (1895-1964) живописець і театральний художник – 215

Петро I (1672-1725) цар московський – 268, 456

Петрова *(Крушельницька)* **Євгенія** (1902-1989) актриса «Березоля» – 227, 256

Петрова Анастасія журналіст, драматург – 280, 375

Пилипчук Ростислав (1936-2014) театрознавець – 339, 342, 399

Писанко Микола (1910-1996) художник – 214

Писаренко Георгій (1910-2001) механік, академік – 157

Пихно Дмитро (1853-1913) журналіст, чорносотенець – 7, 11

Пігулович Зінаїда (1896-1983) актриса і режисер з лабораторії Л. Курбаса – 271

Підгорний Микола (1903-1988) державний діяч – 383, 385, 420, 471, 472

Піллер Ян (1922-1995), член Президії ЦК КПЧ – 476, 477

Піменов Володимир (1905-1995) критик – 28, 30

Пінкава Й., робітник, член Президії ЦК КПЧ – 482

Плаксій Борис (1937-2012) художник, КТМ – 4

Платов Матвій (1751-1818) козацький генерал – 72

Платонов *(Климентов)* Андрій (1899-1951) письменник – 95

Плахотнюк Микола (1936-2015) **дисидент** (КТМ), **репресований –** 131

Плачинда Сергій (1928-2013) письменник – 198-201

Плевако Микола (1890-1941) літературознавець, бібліограф, замордований на засланні в Казахстані – 223

Плевако Петро (1888-1986) громадський діяч, брат М. Плевако, брав участь у роботі уряду УНР, **репресований** – 223

Плеханов Георгій (1856-1918) філософ-марксист – 297

Плужник Євген (1898-1936) поет, **репресований, загинув у таборі** – 361, 362

Плющ Леонід (1939 р.н.) математик, **дисидент, репресований** – 80, 131, 414, 415, 424, 426, 435

Погодін Микола (1900-1962) драматург – 303

Под'япольський Григорій (1926-1976) **дисидент, репресований** – 425

Покальчук Володимир (1897-1982) філолог, **репресований** – 36, 276

Покальчук Юрій (1941-2008) письменник – 37, 276

Поклад Ігор (1941 р.н.) композитор – 121

Полторацький Олекса (1905-1977) письменник – 402, 403

Полуботок Павло (1660-1723) гетьман України, помер в ув'язненні – 11

Поляков Анатолій (1922-2005) театрознавець – 343

Померанц Григорій (1918-2013) філософ – 413, 488-494

Попов Олексій (1892-1961) режисер – 355

Попова Людмила (1924-1996) театрознавець – 280

Поскрьобишев Олександр (1891-1965) помічник Сталіна – 66

Постишев Павло (1887-1939) партійний діяч, диктатор України, **розстріляний** – 11

Потебня Олександр (1835-1891) мовознавець – 211

Потеряйло Віктор, льотчик – 156

Похил Федір Гарвазійович ст. лейтенант КГБ – 129-131

Прокопович Феофан (1681-1736) письменник , церковний діяч – 199, 200

Прокоф'єв Сергій (1891-1953) композитор – 81

Пруст Марсель (1871-1922) письменник – 63

Пузіков Олександр (1911-1996) літературознавець – 88, 89, 93

Пушкін (1799-1837) поет, **вбитий на дуелі** – 49, 83, 95, 169, 229, 289, 314, 315, 329, 334, 354, 385

Р

Равенських Борис (1914-1997) режисер – 162

Радек *(Собельсон)* Карл (1885-1939) партійний дія, **розстріляний** – 89, 90, 249, 250

Радзінський Едуард (1936 р.н.) драматург – 197

Радіщев Олександр (1749-1802) письменник, **покінчив життя самогубством** – 424

Радлов Сергій (1892-1958) режисер, театрознавець, **репресований –** 249

Разін Степан (1630-1671) провідник повстання, **страчений** – 165, 167 183

Ракочі Михайло (1898-1954) діяч української еміграції (США) – 402

Ракоші Матіас (1892-1971) партійний діяч, **репресований** – 73

Ранніт Алексіс *(Олексій Долгошев)* (1914-1985) поет, мистецтвознавець – 453, 462

Расін Жан (1939-1699) драматург, поет – 60

Раскольніков *(Ільїн)* Федір (1892-1939) політичний діяч, **покінчив життя самогубством** – 89, 96

Ратова Раїса *(Файнштейн)* (1899-1982) студійка Л. Курбаса, героїня поеми М. Бажана «Дебора» – 304

Рачук Микола (1941 р.н) поет – 176-180, 231, 318-322, 332, 334

Ребрик Богдан (1938 р.н.) **дисидент,** народний депутат України, **репресований** – 442

Резунова Людмила (1938-2010) мистецтвознавець – 79, 258

Рей Ауугуст 1886-1963) дипломат, останній посол Естонії в СРСР – 457

Рейнгардт Макс (1873-1943) режисер – 160, 186, 230, 273, 282, 299

Рейснер Лариса (1895-1926) письменниця – 88, 89

Рейтель Калью (1921-2004) скульптор – 448

Рембрандт Ха́рменс ван Рейн (1606-1669) художник – 239

Ремізов Олексій (1877-1957) письменник – 467

Рєпін Ілля (1844-1930) художник – 117

Рибак Натан (1912-1978) письменник – 112, 363

Рибчинський Юрій (1945 р.н.) поет – 29, 174

Рижкова *(Нестерова)* **Генріетта** *(Рита)* (1934 р.н.) актриса – 195

Рильський Максим (1895-1964) поет, академік – 27, 41, 42, 70, 87, 114, 178, 248, 254, 361

Рисак Олександр (1939-2003), літературознавець – 318

Ричагов Павло (1911-1941) генкерал-лейтенант авіації, **розстріляний** – 72

Ріббентроп Іоахим фон (1893-1946) нацист, **страчений** – 72

Рід Джон (1887-1920) журналіст – 73

Рільке Райнер Марія (1875-1926) поет – 82

Робсон Поль (1898-1976) співак (бас) – 55

Роговін Олексвандр (1921-2005) актор – 305, 337

Родзянко Михайло (1859-1924) один з лідерів октябристів – 11

Розанов Василій (1856-1919) філософ – 79, 463-480

Розанова Людмила (1951 р.н.) актриса – 305, 337

Розов В.І., інспектор московського управління культури – 195, 197, 202

Розов Віктор (1913-2004) драматург – 282

Розумовська Юлія, балетмейстер, дружина В. Василька – 394

Розумовський Кирило (1728-1803) останній гетьман України – 11

Роксолана *(Настя Лісовська)* (1505-1561) дружина султана Сулеймана II Великого – 199

Роллан Ромен (1866-1944) письменник – 40

Романицький Борис (1891-1988) актор, режисер, театральний діяч – 340, 346

Романовський Олексій (1918-2014) міністр культури України – 278

Ромм Михайло (1901-1971) кінорежисер – 98

Ростан Едмон (1868-1918) поет, драматург – 201, 256

Ростропович Мстислав (1927-2007) віолончеліст, диригент, правозахисник – 47

Ротару Софія (1947 р.н.) співачка – 121

Рощин *(Гібельман)* **Михайло** (1933-2010) драматург – 302

Рубан Василь (1942 р.н.) письменник, **дисидент, репресований** – 131

Рубан Віктор (1939 р.н.) мистецтвознавець – 396

Рубчак Іван (1874-1952) актор, режисер – 295

Руденко Белла (1933 р.н.) співачка (сопрано) – 122

Руденко Микола (1920-2004) письменник, **дисидент, репресований** – 424, 426, 431, 432

Рудницький Костянтин *(Лев)* (1920-1988) театрознавець – 47, 276

Руссо Жан-Жак (1712-1778) філософ – 30

Рязановський Іван (1869-1927) мистецтвознавець – 467

С

Савельєв Володимир (1937 р.н.) кінорежисер – 199

Савенко Анатолій (1874-1922) публіцист, чорносотенець – 7, 11, 20

Савченко *(Картамишева)* **Лідія** (1936-2011) актриса – 302

Садовський *(Тобілевич)* **Микола** (1856-1933) актор, режисер – 160, 161, 273, 353

Салант Микола (1915-1992) актор – 197, 305, 335, 377

Салинський Афанасій (1920-1993) драматург – 282

Салтиков-Щедрін (1826-1889) письменник – 95, 195, 204, 208, 274, 276, 323, 383

Самійленко Поліна (1888-1984) актриса Молодого Театру Л. Курбаса – 161

Самійленко Ф. журналіст-фальсифікатор – 99

Самойлов Євгеній (1912-2006) актор – 125

Самойлович Іван (?-1690) гетьман України – 11

Сатановський Леонід (1932 р.н.) актор – 45, 194, 195, 203

Сахаров Андрій (1921-1989) фізик, академік, **дисидент, репресований,** лауреат Нобелівської премії – 70, 80, 187, 190-193, 260, 311, 324, 388, 396, 416, 421, 424-426

Сварник Іван (1921-1988) письменник – 283 286, 287

Сватоплук Чех (1846-1908) письменник – 476

Свердлов Андрій (1911-1969) син Я. Свердлова, полковник НКВД, на побігеньках у Берії – 204

Свердлов Яків (1885-1918) більшовик – 172, 204

Сверстюк Євген (1928-2015) літературний критик (КТМ) **дисидент, репресований** – 101, 187

Светлов Михайло ***(Шейнкман)*** (1903-1964) поет – 251, 256, 361

Світлична Надія (1939-2006) правозахисниця, (КТМ), **репресована –** 217

Світличний Іван (1928-1992) літературний критик, (КТМ) **дисидент, репресований** – 40, 66, 101, 125, 155, 186, 187, 212, 217, 316, 360, 386

Свіфт Джонатан (1667-1745) письменник – 53

Свобода Людвиг (1895-1979) Президент Чехословаччини – 471, 472, 475, 479

Свободін Олександр (1922-1999) театральний критик – 378

Северянін ***(Лотарев)*** **Ігор** (1887-1941) поет – 453-454

Сегеді Ірина, театральний критик – 332, 333

Сезанн Поль (1939-1906) художник – 62

Селезньов Володимир, старший інспектор московського управління культури – 195-197, 203

Селюк, ст. лейтенант КГБ – 128 130
Семенко Михайль (1892-1937) поет, **розстріляний** – 20, 21
Семенов Микола (1896-1986) фізик-хімік, лауреат Нобелівської премії – 494
Семичастний Володимир (1924-2001) партійний діяч – 383
Семковський *(Бронштейн)* **Семен** (1882-1937) філософ, академік, **розстріляний** – 79
Сент-Екзюпері Антуан де (1900-1944) письменник, загинув – 232
Сенченко Іван (1901-1975) письменник – 20
Сердюк Лесь *(старший)* (1900-1988) актор школи Л. Курбаса – 18, 19, 69, 184, 194, 239, 248, 272, 275, 276, 279, 280, 342, 352-356, 387, 401, 402, 405
Сердюк Лесь *(молодший)* (1940-2010) актор – 276
Серебрякова Галина (1905-1980) письменниця, **репресована** – 65, 303
Симоненко Василь (1935-1963) поет, (КТМ) – 179
Сингаївський Микола (1936-2013) поет – 112
Синиця Григорій (1908-1996) художник – 214
Синявський Андрій *(Абрам Терц)* (1925-1997) літературознавець, письменник, **дисидент, репресований** – 414, 460
Синьоре *(Камінкер)* **Симона** (1921-1985) актриса – 55
Сідур Вадим (1924-1986) скульптор – 484
Сілоне Іньяціо (1900-1978) письменник, політичний діяч – 396
Сінклер Льюїс (1885-1950) письменник – 29
Сірик Олександр, слідчий УКГБ – 127-133, 152
Січинський Мирослав[5] (1887-1079) – громадський діяч – 58
Скалій Раїса (1938 р.н.) театрознавець – 342
Скатерщиков Віктор (1922-1977) естетик – 343
Скляренко Володимир (1907-1984) режисер театру Л. Курбаса – 341
Сковорода Григорій (1722-1794) філософ – 42, 85
Скоропадський Павло (1873-1945) гетьман України – 11

[5] Застрелив 1908 року галицького намісника А.Потоцького. У 40-х роках в еміграції перейшов на прокомуністичні позиції – Л.Т.

Скраубе Вацлав *(Володимир)* актор – 45

Скрипник Микола (1872-1933) політичний діяч, нарком освіти, **покінчив життя самогубством** – 11, 138

Словацький Юліуш (1809-1849) драматург – 160, 353, 461

Смирнова Лідія (1939 р.н) поетеса – 231-237

Смогитель Вадим (1939 р.н.) композитор, (КТМ) **репресований** – 140

Смолич Олена (1917-1989) дружина Ю. Смолича – 65

Смолич Юрій (1900-1976) письменник – 18, 252, 272, 276, 280

Смрковський Йозеф (1911-1974) політичний діяч, лідер Празької весни – 471-486

Смужаниця *(Марченко)* **Ніна** (1929-2011) педагог (КТМ) правозахисник, мати В. Марченка – 99, 101

Солдатенко Іван (1931-1991) комсомольський діяч – 361, 362, 385, 390

Солженіцин Олександр (1918-2008) письменник, лауреат Нобелівської премії, **репресований** – 56, 66, 80, 84, 94, 175, 187, 386, 388, 421, 436, 451, 453, 458, 461

Солов'яненко Анатолій (1932-1999) співак (тенор) – 122

Соловей Елеонора (1944 р.н.) літературознавець – 19, 87-89, 92, 93

Соловйов Сергій (1885-1942) поет – 177

Соловйов Володимир (1853-1900) філософ – 296

Соловйов Геннадій (1918-2003) літературний критик – 88

Соломарський Ігор (1935-2002) головний редактор видавництва «Мистецтво» – 395, 397

Соломонов Михайло (1911-1987) критик – 164

Сорока Богдан (1940 р.н.) графік, син Михайла Сороки – 268, 269, 277

Сосюра Володимир (1897-1965) поет – 187, 212

Софокл (бл. 496-406 до н. е.) драматург – 62, 385

Спінола Антоніу ді (1910-1996) президент Португальської республіки – 189

Спенсер Герберт (1820-1903) філософ – 46

Сперантова Валентина (1904-1978) актриса – 304, 314, 316, 322

Спиридонова Алла (1924-2007) критик – 164

Сріблянський (див. Шаповал Микита) – 7, 8

Стадник Йосип (1876-1954) актор, режисер, **репресований** – 239, 291

Сталін *(Джугашвілі)* **Йосиф** (1879-1953) – 11, 17, 22, 39, 40, 46, 66, 70-73, 76, 89, 90, 96, 106, 119, 131, 134, 143, 266, 267, 381, 383, 419, 422, 457, 458

Станіславський Костянтин (1863-1938) театральний діяч – 29, 201, 230, 246, 299, 300, 304, 350, 375-377

Станішевський Юрій (1936-2009) театрознавець – 287, 343

Старинкевич Єлизавета (1890-1966) літературний критик – 322

Старицька-Черняхівська Людмила (1868-1941) драматург, **репресована** – 161

Стельмах Михайло (1912-1983) письменник – 212, 219

Степун Федір (1884-1965) філософ, правник, історик – 261, 296-298

Стефаник Василь (1871-1936) письменник – 199

Стефанович Олекса (1899-1970) поет на еміграції – 182

Стефюк Марія (1948 р.н.) співачка (сопрано) – 140

Стеценко Василь, актор – 161, 274

Стешенко Іван (1873-1918) літературознавець, громадський діяч, **по-бандитському застрелений за рішенням більшовицької «ячейки» –** 13, 42

Стешенко Ірина *(Орися)* (1898-1987 актриса школи Л. Курбаса, перекладач, онука М. Старицького – 66, 69, 70, 77, 158-163, 224-227, 254, 272-276, 302, 384

Стольна Віра (1920 р.н.) редактор видавництва «Искусство» – 389

Стороженко В.[6] – 7

Стражеско Микола (1876-1952) терапевт, академік – 58

Стреллер Джорджо (1921-1997) театральний діяч – 230

Стрельников Л., інспектор управління культури Москви – 202

Ступак Ярослав (1943 р.н.) письменник, **дисидент, емігрував** до Швеції – 321

6 Швидше за все, помилка в тексті, – і мова про **Андрія Володимировича Стороженка** (1857-?), відомого славіста й тогочасного поборника «мазепинців» – Л.Т.

Ступка Богдан (1941-2012) актор – 255

Стус Василь (1938-1985) поет, (КТМ), **дисидент, репресований, загинув у таборі** – 70, 101, 187, 260, 388, 416

Стучка Петро (1865-1932) державний діяч – 73

Суйтс Густав (1889-1956) поет, літературознавець – 450, 461

Суліашвілі Григорій Сократович режисер – 340, 341

Суровцова Надія (1896-1985) громадська діячка, **репресована** – 65, 67, 78, 200, 304

Суслов Михайло (1902-1982) партійний діяч – 175, 377, 379, 382, 381, 383, 386, 428, 429, 432, 468

Сухобрус(ов) один з політичних «малоросів» доби IV Думи (1913) – 7, 8

Сухово-Кобилін Олександр (1817-1903) драматург, **репресований** – 253

Т

Т'єррі Жак Ніколя Огюстен (1795-1856) історик – 309

Тагор *(Ткакур)* Рабіндранат (1861-1941) поет, філософ, лауреат Нобелівської премії – 9, 214, 242, 355

Таїров *(Корнбліт)* Олександр (1885-1950) режисер – 255, 299

Тальма Франсуа Жозеф (1763-1826) актор – 312, 313,

Тамбурано один з діячів ІКП – 321

Тамерлан *(Тімур)* (1336-1405) – 74

Тамм Ігор (1895-1971) фізик, лауреат Нобелівської премії – 488

Танюк *(Кенігсфест-Алексеєва)* Наталія (1900-1969) вчителька іноземних мов, мати Л. Танюка, **репресована –** 56, 311, 410-412

Танюк Микола (1936-1998) брат Л. Танюка, **репресований** – 316, 380, 410

Танюк Оксана (1964 р.н.) дочка Л. Танюка і Н. Корнієнко, театрознавець – 19, 31, 32, 46, 77, 78, 85, 87, 164, 176, 180, 190, 232, 275, 277, 298, 320, 328

Танюк Стефан (1901-1982) учитель, **репресований –** 36-38, 55, 56, 311, 316-318, 322-324, 410

Тарабаринов Леонід (1928-2008) актор – 352

Твен Марк (1835-1910) письменник – 84

Твердохлебов Андрій (1940-2011) фізик, правозахисник, **репресований** – 324

Тельнова, доцент, викладач медінституту – 198

Тельнюк Станіслав (1935-1990) поет, критик, (КТМ), **загинув** – 387

Тендряков Володимир (1923-1984) письменник – 263

Тересьо Василь (1906-1954) голова КВК ТОУК (Канада) – 402

Терещенко Маргарита (1928 р.н.) режисер школи М. Крушельницького – 226, 227

Тернюк Петро (1908-1982) театральний критик – 342

Тесленко Архип (1882-1911) письменник, **репресований** – 319

Тетеря Павло (1620-1670) гетьман України – 364, 366, 370

Тинянов Юрій (1894-1943) письменник – 35

Титаренко Надія (1903-1976) актриса школи Л. Курбаса – 161

Тичина Павло (1891-1967) поет, академік – 114, 178, 242, 248, 302, 361

Ткаченко Валерій, фальсифікатор – 99

Ткачова Наталія (1916-2004) актриса – 378

Товкачевський Андрій (1885-1965) літературний критик – 42

Товстоногов Георгій (1913-1989) режисер – 9

Толлер Ернст (1893-1939) драматург, **покінчив життя самогубством** – 345

Толмачов Владислав (1941-2007) композитор – 122

Толстой Лев (1828-1945) письменник – 137, 171

Тонюк *(Михальчук)* Параскева, баба Л. Танюка – 56

Тонюк Самійло, дід Л. Танюка – 56

Тоом Леон (1921-1969) поет, перекладач, **покінчив життя самогубством** – 450

Троцький *(Бронштейн)* Лев (1879-1940) – 13, 17, 46, 73, 79, 89, 90, 96, 296

Трубецькой Олексій (1600-1680) казанський намісник, боярин – 364

Тургенев Іван (1784-1845) письменник – 50

Тухачевський Михайло (1893-1937) маршал**, розстріляний** – 72, 90

Тучапський Павло (1869-1922) громадський діяч, меншовик – 13, 14

Тютюнник Григір (1931-1980) письменник, **покінчив життя самогубством** – 165, 166, 184, 185, 186, 290

Тютюнник Юрко ***(Юртик)***[7] (1891-1929) військовий діяч, **розстріляний** – 186

Тягно Борис (1904-1964) режисер школи Л. Курбаса – 341

У

Ужвій Наталя (1898-1986) актриса школи Л. Курбаса – 37, 161, 343

Українка Леся ***(Косач-Квітка Лариса)*** (1871-1913) поетеса – 2, 27, 42, 102, 111, 122-125, 143, 160, 177, 178, 346, 349

Ульянов Михайло (1927-2007) актор – 166

Унамуно Мігель де (1864-1936) письменник, філософ – 207, 208

Ундер Марія (1883-1980) поетеса – 450, 461, 462

Урбанський Євгеній (1932-1965) актор, **загинув на кінозйомці** – 45

Урнявічюте Даля (1932-2002) драматург – 348

Успенський Лев (1900-1978) письменник – 211

Утєнін Віктор, режисер – 337

Уткін Йосиф (1903-1944) поет, **загинув в авіакатастрофі** – 361

Ухарова Тетяна (1946 р.н.) актриса, дружина Г. Буркова – 158

Ф

Фадеєв Олександр (1901-1956) письменник, **покінчив життя самогубством** – 54, 264

Фаст Говард (1914-2003) письменник – 55

Федоренко Василь (1929 р.н.) в'язень сумління, **тричі репресований** – 287

Федоров Іван (1510-1583) першодрукар – 74

---

7 Особа цілком легендарна. Генерал-хорунжий армії УНР, очолив Зимовий похід на більшовиків (1919-1920), після розгрому очолив штаб у Польщі, де готував II Зимовий похід, який завершився трагедією під Базаром. 1923 року чомусь виїхав до СРСР, де викладав у школі Червоних Старшин і працював у ВУФКУ (разом з М. Йогансеном зробив сценарій до фільму О. Довженка «Звенигора»). Автор численних спогадів під псевдонімом «Юртик». Але з початком тероризму повірив радянській владі, але був арештований, катований і розстріляний.

Федорцева *(Сабат)* Софія (1900-1988) актриса школи Л. Курбаса, **репресована** – 161, 238-240, 274, 277, 403

Федорчук Віталій (1918-1992) голова КДБ України – 152

Федосеєва-Шукшина Лідія (1938 р.н.) актриса – 157

Фейхтвангер Ліон (1884-1958) письменник – 40

Фельдман Олег (1938 р.н.) театральний критик – 246

Фердинанд Роже (1898-1967) сценарист, драматург – 60

Філозов Альберт (1937 р.н.) актор – 195, 203, 206

Філякевич Віра, протезист – 141, 145 146

Фінкель Леонід (1936 р.н.) письменник – 31, 32, 177, 180, 262, 318, 398

Фірюбін Микола (1908-1983) партійний діяч, дипломат, чоловік К. Фурцевої – 247

Фіхте Йоганн Готліб (1762-1814) філософ – 51

Флобер Гюстав (1821-1880) письменник – 50, 63

Флоренський Павло (1882-1937) релігійний філософ, **розстріляний** – 66

Франко Іван (1856-1919) поет – 100, 102, 103, 278, 291, 300, 352

Франс Анатоль (1844-1924) письменник – 53

Френкель Михайло (1937 р.н.) сценограф – 163

Френкель Ян (1920-1989) композитор – 122

Фромм (1900-1980) психолог, соціолог – 216

Фукс Георг (1886-1949) театральний діяч – 230, 299

Фурцева Катерина (1910-1974) міністр культури СРСР, **покінчила життя самогубством –** 247, 248

Х

Хадеєв Степан (1901-1977) начальник Харківського військового училища – 419

Хайле Селассіє (1892-1975) останній імператор Ефіопії, **вбитий** – 189

Хакслі Олдос (1894-1963) письменник – 96

Халимоненко Григорій (1941 р.н.) перекладач, сходознавець, (КТМ) – 32, 33, 363

Хват Олексій (1906- після 1990) слідчий, садист – 56, 66, 74, 79

Хвиля *(Олінтер)* Андрій (1898-1937) більшовик, ортодокс, **розстріляний** – 11

Хвильовий ***(Фітільов)*** **Микола** (1893-1933) письменник, лідер Розстріляного Відродження, **покінчив життя самогубством** – 54, 57, 102, 114, 119, 185, 187, 198, 208, 257, 264, 267, 341, 361

Хмара Степан (1937 р. н.) політичний діяч, народний депутат України, **репресований** – 442

Хмельницький Богдан Зіновій (1595-1657) гетьман України – 125, 355, 363-371

Хмельницький Юрій (бл.1941-1685) гетьман України, син Б. Хмельницького – 11

Ходорович Тетяна (1821 р.н.) лінгвіст, правозахисниця, емігрувала 1977 року до Франції – 260, 414

Хоткевич Гнат (1877-1938) письменник, етнограф, **розстріляний** – 291

Хренов Микола (1942 р.н.) мистецтвознавець, соціолог – 241

Христос Ісус – 27, 134, 208, 465, 468, 490

Хрущов Микита (1894-1971) політичний діяч – 22, 49, 76, 93, 96, 141, 214, 328, 380, 382, 383, 420, 421

Хуцієв Марлен (1925 р.н.) кінорежисер – 165, 166

Ц

Цветаєва Марина (1892-1941) поетеса, **покінчила життя самогубством** – 29, 54, 97, 177

Цвіркунов Василь (1917-2000) діяч кіно, чоловік Л. Костенко – 124

Цінь-ші-Хуанді ***(Іе Чжен)*** (259-210 до н. е.) правитель царства Цінь, перший імператор Китаю – 189

Ціолковський Костянтин (1857-1935) один з піонерів космонавтики – 116

Цолотка Петер (1925р. н.) голова Федеральних Зборів під час Празької весни – 483

Цюпа Іван (1911-2004) письменник – 200

Ч

Чавчавадзе Тамара (1900-1968) актриса – 345

Чайковський Петро (1840-1893) композитор – 81, 116, 401

Чалідзе Валерій (1938 р.н.) юрист, правозахисник – 322

Чапаєв Василь (1887-1919) – комдив, **загинув** – 46

Чаплін Чарльз Спенсер (1889-1977) актор, режисер – 66, 125

Чеботаревська Тамара (1921-1976) театральний критик – 263

Червоненко Степан (1915-2003) дипломат – 471

Череватенко Леонід (1938-2014) поет, мистецтвознавець – 51, 101, 168, 171, 172, 199, 276, 290, 360-364

Черкашин Роман (1906-1993) актор, режисер школи Л. Курбаса – 159, 193, 194, 254, 272

Черненко Костянтин (1911-1985) державний діяч – 381

Чернік Олдржіх (1921-1994) один з лідерів Празької весни – 472-479

Чехов Антон (1860-1904) письменник – 50, 63, 117, 137, 217, 256, 34

Чехов Михайло (1891-1955) актор – 80, 230, 282

Чижевський Дмитро (1894-1977) філолог, славіст – 84, 85

Чистякова Валентина (1900-1984) актриса, дружина Л. Курбаса – 162, 402, 403

Чіно Дель Дука (1899-1967) – 396

Чмола Іван (1892-1941) педагог, громадський діяч**, розстріляний більшовиками** в Дрогобицькій тюрмі перед приходом німців – 58

Чорновіл Вячеслав (1937-1999) політичний діяч (КТМ), журналіст**, репресований, підступно вбитий** – 187, 268, 388, 416, 442, 446

Чуковська Лідія (1907-1996) письменниця, **дисидентка** – 93

Чупринка Григорій (1879-1921) поет, **розстріляний** – 42

Чухрай Григорій (1921-2001) кінорежисер – 125

Чушкін Микола (1906-1977) театрознавець – 385

Чхеідзе Ушангі 1898-1953) актор, режисер – 341

Ш

Шабліовський Євген (1906-1983) директор інституту літератури ВУОАН, **репресований** – 101, 119

Шагайда *(Шагадин)* Степан (1896-1938) актор школи Л. Курбаса, **розстріляний** – 239, 240, 292

Шагінян Маріетта (1888-1982) письменниця – 488

Шайкевич Борис (1913-1996) викладач зарубіжних літератур в Одесі – 188

Шайкевич Ірина (1939-1996) філолог – 187, 188

Шаламов Варлам (1907-1982) письменник, **репресований** – 302, 303

Шалапут Галина, актриса ТЮГу – 348

Шаляпін Федір (1873-1938) співак (бас) – 183

Шамота Микола (1916-1984) літературознавець, академік – 87, 387

Шансерель Леон (1886-1965) режисер, драматург – 312

Шаповал *(Сріблянський)* Микита (1882-1932) письменник, громадський діяч – 7, 8, 10, 12, 20

Шатульський Матвій (1883-1952) діяч української еміграції (Канада) – 404

Шацька Ніна (1940 р.н.) актриса – 261

Шевченко Олесь, журналіст, **дисидент, репресований** – 429, 430, 444

Шевченко Тарас (1914-1961) поет, художник, академік, **репресований** – 26, 43, 93, 113, 116, 118, 154, 160, 210, 221, 240, 278, 358, 402

Шевчук Валерій (1939 р.н.) письменник – 290, 319

Шекспір Вільям (1654-1616) – 46, 60, 62, 78, 93, 108, 181, 261, 313, 395

Шелепін Олександр (1918-1994) державний діяч – 383

Шелест Петро (1908-1996) генсек ЦК КПУ – 107, 109, 139, 176

Шепітько Лариса (1938-1979) кінорежисер, **загинула в автокатастрофі** – 125

Шестов *(Шварцман)* Лев (1866-21938) філософ – 79

Шехаде Жорж (1910-1989) драматург – 64

Шинкарук Трохим (1931-1981) **репресований** підлітком за участь в УПА, **розстріляний –** 221

Шинкіна Клавдія (1925 р.н.) актриса – 305, 337

Ширяєва Людмила, вчителька, друкарка самвидаву – 140, 147-153

Шіллер Леон (1887-1954) режисер – 299

Шіллер Фрідріх (1759-1805) поет, драматург – 225

Шлемкевич Микола (1894-1966) філософ, публіцист – 41, 42

Шнітке Альфред (1934-1998) композитор – 80-83

Шолохов Михайло (1905-1984) письменник, лауреат Нобелівської премії – 54, 94

Шопенгауер Артур (1788-1860) філософ – 201

Шостакович Дмитро (1906-1975) композитор – 47, 81

Шоу Бернард (1856-1950) драматург – 40

Шпаліков Геннадій (1837-1974) поет, кіносценарист, **покінчив життя самогубством** – 165, 187, 258-260, 262, 264, 311, 388

Шпенглер Освальд (1880-1936) філософ – 261

Штайнер *(Штейнер)* Рудольф (1861-1925) антропософ – 42, 242

Штейн Едуард (1934-1999) письменник – 451-46

Штроугал Любомир (1924 р. н.) діяч Празької весни – 477

Шукшин Василь (1929-1974) письменник, актор, кінорежисер – 48, 49, 94, 95, 98, 157, 158, 165-167, 175, 187, 183-185, 208, 232, 264

Шульгин Василь (1878-1976) монархіст – 7, 11

Шумський *(Чесноков)* Яков (1732-1812) актор – 356

Щ

Щаденко Юхим (1885-1951) військовий діяч, генерал-полковник – 46

Щепкін Михайло (1788-1863) актор – 356

Щербак Юрій (1934 р.н.) письменник, дипломат – 321, 377

Щербаков Костянтин (1938 р.н.) критик – 246

Щербицький Володимир (1918-1990) генсек ЦК КПУ, **покінчив життя самогубством** – 127, 176

Щорс Микола (1895-1919) військовик, **застрелений** – 46, 125

Щукін Анатолій (1916-1983) актор – 314, 316

Ю

Юденич Микола (1862-1933) військовий діяч – 458

Юнг Карл Густав (1875-1961) психолог – 216

Юра Гнат (1888-1966) актор, режисер – 253, 340, 342

Юринець Володимир (1891-1937) філософ, **розстріляний на засланні** – 79

Юркевич Лев (1883-1919) політичний діяч – 84, 85

Юшкевич, співробітник КГБ – 146, 148, 150, 157

Я

Яворницький Дмитро (1855-1940) історик, археолог – 102

Ягода Генріх (1891-1938) чекіст, **розстріляний** – 66

Якір Йона (1896-1937) командарм, **розстріляний** – 203

Якір Петро (1923-1982) історик, син Й. Якіра, **репресований** – 414, 416, 424

Ян-Казимір (1609-1672) Король Речі Посполитої, король Швеції – 369

Янушкевич Михайло (1946 р.н.) актор – 195, 305

Яншин Михайло (1902-1976) актор – 45, 205

Ярослав Мудрий (980-1054) великий князь Київський – 251, 355, 356, 403

Ярошенко Володимир (1891-1936) драматург, **розстріляний** – 241

Ярошенко Микола (1846-1898) художник – 117

Яцків Михайло (1873-1961) письменник – 42

Зміст

1974

(вересень–грудень)

Вересень

Лесь Курбас і «малороси»: Савенко енд К° (7), Україна і малоросійство сьогодні і вчора (14), Лист від Л. Сердюка (18), Завершення М. Шаповала – про зраду. Євшан. Семенко (20), Про Івана Марчука. Параджанов. Листи Гессен (22), Лист від Анатолія Крима. Лист до нього з Саратова (28), Лист від Л. Фінкеля (31), Гриць Халимоненко з Києва (32), Репліка від І. Козловського (34), Батьків лист про «тернистий шлях» (36), Гессе – Гайнеру: про комуністів. Мораль Європи і ми (39), Рильський – Шликевич (новеля): 1913. Сковорода (41), Єва Аркадівна, капельдинер. Довженко, Сталін, Щорс (45), Бердяєв про аристократизм творчості (47), Курбас – Міхоелс – К. Рудницький. Крег (47), Перший і єдиний вечір Окуджави у Києві (47), Бурков і Шукшин у театрі Станіславського (48), Замятін і революція. Листівка від Кочура (50), Ілюзії Європи, Андре Жид (54), Копія виписки про народження Тонюка Стефана (56), Вавілов – Хват. Терор як «средство убеждения». Абсурд (56), Суровцева, поїздка до неї (65), Пані Орися лякає «ударним батальйоном» (69), Щоденник – підпілля свободи (70), День бульдозерної виставки у Москві (74), Пані Орися знову лякає мене Маланчуком (77), Власність і влада. Де щоденники Бажана чи Драча? (79), Суровце-

ва – Семковський, слідчий Брук (79), Лист від Людмили Резинової (79), Віктор Некрасов – «геть з України» (80), Альфред Шнітке – німець з Енгельса (81), Булат – Шнітке – Осокін – «Казки Пушкіна» (83), Народ о Солженицине и Некрасове (84), Хочеться самотності (85), Лист віл Елеонори Соловей з Києва, «Крушельницький» (87), Розмова з Ю. А. Завадським про «Чорну раду» Куліша (93), Там же – Замятін, Шукшин, «Раковий корпус» (95), Смерть Міхоелса. Ще про «Ми» і про Замятіна (96), Вернісаж в Ізмайлові: без погрому (97), Справа Ігрунова. Лист А. Д. до Брежнєва. Україна (99), Смерть В. Шукшина (157)

Жовтень

Шукшин – Григір Тютюнник (165), Збори у Києві з виступом Маланчука (168), Толя Крим рецензує мого «Крушельницького» (169), Л. Череватенко – про «Крушельницького» і «вообче» (171), Приїхала Чорноволова Атена (174), Лист від Миколи Рачука (Ленінград, Жур, інститут) (176), Лист від Богдана Бойчука. Гірняк, Крушельницький (181), Заява Віктора П. Некрасова від 5 березня 1974 р. (183), Бурков про Шукшина. Тютюнник про Шукшина (183), Чи не взятися нам з Григором за фільм про Курбаса? (184), Дві писульки – мені й Оксані – від Ір. Шашкевич (187), Стаття Неллі під ударом. Барабаш. (189), Сахаров: «Мир через полвека» (до прогностики Н. К.) (190), Лист Р. Черкашина: утримується від оцінки (193), З протоколу засідання Худради за 28 вересня (194), «Не може бути й мови про «ЧОРНУ РАДУ». «ТІНІ» (203), Шукаю підтримки у Мігеля де Унамуно (207), Мова – як голос, що промовляє зсередини (209), Симон Дрейден про Крушельницького (228), Кор-

дун підписав до друку Крега. Пропонує Антуана. (229), Лист і вірші від Л. Смирнової (231), Лист від П. Медведика про «Крушельницького» (238), Жарковський пропонує мені емігрувати до Канади (246), Олександр Петрович Мацкін: Курбас – Берлін? (248)

Листопад

Конференція Сахарова 30 жовтня (260), Шукшин і Шаліков (264), Село на нашій Україні... (265), Мораль гордині, Ніцше й колгосп тварин (267), Алла Горська – і Катерина II. Лист від Атени. (268), Людмила Бердник, п'єса, лист (270), Лист до Л. Сердюка від 5 листопада (275), Лист від Атени, від Л. Сердюка, від І. Козловського (276), Лист від Л. І. Сердюка від 9.XI.74 (279), Кокто, Аполлінер про мистецтво (281), Арто, а не Кокто! (281), Каліграфічний лист Івана Івановича Сварника (283), Василь Федоренко? (287), Дао і методи керівництва державою (288), «Пять коней подарил мне мой друг Люцифер...» (288), Перекладаю Антуана (290), Зауваги П. Медведика до «Крушельницького» (291), Лосев (294), Лист від І. Герети з Тернополя (295), Федір Степун (297), Лист до Кордуна від 25.XII.74, копія. Заявка (Антуан) (298), Завадський як «стилофіл». Тичина. Варпах-Шаламов (302), Дейч – Маріненні, «Бродячая собака». Загоруйко: відгук (304)

Грудень

Щоденники як потреба рівноваги. Сахаров – Айрікян (307), Телепрем'єра моїх «Казок Пушкіна». Лист від батька (310), Лист від Миколи Рачка (314), Копія листа до батька в Луцьк (318), Лист Ір. Сегеді («Еще не вечер»: холодный душ) (328), Лист від Н. П. Горбунової.

Чому я передруковую листи? (368), Коли помер великий Торквемада. Зняття Хрущова (377), Е. Дейч «Об искусстве театра». «Кн. Обозрение». Крэг (380), Дещо з історії проблеми (381), Соломарський зарізав нашого «Антуана» (391), Лист від П. І. Кравчука (398), Деякі підсумки 1974-го року (406)

Додатки:
№1 Г. Алтунян. «Прозрение» (409),
№2 Les Cahiers du Samizdat (446),
№3 Василий Розанов. «Из последних листьев» (459)
№4 Йозеф Смрковский. «Неоконченный разговор». (Окончание). (467)
№5 (484)
№ 6 Post scriptum (сколько будет дважды два или необходимый прейскурант) (485)
№7 З Ісаака Мазепи (495)
№8 [Н. КОСТОМАРОВЪ] (501)
№9 Два матеріали від Їзги Кузьмівни Дейч (514)
Архів. *З історії одного політичного доносу (523)*
ЄВГЕН СВЕРСТЮК (560)

Покажчик *(605)*

Літературно-художнє видання

ТАНЮК Лесь Степанович

ТВОРИ

ЩОДЕННИКИ
без купюр

В 60-и томах

XXXVI том

1974 р. (вересень-грудень)

Відповідальний редактор	*Л. Фурта*
Редакційна група	*В. Скачко*
	Т. Сінькова
Комп'ютерна верстка	*Л. Фурти*
Дизайн обкладинки	*П. Фурти*

Підписано до друку 25.05.2015. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Гарнітура TextBook. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 34,49. Обл.-вид. арк. 35,8.
Наклад 500 прим. Замовлення №15-8

Тел./факс.: (044) 501 24 59, 502 21 43
E-mail: info @alterpress.com.ua
www. alterpress.com.ua

«Альтерпрес», вул. В. Житомирська, 28, Київ, 01034
Свідоцтво про реєстрацію ДК №177 від 15.09.2000 р.

Надруковано в ТОВ «Альтерпрес», вул. Шамрило, 23, Київ, 04112